

ISSN : 3030-3974

MAKON VA ZAMON

Пространство и время
Space and time

5

2026

MAKON VA ZAMON

ilmiy-falsafiy, ijtimoiy-iqtisodiy,
siyosiy-sotsiologik, ma'naviy-ma'rifiy jurnal

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasi (OAK) Rayosatining 2024-yil 30-noyabrdagi 01-08/3646-son qaroriga muvofiq siyosiy, tarix, falsafa, pedagogika va sotsiologiya fanlari bo'yicha dissertatsiyalarning asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

2026-yil 5-son

M u a s s i l a r: "Toshkent irrigatsiya va qishloq xo'jaligini mexanizatsiyalash muhandislari instituti" Milliy tadqiqot universiteti va O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati

Tahririyat: *t.f.d., professor, akademik* O.Salimov, *s.f.d., professor* A.Muminov, *f.f.d., professor* O'.Abilov, *p.f.d., professor* R.Choriyev, *p.f.d., professor* Z.Ismoilova, *f.f.d., professor* J.Ramatov, *i.f.d., dotsent* X.Pirmatov, *f.f.d., dotsent* G.Urazalieva, *s.f.d., dotsent* – A.Ravshanov

ISSN 3030-3974

Bosh muharrir – tahririyat rahbari:
Qiyom Nazarov – *f.f.d., professor*

Nashrga tayyorlovchilar:
M.Tursunova, M.Turdiyeva, Q.Kdirbayev

Tahririyat manzili: Qori Niyoziy ko'chasi, 39,
Toshkent shahri, 100000,
Bichimi 60x84 Ofset qog'ozi. "Times" garnituras.
Hajmi 20 b.t. Nashriyot hisob tabog'i 30 b.t. Adadi 100 nusxa

MUNDARIJA:

Бош муҳаррир минбари	Борлиқ мавзусининг серқирра муаммолари.....5
N. Hakimov	Yashil iqtisodiyot va inson ekologiyasi transformatsiyasining deterministik jihatlari 9
И. Насриев	Ҳожагон силсиласининг етти пири 14
Г. Наврўзова	Баҳоуддин Нақшбанд маънавий мероси.....20
D. Pulatova	O'rta asrlar Markaziy Osiyo mutafakkirlari falsafasida axloqiy qadriyatlar paradigmasi 24
U. Muxtarov	Yangi O'zbekiston sharoitida ishsizlik muammosining ijtimoiy-falsafiy tahlili va uni bartaraf etishning ijtimoiy omillari 29
M. Majitov	Shaxsning mazmunini aniqlash: obyektlar, qadriyatlar, ma'nolar.....33
M. Sattorov	Jadid ma'rifatparvarlarining ta'limdagi ijtimoiy-falsafiy qarashlarining zamonaviy tahlili.....38
N. Xojikulov	O'zbekistonda yoshlar siyosati tarixining nazariy asoslari.....43
M. Sobirova	O'zbek xalqi etnomadaniyati asosida yoshlar ma'naviy tarbiyasini takomillashtirish.....47
X. Саитходжаев	Ёшларда миллий руҳ тарбияси: ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият ривожланишининг муҳим омили 51
Б. Қурбонов	Ўзбекистонда диний бағрикенглик ва динлараро мулоқот масалалари..... 56
J. Axmedov	Muxtor Ashrafiy uy-muzeyi – milliy musiqaning yuksalish manzili 61
R. Norliyev	Falsafa tarixida erkinlik masalasiga nisbatan yondoshuvlar tahlili 65
D. Raxmatullayev	Raqamli avlod fenomeni: tarbiya strategiyalari va ijtimoiy identifikatsiya muammolari 69
M. Adashova	Imom Abu Mansur Moturidiyning kalom falsafasida gnoseologik qarashlar va inson amallari masalasi tahlili 74
O. G'ulamov	Yoshlar ijtimoiy identikligining shakllanishi va uning jamiyat taraqqiyotidagi ijtimoiy-falsafiy ahamiyati.....79
N. Rahmatov	Agrar islohotlar tizimida koevolyutsion rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy tamoyillari 83
З. Файзиев	“Феномен” тушунчасининг генезиси ва Жалолиддин Мангуберди мисолида фалсафий таҳлил.....87
T. Babayev	Ichki ishlar organlarining raqamli media orqali jamoatchilik bilan aloqalari: bugungi rivojlanish yo'nalishlari va istiqbollari 92

Sh. Sharipova	Inklyuziv ta'lim tizimida tarbiyaviy faoliyatni modellashtirish va uning pedagogik mexanizmlari.....	96
M. Bekmirzayev	Oliy ta'limda talabalarda biologik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari.....	99
Г. Нишонбоева	Маданиятдаги баъзи “маданиятсизликлар”... ..	103
N. Mamadaliyeva	Transformatsiya sharoitida shaxsning psixologik barqarorligi va adaptiv qadriyatlar	107
Б. Бердиев	Камбағаллик: ўзига хос жиҳатлари ва таснифлаш асослари.....	112
M. Badalova	Milliy qadriyatlar va yoshlarga axborot makonida ta'sir etish strategiyalari.....	115
Э. Дилмуродов	Влияние процессов цифровизации на формирование цифровой культуры граждан и развитие гражданского общества в Узбекистане.....	119
F. Azizova	Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufni “Ijtimoiy odoblar” asarining yoshlar ta'lim-tarbiyasidagi ahamiyati	123
A. Собиров	Философский взгляд на актуализацию вопроса кибербезопасности в обществе	127
N. Isayeva	Yangi O'zbekistonda elektron hukumat va davlat xizmatlarini raqamlashtirish islohotlari.....	131
J. Saitmurodov	Axloq va huquqning ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikni ta'minlashdagi regulativ imkoniyatlari.....	136
D. Xujaniyazov	Xo'jayli tuman o'lkashunoslik muzeyining tashkil etilish tarixi va hudud madaniy hayotidagi o'rni	140
Ж. Бойбутаев	Антропология терроризма и виртуального насилия в цифровом обществе	143
I. Yo'ldoshev	Jarqo'ton shaharsozlik an'analari va Qadimgi Baqtriya urbanizatsiyasi..	147
Q. Mahmudov	XIX asr oxiri XX asr boshlarida Samarqand shahrida Yevropa uslubidagi me'morchilik inshootlarining qurilish tarixidan	150
Sh. Turg'unov	Yangi O'zbekistonda huquqiy ta'limni isloh qilishning konseptual asoslari.....	153
J. Mahmudjonov	Milliy hunarmandchilik orqali yoshlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishning dialektik asoslari.....	157
N. Achilova	Ma'rifatli jamiyatning ma'naviy makon va zamonda rivojlanish tendensiyalari	160
L. Abduqahhorov	Manipulyativ ta'sir ko'rsatish vositalari va texnologiyalari	165
A. Shakirov	Rahbar shaxsining temperament xususiyatlarining jamoaviy ishlash samaradorligiga ta'siri	169

M. Misrbekova	Qoraxoniylar davlatida hokimiyat ramzlari va boshqaruv iyerarxiyasining o'ziga xos xususiyatlari.....175
A. Baymatov	Mafkuraviy bo'shliq muammosi: yoshlarni radikal g'oyalar ta'siridan himoya qilishning ilmiy-falsafiy asoslari.....179
Б. Матчанова	Миллий мафкуранинг аксиологик асослари ва мафкурaviy барқарорлик омиллари: ижтимоий-фалсафий таҳлил.....182
Sh. Bakiyev A.Maxmudova	Ortoped-stomatolog faoliyatida bemorlarning psixologik xususiyatlarini hisobga olishning deontologik aspektlari.....186
D. Berdiyev	Kartogarfik modellashirish asosida geoinformatsion kompetentligini rivojlantirishning dasturiy metodik ta'minoti 190
F. Ubaydulloyeva	Globalashuv sharoitida tadbirkorlik etikasining transformatsiyasi 193
X. Abdukarimov	Jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyatning falsafiy tahlili 197
U. Babaniyazov	Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik shart-sharoitlari.....202
Б. Миррахимов	Ахборот асрида ёшларнинг сиёсий ижтимоийлашуви 206
K. Kubyashev	Ta'lim jarayonida dasturiy ta'minotning talabalar raqamli kompetentligini rivojlantirishdagi o'rni: tizimli tahlil 211
U. Niyazimbetova	Demensiya - zamonaviy jamiyatning muhim muammosi. Orolbo'yi mintaqasida Qoraqalpog'iston Respublikasi kontekstida oqim va dinamikaning o'ziga xos xususiyatlari.....216
E. Shakirov	Kasbiy ta'limda innovasion ta'lim texnologiyalari asosida transversal kompetensiyalarni shakllantirish mazmuni.....220
X. Talipov	Harbiy vatanparvarlik harakati va bugungi davr yoshlari: zamonaviy talablar va rivojlanish istiqbollari 225
J. Umrullayeva A.Maxmudova	Bioetika zamonaviy jamiyat axloqiy tafakkurining yangi yo'nalishi sifatida.....229
O. Begmatova	O'zbek xalq o'yinlarining tarixiy-etnografik xususiyatlari 233

БОШ МУҲАРРИР МИНБАРИ**БОРЛИҚ МАВЗУСИНИНГ СЕРҚИРРА МУАММОЛАРИ**

Маълумки инсоният азал-азалдан бу ёруғ оламнинг сир-синоатларини, дунё қонунларини англашга интилиб яшаган. Олам қандай яралган? Унинг ниҳояси борми? Дунёнинг ибтидоси ва интиҳоси қаерда? Борлиқ ва йўқлик нима, деган саволлар доимо унинг диққатини тортиб келган.

Айниқса, инсоннинг умри чегарали бўлганидан, ҳар бир авлод ўз ҳаётининг ўткинчилиги, дунёнинг боқийлиги билан ўзи соҳиб бўлган вужуднинг қандай алоқаси борлиги тўғрисида ўйлашга мажбур бўлган. Одамзотини ўраб турган олам ундан кейин ҳам мавжуд бўлиб қолавергани сабабли, бу мавзу унинг учун абадий мазмун кашф этган.

Шу маънода, борлиқ билан боғлиқ муаммолар барча даврларда фалсафанинг асосий мавзуларидан бири бўлиб келган, турли фалсафий мактаблар, оқимлар ва йўналишлар вакиллари тафаккурига таъсир кўрсатган. Бу мавзу оламнинг дастлабки умумий асосларини англаб етмоқчи бўлган ёки юз бераётган воқеа-ҳодисаларнинг хусусий жиҳатлари ва ранг-баранглигини тушунишга ҳаракат қилган барча файласуфлар учун бир хил қизиқиш уйғотган. Борлиқнинг моҳиятини, хусусан унинг чексизлиги ва инсон ҳаётининг унга боғлиқлигини ўрганиш бугунги кунда ҳам фалсафанинг асл мазмун-моҳиятини ифодаловчи масалалардан биридир.

Бу соҳадаги муаммолар кўлами ва аҳамияти жиҳатидан умуминсоний ва ҳар бир шахс учун ўзига хос аҳамият касб этади. Умуминсоний маънода башарият ва борлиқнинг умумий ва энг глобал масалаларига кўпроқ эътибор қаратилади. Дунёда умумбашарий муаммолар кўпайиб, экологик танглик тобора кучайиб бораётган ҳозирги даврда борлиқ билан боғлиқ масалалар кўп жиҳатдан муаммоли бўлиб қолди. Ерда ҳаёт сақланиб қоладими, бирон бир оламшумул фалокат рўй бериб, Ернинг ўзи сайёра сифатида йўқолиб кетмайдими, инсониятнинг келажаги қандай бўлади, деган саволлар бутун дунёда яшайдиган кишиларни ташвишга солмоқда.

Қадимда ҳам бу масала одамларнинг диққат марказида бўлган, у доимо ўтмиш алломалари ва мутафаккирларининг эътиборини тортган. Халқимизнинг энг қадимги ёдгорликларидан бири, бутун инсониятнинг маънавий меросига айланган “Авесто”да ҳам бу борада кўплаб ибратли фикрлар баён қилинган. Масалан, қадимги Ҳиндистон ва Хитойда, Миср ва Бобилда, қадимги ўрта Осиё ва Юнонистонда баъзи файласуфлар оламнинг асосида қандайдир модда ёки муайян унсур ётади, деб ҳисоблашган. Уларнинг баъзилари бу унсурни олов, бошқалари сув ёки ҳаво, айримлари эса — тупроқдан иборат деб ҳисоблашган. Баъзи бир фалсафий таълимотларда эса, оламнинг асосида — олов, ҳаво, сув ва тупроқ ётади, барча нарсалар ана шу тўртта унсурнинг бирикишидан ҳосил бўлган, дейилган.

Оламнинг асосида ётувчи субстанцияни ахтаришнинг яна бир йўли нарсаларнинг таркибидаги бўлинмас энг кичик унсурни, яъни нарсаларнинг таркибидаги умумий субстрат (лотинча *substratum* — асос маъносини англатади) ахтаришдир. Албатта буни бир ёқлама мутлақлаштириб тушунмаслик лозим. Бунда кўпроқ сезги аъзоларимизга бевосита таъсир этиши мумкин бўлган реаллик назарда тутилган. Нимаики мавжуд бўлса, уларнинг ҳаммаси биргаликда сиз билан биз мансуб бўлган дунёни ифодалайди. Аммо табиат, жамият ва инсон тафаккурининг асосида ётувчи ва уларни бирлаштирувчи шундай бир умумлаштирувчи тушунча ҳам борки, у объектив оламнинг мазмунини ифода этади. Бундай тушунча ҳақидаги тасаввурлар бутун фан тарихи мобайнида ривожланиб келган. Дастлаб, бу умумлаштирувчи тушунча, нарсаларнинг асосида нима ётади, деган нуқтаи

назардан келиб чиқиб, субстанция (лотинча, substantia — ниманингдир асосида ётувчи мохият деган маънони беради) деб аталди.

Шарқнинг атоқли мутафаккирлари Ал-Хоразмий, Фаробий, Беруний, Ибн-Сино, Абн Арабий, Ибн Рушд, Умар Хайём, Улуғбек, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоийлар ижодида ҳам бу мавзу алоҳида ўрин тутган. Улар олам ва одам, абадийлик ва умрнинг ниҳоялилиги, оламнинг чексизлиги ва ҳаётнинг мазмуни каби масалаларда ҳозиргача ўз аҳамиятини йўқотмаган кўплаб ҳикматли фикрларни баён қилганлар. Тасаввуфда бутун борлик, ҳамма нарса, коинот, олам худо борлиги учун мавжуд, моддийлик ва илоҳийлик уйғун тарзда намоён бўлади деб ҳисобловчи “Ваҳдатул - вужуд” ҳамда борлик, олам, моддийликнинг турли-туман кўринишлари Тангрининг тажаллийси, унинг намоёни, инсон шунинг маркази, энг олий даражадаги зоҳир бўлишидир, деган тамойилга асосланадиган “Ваҳдатул - мавжуд” таълимотлари бежиз шаклланмаган.

Ғарбда ҳам бу мавзуга алоҳида эътибор берилган. Фалес, Зенон, Сократ, Платон, Аристотель, Эпикур, Демокрит, Гераклит, Пифагор ва бошқа кўплаб алломаларнинг фалсафий қарашларида борлик масаласига доир ниҳоятда муҳим фикр ва хулосалар ўз аксини топган.

Борлик муаммоси дунёга турлича ёндашиш, унинг асосларини (субстанцияларини) англаб етиш, айна вақтда, олам, ҳаёт ва умрнинг ўзига хослигини инсон томонидан идрок этиш ҳамдир. Кўп ҳолларда инсонни ўзи яшаётган дунё қаноатлантирмайди ва у ўз ҳаракатлари билан дунёни ўзгартирмоқчи, уни мукаммаллаштирамоқчи бўлади. Лекин инсониятнинг энг даҳо вакиллари ҳам барча ишларни ниҳоясига етказа олмаган, энг бой одамлар ҳам бутун борлиқни эгаллаб ололмаган. Яъни олам одамлар учун абадул абад “Бир кам дунё” сифатида қолаверган ва бугун ҳам шундайлигича қолмоқда. Шарқ ва Ғарб тафаккури учун бу масаладаги умумийлик шундаки, бу ёруғ оламда яшаётган ҳар бир ақлли инсон ўзининг бутун ҳаёти давомида ана шу мантиқни англаб етишга, ҳаётнинг маъзини чақишга ҳаракат қилади. Уни ўз ҳаёти, менталитети, интилишлари, мақсад-муддаолари нуқтаи назаридан ҳал қилади, шунга мос ҳаёт кечиради.

Бу эса ҳар бир шахс учун борлик ва у билан боғлиқ масалалар доимо конкрет кўринишда, муайян тарзда намоён бўлиши, кўплаб алоҳида ҳодиса ва воқеаларга бўлинишини англатади. Бир қарашда, дунёни фалсафий тушунишнинг мазмуни Ф.Гегелнинг қуйидаги сўзларида аниқ ифодасини топгандек: “Бу масалада бир томондан кундалик ташвиш ва манфаатларга ўралиб қолиш, иккинчи томондан, дунё ҳақидаги фикрларнинг қуруқ ва бефойда талқини фалсафага ётдир. Бинобарин, дунёга холис назар ташлаш, уни кундалик умид ва интилишлардан холи умумий нуқтаи назардан англаб етиш фалсафий ва назарий дунёқарашнинг асоси, борлик муаммоларини ечиш учун маъқул усулдир”. Бу масалада мазкур хулосадан шубҳаланиш қийин. Бироқ, орадан юз эллик йил ўтгач, бошқа бир немис файласуфи М.Хайдеггер “борлиқни ўрганишни уни оддий кундалик ҳаёт (durchschnittliche Alltaglichkeit) сифатида таҳлил қилишдан бошлаган маъқул”, деган ғояни илгари сурган. Фалсафада борлиқнинг анча содда кўринишга эга бўлган «Одамлар борлиғи уларнинг ҳақиқий ҳаёт жараёнидир» деган таъриф ҳам бор.

Инсон дунёқарашининг бу жиҳати В.Шекспир қаламига мансуб: «Ўлиш ё қолиш - масала шунда» деган фикрда жамланган. Умуминсоний аҳамиятга молик бу масала ҳақидаги фикр-мулоҳазаларни В.Шекспир ўз қаҳрамони - шахзода Гамлетнинг сўзлари орқали ифодалаган. Унда ҳаётда йўл танлаш ва инсон борлиғининг чеклилиги муаммо сифатида қайд этилган. Ўлимнинг ана шу тамойилга асосланган диний талқини уни ҳаёт якунининг фожиаси эканини англатмайди. Диний онгда «ўлим» дейилганида, инсон борлиғи пировард шартларининг ўзгариши юз беради. Бунда дунёга келиш (физиологик туғилиш) ҳақиқий интиҳо (физиологик ўлим) сари бўлган ҳаракат сифатида тушунилади.

Оламнинг чексизлиги ва аксинча инсон борлиғининг чеклилиги мавзуи фалсафада ўлим муаммоси сифатида намоён бўлади. Аксарият файласуфлар бу муаммони четлаб ўтишга ҳаракат қиладилар, уни ифодаловчи атама - «Танатология» (Танатос - афсонавий

ўлим худоси) фани ҳам кўпчиликка маълум эмас. Афсоналарга асосланган қадимги оддий тафаккур усулида тириклик ва ўлим муаммоси мавжуд бўлмаган. Ўлим йўқлик эмас, балки ўзга борлиққа ўтиш сифатида тушуниланган. Ўлим сабабларининг ўша даврдаги талқини уни табиий зарурият деб тушунишга асосланган. «Одам нима учун ўлади?» деган саволга «Унинг ўлишини кимдир белгилаб қўйган!» деган узил-кесил жавоб берилган.

XVII асрда Дания шаҳзодаси Гамлет «Ўлиш ё қолиш» (бўлиш ёки бўлмаслик) масаласи устида бош қотирган бўлса, XX асрда бўлиш ёки эга бўлиш мавзудаги фалсафий мушоҳадалар анча долзарб аҳамият касб этди. Америкалик файласуф, социолог ва психоаналитик Э.Фромм (1900-1980) ижодининг маҳсули бўлган «Мавжудликми ёки бор бўлишми?» китоби мазкур мавзудаги асарлардан биридир. Француз файласуфи Г.Марсел (1889-1973)нинг «Мавжудлик ва бор бўлиш», Б.Штееминнинг «Мавжудлик ва борлиқ» асарлари ҳам шу мавзуга бағишланган. Бу асарларнинг номлариданоқ уларда ҳаётнинг мутлақ қадрияти билан боғлиқ борлиқ, олам, мавжудлик ва бор бўлиш масалалари тўғрисида сўз бориши маълум бўлади.

Маълумки, қадимдан инсонни “Қандай яшаган маъкул”, “Бахтли яшаш учун қанча нарсани кифоя қилади” деган саволлар доимо ўйлантирган. Турмуш ташвишлари ва одатдаги ишларнинг чексиз гирдобиди айланиш, муайян тартибларга бўйсунтириш, ўз вазифаларини бажариш билан бирга ҳаётдан лаззатланиш, уни мазмунли ўтказиш, роҳат-фароғатда яшаш ҳар бир кишининг орзуси. Оддий хизмат ва турмуш вазифаларини бажариш, меҳнат ҳамда дам олишни оқилона ташкил этишга имкон яратадиган моддий фаровонлик, эришилган натижаларга қаноат қилиш даражаси бу борада борлиқни тушунишнинг оддий кўринишидир.

Буюк алломалар мол-мулкни бўлишнинг ўзигина инсонни бахт-саодатга яқинлаштирмайди, дея бежиз таъкидламаганлар. Шу маънода, борлиққа ҳақиқий моддий ва маънавий ҳаёт манбаи сифатида ёндашиш мавжудликни англашнинг шундай усулини назарда тутадиги, унда инсон бахтли бўлиб, ўз имкониятларидан унумли фойдаланади, бутун олам, жамият ва одамлар билан уйғунликда умргузаронлик қилади. Бундай инсон ҳаётни севади ва дунёга дахлдорлигини тўғри англайди.

Бу борада «Эга бўлиш ва бор бўлиш инсон мавжудлигининг икки асосий жиҳатидир. Улардан бирининг устунлиги одамларнинг индивидуал хусусиятлари ва улар орасидаги ижтимоий фарқларни белгилайди»- дея фикр юритар Э.Фромм таъкидлайдики, “Эга бўлиш тамойилига кўра яшасам, менинг дунёга муносабатим уни эгалик қилиш объектига айлантириш, ҳамма нарсани ва ҳаммани, шу жумладан, ўзимни ҳам мулкка айлантиришга интилишимда ифодаланади». Кўриб турганимиздек, бу масалада ҳам ҳар бир инсон муайян йўлни танлашига тўғри келади.

Шу маънода инсон бор экан, унинг шахсий интилиш ва эҳтиёжлари, мақсад ва муддаолари, манфаат ва қизиқишлари доимо мавжуд бўлиб қолаверади. Улар одамзотни бу дунёда мавжуд бўлиб туриши учун нималаргадир эга бўлишини заруратга айлантиради. Аммо бу эгалик даражаси қандай, унинг миқдори қанча, ахир бу борада чексизлик йўқ-ку? Инсон қанча кўп нарсага эга бўлмасин, бунинг чек-чегараси бор, умр эса чекланган. Қолаверса, эга бўлган нарсаларни ўзинг билан олиб кетишнинг ҳеч бир иложи йўқ. Бу табиий ва шундай экан, бор бўлиш, туғилишдан ўлимгача ҳаётни мазмунли ўтказиш учун қанча нарсани керак? Ҳаётнинг мазмуни жиҳатидан материализм ва идеализмни бир-биридан ажратиб турувчи масала ана шунда. Яъни, бор бўлиш учун «Менга ҳеч нарсани керак эмас?», дейиш ҳам ҳаёл бўлгани сингари, «Бу дунёдаги ҳамма нарсани меники бўлиш лозим», дея интилиш, бу интилишни мутлақлаштириш ҳам ҳам ҳаёлдир.

Бир қарашда «бор бўлиш ёки эга бўлиш» муқобили соғлом ақлга зиддек туюлади. Дарҳақиқат, яшаш учун ейиш, ичиш, ҳеч бўлмаса, энг муҳим нарсаларга эга бўлиш, хуллас, ўзининг асосий эҳтиёжларини қондириш кераклиги шубҳасиз. Шу нуқтаи назардан материализм гўёки реал хусусият касб этади. Унга кўра моддий нарсалар ва

товар - тараққиёт мезони, ҳаётнинг ўлчов бирлиги ана шу ҳисобланган жамиятда муқобиллик тўғрисида қандай сўз юритиш мумкин? Ҳа, шундай. Лекин бу борлиқ доимо муайян мазмунга эга бўлиши яъни асосан мулк, бойлик ёки бирон бир фойдали нарса сифатида намоён бўлиши лозим деган хулоса тўғрилигини англатадими? Албатта, агар инсон маънан қашшоқ, ўта молпараст бўлса, бундай одам борлигининг моҳияти айнан қанчадир борлиққа, моддий нарсаларга эғаликдан иборат бўлади. Бундай инсон учун мол-мулк, тўкин-сочин ҳаёт ниҳоятда катта аҳамият касб этади. Аммо қашшоқлик қандай иллат бўлса, ортиқча ҳашамат ҳам шундай иллатдир. Ҳаётнинг мазмуни эса фақат кўп нарсаларга эғалик қилиш эмас, балки пурмаъноли бўлишдан ҳам иборат эканлиги шубҳасиз.

Узоқ ўтмишдан ҳозиргача, борлиқ муаммосини тушуниш ва талқин қилишнинг энг умумий тамойиллари ва бу борадаги парадигмаларни ҳисобга олиб фикр юритилса, қуйидаги манзарага гувоҳ бўлиш мумкин: антик дунёда борлиқни тушуниш марказида коинот жойлашган, у космоцентрик дунёқарашдир. Коинот қонуниятлари жамият ҳаёти қонунларини, ўша давр кишининг дунёга қараш тарзини белгилайди, инсон ҳаётида умумий мезон каби акс этади. Ушбу қонуниятлар ўша даврда давлат тадбирлари, чунончи турли ҳарбий юришлар, истилолар, қурилишлар муваффақиятига, шунингдек, инсон тақдирига ҳам таъсир кўрсатади, деб ҳисобланган. Шу маънода бу борадаги қадимият замирида шунчаки объектив-моддий ва ҳиссий ёндашув эмас, балки рационал қарашга асосланган космологизм ётади.

Ўрта асрларда борлиқнинг олий асоси Худо, деган ғоя илгари сурилди. Борлиқнинг барча намоён бўлиш шакллари мажмуи сифатида Худо мавжудлик хусусиятига ҳам эга, деб қаралди. Бинобарин, ҳамма нарсанинг мавжудлиги Худода мужассам. Худо борлиги тўғрисидаги онтологик далилнинг тамойилларидан бири ана шундан иборат. Унга кўра, бутун борлиқ бир кучга бўйсуниб, қуйи ва олийнинг тартибли субординатсиясига асосланган. Бунда инсон руҳи ва илоҳий асоснинг ўзаро таъсири масаласи бош муаммога айланади. Демак, ўрта асрлардаги борлиқ муаммосига нисбатан ёндашув теоцентрик хусусиятга эга.

Янги даврда борлиқнинг моҳияти табиат қонунларига боғланиб ўрганилди. Табиатни ўрганувчи фанлар биринчи даражали аҳамият касб этди. Юзага келган саноат инқилоби таъсирида ташаббускорлик, фаоллик ва омиқкорликнинг ривожланиши индивидуализм майлига асосланган антропоцентристик дунёқарашни шакллантирди.

Таъкидлаш жоизки, ҳалигача борлиқнинг нималиги, йўқлиқнинг маъно-моҳияти, уларнинг қерда бошланиб, қерда тугаши, қерда ва қандай тугашуви каби масалаларда барча саволларга тўлиқ жавоб берадиган, ҳамма томонидан тўла-тўқис ва мутлақ ҳақиқат тарзида эътироф этилган умумий назария ёки таълимот йўқ. Ҳаёт ва ўлим, инсоннинг борлиги, ҳаётнинг мазмуни, умрнинг интиҳоси ва ундан кейинги ҳодисалар билан боғлиқ қарашлар тўғрисида ҳам шундай дейиш мумкин.

Хуллас, борлиқ ва йўқлик, мавжудлик ва нималаргадир эғалик қилиш, зоҳирийлик ва ботинийликнинг аниқ чегараси қерда, бир кишининг умрини маъноли ўтказиши учун унга қанча нарса кифоя қилади, баъзи ношукур одамларнинг кўзи қачон тўяди, деган саволлар “Авесто” замонларидан бугунга қадар ҳам инсониятни лол қолдириб келмоқда.

Бу ёруғ оламда якка ва ёлғизлигимиз ёки бошқа дунёлар ва бошқачароқ ҳаёт ҳам борми, деган саволларга ҳам тўла-тўқис жавоблар йўқ. Инсоният қанчалик кўп билимларга эга бўлмасин, бу соҳада саволлар камайиб бораёпти, одам зоти уларга берилаётган жавоблардан бутунлай қониқаяпти, дейиш учун асослар етарли эмас.

Шундай бўлсада, ҳар бир авлод бу масалаларга жавоб қидиради, уларга ўзича ёндашади, қандайдир хулосаларга келади. Улар асосида ҳаёти ва фаолиятини ташкил этишга, ўз билимлари доирасини янада кенгайтиришга ҳаракат қилади.

YASHIL IQTISODIYOT VA INSON EKOLOGIYASI TRANSFORMATSIYASINING DETERMINISTIK JIHATLARI

Hakimov Nazar Hakimovich,
Toshkent amaliy fanlar universiteti,
“Tarix va ijtimoiy fanlar” kafedrası professori
Fasafa fanlari doktori,
Turon fanlar akademiyasi azosi, akademik
ORCID: 0000-0001-9670-7673

Annotatsiya. Maqolada yashil iqtisodiyot va inson ekologiyasi o'rtasidagi bog'liqlik ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, ekologik madaniyatni yuksaltirish hamda inson va tabiat munosabatlarini uyg'unlashtirishning deterministik omillari yoritilgan. Markaziy Osiyoda ekologik xavfsizlikni ta'minlash va mintaqaviy hamkorlikni rivojlantirishga doir takliflar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: yashil iqtisodiyot, inson ekologiyasi, ekologik madaniyat, tabiiy resurslar, ekologik xavfsizlik, ijtimoiy falsafa.

Аннотация. В статье с социально-философской точки зрения анализируется взаимосвязь зелёной экономики и экологии человека. Раскрываются детерминистические факторы рационального использования природных ресурсов, повышения экологической культуры и гармонизации отношений между человеком и природой. Выдвинуты предложения по обеспечению экологической безопасности и развитию регионального сотрудничества в Центральной Азии.

Ключевые слова: зелёная экономика, экология человека, экологическая культура, природные ресурсы, экологическая безопасность, социальная философия.

Abstract. The article provides a socio-philosophical analysis of the relationship between the green economy and human ecology. It examines the deterministic factors of the rational use of natural resources, the development of environmental culture, and the harmonization of human-nature relations. Proposals are presented for ensuring environmental security and strengthening regional cooperation in Central Asia.

Keywords: green economy, human ecology, environmental culture, natural resources, environmental security, social philosophy.

Kirish. Muammoning umumplanetar ahamiyati va dolzarbligi Yer yuzining turli burchaklarida vujudga kelaётgan ekologik inqirozlar va halokatlar, tabiiy xarakterga ega bo'lgan kataklizmlarning inson faoliyatiga bog'liqligi va ta'sirida namoён bo'lmoqda. Muammoning dolzarbligi Markaziy Osiё mamlakatlarida, jumladan O'zbekistonda ham sezilmoqda. Ushbu hududda yer va suv resurslaridan samarali, ratsional foydalanish, atrof-muhitni ifloslantirmaslik tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Shuningdek, yuqori bonitetga ega bo'lgan yer resurslarining kamayishi holatlari, cho'llanishga daxldor bo'lgan hududlarning kengayib boraётganligi, flora va fauna vakillarini asrab-avaylash, kelajak avlodga yetkazish zaruriyati, ekologik muammolar yechimida har bir insonning ma'sulligini oshirishni taqozo qilmoqda. Mamlakatimiz hududida global, mintaqaviy, regional, lokal darajadagi ekologik xatarlarni uchratish mumkin. Bunday vaziyat inson ekologiyasi muammosi tadqiqiqining dolzarbligi, uning bevosita demokratik islohotlarga bog'liqligini, shuningdek, alohida qo'riqlanadigan hududlar maydonini kengaytirish zaruriyatini ham vujudga keltirmoqda.

Yashil iqtisodiyotni shakillantirish zaruriyati va inson ekologiyasi transformatsiyasining jetermenistik xususiyati falsafiy jihatlarining tadqiqi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Yangi O'zbekistonda har bir shaxsda tabiiy resurslardan samarali foydalanish madaniyatini, urbanizatsiya sharoitida suvdan, yerdan, foydalanishda tejamkorlik sifatlarini, atmosfera havosini

ifloslantirmaslik tushunchasini har bir vatandoshimiz ongida shakllantirishning ijtimoiy mexanizmlarini yanada takomillashtirish zaruriyatini vujudga keltirdi.

Muammo tadqiqotning ijtimoiy- falsafiy jihatlarini, bevosita jamiyatning yangi rivojlanish bosqichida har bir inson faoliyati uchun shaffof, xavfsiz ekologik muhit yaratish lozimligi bilan bog'liqdir. Bunday vaziyat uning huquqiy, institutsional asoslarini vujudga keltirish, muntazam takomillashtirish bilan birgalikda, oliy ta'lim tizimida tayèrlanaètgan kadrlar sifatini oshirish, raqabotbordoshligini ta'minlash, shaxs ekologik madaniyatini shakllantirish va yuksaltirish jaraèniga e'tiborni kuchaytirish, ushbu sohadagi xalqaro hamkorlikni tobora kengaytirish vazifasini ham ilgari suradi.

Shu bilan birga, ekologik xavfsizlik insonning demokratik islohotlardagi faolligini oshiradi, mamlakatimizda yangi taraqqièt bosqichida amalga oshirilaètgan yaratuvchanlik, ilgarilash, raqamlashtirish, ijtimoiy, iqtisodiy jaraènar jadallashuvida faol ishtirok etishga, sun'iy intellektdan foydalanishga mansub bo'lgan innovatsion g'oyalarni ilgari surishga undaydi. Muammoning amaliy jihatlaridan yana biri, uning transformatsion xususiyati, inson ma'naviy, axloqiy kamolotini, mehnatsevarligini ta'minlaydigan omillar qatoriga kiradi. Inson ekologiyasining ta'minlanishi har bir shaxsning ona zaminga, yurtimiz tabiiy resurslariga bo'lgan muhabbatini oshiradi, uning har bir qarich yerini qadrlaydi, undan samarali foydalanishning ijtimoiy imkoniyatlarini yaratadi.

Metodologiya. Tadqiqotning nazariy metodologik manbasi sifatida O'zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi.[1,62], O'zbekiston Respublikasi Qonunlari.[2,4], O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev asarlari, [3], Farmonlari.[4], Qarorlari [5]va O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoevning Oliy Majlis va O'zbekiston xalqiga Murojaatnomasidan (2025 yil 26 dekabr) foydalanildi.[6]. Shuningdek ular ilmiy ishning asosiy konsepsiyasini shakllantirishda muhim manba bo'lib xizmat qildi.

Inson ekologiyasi genezisi haqida, «Avesto»da ilgari surilgan muhim fikr, ya'ni ilk jamoaviylikning paydo bo'lishi va rivojlanish bosqichlarining qayd etilishi, inson haèti uchun zarur bo'lgan yer, suvdan, flora va faunadan samarali foydalanishning insonlar uchun ma'qul usullarini topish imkoniyatini bergan.[7] Inson ekologiyasiga oid purma'no fikrlar, g'oyalar Mutafakkir Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk» asarida asoslab berilgan.. o'sha davrdagi ijtimoiy tuzimda aholining turmushi, faoliyatini, inson talablariga muvofiq, ijtimoiy-hududiy jihatdan tashkil etilganligi asoslangan[8].

Muhokama. Yangi O'zbekistonda fuqarolik jamiyatini rivojlantirish davrida yoshlar ongida yashil iqtisodiyot mohiyati, inson ekologiyasining deterministik jihatlarini haqidagi tasavurni shakllantirish, ekologik madaniyatni yuksaltirish jarayonida, milliy qadriyatlar, boy madaniy merosga asoslangan milliy ma'naviyatning yuksalishiga alohida e'tibor qaratish zarur. Bu jaraènda ta'lim mazmuniga ham milliy qadriyatlar, yashil iqtisodiyot mazmunini singdirish asosida èsh avlodda ekologik tafakkurni shakllantirish ta'lim jaraènining dolzarb vazifalaridan biridir. Ushbu muammolar orasida yoshlarni globallashtirish davrining eng muhim masalalaridan biri – ekologik xavfni bartaraf etishda ishtirok etishga imkon beruvchi integrativ bilimlar bilan qurollantirish ham mkhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Uzluksiz ta'lim jaraènida èshlarda integratsiyalashgan ekologik madaniyatni shakllantirishda, uning transformatsion deterministik jihatlarini anglashda O'rta Osiè allomalarining ekologik g'oyalardan ratsional foydalanish bo'yicha ikki muhim holat yuzaga keladi: 1) Ular ekologik g'oyalarni ifoda etuvchi milliy qadriyatlar namunalari bilan tanishadilar; 2) Talabalar atrof-muhit ekologik holatini yaxshilashga mas'uliyatli bo'lish, tabiatni asrab-avaylash to'g'risidagi bilim va ko'nikmalarni o'zlashtiradilar; 3) Bo'lajak bakalavr va magistrlarda yer, suv resurslaridan ratsional foydalanish to'g'risidagi fundamental bilimlar majmuasi shakllanadi.

Yoshlarda ekologik ong va madaniyatni yuksaltirishda xulq-atvor sifatlarining shakllanishi va mustahkamlanishida muhim o'rin tutuvchi imkoniyatlarga, ilmiy manbalarni mustaqil ta'lim jarayoni orqali chuqur o'rganishga e'tibor qaratish lozim. Shu munosabat bilan inson

ekologiyasining mohiyati va uning ahamiyatini anglashda O'rta Osië allomalarining ekologik qarashlari ijobiy natijalarni beradi. O'rta Osiëlik buyuk allomalarning ekologik qarashlariga asoslangan nazariy bilimlarni hosil qilish ularda atrof-muhitga, tabiatga mas'uliyatli munosabatda bo'lish ko'nikmalarini tarbiyalaydi.

O'rta Osië allomalarining ekologiyaga oid fikrlarini èshlar ongiga singdirish orqali milliy g'oyaning shakllanishiga ham erishiladi. Tadqiqot natijalarining ko'rsatishicha, o'tgan asrning 70-yillaridan boshlab jahon miqèsida atrof-muhit va tabiat holati, ijtimoiy-maishiy taraqqiëtning ekotizimga salbiy ta'siri, ularning oldini olish va yuzaga kelgan ekologik xavfni bartaraf etish masalasi o'ta dolzarb muammolardan biri sifatida kun tartibiga qo'yila boshlandi. Shu bois bugungi kunda bevosita inson faoliyati, uning ijtimoiy, iqtisodiy qirralari bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarning falsafiy jihatlarini, jamiyatda ekologik barqarorlikni ta'minlash, tabiiy resurslarni asrash nuqtai nazaridan tahlil qilish zarur. Shuningdek, inson antropogen faoliyati kuchaygan davrda, atrof-muhit musaffoligini saqlab qolish yo'lida falsafa, biologiya, tibbiëtni yo'nalishlarida, xususan, ijtimoiy falsafiy yo'nalishdagi tadqiqotlar olib borilishi zarur.

Asosiy qism. Jamiyatning yangi taraqqiëtni bosqichida, inson ekologiyasiga ilmiy, falsafiy munosabatning kuchayishi amalga oshirilaëtni islohotlar samaradorligi uchun inson faoliyai takomili mexanizmining muhim qismi hisoblanadi. Ijtimoiy ekologik fanlar uch tarmoqqa bo'linadi. Birinchisi, inson ekologiyasi. Ikkinchisi, global ekologiya. Uchinchisi, ijtimoiy ekologiya. Inson ekologiyasi fani insonning tabiat bilan munosabatlarini, ijtimoiy va texnologik sohalar bilan o'zaro aloqalarini o'rganadi. Global ekologiya fani biosferaning koinot va texnogen jaraënlar, shuningdek, planeta tubida, atrofida bo'laëtni o'zgarishlarni tadqiq qiladi. Ijtimoiy ekologiya fani jamiyatning atrof-muhit bilan o'zaro aloqalari, munosabatlarini tashkil qiladi. Bu fanlarni ularning maqsadlariga qarab farqlash mumkin. Inson ekologiyasi shaxsning salomatligi, muqim yashash joyidagi sharoitda faoliyat olib borishi, shakllantirilgan infrastruktura, undan samarali foydalanish mexanizmlari mazmuni- mohiyati, ekologik muhitning insonga ta'sir qilish jaraënlarini o'rganadi. Global ekologiya fanining maqsadi biosferaning parametrlarini asrash uchun zarur bo'lgan sharoitni saqlash, sodir bo'laëtni, kechaëtni ekologik jaraënlarga ob'ektiv baho berish, ilmiy asoslangan tavsiyalar tayërlashdan iborat.

Ijtimoiy ekologiya fanining asosiy maqsadini jamiyat taraqqiëtni tabiiy sharoitning ta'sirini optimallashtirish, ushbu jaraënni shakllantirgan sabablarni aniqlash, insonning muayyan sharoitdagi faoliyati uchun zarur bo'lgan tavsiyalar ishlab chiqish tashkil qiladi.

Ushbu fanlar orasidagi o'xshashlik, ajratish, farqlash murakkabligi shundan iboratki, ya'ni ularning tadqiqot ob'ektining bir-biriga yaqinligidir. Jumladan, inson ekologiyasi va ijtimoiy ekologiyaning ob'ektini - inson muammosi tashkil qiladi. Global va ijtimoiy ekologiya fanlarining ob'ekti xam bir biriga yaqindir, ular muayyan darajada inson haëtni ta'sir qiladigan jaraënlarni birgalikda o'rganadi. Jamiyat, birinchi navbatda, bisfera bilan munosabatda bo'ladi va biosferada sodir bo'ladigan turli o'zgarishlar jamiyatda o'z ifodasini topadi, ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishga olib keladi. Shuning uchun global ekologiya fani bisferadagi o'zgarishlarni o'rgangani uchun, ayniqsa, biosferaga antropogen omillarning ta'sirini tadqiq qiladi va shu bilan ijtimoiy ekologiyaga aloqadordir. Ta'kidlash lozimki, global ekologiya biosfera va jamiyat orasidagi munosabatlarni biosfera nuqtai nazaridan o'rganadi, ijtimoiy ekologiya esa ushbu jaraënni jamiyat nuqtai nazaridan tahlil qiladi. Fikrimizcha ekologik fanlar klassifikatsiyasi tadqiqotchilar tomonidan davom ettiriladi.

Yuqoridagilarga asoslanib qayd qilish lozimki, inson ekologiyasi tabiiy, ijtimoiy va texnologik jaraënlarni tadqiq qilish bilan birgalikda, kuchayib boraëtni antropogen omillar, inson faoliyatining jadallashuvi masalalarini ob'ektiv tadqiq qiladi. Shuning uchun ham inson ekologiyasi ijtimoiy fanlar tarkibiga kiradi, shu bilan birga, tabiiy fanlarga yaqin bo'lgan muammolarni o'rganadi. Inson ekologiyasi jamiyatning raqamlashish jaraënni yaqin bo'lgan fan sifatida atrof-muhitning sifatini boshqarishga ham aloqadordir. Inson ekologiyasi atrof-muxit bilan inson orasidagi munosabatlarni u èki bu usullarini o'rganish bilan chegaralanmasdan, tabiiy

resurslardan ratsional foydalanish va ularni himoya qilishning effektiv mexanizmlarini yaratishga ham èrdam beradi. Shu munosabat bilan takidlash lozimki -tabiatl tushunchasi keng va tor mazmunda ishlatiladi. Tabiat so'zi, ob'ektiv reallikni ifodalaydi va jamiyatni asosiy element sifatida birlashtiradi, tor mazmunda esa jamiyatni planetaning qoplab turuvchi qobiq sifatida qabul qilinib, tabiat va jamiyat orasidagi munosabatlarni ifodalaydi. Tabiiy muhit jamiyat haetida muhim rol o'ynaydi. Tabiiy muhit insonning ijtimoiy talablarini qondiradi, ya'ni ishlab chiqarish fiziologik, kommunikativ, estetik va boshqa jaraenlarni o'z ichiga oladi. Tabiiy muhit jamiyatda jamiyat xaetining takrorlanishida, kengayishida asosiy rolni bajaradi. Jamiyat haetining muhim qismi sifatida ijtimoiy taraqqiётning moddiy asosini tashkil qiladi. Tabiiy muhit ijtimoiy-iqtisodiy tizimlar rivoji uchun energiya va materiallar manbaidir. Jamiyat tabiat tomonidan yaratilgan energiya va materiallarni ist'emol qiladi va ulardan foydalanadi, shu bilan birga, uning bir qismi bo'lib qoladi. Jamiyat haeti doimiy sur'atda tabiiy sharoitda kechadi va inson faoliyatida namoèn bo'ladi, hamda insonning biologik mavjudod ekanligini tasdiqlaydi.

Inson antropogen faoliyatining kengayishi va chuqurlashuvi tahlili natijasida inson ekologiyasi paydo bo'ladi. Inson ekologiyasining yangi fan sifatida shakllanishi lokal xarakterga ega bo'lgan jaraèn emas, balki juda ko'plab fanlarga doir muammolarga daxldordir. Hozirgi sharoitda taraqqiётning yangi bosqichida ilmiy bilimlarda ekologiyalashuvga èndashish kuzatilmoqda. Bu jaraènnig o'ziga xos xususiyati tabiiy holatni o'rganish bilan birga, uning inson faoliyatiga bog'liq jihatlariga ham ko'proq e'tibor berilmoqda.

Tarixiy jarayonlarda shakllangan tarmoq fanlaridan farqli o'laroq, inson ekologiyasi fanlararo bilimlarga asoslanadi va inson faoliyatining jamiyat va tabiat orasidagi munosabatlarining uyg'unligini ta'minlashga xizmat qiladi. Ta'kidlash lozimki, inson ekologiyasi tabiat ob'ektlari va ijtimoiy tizimlar orasidagi munosabatlarni o'rganadi. Hozirgi davrda muammoli maqsadga yo'naltirilgan inson faoliyatini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Ekologik tadqiqotlar faqat ijtimoiy-tabiiy bilimlarga asoslanmasligi lozim. Shunig uchun ham insonnig empirik kuzatishlari unig tafakkuri yuksalishida muhim ahamiyatga egadir.

Tabiiy resurslardan foydalanish jaraeni, birinchi navbatda, ijtimoiy jaraèndir. Yangi taraqqiёт bosqichida bu aksiomani barcha fanlar vakillari tushunadi. Shuning uchun ham ekologik tadqiqotlar nafaqat ekotizimlar modeli, shu bilan birgalikda, inson faoliyatining tabiiy jaraenlariga aralashuvi va uning natijalariga baho berishi lozim. Natijada tabiiy jaraenlarga ta'sir qilishga mo'ljallangan ko'p variantlik dastur sifatida shakllanadi, tabiat qonunlari va inson imkoniyatlarini chuqur bilishga èrdam beradi. Bunday dasturning amaliётga tatbiq qilinishi natijasida, birinchidan, inson va tabiat tizimi holatini baholash, ikkinchidan, ushbu harakatlar strategiyasi kelajagini belgilashga èrdam beradi. Shunday qilib, inson ekologiyasi faqat tabiiy tizim, inson antropogen faoliyati haqidagi fan bo'lmasdan, ijtimoiy, iqtisodiy rivojlanish sharoitida atrof-muhitni asrash, tabiiy resurslarni rivojlantirish bo'yicha inson faoliyatini ham o'rganadigan fandir.

Iqlim o'zgarishi bilan bog'liq muammolar mamlakatimizda amalga oshirilayotgan islohotlar samaradorligiga, xususan, iqtisodiy o'sishni ta'minlash, kambag'allikni qisqartirish, ekologik va oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash jarayonlariga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bois mamlakatda iqlim o'zgarishining salbiy oqibatlarini kamaytirish va unga moslashish, «yashil» iqtisodiyotga o'tish jarayonlarini jadallashtirish hamda «yashil» va inklyuziv iqtisodiy o'sish modelini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Bu borada «yashil» iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, «yashil» investitsiyalarni jalb qilish va ekologik inqirozning salbiy ta'sirini yumshatish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 5-oktabrdagi PQ-4477-son qarori bilan 2019–2030-yillar davrida O'zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o'tish strategiyasi tasdiqlangan.

Bugungi kun talablari O'zbekiston Respublikasining «yashil» iqtisodiyotga o'tish strategiyasi doirasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar samaradorligini yanada oshirishni, shuningdek, ushbu yo'nalishda davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari hamda xalqaro

tashkilotlarning o'zaro hamkorlikdagi sa'y-harakatlarini muvofiqlashtirishni taqozo etmoqda. Mazkur zarurat «yashil» iqtisodiyotni rivojlantirishga qaratilgan tegishli dasturni ishlab chiqish ehtiyojini yuzaga keltirdi.

Xulosa. Yashil iqtisodiyot va inson ekologiyasi transformatsiyasining deterministik jihatlari global, mihtaqaviy, lokal ekologik masalalar yechimi bilan chambarchas bog'liqdir. Ushbu jarayon o'z navbatida transchegaraviy ahamiyat kasb etadigan tabiiy resurslardan, jumladan suv resurslaridan samarali foydalanish zaruriyatini vujudga keltirdi. Ushbu holatda sin'iy intellekt? Raqamli iqtisodiyot imkoniyatlaridan foydalanish mumkin.

Birinchidan, Markaziy Osië mamlakatlari qo'shni viloyatlar rahbarlari, jumladan, siyosiy partiyalar a'zolari, deputatlar fraksiyalari, milliy parlamentlar orasidagi madaniy aloqalarni yanada kengaytirish, ekologik muammolarni hal qilish uchun, hamkorlikda amaliy takliflarni ishlab chiqish zarur.

Ikkinchidan, qo'shni davlatlar ijodkor yoshlari festivallarini, yashil iqtisodiyot, inson ekologiyasining dolzarb masalalariga bag'ishlangan kun tartibi bilan o'tkazish va unda mintaqadanig ekologik xavfsizligi, migratsiya masallarini, ekologiya mavzusidagi ijodiy aloqalarni kengaytirish masallarini muhokama qilish lozim.

Uchinchidan, yashil iqtisodiyot va inson ekologiyasi targ'iboti, takomilida muhim o'rin egallaydigan adiblar, jamiyatshunoslar, ekolog olimlar, ilmiy tarmoq institutlari rahbarlari, Fanlar akademiyalari vakillari orasidagi o'zaro ijodiy, ilmiy hamkorlikni muntazam yo'lga qo'yish, ekologiyaning suv, yer, havo, flora va fauna resurslaridan samarali foydalanishga bag'ishlangan xalqaro ilmiy konferensiyalar o'tkazish maqsadga muvofiq.

To'rtinchidan, Markaziy Osiyo xalqlari orasidagi do'stlikni, suv resurslaridan ratsional foydalanish, havoni ifloslantirmaslik bo'yicha tarixiy ildizlarini, hamkorlikni tarannum etuvchi badiiy adabië, monografiyalar, memuarlarni o'zbek tiliga va boshqa qardosh xalqlar tiliga tarjima qilishni, baddiy, xronikal kino lentallarni dublyaj qilishni kengaytirish lozim.

Beshinchidan, boshqaruv sohasida kadrlarnig yangi korpsinin tayorlashda markaziy Osiyo davlatlari universitetlari imkoniyatlaridan yanada kegroq foydalanish lozim. Bunday hamkorlik mintaqadagi mavgud ekologik muammolarni chuqur tahlil qilish imkoniyatini kengaytiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent "O'zbekiston", 2023.62- modda.
2. Ўзбекистон Республикасининг -Экологик назорат тўғрисида Қонуни.Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2013 й., 52-сон, 688-модда;
3. Shavkat Mirziyoev. Yangi O'zbekiston strategiyasi. Tashkent, O'zbekiston., 2023.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi Ekologiya va iqlim o'zgarishi milliy qo'mitasi" to'g'risidagi 2025 yil 19 noyabrdagi Qarori. 6.Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлис ва Ўзбекистон халқига Мурожаатномаси.26.12.2025. <https://president.uz/uz/lists/view/8834>
7. Авеста (Зенд-Авеста), книга. <http://rushist.com/index.php/ancient-east/2512-avesta-zend-avesta-kniga>
8. Махмуд Кошғарий. Девону Луғотит Турк. Том 1.Тошкент, 1960. - 499 с.

ХОЖАГОН СИЛСИЛАСИНИНГ ЕТТИ ПИРИ

Илҳом Насриев
юридик фанлари доктори,
профессор.

Аннотация: Таҳририятимиз ушбу мақола билан муборак қадамжолари Бухоро вилоятида жойлашган ва “Етти пир” деб ном олган хожাগон-нақшбандия тариқати алломаларининг ҳаёт йўллари, асарлари, назария ва таълимотлари ҳақидаги туркум мақолаларни чоп этишни бошламоқда.

СЎЗ БОШИ

Қадимги замонлардан Турон, Мовароуннаҳр ва Туркистон номлари билан аталиб келган ўлкамизнинг маданий, маънавий ва илмий меросининг салмоқли қисми тасаввуф билан чамбарчас боғлиқ. Халқимизнинг турмуш тарзи, маданияти ва ижтимоий-фалсафий қарашларига катта таъсир ўтказган тасаввуф халқимиз диний эътиқодидан тортиб, то унинг илму фани, адабиёти ва санъатида ҳам ўз аксини топган.

Тасаввуф бешикларидан бири ҳисобланган қадимий Мовароуннаҳр заминида XII асрдан бошлаб яссавия, хожাগон-нақшбандия, кубравия, ишқия каби сўфийлик тариқатлари вужудга келган. Улар орасида нуфузли тариқатлардан бири сифатида донг таратган хожাগон-нақшбандия ўзининг таркидунёчиликни қораловчи, инсонпарварлик, ватанпарварлик ва меҳнатсеварликни тарғиб этувчи илғор таълимоти билан ажралиб туради. Булар эса хожাগон-нақшбандия тариқати таълимотнинг бугунги кунда ҳам, жумладан ёш авлодни тарбиялашда муҳим ўрин тута олишини кўрсатади.

Хожাগон-нақшбандия тариқати вужудга келган даврлардан бошлаб ушбу тариқат бағридан кўплаб шайхлар етишиб чиқиб, уларнинг катта қисми ушбу тариқат ёки унинг турли маҳаллий тармоқларига раҳбарлик қилдилар. Тариқатнинг Хожа Абдулхолиқ Ғиждувонийдан то Хожа Баҳоуддин Нақшбандгача бўлган шайхларидан иборат бўлган етти раҳбари «Хожাগон силсиласининг Етти пир» номи билан алоҳида улуғландилар. Ушбу буюк шахслар – Хожа Абдулхолиқ Ғиждувоний (1103–1179), Хожа Муҳаммад Ориф Ревгарий (1165–1262), Хожа Маҳмуд Анжирфағнавий (XIII а. бош. – 1286), Хожа Али Ромитаний (1195–1321), Хожа Муҳаммад Бобо Самосий (XIII а. ўрт.-1335), Саййид Амир Кулол (1281–1370) ва Хожа Баҳоуддин Нақшбанд (1318–1389) ҳаёти ва таълимотларини чуқур ўрганиш бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Шу сабадан ҳам, Бухоро вилояти ҳудудидаги Етти пир қадамжолари – хожাগон-нақшбандия тариқати илк раҳбарларининг мақбаралари бутун ислом оламида муқаддас зиёратгоҳлар сифатида машҳур. Бу зиёратгоҳларга кўпчилигимиз ташриф ҳам буюрганмиз. Аммо айримлар, айниқса ёшлар бу улуғ зотларнинг асрлар давомида қадрланиб келаётганлари сабабларини, улар таълимотларининг бир-бири билан ўзаро боғлиқ жиҳатлари ҳамда ўзига хос томонларини яхши билишмайди. Баъзилар эса, уни тор маънода талқин қиладилар ва асосан бизнинг юртимизга тегишли деб ҳисоблайдилар. Аслида эса, "Етти пир" атама маъносида асрлар давомида бутун дунёга ёйилган ва юртимиздан узоқ-узоқларда ҳам Етти пир, деб тан олинади. Яъниким дунёнинг бошқа жойларида ҳам ушбу алломаларни "Пир" деб тан олишади ва эҳтиром билдиришади.

Шу нуқтаи назардан профессор Илҳом Насриев томонидан кенг оммага мўлжалланган хожাগон-нақшбандия тариқатининг Хожа Абдулхолиқ Ғиждувонийдан то Хожа Баҳоуддин Нақшбандгача бўлган илк етти пир ҳаёти ҳамда таълимотининг оммабоп, содда баёнига бағишланган асар-сценарийси алоҳида аҳамият касб этади.

Асарда Етти пирдан ҳар бирининг ҳаёти ва фаолияти, қарашлари ва таълимоти тўғрисидаги маълумотлар мазкур пирлар мақбаралари зиёратини амалга ошираётган устоз

ва унинг шогирдлари ўртасидаги савол-жавоб тарзидаги суҳбат-мулоқот воситасида бериб борилган. Бунда шогирдларини зиёратга олиб борган устоз уларнинг саволларига жавобан Етти пирдан ҳар бирининг қачон ва қаерда дунёга келгани, оиласи, таълими, устозлари, фаолияти, қарашлари, таълимоти, ижоди ва шогирдлари тўғрисида қисқа ва умумий маълумотлар беради. Маълумотларнинг савол-жавоб тарзидаги берилиши пирлар ғоялари мавзунини тез ва осон тушуниб олишга ёрдам беради.

ХОЖА АБДУЛХОЛИҚ ҒИЖДУВОНИЙ

Хожаи Жаҳон – Абдулхолиқ Ғиждувоний мақбараси. Чор атрофда уламолар, зиёратчилар гуруҳ-гуруҳ бўлиб азиз қадамжони зиёрат қилишмоқда. Экранда 70–80 ёшлар атрофидаги нуроний ўз ҳовлисида кимларнидир кутиб турган ҳолати пайдо бўлади. Шу вақтда унинг 2-3 нафар шогирдлари кириб келиб, «Ассалому алайкум устоз», деб мурожаат қиладилар. Устоз: «Ва алайкум ассалом», деб улар билан кўришади-да, уларни олдин келишилганидек Бухорога, Етти Пирни зиёрат қилишга олиб бормоқчилигини айтади.

Устоз: Шогирдларим! Инсон деган мукаррам зот яралибдики, унинг камолоти, саодатли ҳаёти ҳамиша анбиёлар, авлиёлар ва пирлар қарашлари, даъватлари ҳамда дуолари билан қарор топиб келган. Етти пир ана шундай илоҳий руҳ ва самовий нур соҳибларидир. Уларнинг ҳар бири ўз мустақил ғоялари ва чақириқларига эга бўлган, аммо Аллоҳ йўлида бир-бирларини тўлдирадиган мўътабар зотлар ҳисобланишган.

Шогирдлар: Устоз, улар бу қувват ва руҳни қаердан олишган?

Устоз: Эҳ, шогирдларим. Бунинг илдизи чуқур. Бу инсоният ҳаётини кескин ўзгартирган, бемисл ахлоқсизлик, тубанлик, маънавий таназул ва руҳий қашшоқликлар кишилиқ ҳаётини издан чиқарган, одамзот инсоний қадриятини поймол этган, жаҳолат, ишрат ва шаҳват авж олган жоҳилия даврини барбод этган битта сўздан бошланади. Битта сўз дунёни, инсоният ҳаётини бутунлай ўзгартириб, ёвузликдан эзгуликка, жаҳолатдан маърифатга, нафратдан муҳаббатга, таназулдан тараққиётга олиб чиқади.

Шогирдлар: Бу қандай сўз эди, устоз? Битта сўзнинг қудрати шунчами?

Устоз: Ҳа, бу илоҳий сўз эди, болам. Бу «Икро!» – «Ўқи!» сўзидир. Бу Куръони каримнинг биринчи нозил бўлган ояти эди. Ана шу илоҳий сўз инсониятни маърифатга, билим олишга, олам ва ҳаётни, унинг моҳиятини тушунишга даъват этди. Бу ислом цивилизациясининг, умумдунёвий тараққиётнинг дебочаси эди. Етти пир ана шу илоҳий даъватни бир-бирларига ўхшамаган, мутлақо мустақил қарашлари билан амалга оширдилар. Аллоҳнинг бандлари қалбига нур, юрагига шавқу шуур, онгига зиё, ҳаётига мазмун киритдилар. Соф инсоний ҳаёт тарзини шакллантиришга, одамлар қалбини чангу ғуборлардан, нафсу ҳаво иллатларидан, фиску фасодлардан тозалашга хизмат қилдилар. Имон ва эътиқод устуворлиги учун курашдилар.

Шогирдлар: Улар қаердалар, устоз?

Устоз: Уларнинг манзиллари Бухоройи шарифда. Улар тарихда Етти пир номи билан танилганлар ва ўз таълимотларини яратишган. Бу таълимотлардан бутун дунё баҳраманд бўлмоқда. Бугун сизлар билан шу Пирларнинг биринчиси бўлган Хожаи жаҳон – Абдулхолиқ Ғиждувоний қадамжоларини зиёрат қиламиз.

* * *

Ғиждувоний мақбараси. Кенг атроф, улугвор сиймо, қабр, қабрдан нур таралаётган ҳолат, у осмонга кўтариляпти. Масжид ва мақбаранинг синоатли жойларидан парчалар кўрсатилади.

Устоз: Мана болаларим, Абдулхолиқ Ғиждувоний зиёратгоҳларига етиб келдик.

Шогирдлардан бири: Устоз, Абдулхолиқ Ғиждувоний ким бўлганлар?

Устоз: «Хожайи жаҳон» («Жаҳон эгаси») лақаби билан машҳур бўлган буюк сўфий ва мутафаккир Хожа Абдулхолиқ ибн Абдулжамил Ғиждувоний хожакон-нақшбандия

тариқати асосчиси, хожагон силсиласининг биринчи пири, яъниким Бухоройи шарифдаги «Етти пир»нинг биринчиси бўлганлар. У зот камолотнинг юксак даражасига етганликлари ва бутун инсониятга Ҳақ йўлини кўрсатиш ишга катта ҳисса қўшганликлари учун Хожаи Жаҳон, яъни бутун оламнинг хожаси деб аталганлар. Хожа Абдулҳолиқ 1103 йили Бухоро яқинидаги Ғиждувон шаҳарчасида туғилиб, 1179 йили шу ерда вафот этганлар. Қабрлари ҳам Ғиждувонда.

Шогирдлардан бири: Ғиждувоний бобомизнинг кўринишлари қандай бўлган?

Устоз: Хожа Абдулҳолиқ Ғиждувоний баланд бўйли, оқ юзли, қора қошли, йирик бошли ва кенг елкали, гавдали зот бўлганлар.

Шогирдлардан бири: Ғиждувоний бобомизнинг ота-боболари тўғрисида ҳам гапириб берасизми?

Устоз: Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг оталари сўфиёна ҳаёт кечирувчи фақиҳ уламо Абдулжамил моликий мазҳаби асосчиси Имом Молик ибн Анас (713–795) авлодларидан, онаси эса Румнинг 1092–1107 йиллари ҳукмронлик қилган салжуқий султони Қилич Арслон I нинг қизи бўлган. Абдулжамил ҳали Рум султониининг қизига уйланмасидан олдин бу мамлакатнинг Малатия шаҳри атрофида яшаган. Абдулжамил бир юз ўн уч ёшида ҳам фарзандсиз бўлиб, Худодан бир фарзанд тилаб юрган чоғларида тахтдан ағдарилиб, душманларидан қочиб юрган салжуқий султон Қилич Арслон I унга учраб қолади-да, унинг маслаҳатлари ва ёрдами билан тахтини қайтариб олади. Подшоҳ бунинг эвазига ўз қизини ушбу уламога турмушга беради. Кейинчалик ушбу никоҳдан Абдулҳолиқ дунёга келади.

Шундан маълум бўладики, Абдулҳолиқ Ғиждувонийнинг ота томонидан боболари моликий мазҳаби асосчиси Имом Молик ибн Анасга (713–795) бориб тақалса, унинг она томонидан бобоси Румнинг салжуқий султони Қилич Арслон I бўлган.

Абдулжамил Ҳазрат Хизр алайҳиссалом билан суҳбатдош бўлган ва Хизр алайҳиссалом унга Хожанинг дунёга келишини башорат қилиб, унга Абдулҳолиқ деб ном қўйишни маслаҳат берган.

Шогирдлардан бири: Ғиждувоний бобомизнинг ота-боболари Рум ўлкасидан бўлса, у зотнинг ўзлари қандай қилиб Бухоронинг Ғиждувонида дунёга келганлар?

Устоз: Рум султониининг қизига уйланган уламо Абдулжамил замона воқеалари сабабли ўз яқинлари билан Румдан Мовароуннаҳрга келиб қолади ва Бухоро яқинидаги Ғиждувондан маскан топади. Абдулҳолиқ ана шу ерда дунёга келади.

Шогирдлардан бири: Абдулҳолиқ Ғиждувоний қаерларда кимлардан таълим олганлар?

Устоз: Абдулҳолиқ Ғиждувоний бошланғич таълимни Ғиждувонда олиб, тўққиз ёшларида Куръонни ёд олганлар, ўн ёшларидан бошлаб эса сўфийларнинг зикр мажлисларида иштирок эта бошлаганлар. У зот ҳали ёш бўлган чоғларидаёқ Бухоро шаҳрига бориб, илм ўрганишга киришганлар. У зотнинг илк устозларидан бири Имом Садриддин бўлган. Ёш Абдулҳолиқда сўфийликка бўлган қизиқиш ва сўфиёна турмуш тарзини тутишга бўлган интилиш у зотнинг ана шу устоз – Имом Садриддин кўлида таълим олиб юрган чоғларида янада ёрқинроқ намоён бўлган.

Унинг навбатдаги устози – *суҳбат* (доимо бирга бўлиш) усулида таълим берган ва хирқа кийгизган пири эса Хожа Юсуф Ҳамадоний бўладилар.

Шогирдлардан бири: Унда Ғиждувоний бобомиз Хожа Юсуф Ҳамадоний билан қандай учрашганлар?

Устоз: Абдулҳолиқ Ғиждувоний йигирма икки ёшида ўз таълимотини ёйиш ва шогирдлар тарбиялаш мақсадида Бухоро шаҳрига келган Хожа Юсуф Ҳамадоний билан учрашиб, унинг муридига айланади ва унинг муршидлигида сайру сулук йўлига қадам қўяди. Абдулҳолиқ Ғиждувоний Юсуф Ҳамадоний Мовароуннаҳрда бўлган даврида унинг хизматида бўлиб, ундан тариқат сирларини ўрганади.

Шогирдлардан бири: Гиждувоний бобомизнинг тариқатга раҳбарлик қилишлари қандай бошланган?

Устоз: Хожа Юсуф Ҳамадоний ўлимидан олдин ўзидан кейин унинг ўрнига Хожа Абдуллоҳ Баракий, ундан кейин Хожа Ҳасан Андакий, ундан сўнг Хожа Аҳмад Яссавий халифа бўлиши, Хожа Аҳмад Туркистонга кетгач эса унинг ўрнини Абдулҳолик Гиждувоний эгаллаши лозимлигини васият қилади. Ҳамадонийнинг васиятига мувофиқ Хожа Аҳмад Яссавий маълум муддат Бухорода тариқат раҳбарлигини амалга оширгач, «ғайбдан келган бир ишорат билан» Туркистонга кетар чоғи барча муридларини Хожа Абдулҳолик Гиждувонийга топшириб кетади. Шундан сўнг Гиждувоний тариқат раҳбарлигини ўз зиммасига олиб, муридлар тарбиялаш ва сайру сулукда уларга муридлик қилиш билан шуғулланади.

Шогирдлардан бири: Абдулҳолик Гиждувоний қандай асарлар ёзганлар?

Устоз: Абдулҳолик Гиждувоний ўзидан ҳажман кичик бўлган бир неча асар қолдирган бўлиб, уларда хожагон-нақшбандия тариқатининг назарий асослари, жумладан, ўн бир қоидадан саккизтаси, сўфийлик мақомлари ва ҳоллари ҳамда ушбу тариқатдаги сўфийлар риоя қилиши лозим бўлган шартлар ва одоб-ахлоқ мезонлари баён этилган. Мазкур асарлар қуйидагилардан иборат:

1. **«Мақомоти Хожа Юсуф Ҳамадоний»** («Хожа Юсуф Ҳамадоний мақомлари»). «Рисолайи Соҳибия» («Соҳибия рисоласи») деб ҳам аталувчи ушбу асар биринчи навбатда Абдулҳолик Гиждувонийнинг пири Хожа Юсуф Ҳамадонийнинг ҳаёти, фаолияти ва ғояларига бағишланган бўлса-да, унда Гиждувонийнинг насаби, таваллуди, ҳаёти ва фаолияти, жумладан, сўфийлик йўлига кириб, Ҳамадонийга шогирд тушиши тўғрисида ҳам маълумотлар келтирилган.

2. **«Одоб тарикат»** («Тарикат одоблари»). «Васиятнома» ва «Рисолайи васоё» («Васиятлар рисоласи») номлари билан ҳам машҳур бўлган бу асарда сўфийлик тариқатида бўлиш одоблари баён этилган.

3. **«Аз гуфтори Хожа Абдулҳолик Гиждувоний»** («Хожа Абдулҳолик Гиждувонийнинг айтганларидан»). Номалум муаллиф томонидан тартиб берилган ушбу асарда Абдулҳолик Гиждувонийнинг сайру сулук босқичлари ва шартлари тўғрисида айтганлари баён этилган.

4. **Рубойлар.** Абдулҳолик Гиждувоний гўзал сўфиёна рубойлар муаллифи сифатида ҳам машҳур бўлса-да, уларнинг жудаям оз қисми – 15 та рубой бошқа муаллифларнинг асарлари, жумладан, «Мақомоти Хожа Абдулҳолик Гиждувоний ва Хожа Ориф Ревгарий», «Тазкирайи нақшбандия» тазкиралари ва бошқа асарлар таркибида бизгача етиб келган.

Шогирдлардан бири: Гиждувоний бобомизнинг таълимотлари тўғрисида ҳам гапириб берсангиз.

Устоз: Абдулҳолик Гиждувоний ўз асарлари ва ваъз йиғинларида ҳамда шахсий сўфийик амалиёти мисолида хожагон-нақшбандия тариқатининг қуйидаги назарий ва амалий асосларини яратиб берди:

1. Шариат ва суннатга қаттиқ риоя қилиш.

Абдулҳолик Гиждувоний тасаввуфнинг ислом шариатига мувофиқлигини таъкидлаш мақсадида ўз издошларини шариат ва суннатга қаттиқ риоя қилишга, шунинг билан бир замонда сохта сўфийлардан узоқ бўлишга чақирган.

2. Сайру сулук мақомлари.

Абдулҳолик Гиждувоний таълимотида сайру сулук мақомлари сўфийликнинг муҳим ва зарурий шартларидан ҳисобланган. Гиждувоний томонидан таклиф этилган сайру сулук мақомлари тизимида *тавба* (Аллоҳнинг розилигига эришиш йўлида тўсик бўладиган барча хатти-ҳаракатлардан воз кечиш) сайру сулукнинг биринчи мақоми – сўфийлик йўлининг бошланиш нуқтаси ҳисобланади. Унинг наздида киши тавба қилиб, сўфийлик йўлига қадам қўйгач бу йўлда ўзига йўлбошчи – шайх топиш ва унга мурид

тушиш учун иккинчи босқич – *иродат* (муридлик) мақомига етади. Шундан сўнг солиқ катъий белгиланган кетма-кетликда келмайдиган ва сўнгги нуқтаси аниқ белгиланмаган мақомлар жуфтликлари – *зуҳд ва тақво, сабр ва ризо, муҳаббат ва садоқат, тафвиз ва таслим* ҳамда *шукр ва таваккул* босқичларини босиб ўтади.

3. Зикри хафий (яширин зикр).

Абдулхолиқ Гиждувоний *зикри алоний* ёки *зикри жаҳрий* (овоз чиқариб қилинадиган зикр, ошқора зикр)ни тутган устози Хожа Юсуф Ҳамадонийдан фарқли равишда ичда қилинадиган зикр, яширин зикр ва кўнгил зикри маъноларини англатувчи *зикри хафий*ни ўзи асос солган тариқат аъзолари учун худони эслашнинг асосий усули сифатида белгилаб қўйди.

4. Рашҳалар.

Хожагон-нақшбандия таълимотининг энг муҳим асосларидан бўлмиш «рашҳалар» («томчилар») деб аталувчи ўн бир қоидадан илк тўрттаси – *ҳуш дар дам, назар бар қадам, сафар дар ватан* ва *хилват дар анжуман* Хожа Юсуф Ҳамадоний томонидан ўртага ташланган бўлса-да, Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний ушбу тўрт рашҳани тўлақонли концепцияларга айлантириб, ўзи ҳам қўшимча равишда яна тўрт рашҳа – *ёдқард, бозгашт, нигоҳдошт* ва *ёддошт* рашҳаларини ишлаб чиқди ва уларнинг сонини саккизтага етказди. Уларнинг қисқача тавсифи қуйидагича:

1) «Хуш дар дам» – Ҳар бир нафасда Худонинг ёди билан бўлиш. Ушбу қоидага кўра, киши ҳар бир нафасда Аллоҳни эслаши, бир нафас ҳам Худони эсидан чиқармаслиги, маънавий ва ахлоқий қадриятларни бир зум ҳам унутмаслиги керак.

2) «Назар бар қадам» – Ҳар бир қадамга эътибор бериш. Ушбу қоидага кўра, кишининг диққат-эътибори ҳар хил нарсаларга қаратилмаслиги ва кераксиз нарсаларга тушмаслиги учун, юраётганида унинг кўзи ҳар бир ташланган қадамига қаратилган бўлиши керак.

3) «Сафар дар ватан» – Ўз жойида турган ҳолда сафар қилиш. Ушбу қоидага кўра, киши ўз ватани – уйи, қишлоғи ёки юртида туриб ҳам узоқларга, жумладан муқаддас маконларга руҳан сафар қилиши, шунингдек ўз руҳияти оламига саёҳат қилиши мумкин бўлади.

4) «Хилват дар анжуман» – Одамлар орасидаги хилват. Хилват деб аслида касб-корни ташлаб, одамлардан ажралиб, ёлғизликда яшаб, тоат-ибодат билан шуғулланишга айтилса, хожагон тариқати асосчилари киши касб-кор билан шуғулланиб, меҳнат қилиб, одамлар орасида яшаб туриб ҳам Ҳақ таолонинг ёди билан яшаши ва ибодат қилиши мумкин, деб ҳисоблаганлар.

5) «Ёдқард» – Эслаш. Бу Парвардигорни тилда ёки қалбда эслаш, зикр этишни билдиради. Ушбу қоидага кўра, киши ўз ўй-хаёлини дунё ташвишлари, ўткинчи ҳою ҳаваслар ва нафс истакларидан узиб, фақатгина Худо ва унинг розилигига эришишга қаратиши керак бўлади.

6) «Бозгашт» – Қайтиш. Ушбу қоидага кўра, киши ҳар бир ибодатдан кейин Худо томон қайтишига бир ишора сифатида «Илоҳий, анта мақсудий ва ризока матлубий», яъни «эй Аллоҳим, менинг истаганим сен ва сенинг розилигингдир», деб айтади. Бу эса ибодат жараёнида Аллоҳни эсдан чиқариб қўйишнинг олдини олади.

7) «Нигоҳдошт» – Сақлаш. Ушбу қоидага кўра, киши ўз ўй-фикрларни кузатиб туради, ўз ўй-фикрини Аллоҳдан бошқага қаратмайди.

8) «Ёддошт» – Эсда тутиш. Ушбу қоидага кўра, киши Парвардигори оламни доимий равишда эслаш, эсда тутишга ҳаракат қилади.

Шогирдларим, бу қоидаларнинг барчасига амал қилинса, кишининг ўй-хаёли ёмон нарсалардан тозаланади, унинг софлиги сақланади, инсон ғафлатда қолмайди ҳамда огоҳлик ва хотиржамлик мақомига етишади.

5. Ижтимоий фаол сўфийлик.

Хожа Абдулхолиқ Гиждувоний таркидунёчиликка қарши чиқиб, хилватга чекинмасдан туриб ҳам Худонинг ёди билан бўлиш, сайру сулук босқичларини босиб ўтиш мумкинлигини уқтирди. Шунингдек у садаҳўрлик билан одамларнинг бўйнига юк бўлмаслик кераклигини, бунинг учун ҳалол меҳнат билан шуғулланиш лозимлигини таъкидлайди.

6. Тарикат одоблари.

Абдулхолиқ Гиждувоний хожагон-нақшбандия тариқатидаги сайру сулук мақомлари, зикр усули ва рашҳалардан ташқари ўз тариқати аъзолари учун одоб-ахлоқ қоидаларини ҳам ишлаб чиқди. У ўзининг «Одоби тариқат» асарида ўзининг барча издошларини мансаб ва шуҳратпарастликка берилмаслик, бошқаларга нисбатан хушмуомала бўлиш, тариқатда эса машойихлар хизматида бўлиш, сафарларга чиқиш, риёзат чекиш ҳамда самоъ мажлисларида кўп ўтирмасликка чорлайди.

Шогирдлардан бири: Абдулхолиқ Гиждувонийдан кейин тариқат раҳбарлиги кимга ўтган?

Устоз: Болаларим. Шу ўринда Гиждувонийдан кейин тариқатга ким раҳбарлик қилганини айтишдан олдин тасаввуф тариқатларида раҳбарликнинг бир кишидан бошқа кишига ўтиш йўсини тўғрисида қисқача маълумот бериб ўтсам.

Тасаввуф тариқатларида, жумладан хожагон-нақшбандия тариқатида одатда ҳар бир тариқат раҳбари, яъни пири ўзининг кўплаб муридлари орасидан энг илғор тўрттасини ўз халифалари, яъни ўринбосарлари сифатида танлаб олган. Вафотидан олдин улардан бири ёки бир нечтасига муршидлик қилишга рухсат берган, улардан бирини тариқат раҳбари этиб тайинлаган ва бошқа муридларни унга эргашишга буюрган. Баъзида халифаларнинг барчасига кетма-кет раҳбар бўлишни васият қилган.

Шогирдлардан бири: Унда Абдулхолиқ Гиждувонийнинг халифалари кимлар бўлган?

Устоз: Абдулхолиқ Гиждувоний ўз халифаларидан тўрттаси – Хожа Аҳмад Сиддик, Хожа Авлиёи Кабир, Хожа Салмон Карминий ва Хожа Ориф Ревгарийни «даъват ва иршод мақомига лойиқ» топган. Гарчи мазкур тўрт халифанинг барчаси муршидлик қилишга рухсат олган бўлсалар-да, Гиждувоний вафотидан сўнг Хожа Аҳмад Сиддик тариқат раҳбарлигини ўз зиммасига олади. У вафот этганидан кейин эса унинг муридлари Хожа Авлиёи Кабир ва Хожа Ориф Ревгарий муршидлиги остига ўтишади. Хожа Салмон Карминий эса Гиждувоний оламдан ўтганидан сўнг Хожа Авлиёи Кабирнинг халифалари ёхуд мулозимларидан бирига айланади.

Шогирдлардан бири: Устоз, бу мадрасаниям Абдулхолиқ Гиждувоний қурганларми?

Устоз: Йўқ, бу мадрасани 1394–1449 йилларда яшаб ўтган Мирзо Улуғбек 1433 йили Абдулхолиқ Гиждувоний ҳаққи-ҳурматиға унинг қабрининг қибла томонида қурдирган. Гиждувоний таваллудининг 915 йиллиги муносабати билан бу ердаги қабр узра қадимий анъаналарга мувофиқ келадиган янги мажмуа барпо этилди ва шу тариқа Абдулхолиқ Гиждувоний руҳига яна бир бор ҳурмат-эҳтиром кўрсатилди.

Шогирдларда бири: Раҳмат, устоз! Биз кўп нарсаларни ўрганиб олдик, кўзимиз очила бошлади. Улар қандай қилиб шу даражага етган эканлар, хайратдамиз.

Устоз: Қалб билан, ирода ва кунт билан, имон ва эътикод биланда, болам. Афсуски, биз бу борада ғофиллик билан жуда катта нарсани йўқотаяпмиз...

Шогирдлар: Энди биз уларнинг ўғитларини яхшилаб, чуқур ўрганамиз.

БАҲОУДДИН НАҚШБАНД МАЪНАВИЙ МЕРОСИ

Наврӯзова Гулчехра Нигматовна,
Бухоро давлат техника университети
“Ижтимоий фанлар ва жисмоний маданият”
кафедраси профессори,
фалсафа фанлари доктори

Аннотация. Мақолада Баҳоуддин Нақшбанд номи билан машҳур Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий (1318-1389) қолдирган маънавий мерос: Нақшбандия тасаввуфий таълимоти ва тариқати, “Аврод” рисоласи, ҳикматли сўзлари ҳамда рубоийлари ҳақида маълумот берилган.

Калим сўзлар: Баҳоуддин Нақшбанд, Нақшбандия, тариқат, “Аврод” рисоласи, ҳикматли сўзлар, рубоийлар.

Аннотация. В статье представлена информация о духовном наследии Мухаммада ибн Мухаммада аль-Бухари (1318-1389), известного как Бахауддин Накибанд: суфийское учение и орден Накибанди, трактат «Аврод», его мудрые изречения и рубаи.

Ключевые слова: Бахауддин Накибанд, Накибандия, тарикат, трактат «Аврод», мудрые слова, рубаис.

Abstract. The article presents information about the spiritual heritage of Muhammad ibn Muhammad al-Bukhari (1318-1389), known as Bahauddin Naqshband: Sufi teachings and the Naqshbandi order, the treatise "Avrod", his wise sayings and rubai.

Key words: Bahauddin Naqshband, Naqshbandiya, tariqat, treatise "Avrod", wise words, rubais.

Баҳоуддин Нақшбанд, Шоҳи Нақшбанд, Хожаи Бузург номи билан машҳур Муҳаммад ибн Муҳаммад ал-Бухорий Ўзбекистонимизни жаҳонга танитган улуғ сиймолардан биридир. Бу улуғ зотдан бизга жуда қадрли бўлган Нақшбандия таълимоти ва тариқати, “Аврод” рисоласи, ҳикматли сўзлар ҳамда рубоийлар қимматбаҳо маънавий мерос сифатида ҳозирги кунгача сақланган. Баҳоуддин Нақшбанд ҳақидаги асосий манбалар «Маноқиб», «Мақомот», шогирдлари Муҳаммад Порсо, Яъқуби Чархий ёзган рисоалардир. Шу манбаларга асосланиб Баҳоуддин Нақшбанднинг маънавий мероси ҳақида қуйидаги маълумотларни аниқладик:

1. Жаҳоншумул Нақшбандия таълимоти ва тариқати.

Баҳоуддин Нақшбанд Хожагон ва Яссавия тариқатларининг энг илғор, халқ камолоти учун керакли бўлган ғояларига таяниб, 1370 йил Амир Кулол вафотидан кейин янги “Нақшбандия” тариқатини ташкил этди. Бу тариқат Бухорои Шарифда ташкил топди ва кейинчалик жаҳоншумул таълимот сифатида дунёга кенг тарқалди.

Нақшбандия таълимоти ва тариқати Баҳоуддиннинг Нақшбанд номидан олинган. Нақшбандия – Нақшбанд йўлини давом этувчи, Нақшбанд таълимотига мувофиқ тариқат, яъни Ҳаққа этувчи йўл маъносини англатади. Бу таълимотнинг асосий шиори: “ Нақш банд, ба дил банд” – “Нақшни боғла, қалбда боғла”дир. Нақшбандия йўли инсонни барча боғланишлардан узиб, нафсини тарбиялаб Аллоҳни қалбда нақшлашни ўргатади.

Баҳоуддин Нақшбанд Нақшбандия тариқатига кирган кишининг ибтидода, яъни йўлнинг бошида бошқа тариқатлар интиҳо, яъни йўлнинг охирига етадиган хушёрлик, огоҳлик, воқифлик мақомига етказишини таъкидлаганлар.[1.69-70бет] Демак, Нақшбандия таълимотидаги толиб дастлабки кунлардан бошлаб ғафлат уйқусидан уйғониб, ғофиллик ботқоғидан чиқиб, мушоҳада майдонига хушёрлик ва огоҳлик билан парвоз эта бошлайди.

Манбаларда Нақшбандия тариқатининг моҳиятини очиб берувчи қуйидаги далиллар бор: Ҳазрат Баҳоуддин Нақшбанд Ҳиротда бўлганларида Малик Ҳусайн у кишидан

сўрайди: “Сизнинг тариқатингизда зикри жаҳр, хилват ва самоъ борми?” Хожа “Йўқ” дедилар. Яна сўради: “Сизнинг тариқатингиз нимага асосланган?” Хожа дедилар: “Хилват дар анжуман, сафар дар ватан ва Зоҳирда халқ билан, аммо ботинда Ҳақ билан бўлиш. Ҳазрати Ҳақ Субҳанаху Ўзининг Қуръони Каримида: “На тижорат ва на савдо-сотик уларни Аллоҳнинг зикридан чалғитолмайди” дегани худди мана шу мақомга ишорадур”.[2.2636]

Баҳоуддин Нақшбанднинг бу жавобларидан маълум бўладики, Нақшбандия таълимотининг асоси “Хилват дар анжуман”, яъни жамоат ўртасида яшаб, меҳнат қилиб, савдо-сотик билан шуғулланиб, лекин қалбида Аллоҳ билан хилватда бўлиш экан. Бу тамойилни тушунтираётганда манбада Баҳоуддин Нақшбанднинг қуйидаги байти келтирилади:

Аз дарун шав ошнову аз берун бегонаваш,
Инчунин зебо равиш кам мебувад андар жаҳон.[1.1216]

Мазмуни:

Ичингдан, қалбингда Аллоҳ билан ошно бўлгину, уни хуфия сақла,
Бундай гўзал равиш, яъни холис, риёсиз амал дунёда кам топилади.

“Хилват дар анжуман” тамойили “Даст ба кору, дил ба Ёр”, яъни Қўл ишда ва Қалб Аллоҳ билан шиори асосида яшаш имконини беради. Бу шиор тариқат аҳлига Ватани, эл-юрти, маҳалла ва оиласи олдидаги бурчини адо эта туриб, шу билан бирга меҳнат қилиб, эзгу амаллар қилиш ва қалбида Аллоҳни зикр этиб, тафаккур ҳамда шукроналар қилиб яшашга имкон беради. Бу тариқат аҳли бошқа тариқатлардан хилват, чилла, узлат, дангасалик, текинхўрлик каби иллатларни инкор этиши ва ҳалол меҳнат билан кун кечирishi билан халққа, айниқса ҳунармандларга марғуб ва манзур бўлган.

Баҳоуддин Нақшбанд айтганлар: “Хилватда шуҳрат бор, шуҳрат эса офатдир”. Шуҳрат нафс кутқуси асосида кибру ҳавони туғдиради. Шунинг учун Баҳоуддин айтадиларки, “Жамиятда хайрият бўлади, жамият эса суҳбатда бўлади. Агар бу йўл толибларидан бир гуруҳи бир-бировлари билан ҳамсуҳбат бўлсалар бу суҳбатда хайру барокат кўп бўлади. Умид борки, бу ишга доимо амал қилинса, охири ҳақиқий имон билан якунланади”.[2.2646] Демак, бу тариқатда яхши кишилар билан ҳамсуҳбат бўлиш асосий амаллардан бири экан.

Баҳоуддин Нақшбанд ўзи асослаган Нақшбандия камолот йўлининг асоси сифатида 11 рашҳани киритган. Бу тамойилларнинг учтаси «Вукуфи замоний», «Вукуфи ададий» ва «Вукуфи қалбий»ни Баҳоуддин Нақшбанднинг ўзи кашф этган. Нақшбандия таълимоти хушёрлик йўли сифатида энг мақбул камолот йўли бўлиб, жаҳон миқёсида тарқалишига сабаб бўлган.

2. “Аврод” рисоласи.

Нақшбандга оид маълумотларда: “Ҳазрат Хожанинг “Ҳаётнома” манзумаси ва “Далил ул ошиқийн” унвонила тасаввуфга доир бир китоби бордир” деб ёзилган. Шунингдек: “Баҳоуддин Нақшбанднинг “Аврод”идан (таъкид бизники Г.Н.) ва халифаси Порсо тарафидан ёзилган “Рисолаи қудсия” ва бошқа таржиами ҳол билан боғлиқ манбалардан ташқари ҳеч қандай асарлари учрамаяпти” деган маълумот мавжуд.[3.53-6]

Тадқиқотларимиз давомида Баҳоуддин Нақшбанд таълиф этган “Аврод” номли рисола мавжудлигини аниқладик.[4.] Москвадаги “Наука” нашриёти собиқ шўролар иттифоқи Фанлар Академияси қошидаги Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург бўлимида сақланаётган қўлёзмалар ҳақидаги қисқа каталогини Холидов А.Б. редакторлиги остида икки қисмда 1986 йил “Арабские рукописи института Востоковедения Академии Наук СССР” номи билан нашр этган. Бу асарнинг биринчи қисмида 3464 ва 3465 тартиб рақамлари, В 3829 ва А 1539 шифр остида Баҳоуддин Муҳаммад Нақшбанд ал-Бухорийнинг (вафоти 791/1389) “Аврод” номли асари сақланаётганлиги кўрсатилган. Асар номи зикр этилгандан кейин А.Б.Холидов таълиф

маъносини билдирувчи белгини қўйиб, Баҳоуддин Нақшбанд исмини ёзган. Бу билан “Аврод”нинг муаллифи Баҳоуддин Нақшбанд эканлигини таъкидлаган.

Баҳоуддин Нақшбанд “Аврод” асарининг В3829 шифр билан сақланаётган қўлёзма нусхаси 756-89а варақларида сақланган. Бу нусха хижрий 1287, милодий 1870/71 йилда Волга бўйида қўчирилган. Авроднинг А1539 шифрли нусхаси 256-44а варақларда ёзилган қўлёзмада сақланмоқда. Библиографик каталогда Баҳоуддин Нақшбанднинг “Аврод” номли асари ҳақидаги қайд мавжуд. Баҳоуддин Нақшбанднинг «Аврод» рисоласи борлигини аниқлагандан сўнг уни араб тилидан таржима қилиб, изоҳ ва шарҳлар билан нашр этдик.

Мустақиллик йилларида Баҳоуддин Нақшбанднинг “Аврод” асарини нашр этишига ҳам имконлар туғилди. 2018 йил “Ўзбекистон халқаро ислом академияси” нашриёт-матбаа бирлашмаси Жалолиддин Нуриддинов томонидан тайёрланган “Авроди Нақшбандия” 28 бетли рисоласини нашр этди. Жалолиддин Нуриддинов берган маълумотларга асослансак “Авроди Нақшбандия”нинг асл нусхаси Туркиянинг Истамбул шаҳридаги нақшбандлар жамоасидан олинган. Рисоланинг 12-27 бетларида “Авроди Нақшбандия” араб тилида берилган.[5.]

Интернетда Баҳоуддин Нақшбанднинг “Аврод” рисоласини турк ва араб нусхаларини ҳам топиш бизга насиб этди. “Evradi Bahaiyye” номи билан турк тилида аврод чиққан. Шунингдек “Evradi Bahaiyye arapca yazilisi” 9 бетлик араб тилидаги матн ҳам берилган. Бу ҳақида интернетдаги <https://www.kerimusta.com/evrad-i-bahaiyye/> сайтида маълумот берилган.

3. Баҳоуддин Нақшбанднинг ҳикматли сўзлари.

Баҳоуддин Нақшбанддан сақланган маънавий меросининг муҳим қисми у кишининг айтган ҳикматли сўзларидир. Бу ҳақда Салоҳиддин ибн Муборакнинг “Анис ат-толибин ва уддат ус-соликин”, Муҳаммад Боқирнинг “Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд”, Муҳаммад Порсонинг “Рисолаи қудсия” ва Яъқуби Чархийнинг “Рисолаи унсия” асарларида ёзилган. Бу асарларнинг таҳлили натижасида аниқладикки, маноқиб ва мақомотда алоҳида “Он Ҳазратнинг анфоси қудсиялари” сарлавҳаси остида Баҳоуддин Нақшбанднинг 155 тадан кўп каломлари келтирилган. Асарларнинг қолган қисмларида 45 та саволларга жавоб ёки шогирдларга қарата айtilган сўзлари бор. Муҳаммад Порсонинг “Рисолаи қудсия” асарида у киши айтганлар деб, 33 та каломлари ёзилган, шарҳланган ва таҳлил этилган. Яъқуби Чархий ўзининг асарида ўндан ортиқ устозининг ўғитларини келтирган. Бу асарлардаги баъзи ғоялар такрор бўлсада умумий ҳисобда 230 дан кўп Баҳоуддин Нақшбанднинг айтган сўзларини манбаларда учратдик. Кейинги даврда ёзилган мақомот, маноқиб, тазкира ва рисоаларда шу юқоридаги манбаларда учрайдиган Баҳоуддин Нақшбанднинг фикрлари келтирилган.

Баҳоуддин Нақшбанд айтган ҳикматли каломларни мазмун-моҳиятига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлиш мумкин:

1. Ҳалол луқмага оид каломлар
2. Инсонни ўзлигини англашга ёрдам берувчи каломлар.
3. Инсонпарварлик руҳидаги каломлар.
4. Меҳнатсеварликка ва мукаммал ҳаракатга ундовчи каломлар.
5. Одам яхши ҳамсуҳбат билан одам эканлигини англатувчи каломлар.
6. Маърифатли бўлишга бошловчи каломлар.
7. Бутун борликка муҳаббат ва меҳр-мурувватли бўлиш руҳида тарбияловчи каломлар.

Баҳоуддин Нақшбанддан сақланган ҳикматли сўзларни манбалар асосида аниқлаб, тартибга келтириб ўзбек ва инглиз тилларида нашр этганмиз.

4. Баҳоуддин Нақшбанд рубойлари.

Манбаларда Баҳоуддин Нақшбанддан рубойлар сақланганлиги ҳақида жуда қисқа маълумот берилган. Бизларнинг тадқиқотларимиз, Сайфиддин Сайфуллоҳ ва Эргаш

Очиловлар асарларида ҳам бешта рубоий ҳақида ёзилган. Аммо илоҳий марҳамат ва мадади билан Баҳоуддин Нақшбанд рубоийнавис шоир эканлиги ҳақида янги манба топилди. Покистоннинг Лаҳор шаҳрида 1997 йилда нашр этилган «Рубоиёти Хожа Нақшбанд» асарида Баҳоуддин Нақшбанднинг 137 рубоийси жамланган. Муҳаммад Содик Қусурий рубоийларни жамлаб, урду тилида шарҳ этган. Биз манбадаги рубоийларни мазмун-моҳиятига қараб фалсафий таҳлил этиш учун тушуниш, англаш, шарҳлаш ва тушунтиришда герменевтик услубдан фойдаландик.

«Рубоиёти Хожа Нақшбанд» асарини топишга ёрдам берган Имом Бухорий халқаро илмий-тадқиқот маркази Илмий тадқиқотлар бўлими бошлиғи, тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD), катта илмий ходим Меҳрожиддин Амоновга миннатдорчилик изҳор қиламиз.

Урду тилида ёзилган асарнинг «Муқаддима» қисмини филология фанлари доктори (PhD), Тошкент давлат шарқшунослик университети «Урду тили, адабиёти, Покистон маданияти ва тарихи» кафедраси мудири Шарахметова Мухлиса Ансоридиновна таржима этишга ёрдам бердилар. Бунинг учун уларга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Рубоийларни фалсафий таҳлил этиб “Нақшбанд рубоийлари фалсафаси” монографиясини нашр эттирдик. Унда Баҳоуддин Нақшбанд рубоийлари жамланган «Рубоиёти Хожа Нақшбанд» манбаси ва бу асарни тартибга келтириб, рубоийларни урду тилига шарҳлаган Муҳаммад Содик Қусурий ҳақида маълумот берилган. Манбанинг таҳлили асосида Баҳоуддин Нақшбанд маънавий меросининг янги қирраси – унинг рубоийнавис эканлиги асосланиб, рубоийлар мазмун-моҳиятига қараб таснифланган. Шунингдек, «Рубоиёти Хожа Нақшбанд» асарида Шоҳ Нақшбанднинг янги фазилатлари – бетакрор, илмли шайх эканлиги, унинг ҳиммати ва жасорати очиб берилган. Баҳоуддиннинг фазли ва марҳамати билан бутун дунё барака топганлигининг асослари кўрсатилган.

Монографияда рубоийларнинг таҳлили асосида Баҳоуддин Нақшбанднинг илмга оид қарашларининг янги қирралари: ишорат илми ва ирфонга оид ғоялари ёритилган. Шунингдек, рубоийларда инсон тушунчасининг фалсафий моҳияти, инсон борлиғи, ўзликни англаш ва бутун борлиқ билан уйғунлик масалалари ёритилган.

Баҳоуддин Нақшбанд рубоийларида инсон руҳий мувозанатининг асоси бўла оладиган тавба, ризқ, умид, инсоннинг камолотига ёрдам берадиган шукроналик ва камтаринлик фазилатлари таҳлил этилган.

Хулоса қилиб айтганда Баҳоуддин Нақшбанд Нақшбандия таълимотини асослаган улуғ зот, “Аврод” рисоласини ёзган мутасаввиф, қимматбаҳо ҳикматли сўзлар ва чуқур фалсафий мазмун-моҳиятига эга рубоийларни ёзган мутафаккирдир. Унинг маънавий мероси Янги Ўзбекистонда Учинчи Ренесанс пойдеворини қуриш учун зарур бўлган бебаҳо хазинадир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд. Форсийдан таржима, сўзбоши, изоҳ ва луғатлар муаллифи Маҳмуд Ҳасаний. - .:“O‘zbekiston”, 2019. 334 б.
2. Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Мукамал асарлар тўплами. 17-том. Тошкент: “Фан”, 261-265-бетлар.
3. Таҳсин Ёзувчи. Нақшбанд. Ислом энциклопедияси. 9-том. Истанбул. 1954. 53-54-бетлар. (Турк тилида).
4. Баҳоуддин Нақшбанд. Авроди Баҳоия. Таржимон ва изоҳлар муаллифи Г.Н.Наврўзова. Бухоро: “Бухоро”, 2000. 30 б.
5. Авроди Нақшбандия. [Matn]/Ж.Нуриддинов. -Тошкент: “Ўзбекистон халқаро ислом академияси” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2018. -28 б.

O'RTA ASRLAR MARKAZIY OSIYO MUTAFAKKIRLARI FALSAFASIDA AXLOQIY QADRIYATLAR PARADIGMASI

Pulatova Dildor Akmalovna,
Alfraganus Universiteti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrası professori
ORCID: 0000-0002-6551-1982

Annotatsiya. Maqolada O'rta asrlar Markaziy Osiyo va islom falsafiy an'anasida shakllangan axloqiy qadriyatlar paradigmasi Farobiy, Ibn Sino, Beruniy va G'azzoliy merosi asosida qiyosiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Axloq, ilm, e'tiqod, amal, shaxs kamoloti va ijtimoiy farovonlik o'rtasidagi uzviy bog'liqlik mazkur paradigmaning asosiy mazmuni sifatida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: axloqiy qadriyatlar, ilm, e'tiqod, amal, shaxs kamoloti, fozil jamiyat, madaniy meros, Markaziy Osiyo, ma'naviy vorislik.

Аннотация. В статье на основе наследия аль-Фараби, Ибн Сины, аль-Бируни и аль-Газали проводится сравнительно-философский анализ парадигмы нравственных ценностей, сформировавшейся в средневековой Центральной Азии и исламской философской традиции. Раскрывается неразрывная связь между нравственностью, знанием, верой, деянием, совершенствованием личности и общественным благополучием как основное содержание данной парадигмы.

Ключевые слова: нравственные ценности, знание, вера, деяние, совершенствование личности, добродетельное общество, культурное наследие, Центральная Азия, духовная преемственность.

Abstract. The article provides a comparative philosophical analysis of the paradigm of ethical values developed in the medieval Central Asian and Islamic intellectual tradition, with particular reference to al-Farabi, Ibn Sina, al-Biruni and al-Ghazali. It examines the integral relationship between ethics, knowledge, faith, action, personal perfection and social well-being.

Keywords: ethical values, knowledge, faith, action, personal perfection, virtuous society, cultural heritage, Central Asia, cultural continuity.

Kirish. Globallashuv, raqamlashuv va madaniyatlararo aloqalarning jadallashuvi sharoitida madaniy merosni tadqiq etishning mazmuni sezilarli darajada kengaydi. Endilikda madaniy meros faqat moddiy yodgorliklar yoki o'tmishga oid ma'lumotlar majmuasi sifatida emas, balki jamiyatning qadriyatlari, xotirasi, axloqiy me'yorlari va o'zlikni anglash jarayonlarini shakllantiruvchi faol madaniy mexanizm sifatida qaralmoqda. Madaniy merosning zamonaviy tadqiqotlarida merosning qiymati ob'ektning o'zidagina emas, balki uning jamiyat tomonidan talqin qilinishi, avloddan avlodga uzatilishi va ijtimoiy amaliyotda qayta yaratilishida namoyon bo'lishi ta'kidlanadi.

Shu nuqtai nazardan, O'rta asrlar Markaziy Osiyo mutafakkirlari merosini qayta o'rganish nafaqat tarixiy-falsafiy, balki zamonaviy madaniy va ijtimoiy ahamiyatga ham ega. Farobiy, Ibn Sino va Beruniy asarlarida bilim, aql, axloqiy fazilat, adolat va jamiyat farovonligi bir-biridan ajratilmagan holda talqin qilinadi. G'azzoliyda esa bilimning haqiqiy qiymati uning niyat, e'tiqod va amal bilan uyg'unligi orqali belgilanadi. Mazkur yondashuvlar zamonaviy fan va texnologiya taraqqiyoti axloqiy mas'uliyatdan uzilib qolishi mumkin bo'lgan sharoitda ayniqsa dolzarbdir.

Tadqiqot obyekti – O'rta asrlar Markaziy Osiyo va islom falsafiy an'anasidagi axloqiy qadriyatlar tizimi. Tadqiqot predmeti – ilm, axloq, e'tiqod, amal, shaxs kamoloti va ijtimoiy tartib o'rtasidagi konseptual bog'liqlik hamda uning zamonaviy madaniy meros tadqiqotlaridagi metodologik imkoniyatlaridir.

Tadqiqotning maqsadi Farobiy, Ibn Sino, Beruniy va G'azzoliy qarashlarini qiyosiy tahlil qilish, ularda shakllangan axloqiy qadriyatlar paradigmasining ichki tuzilishi va rivojlanish mantig'ini aniqlash, shuningdek, ushbu paradigmaning zamonaviy ta'lim, ilmiy etika, davlat boshqaruvi va madaniy merosni saqlash sohalaridagi ahamiyatini asoslashdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. Farobiyning "Fozil odamlar shahri" asarida saodat shaxsiy farovonlik emas, balki aqliy-axloqiy kamolot va o'zaro yordamga asoslangan ijtimoiy hayotning oliy maqsadi sifatida talqin qilinadi. Mutafakkir fozil shahar rahbarida donishmandlik, adolat, haqiqatparvarlik, iroda va jamoat manfaatini ustuvor qo'ya bilish kabi sifatlar mujassam bo'lishini talab qiladi [1,152-160]. Shu bilan birga, u umumiy baxtga erishish uchun jamiyat a'zolarining hamkorligini asosiy shart sifatida belgilaydi [1, 189-190].

Ibn Sinoning "Kitob ash-shifo", "Donishnoma" va "Kitob an-nafs" asarlarida insonning bilish qobiliyatlari, aql darajalari va ruhiy kuchlarining o'zaro munosabati tahlil qilinadi. "Donishnoma"da mantiq, metafizika va tabiat falsafasi insonning haqiqatni tizimli anglashi uchun asos bo'lsa [2, 59-228], "Kitob an-nafs"da hissiy va aqliy kuchlarning tabiati, idrok hamda o'zini anglash masalalari ochib beriladi [2, 385-502]. Bu qarashlar axloqiy kamolotni insonning ichki kuchlarini aql orqali muvofiqlashtirish jarayoni sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Beruniy ilmiy bilishda dalilga tayanish, turli xalqlarning qarashlarini ularning tarixiy-madaniy muhitida tushunish va bir tomonlama hukmdan saqlanish talabini ilgari suradi. Uning "Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar" asarida madaniyatlar, taqvimlar va e'tiqodlar qiyosiy o'rganilib, boshqa an'analarga nisbatan ilmiy xolislik va hurmat namoyon qilinadi [3,280-281]. Shu jihatdan Beruniy merosida ilmning axloqiy mezon haqqoniylik, daliliylik va intellektual halollik bilan belgilanadi.

G'azzoliy axloqiy kamolotni qalbni poklash, niyatni to'g'rilash va bilimni amalga aylantirish bilan bog'laydi. "Mizon al-amal"da saodatga erishish ilm va amalning birligiga bog'liq ekani, bilim amalga yo'l ko'rsatishi, amal esa bilimning natijasi ekani asoslanadi [4,194-197]. Oliver Liman klassik islom falsafasida aql va vahiy, dunyoviy va ruhiy kamolot o'rtasidagi munosabat axloqiy fikrning markaziy muammolaridan biri bo'lganini ko'rsatadi [7, 147-190].

Frans Rozental islom sivilizatsiyasida bilim tushunchasi faqat nazariy bilishni emas, balki shaxsiy kamolot, diniy mas'uliyat va ijtimoiy maqomni qamrab olganini tahlil qiladi [6, 155-193; 334-341]. Sayyid Husayn Nasr esa islom falsafasida bilim, axloq va payg'ambarlik voqeligi o'zaro bog'liq intellektual muhitda shakllanganini ta'kidlaydi [8, 1-5]. Demak, klassik manbalar va zamonaviy tadqiqotlar axloqiy qadriyatlar paradigmasini bilim, ruhiy tarbiya va ijtimoiy mas'uliyatning birligi sifatida o'rganish uchun yetarli nazariy asos beradi.

Metodologiya. Tadqiqotda qiyosiy-tarixiy usul orqali turli davr va intellektual maktablarga mansub mutafakkirlarning qarashlaridagi umumiylik va farqlar aniqlandi. Germenevtik yondashuv asarlardagi "saodat", "aql", "nafs", "ilm", "fazilat", "adolat" va "amal" tushunchalarini ularning tarixiy-falsafiy kontekstida talqin qilish imkonini berdi. Aksiologik tahlil yordamida mazkur tushunchalarning qadriyat sifatidagi o'rni va me'yoriy vazifasi ochib berildi.

Tizimli yondashuv axloqiy qadriyatlar paradigmasini alohida g'oyalar yig'indisi emas, balki o'zaro bog'langan kognitiv, antropologik va ijtimoiy-institutsional darajalardan iborat tizim sifatida o'rganishga xizmat qildi. Konseptual modellashirish asosida "ilm – axloqiy mezon – amal – ijtimoiy foyda – madaniy vorislik" tizimi ishlab chiqildi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi mazkur model orqali klassik falsafiy merosning zamonaviy madaniy meros tadqiqoti, ta'lim va boshqaruv etikasi bilan bog'lanishini asoslashdan iborat.

Asosiy qism.

1. Axloqiy qadriyatlar paradigmasining konseptual tuzilishi. Axloqiy qadriyatlar paradigmasi muayyan sivilizatsiya doirasida insonning qanday yashashi, bilimdan qanday foydalanishi, o'zini va boshqalarni qanday baholashi hamda jamiyatni qaysi maqsadlar asosida tashkil etishi kerakligini belgilab beruvchi tushunchalar, me'yorlar va ideallar tizimidir. U faqat

“yaxshi” va “yomon” haqidagi umumiy tasavvurlardan iborat emas, balki bilimni amalga, shaxsiy fazilatni ijtimoiy mas’uliyatga aylantiruvchi mexanizmlarni ham qamrab oladi.

Tahlil natijasida ushbu paradigmaning uch darajasi ajratildi. Birinchi – kognitiv daraja bo‘lib, u ilm, aql, haqiqat va dalil tushunchalarini qamrab oladi. Ikkinchi – antropologik daraja bo‘lib, unda nafsni tarbiyalash, ruhiy muvozanat, niyat, iroda va fazilat markaziy o‘rin tutadi. Uchinchi – ijtimoiy-institutsional daraja bo‘lib, adolat, o‘zaro yordam, mas’uliyatli rahbarlik va jamoat manfaati orqali ifodalanadi. Bu darajalar bir-biridan ajralgan emas: bilim axloqiy me’yor bilan yo‘naltiriladi, axloqiy me’yor amal orqali namoyon bo‘ladi, amal esa jamiyat hayotida ijtimoiy natija hosil qiladi.

2. Farobiy va Ibn Sino: saodat, aql va shaxs kamoloti. Farobiy falsafasida axloqiy qadriyatlar tizimining markazida saodat tushunchasi turadi. Saodat insonning tasodifiy lazzatlari yoki moddiy farovonligi bilan tenglashtirilmaydi. U aqliy qobiliyatlarni rivojlantirish, fazilatli xulqni shakllantirish va jamoa bilan hamkorlikda umumiy ezigulikka intilish natijasidir. Shu bois fozil jamiyatning vazifasi fuqarolarni haqiqiy baxtga yetaklovchi sharoitlarni yaratishdan iborat [1,152-160].

Farobiyning siyosiy-axloqiy modelida rahbarlik huquqiy vakolatdan ko‘ra kengroq ma’noga ega. Rahbar jamiyatning ma’naviy yo‘nalishini belgilaydigan, bilim va fazilatni shaxsiy namuna orqali namoyon etadigan subyektdir. Rahbarda bilim bo‘lib, adolat va iroda yetishmasa, bilim jamoat manfaatiga xizmat qilmasligi mumkin. Aksincha, ezgu niyat bilim va boshqaruv mahorati bilan qo‘llab-quvvatlanmasa, maqsad amaliy natija bermaydi. Demak, Farobiyda komil rahbar modeli ilm, axloq va amalning institutsional birligini ifodalaydi.

Ibn Sino inson kamolotining ichki-psixologik asoslariga ko‘proq e’tibor qaratadi. U inson bilishini hissiy idrok, tasavvur, tafakkur va aqlning turli darajalari orqali tushuntiradi [2, 59-228]. “Kitob an-nafs”da ruhiy kuchlarning vazifalari tahlil qilinishi inson xulqining ichki mexanizmlarini anglash uchun nazariy zamin yaratadi [2, S. 385-502]. Bu nuqtai nazardan axloqiy tarbiya tashqi qoidalarini yod olish emas, balki insonning xohish, hissiyot va aqliy qarorlari o‘rtasida barqaror muvofiqlikni shakllantirish jarayonidir.

Farobiy va Ibn Sino qarashlarini qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, birinchi mutafakkir axloqiy kamolotning ijtimoiy-siyosiy sharoitlarini tizimlashtirsa, ikkinchisi uning antropologik va psixologik mexanizmlarini chuqurlashtiradi. Ikkalasi uchun ham aql axloqqa zid qo‘yilmaydi. Aksincha, aql insonni maqsadni anglashga, axloq esa ushbu maqsadni to‘g‘ri vositalar orqali amalga oshirishga yo‘naltiradi.

3. Beruniy va G‘azzoliy: ilmiy halollik, e’tiqod va amal. Beruniy merosida axloqiy qadriyatlar ilmiy bilish metodologiyasi bilan uzviy bog‘langan. Turli xalqlarning tarixi, taqvimi, urf-odati va e’tiqodini o‘rganar ekan, u tadqiqotchidan qarashlarni soxtalashtirmaslik, dalilni manba bilan tekshirish va boshqa madaniyatni o‘z mezonlari bilangina baholamaslikni talab qiladi [3, 280-281]. Bu talablar zamonaviy tilda ilmiy xolislik, manbaga sadoqat, madaniy sezgirlik va intellektual halollik tamoyillariga mos keladi.

Shu ma’noda Beruniyda ilmning axloqiy qiymati uning natijasidan oldin tadqiqot jarayonining o‘zida namoyon bo‘ladi. Olimning shaxsiy manfaati, diniy yoki etnik moyilligi haqiqatni buzmasligi kerak. Demak, ilm axloqdan tashqari neytral vosita emas. Undan to‘g‘ri foydalanish uchun tadqiqotchida mas’uliyat, tanqidiy tafakkur va boshqa nuqtai nazarga hurmat bo‘lishi shart.

G‘azzoliy axloqning ichki-ruhiy jihatini niyat va amal tushunchalari orqali ochadi. Uning fikricha, nazariy bilim o‘z-o‘zicha insonni komil qilmaydi. Bilim iroda va amalga aylanganda, insonning xulqi hamda qalb holatida o‘zgarish yuz berganda ma’naviy qiymat kasb etadi. "Mizon al-amal"da bilim amalga yo‘l ko‘rsatishi, amal esa bilimning samarasi ekani ta’kidlanadi [4,194-197].

G‘azzoliyda e’tiqod axloqiy faollikni susaytiruvchi emas, balki niyatni tozalaydigan va amalga mazmun beradigan omildir. Shu sababli axloqiy kamolot tashqi odob qoidalariga rioya qilish bilan cheklanmaydi. U ichki maqsad, vijdon nazorati va jamiyatga manfaat yetkazuvchi

faoliyatning birligini talab qiladi. Bu yondashuv ilm, e'tiqod va amal o'rtasidagi bog'liqlikni axloqiy paradigmaning markaziy mexanizmiga aylantiradi.

4. Qiyosiy tahlil va umumiy model. To'rt mutafakkir qarashlaridagi umumiy va farqli jihatlarni quyidagi tarzda tizimlashtirish mumkin:

Mutafakkir	Markaziy tushuncha	Axloqiy mexanizm	Ijtimoiy natija
Farobiy	Saodat va fozil shahar	Bilim, fazilat va adolatli rahbarlik	O'zaro yordamga asoslangan jamiyat
Ibn Sino	Aql va ruhiy muvozanat	Nafs kuchlarini aql orqali tartibga solish	Mas'uliyatli va barqaror shaxs
Beruniy	Haqiqat va dalil	Xolislik, tanqidiylik va dalillarga asoslanganlik	Ilmiy ishonch va madaniyatlararo hurmat
G'azzoliy	Niyat, e'tiqod va amal	Bilimni ichki tarbiya va ezgu amalga aylantirish	Ma'naviy mas'uliyat va ijtimoiy foyda

Qiyosiy tahlildan ko'rinadiki, axloqiy qadriyatlar paradigmasi bir yo'nalishdagi ta'limot emas, balki o'zaro to'ldiruvchi to'rt funksiyani bajaradi: Farobiy ijtimoiy maqsad va siyosiy tuzilmani, Ibn Sino shaxsiy kamolotning ichki mexanizmlarini, Beruniy ilmiy bilishning axloqiy talablarini, G'azzoliy esa niyat, e'tiqod va amalning birligini asoslaydi. Shu jihatdan mazkur merosda bilimning harakat yo'nalishi inson ongidan shaxsiy xulqqa, shaxsiy xulqdan esa jamoat manfaatiga tomon rivojlanadi.

Bu mantiqiy izchillik Markaziy Osiyo turkiy-adabiy an'anasida ham davom etgan. "Qutadg'u bilig"da bilim insonni yomon amallardan tiyib turuvchi "jilov" sifatida ta'riflanadi [5, 15-16], rahbarning ilmi, imonli, nomusli va xalqqa nafli bo'lishi talab qilinadi [5,75-76]. Asarda toat-ibodat jamiyatdan uzilish emas, balki och-yalang'ochni to'ydirish, el-yurtga aralashish va kishilarga naf yetkazish bilan to'ldirilishi kerakligi ta'kidlanadi [5,117-120]. Bu dalillar axloqiy paradigmaning keng mintaqaviy vorislikka ega ekanini ko'rsatadi.

5. Axloqiy qadriyatlar paradigmasining madaniy meros tadqiqotidagi ahamiyati.. Zamonaviy madaniy meros nazariyasi merosni o'tmishdan qolgan tayyor obyekt emas, balki hozirgi jamiyat tomonidan tanlanadigan, talqin qilinadigan va uzatiladigan madaniy jarayon sifatida ko'radi. Shu nuqtai nazardan, mutafakkirlarning axloqiy qarashlari nomoddiy madaniy merosning intellektual va me'yoriy qatlamini tashkil etadi. Ular faqat tarixiy matn sifatida saqlanishi emas, balki zamonaviy ijtimoiy amaliyotda mazmunan qayta anglanishi lozim.

YUNESKOning 2003 yilgi Konvensiyasi nomoddiy madaniy meros tarkibiga avloddan avlodga o'tadigan bilim, ko'nikma, tasavvur va ijtimoiy amaliyotlarni kiritadi. Konvensiya merosni ta'lim, jamoat xabardorligi, ilmiy tadqiqot va norasmiy bilim uzatish orqali muhofaza qilishni belgilaydi. Demak, klassik axloqiy merosni saqlash uning matnini nashr etish bilangina cheklanmaydi. Uni o'quv dasturlari, rahbar kadrlar tayyorlash, ilmiy etika, fuqarolik tarbiyasi va madaniyatlararo muloqotga integratsiya qilish talab etiladi.

Mazkur paradigmaning zamonaviy ahamiyatini to'rt yo'nalishda ko'rsatish mumkin. Birinchidan, ta'limda bilim natijasini axloqiy mas'uliyat va ijtimoiy foyda bilan bog'lash imkonini beradi. Ikkinchidan, ilmiy tadqiqotda Beruniyga xos daliliylik va xolislik me'yorlarini kuchaytiradi. Uchinchidan, davlat boshqaruvida Farobiy ta'kidlagan bilim, adolatli va jamoat manfaatiga xizmat qiluvchi rahbar modelini aktuallashtiradi. To'rtinchidan, G'azzoliy va Ibn Sino qarashlari shaxsiy kamolotni ichki nazorat, niyat va aqliy muvozanat bilan bog'lab, ma'naviy tarbiyaning psixologik-falsafiy asosini boyitadi.

6. Taklif etilayotgan konseptual model. Tadqiqot natijasida axloqiy qadriyatlar paradigmasining zamonaviy talqinini ifodalovchi "ilm – axloqiy mezon – amal – ijtimoiy foyda – madaniy vorislik" konseptual modeli taklif etildi. Modelda ilm voqelikni anglash va qaror qabul qilish uchun kognitiv asos yaratadi. Axloqiy mezon bilimdan qaysi maqsadda va qanday usulda foydalanishni belgilaydi. Amal bilim va qadriyatlarni hayotiy faoliyatga aylantiradi.

Ijtimoiy foyda amalning jamoat manfaatiga ta'sirini ko'rsatadi. Madaniy vorislik esa mazkur tajribani ta'lim, xotira va ijtimoiy institutlar orqali keyingi avlodlarga uzatadi.

Modelning muhim xususiyati uning aylanma tabiatidir. Madaniy vorislik orqali uzatilgan qadriyatlar yangi avlodning bilim olish maqsadlari va axloqiy mezonlarini shakllantiradi. Shu tariqa klassik meros o'tmishda qolgan statik matn emas, balki yangi sharoitlarda qayta talqin qilinadigan va ijtimoiy qarorlarga ta'sir ko'rsatadigan dinamik resursga aylanadi.

Tadqiqot natijalari axloqiy qadriyatlarning O'rta asrlar falsafasida tor ma'nodagi odob qoidalari sifatida emas, balki bilim ishlab chiqarish, shaxsni tarbiyalash va jamiyatni boshqarishni birlashtiruvchi kompleks tizim sifatida shakllanganini ko'rsatadi. Bu holat zamonaviy fanlardagi etika, ta'lim va madaniy merosni alohida sohalar sifatida emas, o'zaro bog'liq jarayonlar sifatida o'rganish zaruratini asoslaydi.

Xulosa. Tadqiqot O'rta asrlar Markaziy Osiyo va islom falsafiy an'anasida axloqiy qadriyatlar paradigmasi ilm, shaxsiy kamolot va ijtimoiy tartibning o'zaro bog'liqligi asosida shakllanganini ko'rsatdi. Farobiy saodat va fozil jamiyatni bilimli hamda adolatli rahbarlik bilan bog'ladi. Ibn Sino inson kamolotining aqliy va ruhiy mexanizmlarini ochib berdi. Beruniy ilmiy bilishning axloqiy asosi sifatida xolislik, daliliylik va boshqa madaniyatga hurmatni namoyon qildi. G'azzoliy esa bilim, niyat, e'tiqod va amalning birligini axloqiy komillikning asosiy sharti sifatida talqin etdi.

Qiyosiy tahlil natijasida axloqiy paradigmaning kognitiv, antropologik va ijtimoiy-institutsional darajalari aniqlandi. Ular o'rtasidagi aloqani ifodalash uchun "ilm – axloqiy mezon – amal – ijtimoiy foyda – madaniy vorislik" modeli ishlab chiqildi. Mazkur model bilimning haqiqiy qiymati uning axloqiy maqsadga, mas'uliyatli amalga va jamoat manfaatiga aylanishida namoyon bo'lishini ko'rsatadi.

Ushbu meros zamonaviy madaniy meros tadqiqotlarida tarixiy manba sifatidagina emas, balki ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish, ilmiy halollikni mustahkamlash, rahbarlik etikasini takomillashtirish va avlodlar o'rtasida ma'naviy vorislikni ta'minlashga xizmat qiluvchi metodologik resurs sifatida ahamiyatga ega. Klassik g'oyalarni tanqidiy va kontekstual talqin qilish ularning zamonaviy barqaror rivojlanish, ijtimoiy mas'uliyat va madaniy xilma-xillik masalalari bilan samarali muloqotga kirishishini ta'minlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Farobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. - Toshkent: A. Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti, 1993. –224 b.
2. Ibn Sina. Izbrannyye filosofskie proizvedeniya: Jizneopisanie; Kniga znaniya; Ukazaniya i nastavleniya; Kniga o dushe / otv. red. M. S. Asimov. –Moskva: Nauka, 1980. – 550 s.
3. Beruniy Abu Rayhon. Tanlangan asarlar. T. 1: Qadimgi xalqlardan qolgan yodgorliklar / tarj. A. Rasulov; izohlar I. Abdullaev, A. Rasulov. - Toshkent: Fan, 1968. – 488 b.
4. Al-Ghazali, Abu Hamid. Mizan al-'Amal / ed. S. Dunya. - Cairo: Dar al-Ma'arif, 1964.
5. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig: "Saodatga eltuvchi bilim" / hozirgi o'zbek tilida bayon qiluvchi va so'zboshi muallifi B. To'xliyev. – Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2007. - 200 b.
6. Rosenthal F. Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam. - Leiden; Boston: Brill, 2007. – 355 p. - DOI: 10.1163/ej.9789004153868.i-355.
7. Leaman O. An Introduction to Classical Islamic Philosophy. 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002. - 253 p. - DOI: 10.1017/CBO9781139164719.
8. Nasr S. H. Islamic Philosophy from Its Origin to the Present: Philosophy in the Land of Prophecy. – Albany: State University of New York Press, 2006. – 390 p. - DOI: 10.1515/9780791481554.

YANGI O'ZBEKISTON SHAROITIDA ISHSIZLIK MUAMMOSINING IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLILI VA UNI BARTARAF ETISHNING IJTIMOIIY OMILLARI

**Muxtarov Utkirbek Mutalibjonovich,
Andijon davlat pedagogika instituti
O'quv ishlari bo'yicha prorektori,
MG'MAHT kafedrası PhD., dotsenti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ishsizlik hodisasining ijtimoiy-falsafiy mohiyati, uning tarixiy-nazariy talqinlari hamda Yangi O'zbekiston sharoitida ushbu muammoni bartaraf etishga qaratilgan ijtimoiy omillar tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: ishsizlik, bandlik, mehnat bozori, inson kapitali, ijtimoiy himoya, ijtimoiy adolat, ijtimoiy falsafa, Yangi O'zbekiston.

Аннотация. В данной статье анализируется социально-философская сущность феномена безработицы, его историко-теоретические интерпретации, а также социальные факторы, направленные на устранение этой проблемы в условиях Нового Узбекистана.

Ключевые слова: безработица, занятость, рынок труда, человеческий капитал, социальная защита, социальная справедливость, социальная философия, Новый Узбекистан.

Abstract. This article analyzes the socio-philosophical essence of the phenomenon of unemployment, its historical and theoretical interpretations, as well as social factors aimed at eliminating this problem in the context of New Uzbekistan.

Keywords: unemployment, employment, labor market, human capital, social protection, social justice, social philosophy, New Uzbekistan.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida jamiyat taraqqiyotining asosiy mezonlaridan biri aholi bandligining barqarorligi va mehnatga layoqatli fuqarolarning ijtimoiy-iqtisodiy hayotda faol ishtirok etishidir. Mehnat inson mavjudligining ontologik asosi, uning jamiyatdagi o'z o'rnini anglashi va ijtimoiy qadr-qimmatini namoyon etish vositasi sifatida qaraladi. Shu bois ishsizlik hodisasi sof iqtisodiy ko'rsatkichgina emas, balki shaxsning o'zini anglashi, ijtimoiy aloqadorligi va ma'naviy barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi murakkab ijtimoiy-falsafiy muammo hisoblanadi.

Yurtboshimiz ta'kidlaganidek, "Kambag'allikni qisqartirishning asosiy omili bu-aholini daromadli ish bilan ta'minlash" [1]. Ushbu g'oya Yangi O'zbekistonda amalga oshirilayotgan ijtimoiy siyosatning tayanch tamoyiliga aylandi. Xususan, respublikada kambag'allik darajasini qisqartirish maqsadida amalga oshirilgan izchil chora-tadbirlar natijasida 2022-yilda 14 foizni tashkil etgan ushbu ko'rsatkich 2023-yilga kelib 11 foizga, 2024-yilda esa 9 foizga tushirildi, bu esa bevosita bandlik siyosatining samaradorligi bilan bog'liq.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, O'zbekiston Respublikasining "Aholi bandligi to'g'risida"gi Qonuni, shuningdek, "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni va "O'zbekiston-2030" strategiyasi doirasida aholi bandligini oshirish, mehnat resurslaridan samarali foydalanish hamda ijtimoiy himoyaga muhtoj toifalar bandligini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Shu bilan birga, to'rtinchi sanoat inqilobi, avtomatlashtirish va sun'iy intellekt texnologiyalarining jadal rivojlanishi mehnat bozorining tarkibiy tuzilishini tubdan o'zgartirmoqda, bu esa ishsizlik muammosini yangicha ilmiy-falsafiy nuqtai nazardan qayta anglashni taqozo etadi.

Xalqaro Mehnat Tashkiloti (ILO), Iqtisodiy Hamkorlik va Taraqqiyot Tashkiloti (OECD) kabi nufuzli xalqaro institutlar, shuningdek, Oksford, Kembrij, Garvard universitetlari qoshidagi ilmiy markazlar ishsizlikning global tendensiyalarini o'rganish bo'yicha muntazam

tadqiqotlar olib bormoqda. Mazkur maqolaning maqsadi-ishsizlik hodisasining nazariy-metodologik asoslarini ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilish hamda Yangi O'zbekiston sharoitida uni bartaraf etishga xizmat qiluvchi ijtimoiy omillarni ilmiy asoslash va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

1. Ishsizlikning ijtimoiy-falsafiy mohiyati va nazariy-metodologik asoslari.

Ishsizlik tushunchasining ilmiy talqini davrlar osha sezilarli evolyutsiyani boshidan kechirgan. Ushbu hodisaning kelib chiqish sabablarini birinchilardan bo'lib tahlil qilgan T.Maltus o'zining mashhur asarida uni aholi sonining ishlab chiqarish imkoniyatlaridan yuqori sur'atlarda o'sishi natijasi sifatida izohlagan edi. Keyinchalik klassik va neoklassik iqtisodiy maktab vakillari ishsizlikni mehnat bozoridagi nomukammal muvozanat holati, ya'ni talab va taklif o'rtasidagi vaqtinchalik nomutanosiblik sifatida talqin qilishgan.

XX asrning birinchi yarmida yuz bergan Buyuk Depressiya ishsizlikka bo'lgan ilmiy qarashlarni tubdan o'zgartirdi. J.M.Keyns tomonidan ishlab chiqilgan nazariyaga ko'ra, ishsizlik faqat ixtiyoriy emas, balki majburiy xususiyatga ham ega bo'lib, u mehnat bozoridagi doimiy muvozanatsizlikning natijasi hisoblanadi. Keyinroq A.Fillips tomonidan ishlab chiqilgan va inflyatsiya bilan ishsizlik darajasi o'rtasidagi teskari bog'liqlikni ifodalovchi egri chiziqli ushbu nazariy yo'nalishning amaliy asosini mustahkamladi.

O'zbek olimlaridan akademik Q.X.Abdurahmonov inson kapitalini "iqtisodiy rivojlanishning intensiv ishlab chiqarish omili, jamiyat va oilani rivojlantirish, mehnat resurslarining bilimli qismi, boshqaruv mehnati, yashash va ish joyi muhiti" sifatida ta'riflaydi [2], bu yondashuv ishsizlik muammosini nafaqat iqtisodiy, balki inson salohiyatini ro'yobga chiqarish nuqtai nazaridan ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatadi. S.Qurbonov esa bandlikni "kambag'allik chegarasidan yuqori darajadagi iste'moli uchun yetarli daromad keltiradigan mehnat faoliyati" deb ta'riflab [3], ishsizlikning ijtimoiy-iqtisodiy o'lchamini yanada aniq belgilaydi.

Bizningcha, ishsizlikni tushunishda mavjud yondashuvlarning asosiy cheklovi shundaki, ular ko'pincha hodisani faqat iqtisodiy tekislikda tahlil qiladi, ammo "ishsizlik" toifasi bilan "ishsizlar" ijtimoiy guruhini bir-biridan farqlamaydi. Ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan yondashilganda, ishsizlik-bu bozor munosabatlariga xos bo'lgan, mehnat bozoridagi talab va taklif o'rtasidagi doimiy nomutanosiblik natijasida yuzaga keladigan, shaxsning ijtimoiy o'zini anglashi va o'zlikni ro'yobga chiqarish imkoniyatlariga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi murakkab hodisadir. Ishsizlar esa muayyan davrda ob'yektiv va sub'yektiv sabablar bilan mehnat bozoridan chetlashtirilgan alohida ijtimoiy guruh sifatida tavsiflanadi.

So'nggi yillarda mehnat bozorining tarkibiy tuzilishiga sun'iy intellekt va raqamlashtirish texnologiyalari sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Xorijlik tadqiqotchilar D.Rozum, N.Grazhevskaya va V.Virchenko ta'kidlashicha, "iqtisodiy faoliyatning barcha sohalarida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etish mehnat bozorida tarkibiy o'zgarishlarni keltirib chiqaradi", amerikalik olimlar guruhi esa sun'iy intellekt va avtomatlashtirishning mehnat bozoriga ta'sirini o'lchashda ma'lumotlar yetishmasligi kabi metodologik to'siqlar mavjudligini qayd etadi. Ekspertlarning bir qator hisob-kitoblariga ko'ra, robotlashtirish natijasida yaqin yillarda dunyo bo'yicha o'nlab million ish o'rinlari qisqarishi mumkinligi ta'kidlanmoqda, bu esa mehnat bozorini falsafiy-metodologik jihatdan qayta anglash zaruratini yanada dolzarblashtiradi.

Mustaqillik yillarida O'zbekistonda mehnat bozorining shakllanishi o'ziga xos bosqichlarni bosib o'tdi. Sobiq tuzum davrida amal qilgan qat'iy markazlashgan mehnatni boshqarish tizimi bozor iqtisodiyoti sharoitida tub islohotlarga yuz tutdi, natijada davlat bandlik xizmatlarining keng tarmog'i tashkil etilib, ular hududiy xususiyatlarni hisobga olgan holda faoliyat yuritishni boshladi.

Amalga oshirilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, bandlik xizmatlarining samaradorligi yillar davomida izchil o'sib bormoqda. Jumladan, respublikaning bir qator hududlarida bandlik xizmatiga murojaat qilganlarning yarmidan ortig'i doimiy ish bilan ta'minlangan bo'lib, murojaatchilarning umumiy ish topish ko'rsatkichi 68 foizdan yuqorini tashkil etgan, shu

jumladan birinchi marta ish qidirayotgan yoshlarning ham katta qismi ishga joylashtirilgan. Alohida ta'kidlash joizki, nogironligi bo'lgan shaxslarni bandlik xizmatlari orqali ishga joylashtirish ko'rsatkichi so'nggi yigirma yil ichida sezilarli darajada-uch baravardan ortiq o'sdi, bu esa inklyuziv bandlik siyosatining samarasi hisoblanadi.

Bo'sh ish o'rinlari bankidagi ma'lumotlarning tahlili mehnat bozoridagi tarkibiy nomutanosibliklarni ham ochib beradi. Respublika bo'yicha bo'sh ish o'rinlarining "mavjudligi" davomiyligi qisqarib borayotgan bo'lsa-da, ularning muayyan qismida taklif etilayotgan ish haqi yashash minimumidan past bo'lib qolmoqda. Shuningdek, keskinlik koeffitsiyenti-ya'ni bitta bo'sh ish o'rniga to'g'ri keladigan nomzodlar soni-shahar va qishloq hududlari o'rtasida sezilarli farq qilib, qishloq joylarda bu ko'rsatkich shahar hududlariga nisbatan ancha yuqori bo'lib qolmoqda. Bu holat, ayniqsa, kasbiy ta'lim infratuzilmasi cheklangan hududlarda ishsizlikning yashirin shakllari saqlanib qolayotganidan dalolat beradi.

Kasb-hunarga qayta tayyorlash tizimi mehnat bozoridagi nomutanosiblikni bartaraf etishning muhim vositasi sifatida rivojlanmoqda. So'nggi yillarda ishsiz fuqarolarning aksariyat qismi-80 foizdan ortig'i-muayyan kasb-hunar bo'yicha o'qitilmoqda, ularning tarkibida ayollar va yoshlar ulushi yuqori bo'lib qolmoqda. Shu bilan birga, tadbirkorlik ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirilgan dasturlar doirasida kasb-hunar ta'limini tamomlaganlar soni oxirgi yillarda bir necha baravar oshdi, bu esa o'z-o'zini band qilish salohiyatining kuchayayotganidan darak beradi.

Shuni alohida qayd etish lozimki, qayta tayyorlash tizimining sifat jihati miqdoriy ko'rsatkichlarga nisbatan orqada qolmoqda: o'quv markazlarining moddiy-texnika bazasi va o'qituvchilik salohiyati ba'zi hollarda bozor talablariga to'liq javob bermaydi, natijada o'qitilgan mutaxassislar soni bilan ularning amalda barqaror ishga joylashish ko'rsatkichi o'rtasida nomutanosiblik saqlanib qolmoqda. Bizningcha, ushbu muammoni bartaraf etish uchun kasb-hunar ta'limi tizimini mehnat bozorining real, hududiy kesimdagi ehtiyojlariga moslashtirish, shuningdek, o'quv markazlari faoliyatini natijaga-ya'ni barqaror bandlikka yo'naltirilgan mezonlar asosida baholash tizimini joriy etish zarur.

Falsafiy nuqtai nazardan qaraganda, mehnat insonning borliqda o'z-o'zini ro'yobga chiqarish vositasi, shaxsiy va ijtimoiy o'zlikni anglash shaklidir. Mehnatdan ajralish esa faqat daromad manbaidan mahrum bo'lish emas, balki insonning jamiyatdagi ma'naviy-axloqiy va madaniy o'rnining zaiflashuviga ham olib keladi. Shu sababli ishsizlikni kamaytirish mexanizmlari faqat iqtisodiy choralar bilan chegaralanmasligi, balki keng qamrovli, falsafiy asoslangan ijtimoiy strategiyalarni ham o'z ichiga olishi lozim.

Birinchiidan, inson kapitalini rivojlantirish ishsizlikni kamaytirishning tayanch omili hisoblanadi. Bunda nafaqat texnik bilim va ko'nikmalar, balki ijodkorlik, muammolarni hal qilish qobiliyati, tanqidiy fikrlash va aqliy moslashuvchanlik kabi "yumshoq ko'nikmalar"ni rivojlantirish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Zamonaviy mehnat bozorida moslashuvchanlik va yangi bilimlarni tez o'zlashtirish qobiliyati ishsizlik xavfini sezilarli darajada kamaytiruvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda.

Ikkinchiidan, yoshlar bandligini ta'minlash alohida strategik ahamiyatga ega. "Yoshlar-kelajagimiz" dasturi doirasida amalga oshirilayotgan tashabbuslar ishsizlikka qarshi kurashning maqsadli va falsafiy asoslangan yo'nalishi sifatida baholanishi mumkin, biroq raqamli iqtisodiyot sharoitida yoshlarning zamonaviy kasb-hunarlarga, jumladan, frilanserlik va startap faoliyatiga yo'naltirilishi milliy falsafiy tafakkur bilan uyg'unlashtirilishi zarur [4].

Uchinchiidan, aholining ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlari, xususan, nogironligi bo'lgan shaxslar bandligini ta'minlash muammosi ijtimoiy adolat tamoyillari asosida hal etilishi lozim. Ijtimoiy falsafa nuqtai nazaridan har bir inson mehnat qilish, jamiyat hayotida faol ishtirok etish va o'z qadr-qimmatini his qilish huquqiga ega bo'lib, zaif guruhlar bandligini ta'minlash jamiyatning umumbashariy qadriyatlar va ijtimoiy birdamlik asosida rivojlanishining muhim sharti hisoblanadi. Masofaviy ishlash, moslashtirilgan ish o'rinlari va qo'llab-quvvatlash

xizmatlarining rivojlantirilishi ushbu toifa vakillarining mehnat bozoriga integratsiyalashuvini sezilarli yengillashtiradi.

To'rtinchidan, ishsizlikning psixologik oqibatlarini e'tibordan chetda qoldirib bo'lmaydi. Uzoq muddatli ishsizlik shaxsda tushkunlik, motivatsiyaning pasayishi, o'ziga ishonchsizlik va jamiyatdan ajralib qolish kabi holatlarni yuzaga keltiradi, bu esa uning mehnat bozoriga qaytish salohiyatini yanada susaytiradi. Shu boisdan ishsizlik muammosini hal etishda iqtisodiy choralar bilan bir qatorda psixologik qo'llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish, shuningdek, jamiyatda mehnat va ijtimoiy adolat qadriyatlarini mustahkamlash zarur [5].

Beshinchidan, davlat, xususiy sektor va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi hamkorlikni institutsional jihatdan mustahkamlash zarur. Kichik va o'rta biznesni rag'batlantirish, ish beruvchilarga soliq va kredit imtiyozlari berish, shuningdek, yangi ish o'rinlari yaratuvchi tadbirkorlik sub'yektlarini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish barqaror bandlikka erishishning amaliy yo'li hisoblanadi.

Xulosa. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, ishsizlik -har qanday jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy barqarorligiga bevosita ta'sir etuvchi murakkab hodisa bo'lib, uning kelib chiqish sabablari iqtisodiy tizimdagi tarkibiy o'zgarishlar, mehnat bozorida talab-taklif nomutanosibligi, texnologik taraqqiyot hamda ta'lim tizimining bozor ehtiyojlariga moslashuv darajasi bilan chambarchas bog'liq. Ushbu hodisani faqat iqtisodiy ko'rsatkich sifatida emas, balki insonning o'zini ijtimoiy anglashi va ma'naviy barqarorligiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-falsafiy muammo sifatida tushunish zarurati asoslandi.

Yangi O'zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan islohotlar-bandlik xizmatlari tarmog'ini kengaytirish, kasb-hunarga qayta tayyorlash tizimini takomillashtirish, kichik tadbirkorlikni rag'batlantirish va ijtimoiy himoyaga muhtoj toifalar bandligini ta'minlash - kambag'allikni qisqartirish va bandlikni oshirishda o'z samarasini bermoqda. Shu bilan birga, tadqiqot natijalari asosida quyidagi tavsiyalar ilgari surildi:

- kasb-hunar ta'limi tizimini mehnat bozorining hududiy kesimdagi real ehtiyojlariga moslashtirish va o'quv dasturlarini muntazam yangilab borish;

- ishsizlarni qayta tayyorlash sifatini nazorat qilishning natijaga yo'naltirilgan mezonlarini joriy etish;

- nogironligi bo'lgan shaxslar va boshqa ijtimoiy himoyaga muhtoj toifalar uchun moslashtirilgan hamda masofaviy ish o'rinlarini kengaytirish;

- yoshlar tadbirkorligi va startup faoliyatini rag'batlantiruvchi moliyaviy-huquqiy mexanizmlarni takomillashtirish;

- uzoq muddatli ishsizlar uchun psixologik qo'llab-quvvatlash xizmatlarini bandlikka ko'maklashish markazlari tizimiga integratsiya qilish.

Yuqorida bayon etilgan yondashuvlarning kompleks tarzda amalga oshirilishi ishsizlik darajasini barqaror pasaytirish, aholi turmush farovonligini oshirish hamda jamiyatda ijtimoiy adolat va mehnat qadriyatlarini mustahkamlashning ilmiy asoslangan yo'li bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekistonda erkin va farovon yashaylik. T., "O'zbekiston". 2021 yil. –B.28.
2. Abdurahmonov Q.X. "Inson taraqqiyoti". Darslik. T.: Iqtisodiyot, 2016. B.542.
3. Qurbonov S. Unumli bandlik taqchilligi darajasini baholashning kambag'allikni qisqartirishdagi zarurati // "Iqtisodiyot va turizm" xalqaro ilmiy va innovatsion jurnali №2(10) 2023, 125-135 betlar.
4. Islomova N. Raqamli iqtisodiyot sharoitida yoshlar bandligi. // "Ijtimoiy fanlar" jurnali, 2021, №4. –B.117–121.
5. Jo'rayev M. Zamonaviy O'zbekiston va ijtimoiy adolat masalasi. – T., Ijtimoiy fikr, 2019. – B.5.

SHAXSNING MAZMUNINI ANIQLASH: OBYEKTAR, QADRIYATLAR, MA'NOLAR

**Majitov Maxmud Abdimo'min o'g'li,
Termiz davlat muhandislik
va agrotexnologiyalar universiteti,
yoshlar masalalari, ma'naviy-ma'rifiy
ishlar bo'yicha birinchi prorektori,
Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori(PhD), dotsent**

Annotatsiya. Ushbu maqolada shaxs fenomeni tuzilishi va mazmuni o'zaro ta'sir obyektlari, qadriyatlar tizimi va hayotiy ma'nolar kabi uchta fundamental toifa nuqtai nazaridan tahlil qilinadi. Tadqiqotda tashqi obyektlarning sub'ekt ichki olamiga singdirilishi jarayoni, qadriyatli yo'naltirilganlik shakllanishining asosiy mexanizmlari hamda ma'no shakllanishi dinamikasi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: shaxs, shaxs mazmuni, qadriyatli yo'nalganlik, ma'no hosil bo'lishi, intensional obyektlar, hayot mazmuni, o'z-o'zini ro'yobga chiqarish.

Аннотация. В данной статье феномен личности анализируется с точки зрения трех фундаментальных категорий: объектов взаимодействия, системы ценностей и жизненных смыслов. В исследовании изучаются процесс интериоризации внешних объектов во внутренний мир субъекта, основные механизмы формирования ценностной направленности, а также динамика смыслообразования.

Ключевые слова: личность, содержание личности, ценностная направленность, смыслообразование, интенциональные объекты, смысл жизни, самореализация.

Abstract. This article analyzes the phenomenon of personality from the perspective of three fundamental categories: objects of interaction, the system of values, and life meanings. The study explores the process of internalizing external objects into the subject's inner world, the main mechanisms underlying the formation of value orientation, and the dynamics of meaning-making.

Keywords: personality, personality content, value orientation, meaning-making, intentional objects, meaning of life, self-realization.

Zamonaviy davr ijtimoiy jarayonlarning yuqori dinamikligi, noaniqlik va an'anaviy institutlarning transformatsiyasi bilan tavsiflanadi. Bunday sharoitda shaxsning ichki mohiyati masalasi alohida dolzarflik kasb etadi. Insonlar doimiy ravishda tanlov qilish, o'zligini anglash va barqaror yo'naltiruvchi tamoyillarni izlash zarurati bilan yuzlashadilar. Shaxsning ichki dunyosini tashkil etuvchi unsurlarni — qiziqishlar nimaga qaratilgani (obyektlar), nimalar yo'l ko'rsatishi (qadriyatlar) va harakatlar ortidagi maqsad nimaligini (ma'nolar) — tushunish nafaqat inson xulq-atvorini izohlash, balki shaxsiy rivojlanish yo'nalishlarini oldindan aytib berish imkonini ham beradi.

Shaxs mazmuni masalasi ijtimoiy fanlar tizimida doimo diqqat markazida bo'lib kelgan. G'arbda uning asoslari G.Allport, K.Rojers va A.Maslou (gumanistik yondashuv), shuningdek, V.Frankl (logoterapiya va ekzistensial tahlil) ishlari orqali qo'yilgan. Rus ilmiy an'anasida esa A.N.Leontevning faoliyat[4], V.N.Myasishshevning munosabatlar, D.N.Uznadzening ustanovka (tayyorgarlik holati) va L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyalari muhim hissa qo'shgan[2].

Ma'no tizimlari nazariyasi D.A.Leontevning ishlarida batafsil ishlab chiqilgan. Biroq, yondashuvlarning ko'pligiga qaramay, "obyektlar", "qadriyatlar" va "ma'nolar" tushunchalarini yagona tushuntirish modeli doirasida tizimli ravishda birlashtirish zarurati mavjud.

Obyektlarga bo'lgan munosabat, qadriyatlar tizimi va ma'nolar arxitektonikasi orqali namoyon bo'ladigan shaxsning tarkibiy va mazmuniy komponentlari tadqiqotning predmeti hisoblanadi. Maqola orqali shaxsning yo'nalganligi va yaxlitligini belgilovchi triadaning tarkibiy

qismlari bo'lmish obyektlar, qadriyatlar va ma'nolar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni nazariy jihatdan asoslash hamda uni chuqur tahlil qilishga harakat qilamiz. Tadqiqotning metodologik asosini tizimli yondashuv, subekt-faoliyat yondashuvi hamda psixologiyadagi determinizm va rivojlanish tamoyillari tashkil etadi. Qo'llanilgan usullar qatoriga nazariy tahlil, ilmiy adabiyotlar sintezi hamda qiyosiy va tarkibiy-funksional tahlil kiradi.

“Shaxs” tushunchasi gumanitar fanlardagi eng murakkab va ko'p qirrali tushunchalardan biri hisoblanadi. Tarixiy nuqtai nazardan u tashqi ijtimoiy rol (qadimgi teatrdagi niqob yoki aktyor) sifatida tushunilishidan boshlab, erkin iroda va o'z taqdirini o'zi belgilash xususiyatiga ega bo'lgan chuqur ichki mohiyat sifatida e'tirof etilishigacha bo'lgan rivojlanish yo'lini bosib o'tdi.

Psixoanalitik an'anada (Z.Freyd, K.G.Yung) shaxs ongsiz mayllar va ijtimoiy taqiqlar o'rtasidagi ziddiyat maydoni sifatida qaralgan. Bihevizizm (J.Uotson, B.F.Skinner) shaxsni tashqi ta'sirlarga nisbatan xulq-atvor reaksiyalari majmuiga tenglashtirgan. Kognitiv psixologiya (J.Kelli) esa e'tiborni shaxsning dunyoni anglashida foydalanadigan ruhiy konstruksiyalar tizimiga qaratgan. Gumanistik yondashuv sifat jihatidan o'zgarish yasadi. G.Allport shaxsni “insonning o'ziga xos xulq-atvori va tafakkurini belgilovchi psixofizik tizimlarning u ichidagi dinamik tashkil etilishi” sifatida ta'riflagan.

K.Rojers va A.Maslou shaxsning rivojlanish, o'zini namoyon qilish va o'z salohiyatini ro'yobga chiqarishga bo'lgan intilishiga alohida urg'u berganlar.

Rus ilm-fanida shaxs, avvalo, ongli faoliyat va ijtimoiy munosabatlar sub'ekti sifatida tushuniladi. S.L.Rubinshteyn fundamental tamoyilni ilgari surgan: “tashqi sabablar ichki shart-sharoitlar orqali ta'sir ko'rsatadi”. Bu ichki shart-sharoitlar tarkibiga individning psixologik xususiyatlari — uning qobiliyatlari, xarakteri va yo'nalganligi kiradi.

A.N.Leontev faoliyat yondashuvini ishlab chiqqan bo'lib, unga ko'ra shaxs ikki marta dunyoga keladi:

1. Birinchi tug'ilish bolada polimotivatsiya va motivlar ierarxiyasi shakllanganda yuz beradi.

2. Ikkinchi tug'ilish ong va o'z-o'zini anglashning paydo bo'lishi, shuningdek, motivatsion sohani mustaqil ravishda qayta qurish qobiliyati bilan bog'liqdir.[3]

B.G.Ananov shaxsni inson haqidagi kompleks fan doirasida o'rganib, individ (biologik mavjudot), shaxs (ijtimoiy sub'ekt), faoliyat sub'ekti (ruhiy jarayonlar integratori) va individuallik (barcha ushbu darajalarning o'ziga xos uyg'unligi) tushunchalarini bir-biridan farqlagan.[1]

Shunday qilib, tizimli yondashuv doirasida shaxsning mazmun-mohiyatini uning shunchaki xususiyatlari yoki reaksiyalari yig'indisiga keltirib bo'lmaydi. U ierarxik tuzilmani tashkil etib, unda biologik moyilliklar sotsiomadaniy muhit ta'sirida o'zgarishga uchraydi va o'ziga xos ichki olam sifatida shakllanadi.

MAQSADLI YO'NALTIRILGAN VEKTOR

ShAXS —————► OBYEKT

(Subyekt) (Interiorizatsiya jarayoni) (Moddiy, ijtimoiy, ideal)

Shaxs bo'shliqda mavjud bo'lmaydi; u doimo o'zidan tashqarida yoki o'z ichida joylashgan biror narsaga yo'nalgan bo'ladi. Ongning obyektga bo'lgan bu ichki yo'nalganligi intensionallik deb ataladi (bu tushuncha F.Brentano va E.Gusserl fenomenologiyasida ishlab chiqilgan). Shunga ko'ra, shaxs mazmunidagi obyektlar — bu real va ideal olamlardagi shunday hodisalar, narsalar, odamlar yoki g'oyalarki, ular bilan shaxs muhim sub'ekt-obyekt va sub'ekt-sub'ekt munosabatlariga kirishadi.

Biror obekt shaxsning ijtimoiy mazmuni elementiga faqat u shaxs uchun sub'ektiv ahamiyat kasb etganidagina aylanadi. Ushbu munosabatdan tashqarida esa obekt sotsium uchun befarq bo'lgan, shunchaki jismoniy yoki ijtimoiy muhit elementi bo'lib qolaveradi.

Shaxsning falsafiy-ruhiy makoni obyektlarning uchta asosiy guruhidan iborat:

1. Moddiy obyektlar: jismoniy olam buyumlari, uy-joy, kiyim-kechak, mehnat qurollari va texnika vositalari. Ularga bo'lgan munosabat moddiy ehtiyojlar, iste'mol madaniyati va kundalik xulq-atvorni shakllantiradi.

2. Ijtimoiy obyektlar: shaxslar (ota-ona, do'stlar, hamkorlar, hamkasblar), ijtimoiy guruhlar (oilalar, kasbiy hamjamiyatlar, millatlar) va ijtimoiy institutlar. Ular bilan o'zaro munosabat shaxsning rol tuzilmasi, o'zligini anglashi va ijtimoiy mavqeini shakllantiradi.

3. Ideal (konseptual) obyektlar: ilmiy nazariyalar, san'at asarlari, diniy aqidalar, siyosiy mafkuralar, xayollar va kelajak tasavvurlari. Ideal obyektlarga yo'nalganlik insonning bilish, estetik va ma'naviy faoliyatining asosini tashkil etadi.

Tashqi obyektlar va ular bilan bo'lgan munosabatlarning shaxsning ichki tuzilmasi tarkibiy qismiga aylanish jarayoni internalizatsiya deb ataladi (L.S.Vigotskiy, J.Piaje). Obyektlarning ichki dunyoga singdirilishi (internalizatsiyasi) orqali V.N.Myasshechiev "shaxs munosabatlari tizimi" deb atagan tizim shakllanadi. Ushbu tizim idrokning tanloviyligi va shaxsiy tajribaning o'ziga xosligini belgilab beradi.

Agar obyektlar "Inson uchun nima muhim?" degan savolga javob bersa, qadriyatlar "Bu nima uchun muhim va bu muhimlikning mezon nima?" degan savolga javob beradi. Qadriyatlar maqsadga muvofiq, to'g'ri, olijanob va go'zal bo'lgan narsalar haqidagi ijtimoiy va madaniy jihatdan belgilangan tasavvurlarni ifodalaydi.

Shaxs tuzilmasida qadriyatlar bir qator muhim vazifalarni bajaradi:

Yo'naltiruvchi: ular ijtimoiy tanlovlar va imkoniyatlarning murakkab olamida ichki kompas vazifasini o'taydi.

Tartibga soluvchi va nazorat qiluvchi: ular o'z-o'zini nazorat qilish hamda boshqalarning xulq-atvorini baholashda asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi.

Motivatsion: ular faoliyat maqsadlariga aylanadi va shaxsni ularga erishishga undaydi.

Integrativ: ular o'tmishdagi tajriba, hozirgi xulq-atvor va kelajak rejalarini o'zaro bog'lash orqali shaxs yaxlitligini ta'minlaydi.

Qadriyatlar tizimi hech qachon bir tekislikda joylashgan bo'lmaydi; u qat'iy ierarxik xususiyatga ega. M.Rokich qadriyatlarni tasniflash bo'yicha klassik modelni taklif etib, ularni ikki guruhga ajratgan:

1. Terminal qadriyatlar (maqsad sifatidagi qadriyatlar): shaxs hayotining muayyan yakuniy holatiga (masalan, baxtli oilaviy hayot, bilim, erkinlik, dunyoda tinchlik) erishishga intilish zarurligi haqidagi e'tiqodlar.

2. Instrumental qadriyatlar (vosita sifatidagi qadriyatlar): terminal qadriyatlarga erishish yo'lida barcha vaziyatlarda muayyan xulq-atvor tarzi yoki shaxsiy fazilatni (masalan, halollik, ratsionallik, vijdonlilik, bag'rikenglik) afzal ko'rish haqidagi e'tiqodlar.

Shalom Shvars nazariyasida qadriyatlar inson tabiatiga xos bo'lgan fundamental qarama-qarshiliklarni aks ettiruvchi dinamik guruhlariga — «Saqlab qolish»ga qarshi «O'zgarishlarga ochiqlik» hamda «O'zini namoyon etish»ga qarshi «O'zidan tashqariga intilish» (transsendensiya) kabi guruhlariga — birlashtiriladi. Rivojlanish inqirozlari va ijtimoiy larzalar davrida qadriyatlar ierarxiyasi o'zgaruvchan bo'lsa-da, uning o'zagi voyaga yetganlik davrida nisbatan barqarorligicha qoladi.

Shaxsning qadriyatlar tizimi shakllanishi (aksiogenez) murakkab evolyusion jarayondir. U quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Ijtimoiy taqlid bosqichi: bola ota-ona va o'zi uchun muhim shaxslarning qadriyatlarini tanqidiy tahlilsiz o'zlashtiradi.

Qadriyatlar ziddiyati bosqichi: o'smirlik va yoshlik davrida ota-ona qadriyatlari tengdoshlar hamda kengroq jamiyat qadriyatlari bilan to'qnash keladi.

Refleksiv integratsiya bosqichi: shaxs qadriyatlarni tanqidiy tahlildan o'tkazadi, tashqaridan singdirilganlarini rad etadi va o'zining ichki mohiyatiga mos keladiganlarini ongli ravishda qabul qiladi.

Ongli va chuqur ichkilashtirilgan qadriyatlar qiymat yo'nalishlariga aylanadi - shaxsning hayotiy pozitsiyasini belgilaydigan barqaror shaxsiy koordinatalar.

Ma'no kategoriyasi shaxsni o'rganishni ekzistensial darajaga ko'taradi. Ma'no — bu shunchaki obyekt haqidagi bilim yoki uning foydaliligini baholash emas. A.N.Leontevga ko'ra, shaxsiy ma'no — bu “men uchun ma'no”dir. U faoliyat motivi va uning maqsadi o'rtasidagi munosabatni aks ettiradi. Agar “ma'no” obyektning obektiv xususiyatlarini (u nima ekanligini) anglatasa, “ma'no” uning muayyan subekt uchun hayotiy qimmatini (u men uchun nimani anglatishini) ifodalaydi.

D.A.Leontev shaxsning ma'no sohasi tushunchasini ishlab chiqish orqali ushbu g'oyalarni yanada rivojlantirdi. U mazkur sohani ma'no orqali hayotiy faoliyatni tartibga soluvchi ma'no tuzilmalari (ma'no konstruktleri, shaxsiy ma'nolar va ma'no bilan bog'liq moyilliklar)ning uyushgan majmui sifatida ta'riflaydi. Ma'no sohasi inson ongini real borliq bilan bog'laydi.

Ma'nolar insonga tayyor holda berilmaydi; ular hayot davomida shakllanadi va o'zgarib boradi. Ma'no shakllanishining asosiy mexanizmlari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Hayotiy munosabatlarning uyg'unlashuvi: Ma'no sub'ekt faoliyati va dunyoning obektiv sharoitlari tutashgan nuqtada yuzaga keladi. Inson yangi faoliyatga kirishganda, uning obyektlari ma'no kasb eta boshlaydi.

Ma'no bilan to'yinish (induksiya): Ma'noning faoliyatning umumiy ko'rinishidan uning alohida tarkibiy qismlariga (harakatlar, sharoitlar, vositalar) o'tishi. Masalan, agar kundalik odatiy ish ulug' bir maqsadga xizmat qilsa, u chuqur ma'no kasb etadi.

Kognitiv qayta qurish (qayta talqin qilish): Bu jarayon mulohaza yuritish davomida, ko'pincha inqirozlar, muvaffaqiyatsizliklar yoki yo'qotishlar ta'sirida yuz beradi. Bunda inson vaziyatga bo'lgan qarashini o'zgartirib, avval sezmagani ma'no-mazmunni kashf etadi (masalan, “stressdan keyingi o'sish” hodisasi).

Shaxsning ma'no tizimi dinamik xususiyatga ega. Inson o'zining ma'no bilan bog'liq niyatlarini muvaffaqiyatli amalga oshirib borar ekan, mazkur tizim dinamik muvozanat holatida qoladi. Biroq, tashqi sharoitlar yoki ichki o'zgarishlar tub ma'nolarni ro'yobga chiqarishni imkonsiz qilib qo'yganda, ma'no inqirozi (V.Frankl atamasi bilan aytganda, ekzistensial bo'shliq) yuzaga keladi.

Inqiroz mavjudlikning ma'nosizligi hissi, loqaydlik va depressiv holatlar ko'rinishida namoyon bo'ladi. Ma'no inqirozini yengib o'tish shaxsdan ulkan ichki mehnatni — aniqrog'i, ma'no yaratish jarayonini talab qiladi. Bunda inson yo ma'noning yangi manbalarini topishi, yoki umumlashtirish va anglashning yuqoriroq darajasiga ko'tarilish orqali o'zidagi mavjud ma'nolar ierarxiyasini qayta qurishi lozim bo'ladi.

Ko'rib chiqilgan tarkibiy qismlar alohida-alohida mavjud emas. Ular shaxs mazmunining arxitektonikasini belgilovchi o'zaro chambarchas bog'liq triadani hosil qiladi. Ular o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik siklik va o'zaro shartlangan xususiyatga ega.

1. Qadriyatlar orqali obyektlardan ma'nolarga o'tish: Shaxs muayyan bir obektga (masalan, ilmiy muammoga) duch keladi. Uning mavjud qadriyatlar tizimi (bilim qadri) ushbu obektni muhim deb baholaydi. Obyekt bilan o'zaro ta'sir natijasida shaxs uchun o'ziga xos ma'no shakllanadi: “Fan rivojiga hissa qo'shish va o'z salohiyatimni ro'yobga chiqarish uchun ushbu muammoni hal qilishim kerak”.

2. Ma'nolardan obyektlarga: Yuzaga kelgan yoki ro'yobga chiqqan ma'no (masalan, otalik ma'nosi) shaxsni real olamda yangi obyektlarni faol izlashga, tanlashga va yaratishga (masalan, bolaga g'amxo'rlik qilish, uy-joyini yo'lga qo'yish, barqaror daromadni ta'minlash) undaydi.

3. Qadriyatlar — shakllangan va mustahkamlangan ma'nolar sifatida: Qadriyatlarni madaniy tajribada o'rnashib qolgan va vaqt sinovidan o'tgan umumlashtirilgan, o'zgarmas ma'nolar sifatida ta'riflash mumkin. Ma'no — individual va vaziyatga bog'liq xususiyatga ega bo'lsa, qadriyat — shaxsdan yuqori turuvchi va barqaror tushunchadir. Muayyan vaziyat doirasidan chiqib, barqaror ma'no shaxsiy qadriyatga aylanadi.

Tizimli yondashuvga tayangan holda, shaxs mazmunining uch darajali modelini taklif qilish mumkin:

1. Yuza (vaziyatli-obyektli) daraja: Ayni paytda idrok etilayotgan obyektlar, operatsional maqsadlar va davom etayotgan harakatlardan iborat. Ushbu darajada shaxs yuqori darajada o'zgaruvchan bo'lib, atrof-muhit talablariga moslashadi.

2. O'rta (qadriyat-me'yoriy) daraja: Qadriyatli yo'nalishlar, ijtimoiy rollar, axloqiy me'yorlar va munosabatlar tizimini o'z ichiga oladi. Ushbu daraja odatiy ijtimoiy vaziyatlarda shaxs xulq-atvorining barqarorligini ta'minlaydi.

3. Chuqur (ekzistensial-ma'noviy) daraja: Shaxsning o'zagi bo'lib, u hayotning oliy ma'nolarini, ma'noga asoslangan belgilovchi omillarni, hayot falsafasini va ideal "men" qiyofasini o'z ichiga oladi. Ushbu daraja chinakam o'z-o'zini belgilash, tanlov erkinligi va transsendensiya (o'z chegaralaridan tashqariga chiqish) uchun mas'uldir.

Triada tarkibiy qismlari o'rtasidagi sinergiyaning yaqqol namunasi — bu amaliyotchi mutaxassisning kasbiy faoliyatidir.

Obyekt: Shifokorga murojaat qilgan bemor.

Qadriyat: Inson hayoti va salomatligi (gumanizm).

Ma'no: Muayyan shaxsni azob-uqubatdan xalos etish; kasbiy burch.

Ushbu uchala omil o'zaro uyg'unlashganda, shifokorning faoliyati yuqori samarali va ijodiy tus oladi hamda u kasbiy toliqishdan himoyalanaadi. Biroq, agar bu uyg'unlik buzilsa (masalan, faoliyat obekti va maqsadi mavjud bo'lsa-yu, biroq klinikaning qadriyatlar tizimida ustunlik faqat moliyaviy daromadga berilsa), shaxsning ichki dunyosida jiddiy ziddiyat yuzaga keladi.

O'tkazilgan nazariy va metodologik tahlil quyidagi asosiy xulosalarga olib keladi:

1. Shaxs mazmuni murakkab, ko'p darajali va ierarxik tizimni tashkil etadi; uni faqat biologik moyilliklar yoki qotib qolgan xulq-atvor namunalari bilan izohlab bo'lmaydi.

2. Intensional obyektlar shaxs mazmunining tashqi qatlamini hosil qiladi. Ular internalizatsiya mexanizmlari orqali sub'ektning moddiy, ijtimoiy va ideal olamlar bilan bo'lgan individual munosabatlar tizimini shakllantiradi.

3. Qadriyatlar shaxs uchun oliy tartibga soluvchi va me'yoriy asos vazifasini o'taydi. Ierarxik tarzda tashkil topgan qadriyatli yo'naltirilganlik tanlovning strategik mezonlarini hamda hayotiy tajribani saralash tamoyillarini belgilab beradi.

4. Ma'nolar shaxsning yaxlitlovchi o'zagini tashkil etib, ongni borliq bilan bog'laydi. Ma'no sohasi faoliyatni dinamik tarzda tartibga soladi: u harakat va mulohaza yuritish jarayonlari orqali yangi ma'nolarni hosil qiladi hamda inqirozli vaziyatlarda shaxsning barqarorligini ta'minlaydi.

5. Obyektlar, qadriyatlar va ma'nolar sinergetik o'zaro ta'sir holatida mavjud bo'ladi. Ushbu uchlikdagi aloqalarning buzilishi shaxsning parchalanishiga, nevrotizatsiyaga va ekzistensial bo'shliqqa olib keladi; aksincha, ularning uyg'unligi o'z-o'zini namoyon qilish va shaxsning to'laqonli rivojlanishi uchun sharoit yaratadi. Ushbu mavzu bo'yicha kelgusi tadqiqotlar taklif etilgan uch bosqichli modelni empirik jihatdan tekshirishga qaratilishi mumkin. Jamiyatning raqamlashuvi va o'zaro muloqotning virtual obyektlari paydo bo'lishi sharoitida turli avlodlar o'rtasidagi ma'no yaratish va qadriyatlar transformatsiyasi xususiyatlarini madaniyatlararo qiyosiy o'rganish ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ананев Б. Г. Человек как предмет познания. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
2. Выготский Л. С. Психология развития человека. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с.
3. Леонтев А. Н. Деятелност. Сознание. Личност. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

**JADID MA'RIFATPARVARLARINING TA'LIMDAGI
IJTIMOIY-FALSAFIY QARASHLARINING ZAMONAVIY TAHLILI**

**Sattorov Musurmonqul Dostonovich,
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti
falsafa va milliy g'oya kafedrası dotsenti,
falsafa fanlari bo'icha falsafa doktori (PhD)
ORCID.ID.0009-0009-0247-8095**

Annotatsiya. Maqolada jadid ma'rifatparvarlarining ta'limga oid ijtimoiy-falsafiy qarashlari zamonaviy nuqtai nazardan tahlil qilingan. Ularning ma'rifatparvarlik, milliy o'zlik, insonparvarlik va zamonaviy bilimlarni rivojlantirishga doir g'oyalarining bugungi ta'lim tizimidagi ahamiyati yoritilgan. Jadidlar merosidan ta'lim mazmuni va pedagogik amaliyotni takomillashtirishda foydalanish imkoniyatlari asoslangan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, ma'rifatparvarlik, ta'lim, ijtimoiy falsafa, milliy o'zlik, insonparvarlik, zamonaviy ta'lim.

Аннотация. В статье с современной точки зрения анализируются социально-философские взгляды джадидских просветителей на образование. Раскрывается значение их идей просвещения, национального самосознания, гуманизма и развития современных знаний для современной системы образования. Обоснованы возможности использования наследия джадидов в совершенствовании содержания образования и педагогической практики.

Ключевые слова: джадидизм, просветительство, образование, социальная философия, национальное самосознание, гуманизм, современное образование.

Abstract. The article analyzes the socio-philosophical views of Jadid enlighteners on education from a contemporary perspective. It highlights the significance of their ideas concerning enlightenment, national identity, humanism, and the development of modern knowledge for today's education system. The possibilities of applying the Jadid legacy to improve educational content and pedagogical practice are substantiated.

Keywords: Jadidism, enlightenment, education, social philosophy, national identity, humanism, modern education.

Kirish (Introduction). Mamlakatimizda mustaqillik yillarida milliy qadriyatlar, ma'naviyat va ma'rifatga bo'lgan e'tibor tobora kuchayib bormoqda. Ayniqsa, bu borada XIX asr oxiri XX asr boshlarida faoliyat yuritgan jadidchilikning o'rni muhim ahamiyat kasb etadi. Jadid harakati milliy uyg'onish, ma'rifat va ijtimoiy taraqqiyot g'oyalarini ilgari surishgan. Jadid ma'rifatparvarlari ta'lim tizimini isloh qilish orqali millatni qashshoqlik, qoloqlik, jaholat va mustamlakachilik asoratidan qutqarish mumkinligini anglab etishdi. Bu haqda Prezidentimiz Shavkat Mirziyoev qayd etganidek: "Bugungi kunda Yangi O'zbekistonda inson qadri ulug'lanadigan adolatli, erkin va obod jamiyat, xalqparvar davlat, farovon hayot barpo etishga qaratilgan islohotlarimiz jadid bobolarimizning ezgu g'oya va dasturlariga har jihatdan uyg'un va hamohangdir". Zero, jadid ma'rifatparvarlari o'z davrida jamiyatning ijtimoiy-ma'naviy hayotini tubdan o'zgartirish, xalqni zamonaviy bilim va tafakkur bilan qurollantirish asosiy maqsadlari hisoblanadi.

Shu bois, bugungi kunda ta'lim tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar, jumladan, zamonaviy pedagogik texnologiyalar, ma'naviy-ma'rifiy va tarbiyaviy ishlarning kuchaytirilishi bevosita jadidlarning ilg'or g'oyalari bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli, ularning ta'lim sohasidagi ijtimoiy-falsafiy qarashlarini chuqur o'rganish va zamonaviy nuqtai-nazardan tahlil etish bugungi kunda nihoyatda dolzarb hisoblanadi. Bu jihatdan, O'zbekiston taraqqiyotining hozirgi davrida jadidlar merosi va uning ahamiyatiga e'tibor tobora kuchayib borayotgani,

jadidchilik harakati, uning g'oyasi, falsafasi va amaliyotiga alohida ahamiyat berilayotganining asosiy sabablari nimada? Ma'lumki, biror bir mamlakatda yashaydigan xalqning yuksak darajadagi mustaqillik tafakkurining butun jamiyat ruhiyatida to'liq shakllanishi va mustahkamlanishi nisbatan uzoq davom etadigan, bu borada tizimli ishlarni amalga oshirishni talab qiladigan murakkab siyosiy-iqtisodiy va ijtimoiy-ma'naviy o'zgarishlar bilan bog'liq evolyusion jarayondir" [3]. Mazkur harakat XIX asr oxiri va XX asr boshlarida Turkiston va boshqa musulmon Sharq mamlakatlarida yuzaga kelgan ma'rifatparvarlik harakati bo'lib, u zamonaviy bilimlarni xalq orasida yoyish, qadimiy madaniyatni tiklash va diniy mutaassiblikka qarshi kurashish g'oyalari asoslangan edi.

Adabiyotlar tahlili (Literature review). Ayniqsa, Turkiston o'lkasida ushbu harakat XX asr boshlarida faol tus oldi. Jadid ma'rifatparvarlari xalqning o'zligini, milliy g'ururini va o'z madaniyatini anglashida muhim rol o'ynadi. Ular nafaqat ta'limda, balki adabiyot, san'at, jurnalistika, sahna, hatto siyosatda ham faol bo'lgan. Jadidchilik harakati etakchilari Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Cho'lpon, Fitrat, In'omjon Domla kabi ziyolilar o'z asarlari orqali milliy uyg'onish g'oyalari ilgari surishdi. Behbudiy "Padarkush", "Bayonoti sayohat", Avloniy "Turkiy guliston yoxud axloq", Fitrat "Hind sayyohi" kabi asarlari bilan xalqni uyg'otishga harakat qildilar. Ularning maqsadi xalqning jaholatdan, mutaassiblikdan xalos bo'lishi, zamonaviy dunyoqarashga ega bo'lishi edi. Milliy uyg'onish jarayoni aynan jadidlarning sa'y-harakati tufayli boshlangan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Ular tarixiy xotira, milliy qadriyatlar va zamonaviy tafakkurni uyg'unlashtirishga intildilar. Jadid ma'rifatparvarlari insonni jamiyat taraqqiyotining asosiy kuchiga aylantirish g'oyasini ilgari surishdilar. Jadidlarning fikriga ko'ra, ilmiy va ongli avlod millat hurligi va ozodligi hamda davlat mustaqilligining muhim kafolati hisoblanadi. Shu tariqa, jadidlar o'z faoliyatini markaziga ta'limni qo'yishdilar. Ular ta'lim orqali jamiyatni o'zgartirish mumkin deb hisobladilar.

Turkiston jadidlari mamlakatni qoloqlik, tarqoqlik, savodsizlik botqog'idan faqat ma'rifat orqali qutqarish mumkinligini yaxshi tushunib etganliklari uchun, dastlab asosiy sa'y-harakatlarini Yangi usuldagi maktablarni tashkil qilish, ularning mazmun va shaklini takomillashtirishga qaratdilar. Jadidchilik fenomeni shu davrdagi sanoat ishlab chiqarishi, qishloq xo'jaligining rivojlanishi, ma'naviy hayotdagi o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lsa-da, uning bir qancha yo'nalish va bosqichga ega bo'lgan g'oyaviy manbalari borligini e'tirof etish zarur. Jadidlarining ma'rifatparvarlik g'oyalari ularning ma'naviy merosida o'z aksini topdi. Jadidlar Yangi maktablar tizimini takomillashtirish uchun darsliklar yaratdilar, asarlarida jamiyat ma'naviy hayotiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi illatlarni yoritdilar va ularni bartaraf etish yo'llarini izladilar [3]. Shu nuqtai-nazardan qaraganda, Yangi O'zbekistonda sifatli ta'limning mazmunini belgilashda o'zbek xalqining boy ma'naviy merosi, milliy qadriyatlari va tarixiy tajribasi muhim ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, XIX asr oxiri-XX asr boshlarida Turkistonda yuzaga kelgan Jadidchilik harakati va uning milliy g'oyalari bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan. Jadid ma'rifatparvarlari ta'limni milliy yuksalishning asosiy vositasi deb bilganlar, zamonaviy bilimlar va milliy qadriyatlarning uyg'unligiga asoslangan ta'lim tizimini yaratishga intilganlar.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot ishimizda tarixiylik, mantiqiylik, analiz va sentiz, umumlashtirish, taqqoslash usullaridan keng foydanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yangi O'zbekistonda sifatli ta'limning mazmuni jadidlarning milliy g'oyasi bilan qanday hamohang ekanligi, bu hamohanglikning asosiy jihatlari va ta'lim tizimini rivojlantirishdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Jadidchilik harakati Turkiston xalqining milliy uyg'onish davrida yuzaga kelgan bo'lib, uning asosiy g'oyasi ma'rifat, taraqqiyot va milliy o'zlikni anglash edi. Jadidlar jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida ta'limni ko'rganlar va ta'lim sohasida tub islohotlar o'tkazishga intilganlar. Ularning milliy g'oyasi quyidagi asosiy yo'nalishlarni o'z ichiga olgan:

Ma'rifatparvarlik: Jadidlar jaholatni jamiyat taraqqiyotiga to'siq deb bilganlar va ilm-ma'rifatni keng tarqatish orqali unga qarshi kurashishni zarur deb hisoblashgan. Ular zamonaviy

ilmlar, jumladan, tabiiy fanlar, matematika, geografiya, tarix va tillarni o'rganishga chaqirganlar. SHu bilan birga, diniy bilimlarning ham ahamiyatini inkor etmagan holda, ularni zamonaviy bilimlar bilan uyg'unlashtirishga harakat qilishgan.

Taraqqiyotga intilish: Jadidlar jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy jihatdan taraqqiy etishini istaganlar. Ular zamonaviy texnologiyalarni o'zlashtirish, sanoatni rivojlantirish, infratuzilmani yaxshilash va ijtimoiy hayotni modernizatsiya qilish tarafdori bo'lganlar. Ta'limni taraqqiyotning asosiy vositasi deb bilgan holda, ular yosh avlodni zamonaviy bilim va ko'nikmalar bilan qurollantirishga intilganlar.

Milliy o'zlikni anglash: Jadidlar milliy o'zlikni anglashni millatning birligi va taraqqiyoti uchun muhim shart deb bilganlar. Ular o'zbek tilida dars beriladigan maktablar ochish, milliy adabiyot va tarixni o'qitish, milliy madaniyatni targ'ib qilish orqali milliy ongini shakllantirishga intilishgan. Ular milliy o'zlikni anglash orqali xalqning madaniy va ma'naviy yuksalishiga erishishni maqsad qilganlar.

Jadidlar bu g'oyalarni amalga oshirish uchun keng ko'lamli ma'rifiy faoliyat olib borganlar. Ular "usuli jadid" maktablarini tashkil etganlar, milliy matbuot va kutubxonalarni rivojlantirganlar, teatrlar ochganlar, darsliklar va kitoblar nashr etganlar. Jadid ma'rifatparvarlarining bu faoliyati Turkiston xalqining milliy uyg'unishiga, milliy ongining shakllanishiga va milliy madaniyatining rivojlanishiga katta hissa qo'shdi.

Bu haqda Prezidentimiz ta'biri bilan aytganda, "...taraqqiyparvar ajdodlarimizning ilg'or g'oya va qarashlarini tadqiq etish va tizimlashtirish, Turkiston jadidlarining milliy davlatchilik rivojida o'rni va ta'sirini o'rganish, XX asrning birinchi choragida ular tomonidan barpo etilgan davlat tuzilmalarining qonunchilik bazasini tahlil qilish, dunyoviy, huquqiy va demokratik jamiyat qurishga qaratilgan faoliyatiga tarixiy baho berish, Yangi O'zbekiston va Uchinchi Renessansni bunyod etishda ushbu merosning mustahkam poydevor bo'lib xizmat qilishi bilan bog'liq masalalar bugungi konferensiyaning asosiy muhokama mavzulari etib belgilangani alohida ahamiyatga ega". Binobarin, Davlatimiz rahbari qayd etganidek, "Tilda, fikrda, ishda birlik" degan ezgu g'oya bilan maydonga chiqqan jadid bobolarimiz xalqlarimizni jaholat va qoloqlikdan olib chiqish, ularni g'aflat botqog'idan qutqarishning asosiy yo'li – bilim va ma'rifatda, dunyoviy taraqqiyotni egallashda, deb bildilar.

Yangi O'zbekistonda sifatli ta'limning mazmuni sifatli ta'limning mazmuni davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Sifatli ta'lim bu har bir fuqaroning zamonaviy bilimlar va ko'nikmalarni egallashiga, shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqarishiga va jamiyat taraqqiyotiga hissa qo'shishiga imkon beruvchi ta'limdir. Yangi O'zbekistonda sifatli ta'limning mazmuni quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi:

Zamonaviylik: Sifatli ta'lim zamonaviy ilm-fan yutuqlariga, texnologiyalarga va innovatsiyalarga asoslangan bo'lishi kerak. Ta'lim dasturlari va o'qitish usullari zamon talablariga mos ravishda doimiy ravishda takomillashtirilib borilishi zarur. Zamonaviy ta'lim yosh avlodni XXI asr kasblariga tayyorlashga, ularda tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, kommunikatsiya va hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak.

Milliy qadriyatlarga sodiqlik: Sifatli ta'lim milliy qadriyatlarga, o'zbek xalqining boy ma'naviy merosiga asoslangan bo'lishi kerak. Ta'lim jarayonida yosh avlodni vatanparvarlik, milliy g'urur, insonparvarlik, mehr-oqibat, adolatparvarlik kabi fazilatlar ruhida tarbiyalash muhim ahamiyatga ega. Milliy qadriyatlar ta'limning mazmuniga singdirilib, yosh avlodning milliy o'zligini anglashiga, o'z tarixini, madaniyatini va tilini hurmat qilishiga xizmat qilishi kerak.

Insonparvarlik: Sifatli ta'lim insonparvarlik tamoyillariga asoslangan bo'lishi kerak. Ta'lim har bir shaxsning qadr-qimmatini hurmat qilish, uning huquqlarini himoya qilish, teng imkoniyatlarni ta'minlash va inkluzivlikni rag'batlantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Insonparvarlik tamoyillari ta'lim jarayonida o'qituvchilar va o'quvchilar o'rtasidagi munosabatlarda, ta'lim mazmunida va o'qitish usullarida o'z ifodasini topishi kerak.

Uzluksizlik: Sifatli ta'lim uzluksiz jarayon bo'lishi kerak. Ta'lim hayot davomida davom etishi, har bir shaxsning bilim olish, malaka oshirish va kasbiy rivojlanish imkoniyatlarini ta'minlashi kerak. Uzluksiz ta'lim tizimi maktabgacha ta'limdan boshlab oliy ta'lim, kasbiy ta'lim, malaka oshirish va qayta tayyorlash kabi ta'limning barcha bosqichlarini o'z ichiga olishi kerak.

Amaliylik: Sifatli ta'lim amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga qaratilgan bo'lishi kerak. Ta'lim nazariya bilan amaliyotning uyg'unligiga asoslangan bo'lishi, o'quvchilarning amaliy faoliyatda o'z bilimlarini qo'llay olish ko'nikmalarini rivojlantirishi kerak. Amaliylik tamoyili ta'lim dasturlarida, o'qitish usullarida, laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarda o'z ifodasini topishi kerak. Yurtboshimiz haqli ravishda ta'kidlaganidek, "Agar jamiyat hayotining tanasi iqtisodiyot bo'lsa, uning joni va ruhi ma'naviyatdir. Biz Yangi O'zbekistonni barpo etishga qaror qilgan ekanmiz, ikkita mustahkam ustunga tayanamiz. Birinchisi-bozor tamoyillariga asoslangan kuchli iqtisodiyot. Ikkinchisi-ajdodlarimizning boy merosi va milliy qadriyatlarga asoslangan kuchli ma'naviyat" [1].

Yangi O'zbekistonda sifatli ta'limning mazmunini belgilashda bu tamoyillarga asoslanib, ta'lim tizimini takomillashtirish, o'quv dasturlarini Yangilash, o'qituvchilarning malakasini oshirish, zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etish va ta'limga investitsiyalarni ko'paytirish bo'yicha keng ko'lamli ishlar amalga oshirilmoqda. Yangi O'zbekistondagi sifatli ta'limning Jadidlarning milliy g'oyasi bilan hamohangligi, Yangi O'zbekistonda sifatli ta'limning mazmuni va Jadidlarning milliy g'oyasi o'rtasida chuqur hamohanglik mavjud. Bu hamohanglik quyidagi asosiy jihatlarda namoyon bo'ladi.

Ma'rifatga ustuvorlik: Jadidlar ma'rifatni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili deb bilganlar. Yangi O'zbekistonda ham ta'limga ustuvor ahamiyat berilib, sifatli ta'limni yaratish davlat siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan. Har ikki g'oya ham ma'rifatning jamiyat hayotidagi hal qiluvchi rolini e'tirof etadi.

Zamonaviy bilimlar va texnologiyalarga intilish: Jadidlar zamonaviy ilmlarni o'rganishga, texnologiyalarni o'zlashtirishga katta e'tibor qaratganlar. Yangi O'zbekistonda ham ta'lim tizimi zamonaviy ilm-fan yutuqlariga, texnologiyalarga va innovatsiyalarga asoslangan holda rivojlanmoqda. Har ikki g'oya ham zamonaviylik va taraqqiyotga intilishni ta'limning muhim yo'nalishlaridan biri deb biladi.

Milliy qadriyatlarga hurmat: Jadidlar milliy o'zlikni anglashni ta'limning muhim maqsadlaridan biri deb bilganlar. Yangi O'zbekistonda ham ta'lim milliy qadriyatlarga, o'zbek xalqining boy ma'naviy merosiga asoslangan holda rivojlanmoqda. Har ikki g'oya ham milliy qadriyatlarga sodiqlikni ta'limning ajralmas qismi deb hisoblaydi.

Insonparvarlik tamoyillari: Jadidlar ta'limning insonparvarlik tamoyillariga asoslanishini ta'kidlashgan. Yangi O'zbekistonda ham ta'lim insonparvarlik, tenglik, inklyuzivlik va har bir shaxsning qadr-qimmatini hurmat qilish tamoyillariga asoslangan holda rivojlanmoqda. Har ikki g'oya ham insonparvarlikni ta'limning asosiy tamoyillaridan biri deb biladi.

Uzluksiz ta'lim: Jadidlar ilm olishning chegarasi yo'qligini, doimiy ravishda bilim olish va o'rganish zarurligini ta'kidlaganlar. Yangi O'zbekistonda ham uzluksiz ta'lim tizimi yaratilib, har bir shaxsning hayot davomida bilim olish imkoniyatlari ta'minlanmoqda. Har ikki g'oya ham uzluksiz ta'limni shaxsiy va jamiyat taraqqiyoti uchun zaruriy shart deb hisoblaydi. Albatta, bu hamohanglik Yangi O'zbekistonda sifatli ta'limning mazmunini belgilashda Jadidlarning milliy g'oyasi muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatadi. Jadid ma'rifatparvarlarining g'oyalari bugungi kunda ham dolzarbligini yo'qotmagan va Yangi O'zbekistonning ta'lim tizimini rivojlantirishda yo'l ko'rsatuvchi mayoq bo'lib xizmat qilmoqda. Yurtboshimiz ta'biri bilan aytganda, "Ular shu yo'lda fidoyilik ko'rsatib, Yangi usul maktablari, teatr va kutubxonalar, nashriyotlar ochdilar. Jamiyat a'zolarining dunyoqarashi va turmush tarzini o'zgartirish maqsadida gazeta va jurnallar nashr etdilar. Yoshlarni ilg'or davlatlarga o'qishga yubordilar" [2].

Jadid g'oyalarining Yangi O'zbekiston ta'lim tizimini rivojlantirishdagi ahamiyati bugungi kunda jadid g'oyalari Yangi O'zbekiston ta'lim tizimini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega.

Ularning g'oyalari asosida ta'lim tizimini takomillashtirish, sifatli ta'limni yaratish va milliy kadrlarni tayyorlash bo'yicha quyidagi yo'nalishlarda ish olib borish mumkin:

O'quv dasturlarini Jadid g'oyalari bilan boyitish: O'quv dasturlariga Jadid ma'rifatparvarlarining hayoti, faoliyati va g'oyalari haqidagi ma'lumotlarni kiritish, ularning asarlarini o'rganish, Jadid g'oyalarini targ'ib qilish orqali yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalash mumkin. Bu o'quvchilarda milliy g'urur, vatanparvarlik tuyg'ularini shakllantirishga, milliy o'zlikni anglashga yordam beradi.

"Usuli jadid" maktablarining ilg'or tajribasini o'rganish va qo'llash: "Usuli jadid" maktablarining o'qitish usullari, o'quv dasturlari va tashkiliy tuzilmasini o'rganish, ularning ilg'or tajribasini zamonaviy ta'lim tizimida qo'llash ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin. Xususan, o'qitishning tovush usuli, o'quvchilarni mustaqil fikrlashga undash, amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish kabi usullarni zamonaviy ta'limda qo'llash samarali natijalar berishi mumkin.

O'qituvchilarning jadid g'oyalaridan xabardorligini oshirish: O'qituvchilarning malakasini oshirish dasturlariga Jadidchilik harakati va uning g'oyalari haqidagi ma'lumotlarni kiritish, ularni Jadid ma'rifatparvarlarining pedagogik merosi bilan tanishtirish o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirishga, ularning ma'naviy dunyoqarashini boyitishga yordam beradi. Jadid g'oyalaridan xabardor o'qituvchilar yosh avlodni milliy ruhda tarbiyalashda, ularga sifatli ta'lim berishda muhim rol o'ynaydi. Ayni paytda, hozirgi davr jadid falsafasidek milliy asosdagi yaxlit g'oyalar tizimining ilmiy, metodologik va amaliy jihatlarini, zamonaviy ta'sirini har tomonlama tahlil qilish, uning bugungi kundagi ahamiyati va undan foydalanish imkoniyatlarini to'la-to'kis ochib berish nihoyatda muhim bo'lib, bunday tadqiqotlarga e'tibor va ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

Xulosa (Conclusion). Jadidchilik harakati va uning ma'naviy merosini ilmiy tadqiq qilishni rag'batlantirish, bu borada ilmiy loyihalar, konferensiyalar va seminarlar tashkil etish jadid g'oyalarini yanada chuqur o'rganishga, ularning bugungi kundagi ahamiyatini aniqlashga va ta'lim tizimiga tatbiq etish yo'llarini topishga yordam beradi. Jadidlar merosini tadqiq qilish natijalari ta'lim tizimini takomillashtirish, o'quv dasturlarini Yangilash va o'qitish usullarini zamonaviylashtirishda foydali bo'lishi mumkin. Yangi O'zbekistonda sifatli ta'limning mazmuni Jadidlarning milliy g'oyasi bilan chuqur hamohangdir. Har ikki g'oya ham ma'rifatga ustuvorlik berish, zamonaviy bilimlar va texnologiyalarga intilish, milliy qadriyatlarga hurmat, insonparvarlik tamoyillari va uzluksiz ta'limni rivojlantirish kabi asosiy yo'nalishlarda bir xil maqsaddan kelib chiqadi. Jadid g'oyalari Yangi O'zbekiston ta'lim tizimini rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning merosini o'rganish va amaliyotga tatbiq etish ta'lim sifatini oshirishga, milliy kadrlarni tayyorlashga va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Jadid ma'rifatparvarlarining milliy g'oyalari bugungi kunda ham Yangi O'zbekistonning ta'lim sohasidagi islohotlari uchun yo'l ko'rsatuvchi mayoq bo'lib qolmoqda va ularga sodiqlik-kelajak avlodlarga sifatli ta'lim berishning muhim kafolatidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Шавкат Мирзиёев: Жамият ҳаётининг танаси иқтисодиёт бўлса, унинг жони ва руҳи маънавиятдир. <https://president.uz/uz/lists/view/4089>
2. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев. "Жадидлар: миллий ўзлик, истиқлол ва давлатчилик ғоялари" мавзусидаги халқаро конференция иштирокчиларига <https://president.uz/uz/lists/view/6919>
3. Nazarov Q. "Zamonaviy targ'ibot texnologiyalari va ma'naviyma'rifiy ishlar samaradorligini oshirishning dolzarb masalalari": Respublika Ilmiy-Amaliy Anjumani Materiallari. Toshkent: Muxr press- Nashriyoti, 2024. 348.b.

O'ZBEKISTONDA YOSHLAR SIYOSATI TARIXINING NAZARIY ASOSLARI

Naimjon Xojiqulov,
Fan va texnologiyalar universiteti
bo'lim boshlig'i, (PhD),
Orcid: 0009-0007-5495-3893

Annotatsiya. Ushbu maqolada O'zbekistonda yoshlar siyosati tarixining nazariy asoslari, shakllanish bosqichlari va rivojlanish tamoyillari tahlil qilingan. Unda yoshlarning jamiyatdagi o'rni, huquqiy-institutsional mexanizmlar, davlat va jamoat tashkilotlari faoliyati, mustaqillik davridagi islohotlar hamda zamonaviy yoshlar siyosatining ustuvor yo'nalishlari ilmiy jihatdan yoritilgan.

Kalit so'zlar: yoshlar, yoshlar siyosati, davlat siyosati, tarixiy rivojlanish, huquqiy asoslar, ijtimoiy himoya, fuqarolik faolligi, ma'naviy tarbiya, inson kapitali.

Аннотация. В статье проанализированы теоретические основы, этапы формирования и принципы развития истории молодёжной политики в Узбекистане. С научной точки зрения освещены роль молодёжи в обществе, правовые и институциональные механизмы, деятельность государственных и общественных организаций, реформы периода независимости, а также приоритетные направления современной молодёжной политики.

Ключевые слова: молодёжь, молодёжная политика, государственная политика, историческое развитие, правовые основы, социальная защита, гражданская активность, духовно-нравственное воспитание, человеческий капитал.

Abstract. This article analyzes the theoretical foundations, stages of formation, and development principles of the history of youth policy in Uzbekistan. It provides a scholarly examination of the role of young people in society, legal and institutional mechanisms, the activities of governmental and public organizations, reforms implemented during the period of independence, and the priority areas of contemporary youth policy.

Keywords: youth, youth policy, state policy, historical development, legal foundations, social protection, civic engagement, spiritual education, human capital.

Kirish. Yoshlar jamiyatning ijtimoiy jihatdan faol, yangiliklarni tez qabul qiluvchi, mamlakatning istiqboldagi iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy taraqqiyotini belgilovchi muhim qatlamidir. Davlatning kelajakdagi rivojlanish darajasi yosh avlodning bilim olishi, kasb egallashi, mustaqil fikrlashi, ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishi hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga munosabati bilan chambarchas bog'liq. Shu sababli yoshlar masalasi har qanday jamiyatda oddiy demografik yoki tarbiyaviy muammo emas, balki strategik ahamiyatga ega davlat siyosati yo'nalishi hisoblanadi. Yoshlar siyosati tushunchasi davlat va jamiyatning yosh avlod huquqlari, qonuniy manfaatlarini, ehtiyojlari hamda ijtimoiy faolligini ta'minlashga qaratilgan tizimli faoliyatini anglatadi. Ushbu siyosat yoshlarning ta'lim olishi, kasbiy tayyorgarligi, bandligi, sog'lig'ini saqlash, ijtimoiy himoyasi, bo'sh vaqtini mazmunli tashkil etish, siyosiy va huquqiy madaniyatini rivojlantirish kabi ko'plab yo'nalishlarni qamrab oladi. Demak, yoshlar siyosati alohida tadbirlar yoki ma'naviy-ma'rifiy loyihalar majmui emas, balki huquqiy, iqtisodiy, pedagogik, siyosiy va ijtimoiy mexanizmlardan tashkil topgan yaxlit tizimdir.

Yoshlar tushunchasiga beriladigan ta'rif davlatlarning ijtimoiy va demografik xususiyatlariga qarab farqlanadi. Birlashgan Millatlar Tashkiloti statistik maqsadlarda 15 yoshdan 24 yoshgacha bo'lgan shaxslarni yoshlar toifasiga kiritadi. O'zbekiston Respublikasining amaldagi qonunchiligida esa 14 yoshga to'lgan va 30 yoshdan oshmagan shaxslar yoshlar sifatida belgilangan.[1] Ushbu yosh chegarasi insonning o'smirlik davridan boshlab mustaqil ijtimoiy hayotga kirishi, ta'lim olishi, kasb tanlashi, mehnat bozoriga qo'shilishi va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishi jarayonlarini qamrab oladi.

O'zbekistonda yoshlar siyosati tarixining nazariy asoslarini tadqiq etish bir necha jihatdan muhimdir. Birinchidan, bu yo'nalish yoshlarning turli tarixiy davrlardagi ijtimoiy mavqei va jamiyat taraqqiyotidagi o'rnini tushuntirishga yordam beradi. Ikkinchidan, mustaqillik yillarida yaratilgan huquqiy va institutsional tizimning shakllanish bosqichlarini aniqlash imkonini beradi. Uchinchidan, yoshlar siyosatining mazmuni faqat davlat tomonidan amalga oshiriladigan chora-tadbirlar bilan cheklanmasdan, yoshlarning o'z tashabbusi va ijtimoiy ishtirokiga ham bog'liq ekanini ko'rsatadi. Maqsadimiz O'zbekistonda yoshlar siyosati tarixining nazariy mazmunini, uning shakllanish omillari, asosiy tamoyillari va tarixiy rivojlanish bosqichlarini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat. Bunda tarixiylik, tizimlilik, vorisiylik, obyektivlik va qiyosiy tahlil kabi metodologik yondashuvlardan foydalaniladi.

Asosiy qism. Yoshlar siyosatining nazariy mohiyatini tushunish uchun, avvalo, uning obyekti va subyektlarini aniqlash zarur. Yoshlar siyosatining asosiy obyekti yosh avlod va uning turli ijtimoiy guruhlari hisoblanadi. Biroq yoshlar bir xil imkoniyat, manfaat va ehtiyojlarga ega bo'lgan yaxlit guruh emas. Ular orasida o'quvchilar, talabalar, ishlayotgan yoshlar, ishsizlar, yosh tadbirkorlar, olimlar, ijodkorlar, sportchilar, nogironligi bo'lgan shaxslar, yosh oilalar hamda ijtimoiy himoyaga muhtoj qatlamlar mavjud. Shu bois yoshlar siyosati umumiy tamoyillarga asoslangan holda, har bir guruhning o'ziga xos ehtiyojlarini ham hisobga olishi lozim. Yoshlar siyosatining subyektlari davlat hokimiyati va boshqaruvi organlari, mahalliy hokimliklar, ta'lim muassasalari, oila va mahalla, nodavlat notijorat tashkilotlari, ommaviy axborot vositalari, yoshlar birlashmalari hamda yoshlarning o'zlaridan iborat. Zamonaviy nazariy yondashuvda yoshlar davlat tomonidan boshqariladigan yoki faqat tarbiyalanadigan obyekt sifatida emas, balki siyosatni ishlab chiqish va amalga oshirishda qatnashuvchi mustaqil subyekt sifatida e'tirof etiladi. Bu yondashuv yoshlarning tashabbuskorligi, ijtimoiy mas'uliyati va fuqarolik faolligini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Yoshlar siyosatining nazariy asoslarida bir necha muhim konseptual yondashuv mavjud. Ulardan birinchisi ijtimoiy himoya yondashuvidir. Mazkur yondashuvga ko'ra, yoshlar hayotiy va kasbiy tajribasi hali to'liq shakllanmaganligi sababli ishsizlik, huquqbuzarlik, zararli g'oyalar, ijtimoiy tengsizlik va ma'naviy tahdidlar ta'siriga tezroq duch kelishi mumkin. Shu sababli davlat yoshlarning huquqlarini kafolatlashi, ta'lim olishi, ish bilan ta'minlanishi va tibbiy xizmatlardan foydalanishi uchun zarur sharoit yaratishi kerak. Ikkinchi konseptual yo'nalish inson kapitalini rivojlantirish yondashuvidir. Unga ko'ra, yoshlar davlatning kelajakdagi intellektual, iqtisodiy va innovatsion imkoniyatlarini shakllantiruvchi asosiy resurs hisoblanadi. Yoshlarning ta'limiga, kasbiy malakasiga, salomatligi va ijodiy salohiyatiga sarflangan mablag' uzoq muddatda jamiyat taraqqiyotiga xizmat qiladi. Bunda yoshlar siyosatining vazifasi yordam ko'rsatish bilangina cheklanmay, yosh shaxsning mustaqil ravishda rivojlanishi uchun imkoniyat yaratishdan iborat bo'ladi. Uchinchi yo'nalish ishtirokchilik konsepsiyasidir. Ushbu yondashuv yoshlar siyosatini "yoshlar uchun" emas, balki "yoshlar bilan birgalikda" amalga oshirishni nazarda tutadi. Yoshlarning davlat boshqaruvi, parlament faoliyati, mahalliy kengashlar, jamoatchilik nazorati, volontyorlik, ekologik va ijtimoiy loyihalardagi ishtiroki ularning siyosiy madaniyatini rivojlantiradi. Yoshlar qarorlar qabul qilish jarayonida real ishtirok etmasa, ular uchun ishlab chiqilgan dasturlar ehtiyoj va manfaatlarni to'liq aks ettirmasligi mumkin. To'rtinchi yo'nalish ma'naviy-tarbiyaviy yondashuv bo'lib, yosh avlodni milliy qadriyatlar, tarixiy xotira, vatanparvarlik, bag'rikenglik va fuqarolik mas'uliyati ruhida tarbiyalashni ko'zda tutadi. Bu yondashuvda ta'lim va tarbiya o'zaro uzviy jarayon sifatida qaraladi. Yoshning zamonaviy bilim va texnologiyalarni egallashi bilan bir qatorda, o'z xalqi tarixi, madaniyati va ma'naviy merosini anglashi ham muhimdir.

O'zbekistonda yoshlar siyosati tarixini o'rganishda tarixiylik tamoyili alohida o'rin egallaydi. Ushbu tamoyilga ko'ra, har bir davrdagi yoshlar siyosati o'sha zamonning siyosiy tuzumi, iqtisodiy sharoiti, mafkuraviy muhiti va ijtimoiy ehtiyojlari bilan bog'liq holda tahlil qilinishi kerak. Masalan, sovet davrida yoshlar bilan ishlash kuchli markazlashgan va mafkuraviy xususiyatga ega edi. Yoshlar tashkilotlarining faoliyati ko'proq hukmron siyosiy

mafkurani targ'ib etish va yoshlarni yagona tashkiliy tizimga birlashtirishga yo'naltirilgan edi. Mazkur davrda yoshlarning savodxonligini oshirish, ularni kasb-hunar va mehnat faoliyatiga jalb etish, sport hamda madaniy tadbirlarni tashkil qilish borasida muayyan tajriba to'planganini inkor etib bo'lmaydi. Biroq yoshlar mustaqil siyosiy subyekt sifatida emas, belgilangan mafkuraviy vazifalarni bajaruvchi ijtimoiy kuch sifatida baholangan. Tashabbus va fikrlar xilma-xilligi yagona siyosiy qarashlar bilan cheklangan edi.

O'zbekiston davlat mustaqilligiga erishgach, yoshlar siyosatining maqsad va mazmuni tubdan o'zgardi. Endilikda yoshlarni sobiq tuzum mafkurasiga moslashtirish emas, balki ularning huquq va erkinliklarini ta'minlash, milliy o'zligini anglash, mustaqil fikrlash va demokratik jamiyat qurilishida qatnashishini qo'llab-quvvatlash ustuvor vazifaga aylandi. Mustaqillik davridagi yoshlar siyosatining huquqiy asoslari 1991-yil 20-noyabrda qabul qilingan "O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida"gi Qonun bilan yaratildi.[2] Ushbu qonunning mustaqillik e'lon qilinganidan ko'p o'tmay qabul qilinishi yoshlar masalasi yangi davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida tanlanganini ko'rsatadi. Qonunda yoshlarning ijtimoiy shakllanishi va kamol topishi uchun zarur sharoit yaratish, ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish davlat siyosatining asosiy maqsadi sifatida belgilandi.

Mustaqillikning dastlabki yillarida yoshlar siyosatining nazariy mazmuni, avvalo, milliy davlatchilik, tarixiy xotira va ma'naviy tiklanish jarayonlari bilan bog'liq edi. Yoshlarni milliy tarix, ona tili, urf-odatlar va ajdodlar merosiga hurmat ruhida tarbiyalashga katta e'tibor qaratildi. Chunki yangi mustaqil davlatni barpo etish uchun nafaqat professional bilimga, balki milliy o'zlikni anglash va Vatan taqdiri uchun javobgarlik tuyg'usiga ega avlod zarur edi. Keyingi bosqichda yoshlar siyosatida ta'lim tizimini isloh qilish, zamonaviy kasblarni egallash, yoshlarning bandligini ta'minlash va jamoat tashkilotlari faoliyatini rivojlantirish masalalari ustuvorlik kasb etdi. Bu davr yoshlar siyosatining ma'naviy-tarbiyaviy yo'nalishdan ijtimoiy-iqtisodiy va institutsional yo'nalishlarga kengayib borishi bilan tavsiflanadi.

2016-yil 14-sentabrda yangi tahrirdagi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi O'RQ-406-sonli Qonunning qabul qilinishi ushbu sohadagi huquqiy munosabatlarni zamonaviy talablar asosida takomillashtirdi.[4] Qonunda yoshlarga oid davlat siyosati davlat tomonidan amalga oshiriladigan hamda yoshlarning ijtimoiy shakllanishi va salohiyatini rivojlantirish uchun sharoit yaratishni nazarda tutadigan ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy va huquqiy chora-tadbirlar tizimi sifatida belgilandi. Yangi qonunning nazariy ahamiyati shundaki, unda yoshlarni qo'llab-quvvatlash faqat tarbiyaviy vazifa sifatida emas, balki huquqiy kafolatlar, ta'lim, bandlik, tadbirkorlik, sog'liqni saqlash, iste'dodlarni rivojlantirish va ijtimoiy himoyani qamrab oluvchi kompleks siyosat sifatida ifodalandi. Qonunda ochiqlik, shaffoflik, yoshlarning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash, kamsitishga yo'l qo'ymaslik va davlat hamda jamoat tashkilotlari hamkorligi kabi tamoyillarning mustahkamlanishi yoshlar siyosatining demokratik mohiyatini kuchaytirdi.

2017-yilda yoshlar siyosati institutsional jihatdan yangilanib, O'zbekiston yoshlar ittifoqi tashkil etildi. Mazkur tashkilotning tuzilishi yoshlarning huquq va manfaatlarini himoya qilish, ularning tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash hamda davlat organlari bilan hamkorligini kuchaytirishga qaratilgan edi. Ushbu bosqichda yoshlar bilan ishlashda ommaviy tadbirlardan aniq ijtimoiy muammolarni hal etishga yo'naltirilgan loyihalarga o'tish zarurati kuchaydi. 2020-yil 30-iyunda O'zbekiston Respublikasi Yoshlar ishlari agentligining tashkil etilishi yoshlar siyosatini amalga oshirishning maxsus davlat boshqaruvi tizimini shakllantirdi. Agentlikning vujudga kelishi yoshlar masalalarini turli idoralar faoliyati orasida tarqoq holda hal etishdan yagona muvofiqlashtiruvchi mexanizmga o'tishni anglatdi. Shu tariqa yoshlar muammolarini aniqlash, dasturlar ishlab chiqish, hududlardagi ishlarni muvofiqlashtirish va natijalarni baholash imkoniyatlari kengaydi.

Yoshlar bilan manzilli ishlash tizimining rivojlanishi "Yoshlar daftari" mexanizmida ham namoyon bo'ldi. Ushbu tizim orqali yordamga muhtoj, ishsiz, kasb o'rganish yoki tadbirkorlik faoliyatini boshlash istagidagi yoshlarning muammolarini mahalla darajasida aniqlash va hal

etish maqsad qilindi. Bunday yondashuv yoshlar siyosatining umumiy va bir xil choralardan individual ehtiyojga asoslangan tizimga o'tayotganini ko'rsatadi. 2022-yildan mahallalarda yoshlar yetakchisi lavozimining joriy etilishi yoshlar bilan ishlashni eng quyi hududiy bo'g'ingacha olib tushdi. Yoshlar yetakchisi muayyan mahalladagi yoshlarning bandligi, bo'sh vaqti, iste'dodi, ijtimoiy holati va muammolarini bevosita o'rganadigan institut sifatida shakllandi. Bu tizim markaziy davlat siyosati bilan mahalliy ehtiyojlarni o'zaro bog'lash imkoniyatini yaratdi.

“O'zbekiston – 2030” strategiyasida yoshlarning zamonaviy kasblarni egallashi, axborot texnologiyalari sohasida ishlashi, tadbirkorlik bilan shug'ullanishi, sifatli ta'lim olishi va ijtimoiy faolligini oshirishga qaratilgan vazifalar belgilandi. Bu esa yoshlar siyosatining mazmuni ijtimoiy himoya va tarbiya doirasidan chiqib, yoshlarni mamlakatning iqtisodiy va texnologik taraqqiyotida faol ishtirok etuvchi kuchga aylantirish tomon rivojlanayotganini anglatadi. O'zbekistonda yoshlar siyosati tarixini davrlashtirishda shartli ravishda uch bosqichni ajratish mumkin. Birinchi bosqich 1991-2000-yillarni qamrab olib, unda yoshlar siyosatining milliy-huquqiy asoslari yaratildi, yangi davlatchilik va ma'naviy tiklanish g'oyalari ustuvor bo'ldi. Ikkinchi bosqich 2001-2016-yillarni o'z ichiga olib, ta'lim, kasb-hunar tayyorgarligi, yoshlarning jamoat tashkilotlaridagi ishtiroki va ijtimoiy himoyasi kengaydi. Uchinchi bosqich 2016-yildan boshlangan bo'lib, yoshlar siyosatining qonunchilik bazasi yangilanishi, maxsus davlat boshqaruvi organlarining shakllanishi, mahallabay ishlash va yoshlarni qarorlar qabul qilish jarayoniga jalb etish bilan xarakterlanadi.

Xulosa. O'zbekistonda yoshlar siyosati tarixining nazariy asoslari yoshlarni jamiyatning oddiy demografik qatlami emas, balki davlat taraqqiyotining faol subyekti sifatida e'tirof etishga asoslanadi. Yoshlar siyosatining mazmuni ularning huquq va manfaatlarini himoya qilish, bilim va kasb egallashi uchun sharoit yaratish, bandligini ta'minlash, ma'naviy kamolotini qo'llab-quvvatlash hamda davlat va jamiyat boshqaruvidagi ishtirokini kengaytirishni o'z ichiga oladi. Tarixiy tahlil shuni ko'rsatadiki, sovet davridagi markazlashgan va mafkuraviy yoshlar siyosatidan mustaqillik yillarida huquqiy, insonparvar va milliy manfaatlariga asoslangan tizimga o'tildi. 1991-yilda qabul qilingan dastlabki qonun yoshlar siyosatining huquqiy negizini yaratgan bo'lsa, 2016-yildagi yangi qonun uning mazmunini zamonaviy ijtimoiy munosabatlar talablariga moslashtirdi. Keyingi institutsional o'zgarishlar, xususan, Yoshlar ishlari agentligi, “Yoshlar daftari” va mahallalardagi yoshlar yetakchilari tizimi yoshlar bilan manzilli ishlash imkoniyatlarini kengaytirdi. Yoshlar siyosati tarixini o'rganishda tarixiylik, tizimlilik, vorisiylik, obyektivlik va insonparvarlik tamoyillari muhim metodologik ahamiyatga ega. Tarixiylik har bir islohotni muayyan davr sharoitida baholashga, tizimlilik yoshlar masalasining ta'lim, iqtisodiyot, siyosat va ma'naviyat bilan aloqasini ochishga, vorisiylik esa turli bosqichlar o'rtasidagi uzviylikni aniqlashga imkon beradi. Zamonaviy sharoitda yoshlar siyosatining samaradorligi davlat tomonidan yaratilgan imkoniyatlar bilan yoshlarning shaxsiy tashabbusi va mas'uliyati uyg'unlashganida namoyon bo'ladi. Yoshlar tayyor qarorlarni qabul qiluvchi qatlam emas, balki o'z hayoti va jamiyat kelajagiga daxldor qarorlarni ishlab chiqishda faol qatnashuvchi kuchga aylanishi kerak. Shundagina yoshlar siyosati ijtimoiy yordam vositasidan mamlakatning uzoq muddatli taraqqiyotini ta'minlaydigan strategik mexanizm darajasiga ko'tariladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida”gi Qonuni. 3-moddasi. 2016-yil 14-sentabr, O'RQ-406-son.
2. O'zbekiston Respublikasining “O'zbekiston Respublikasida yoshlarga oid davlat siyosatining asoslari to'g'risida”gi Qonuni. 1991-yil 20-noyabr, 429-XII-son.
3. O'zbekiston Respublikasining “Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida”gi Qonuni. 2016-yil 14-sentabr, O'RQ - 406-son.

**O‘ZBEK XALQI ETNOMADANIYATI ASOSIDA YOSHLAR MA’NAVIY
TARBIYASINI TAKOMILLASHTIRISH**

**Sobirova Marxabo Abdug‘aniyevna,
Nizomiy nomidagi
O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti
“Ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi”
kafedrasi professori, f.f.n.**

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek xalqi etnomadaniyatining yoshlar ma’naviy tarbiyasini takomillashtirishdagi o‘rni ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Milliy urf-odatlar, an’analar, xalq og‘zaki ijodi, oila va mahalla institutlarining tarbiyaviy imkoniyatlari yoritilgan. Etnomadaniy qadriyatlar asosida yoshlarning milliy o‘zligi, ma’naviy barqarorligi va ijtimoiy mas’uliyatini rivojlantirish yo‘llari asoslangan.

Kalit so‘zlar: etnomadaniyat, o‘zbek xalqi etnomadaniyati, ma’naviy tarbiya, yoshlar, milliy qadriyatlar, urf-odatlar, an’analar, oila, mahalla, milliy o‘zlik, ijtimoiy mas’uliyat.

Аннотация. В статье с социально-философской точки зрения анализируется роль этнокультуры узбекского народа в совершенствовании духовного воспитания молодёжи. Раскрываются воспитательные возможности национальных обычаев, традиций, устного народного творчества, а также институтов семьи и махалли. Обоснованы пути развития национального самосознания, духовной устойчивости и социальной ответственности молодёжи на основе этнокультурных ценностей.

Ключевые слова: этнокультура, этнокультура узбекского народа, духовное воспитание, молодёжь, национальные ценности, обычаи, традиции, семья, махалля, национальное самосознание, социальная ответственность.

Abstract. The article provides a socio-philosophical analysis of the role of Uzbek ethnoculture in improving the spiritual education of young people. It examines the educational potential of national customs, traditions, oral folklore, and the institutions of the family and mahalla. The article substantiates ways to develop young people’s national identity, spiritual resilience, and social responsibility on the basis of ethnocultural values.

Keywords: ethnoculture, Uzbek ethnoculture, spiritual education, youth, national values, customs, traditions, family, mahalla, national identity, social responsibility.

Kirish. Inson paydo bo‘libdiki, uning ma’naviyatga va ma’naviy tarbiyaga muhtojligi bor. Chunki u aynan shu jihati bilan boshqa jonzotlardan farq qiladi. Demak, ma’naviyat va ma’naviy tarbiya ehtiyoji kecha yoki bugun paydo bo‘lgan emas. U buyuk ajdodlarimizning asrlar davomidagi ezgu niyati, eng ulug‘ orzusi hisoblanadi. Bugungi kunda mamlakatimizda kelajak poydevori bo‘lgan yoshlarni huquqiy, ma’naviy, madaniy, siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy va axloqan yetuk, mustaqil fikrlovchi, barkamol avlod qilib voyaga yetkazishga alohida e’tibor qaratilayotganligining asl sababi ham shunda.

Bugun yangilanayotgan O‘zbekistonda yoshlar tarbiyasi tom ma’noda davlat siyosatining eng ustuvor masalasiga aylangan. Albatta buning negizida kelajagimiz bunyodkorlari bo‘lgan yoshlarni har tomonlama yetuk, sog‘lom va barkamol insonlar qilib voyaga yetkazish bilan bir qatorda ularni turli xil yot g‘oyalar va tajovuzlardan asrab qolish maqsadi ham mujassam. Zotan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev haqli tarzda ta’kidlayotganidek, “...yosh avlod tarbiyasi hamma zamonlarda ham muhim va dolzarb ahamiyatga ega bo‘lib kelgan. Ammo biz yashayotgan XXI asrda bu masalaga haqiqatdan ham hayot – mamot masalasiga aylanib bormoqda”[1.504].

Adabiyotlar tahlili. Yosh avlodning ma’naviy tarbiyasini boyitish, yoshlarni haqiqiy inson darajasiga yetishini ta’minlash muammosi hech qachon o‘z dolzarbligini yo‘qotmagan. Ayniqsa o‘zbek xalq og‘zaki ijodining noyob durdonalari sirasiga kiruvchi – “Alpomish”,

“Yakka Ahmad”, “Kuntug‘mish”, “Ravshan”, “Go‘ro‘g‘li” kabi dostonlar tarixiy, etnologik jihatdan nihoyatda muhim manbalar bo‘lishi bilan bir qatorda ayni paytda yoshlar tarbiyasi mavzusi ushbu dostonlarda yetakchi ahamiyat kasb etishini alohida ta’kidlash zarur.

Shuningdek, Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali Ibn Sino, Mahmud Qoshg‘ariy, Muhammad al-Xorazmiy, Abu Bakr Muhammad Narshaxiy, Abdurahmon Jomiy, Mirzo Ulug‘bek, Alisher Navoiy, Mirzo Bedil kabi Sharqning buyuk mutafakkirlari o‘zlarining beqiyos ilmiy, ma’rifiy merosi bilan xalqimizning madaniy-ma’naviy salohiyatini yuksaltirishga, yosh avlod ma’naviy tarbiyasini boyitishga ulkan hissa qo‘shganlar. Ular yaratgan asarlarda hamda qariyb 3000 yillik tarixga ega bo‘lgan “Avesto” kitobida ma’naviy-axloqiy tarbiyani takomillashirish omillari, maqsad va vazifalari aniq ifodalab berilgan. Bu kabi ulug‘ ajdodlarimizning bebaho asarlari ma’naviyatimizning asosi va yosh avlod ma’naviy-axloqiy tarbiyasining muhim manbai hisoblanadi.

Xususan, buyuk mutafakkir va olim Muhammad al-Xorazmiyning “Kitob at tarix” (Tarix kitobi), o‘rta asrning yetuk tarixshunosi Abu Bakr Narshaxiyning “Buxoro tarixi” [3], zabardast qomusiy allomalardan biri Abu Rayhon Beruniyning “Qonuni Mas’udiy”, XI asrning ulug‘ olimi, turkshunoslik ilmining asoschisi Mahmud Qoshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asarlarida Markaziy Osiyo, O‘zbekiston xalqlarining etnik tarixi va tarkibi, urf-odati, an‘analari va etnomadaniyatining ba’zi jihatlariga oid noyob ma’lumotlar mujassamlashganki, ular yosh avlod ma’naviy tarbiyasi takomilida muhim ahamiyat kasb etadi.

To‘g‘ri bugungi kunda ham ma’naviy tarbiya, uning ijtimoiy-falsafiy jihatlariga yurtimiz olimlari, ayniqsa, ijtimoiy soha mutaxassislari tomonidan keng qamrovli e’tibor qaratilmoqda. Biroq biz bu o‘rinda ma’naviy tarbiya jarayonida aynan etnomadaniy omillardan foydalanishning u yoki bu jihatlarini yoritilgan tadqiqotlarga alohida e’tibor qaratishni maqsadga muvofiq deb bildik.

Jumladan, akademik A.Asqarovning “O‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi” [5], A.Ashirovning “O‘zbek xalqining qadimiy e’tiqod va marosimlari” [7], E.A.Axundjanovning “Pismennaya kultura Credney Azii” [6], I.Jabborovning “O‘zbeklar”, U.Hasanovning “Ustnoye narodnoye tvorchestvo kak istochnik obshchestvenno-filosofskix idey”, G‘.Najimovning “Kultura i narodniye traditsii” kabi asarlarida o‘zbek xalqining etnogenezi va etnik tarixi, o‘zbek madaniyatining rivojlanishi, evolyusiyasi, o‘zbeklarning qadimiy urf-odat, an‘ana va marosimlari – o‘zbek xalqi etnomadaniyatining tarixiy-etnologik jihatlarini tadqiq qilingan bo‘lsa, I.Arzimatovanning “Shaxs estetik madaniyati yuksalishida ijtimoiy-ma’naviy omillarning o‘rni” [4], M.Nurmatovanning “Shaxs ma’naviy kamolotida estetik va axloqiy qadriyatlar uyg‘unligi muammosi”, A.Shering “Asrlarning asraganlari”, O.Nishonovanning “O‘zbek etnomadaniyatining estetik mohiyati” nomli tadqiqotlarida o‘zbek madaniyatining shakllanishi va yosh avlod ma’naviy tarbiyasida muhim rol o‘ynagan badiiy-estetik, axloqiy qadriyatlarning o‘rni masalasi ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida o‘rganilgan.

Muhokama va natijalar. Odam ota-onadan tug‘iladi, ammo uning axloqi, odob borasidagi fazilatlarini, ya’ni ma’naviy dunyosi jamiyatda, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy munosabatlar ta’sirida shakllanadi. Insonning ma’naviy olami asosan ijtimoiy taraqqiyotning mahsuli bo‘lsa ham, u o‘z navbatida, jamiyat taraqqiyotiga nihoyatda katta ta’sir ko‘rsatadi, uni belgilab beradigan omillardan biri sanaladi. Insonlarda axloq, odob, imon, vijdon, halollik, mehnatsevarlik, baynalmilalchilik, insonparvarlik e’tiqodi, vatanparvarlik, milliy va insoniy g‘urur tuyg‘usi, burch va mas’uliyatni his qilishi qanchalik kuchli, yuqori bo‘lsa, jamiyat taraqqiyotining zaminlari ham kengayishiga, tinchlik, osoyishtalik, hamjihatlik barqaror bo‘lishiga olib keladi.

Shulardan kelib chiqib ajdodlarimiz tarbiyani bir necha turga bo‘lganlar. Jumladan, imon tarbiyasi, axloq tarbiyasi, jismoniy tarbiya, aqliy tarbiya, jinsiy tarbiya va boshqalar. Bu tarbiyalarning ba’zilarida insonning ichki dunyosiga ahamiyat berilsa, ba’zilarida jismiga e’tibor qaratiladi. Ma’naviy-ma’rifiy tarbiyada esa, ko‘proq insonning jism va ruh uyg‘unligiga e’tibor qaratiladi. Ulug‘ ajdodlarga munosib izdosh bo‘lish, o‘tmishini hurmat qilish, yorug‘ kelajak

barpo etish, oilaviy axloqiy masalalarda ibratli hayot egasi bo'lish, jismonan va aqlan sog'lomlik, ruhiy jihatdan poklik, bular barchasi ma'naviy-ma'rifiy tarbiya asoslari hisoblanadi.

Ma'naviy-ma'rifiy tarbiya – bu shaxsning ma'naviy, axloqiy, intellektual, estetik va fuqarolik fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan uzluksiz pedagogik va ijtimoiy jarayon bo'lib, u insonda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat, Vatanga muhabbat, yuksak ma'naviyat, mustaqil fikrlash, ijtimoiy mas'uliyat va ma'rifatli dunyoqarashni qaror toptirishga xizmat qiladi.

Ayniqsa, bugungi globallashuv va axborot asrida bo'layotgan ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaga har qachongidan ham ko'proq ehtiyoj seziladi. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek, “bugungi murakkab zamonda yoshlarni jismoniy va ma'naviy barkamol insonlar etib tarbiyalash biz uchun g'oya muhim vazifa bo'lib qolmoqda” [2. 253].

Ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaning mazmuni axloqiy tarbiya, vatanparvarlik tarbiyasi, huquqiy tarbiya, estetik tarbiya, ekologik tarbiya, diniy bag'rikenglik, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'zlashtirish kabi yo'nalishlarni qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan, u shaxs kamolotini ta'minlovchi muhim ijtimoiy-pedagogik omil hisoblanadi. Ya'ni, o'sib kelayotgan yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlarga sadoqat ruhida tarbiyalashda, ularda milliy o'zlikni anglash va milliy g'urur tuyg'usini shakllantirib, mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishda, ertangi kun egalarining huquqiy, siyosiy va fuqarolik madaniyatini yuksaltirishda, yoshlarda vatanparvarlik, mehnatsevarlik va ijtimoiy faollikni qaror toptirish va ma'naviy tahdidlar va yot g'oyalarga nisbatan mafkuraviy immunitetni shakllantirishda ma'naviy-ma'rifiy tarbiyaning alohida o'rni bor.

Ma'naviy-ma'rifiy tarbiya tizimida etnomadaniyat muhim o'rin tutadi. Chunki etnomadaniyat xalqning ko'p asrlik hayotiy tajribasi, ma'naviy merosi, urf-odatlar, an'analar, qadriyatlari, folklori, tili va san'atini o'zida mujassam etgan madaniy hodisadir.

Etnomadaniyat orqali yosh avlod xalqning tarixiy xotirasi, ma'naviy merosi va milliy an'analarini o'zlashtiradi. Bu esa ularda milliy iftixor, vatanparvarlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik va bag'rikenglik kabi fazilatlarini rivojlantiradi. Shuningdek, etnomadaniyat shaxsning ma'naviy dunyosi va madaniy tafakkurini boyitib, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligini ta'minlaydi.

Ko'pincha milliy qadriyatlar va modernizatsiya qarama-qarshi qo'yiladi. Bu xato. O'zbek xalqi etnomadaniyatida ilmga hurmat, ustozga ehtirom, kasb mahorati, ijodkorlik kabi fazilatlar mavjud. Ularni innovatsion taraqqiyot bilan bog'lash mumkin.

O'zbek xalqi etnomadaniyatida suvni qadrlash, yerga ehtirom, tabiat bilan uyg'un yashash, mehr-oqibat, hamdardlik, mehmonnavozlik va kechirimlilik kabi qadriyatlar mujassam. Ular ekologik tarbiya mazmunini boyitish, yoshlarning emotsional intellekti va ijtimoiy munosabat madaniyatini rivojlantirish uchun milliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Etnomadaniyat – axloqiy qoidalar majmuasi emas, hayotni anglash usulidir. Ko'pchilik yondashuvlarda etnomadaniyat urf-odatlar, marosimlar, milliy qadriyatlar yig'indisi sifatida tushuntiriladi. Bu to'g'ri, ammo yetarli emas. Chunki etnomadaniyat insonga “Hayot nima?”, “Insonning qadri nima?”, “Jamiyat bilan munosabat qanday bo'lishi kerak?”, “Baxt deganda nimani tushunish lozim?” kabi fundamental savollarga javob berish usulini ham beradi.

Shu nuqtai nazardan ma'naviy tarbiya mazmunini takomillashtirish degani urf-odatlarni ko'paytirish emas, balki hayot ma'nosini anglashning milliy modellarini tarbiya jarayoniga kiritish kerak.

Ma'naviy tarbiya takomilida oilaviy etnomadaniy tajribani qayta faollashtirish omili ham muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek etnomadaniyatining markazida oila turadi. Zamonaviy tarbiyaning katta qismi ta'lim muassasalari zimmasiga o'tib ketgan. Biroq kattaga hurmat, kichikka mehr, sabr, bag'rikenglik, mehnatsevarlik kabi qadriyatlar avvalo oilada shakllanadi. Shuning uchun ma'naviy tarbiya mazmuni oilaviy etnomadaniy resurslar bilan boyitilishi kerak.

Bu borada mahalla institutining tarbiyaviy salohiyatidan ham unumli foydalanish lozim. Afuski, bu omil yetarlicha baholanmayapti. Mahalla ijtimoiy nazorat, hamjihatlik, o'zaro

yordam, jamoaviy mas'uliyat madaniyatini shakllantiradi. Bu qadriyatlar zamonaviy fuqarolik jamiyati uchun ham muhimdir.

Shuningdek ma'naviy tarbiya takomilida milliy tilning tarbiyaviy imkoniyatlarini kuchaytirish zarur. Til faqat muloqot vositasi emas. U qadriyatlarni tashuvchi tizimdir. O'zbek tilidagi hurmat shakllari, maqollar, matallar, iboralar o'zida ulkan tarbiyaviy tajribani mujassamlashtirgan. Shuning uchun ma'naviy tarbiya til madaniyati bilan chambarchas bog'liq bo'lishi lozim.

Hozirgi tarbiya tizimi ko'p hollarda quyidagi savolga javob beradi: "Ajdodlarimiz qanday yashagan?". Ammo kelajak tarbiyasi quyidagi savolga javob berishi lozim: "Ajdodlar merosiga tayanib, kelajakda qanday yashashimiz kerak?". Bu ikki yondashuv o'rtasida katta farq bor. Birinchisi xotirani saqlashga xizmat qilsa, ikkinchisi esa taraqqiyotni ta'minlaydi.

O'zbek xalqi etnomadaniyati asosida ma'naviy tarbiya mazmunini takomillashtirishning asosiy maqsadi milliy qadriyatlarni o'zlashtirgan insonni emas, balki milliy ma'nolarni yarata oladigan shaxsni tarbiyalashdir. Bu juda muhim farq. Chunki qadriyatlarni yod olgan inson boshqa narsa. Qadriyatlarni hayotida qayta yaratadigan inson boshqa narsa.

O'zbek xalqi etnomadaniyati ma'naviy tarbiyaning mazmuni emas, balki insonni o'zligini anglash, ma'no yaratish va kelajakni qurishga qodir shaxs sifatida shakllantiradigan sivilizatsion muhitdir.

Xulosa. Bir so'z bilan aytganda, ma'naviy-ma'rifiy tarbiya insonni har tomonlama barkamol etib tarbiyalashga qaratilgan bo'lsa, etnomadaniyat mazkur jarayonning mazmunan boyishiga, uning milliy asoslarini mustahkamlanishiga va tarbiya samaradorligining oshishiga xizmat qiluvchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Xalqimiz tarixi o'ziga xos urf-odat va an'analari, hayotiy qadriyatlari, etnomadaniyatini chuqur o'rganish, uni yoshlarga o'rgatish muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin afsuski, o'zbek xalqi etnomadaniyatining dolzarb muammolari, uning ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimida tutgan o'rni, o'zbek folklori, xalq og'zaki ijodi, xalq dostonlari, maqollar, milliy raqslarning etnomadaniyatni boyitishga ko'rsatayotgan ta'siri muammolar tahlil etilgan ilmiy-nazariy tadqiqotlar hali hanuz yetishmaydi.

O'zbeklarning insonni lol qoldiradigan o'ziga xos etnomadaniyati, har birida ming bir hikmat zohir bo'lgan rivoyat, doston, maqol, topishmoq, askiya, laparlari, ajoyib amaliy san'ati, yuksak badiiy did va mahorat asosida ishlangan hunarmandchilik buyumlari bilan qadim zamonlardan boshlab hozirgacha ham dunyo xalqlari o'rtasida shon-shuxrat qozonib kelmoqda. Ular xalqimizning avlod-ajdodlari tomonidan saqlanib kelayotgan merosi, bebaho qadriyatdir. Bu qadriyatlarni yosh avlodga o'rgatib borish ijtimoiy soha vakillari oldidagi ham qarz, ham farzdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб янги босқичга кўтарамиз. 1- жилд. –Тошкент Ўзбекистон, 2017 йил.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: "O'zbekiston" нашриёти, 2021 йил.
3. Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар ан-Наршахий. Бухоро тарихи. – Тошкент: Anorbooks нашриёти, 2022 йил.
4. Арзиматова И.М. Шахс эстетик маданияти юксалишида ижтимоий-маънавий омилларнинг ўрни. Фалс. фан. ном. ... дис. автореф. –Тошкент.: 2010.
5. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Тошкент: Университет, 2007 йил.
6. Ахунджанов Э.А. Письменная культура Средней Азии. –Тошкент: 2000.
7. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари. –Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2007 йил.

ЁШЛАРДА МИЛЛИЙ РУХ ТАРБИЯСИ: ҲУҚУҚИЙ ОНГ ВА ҲУҚУҚИЙ МАДАНИЯТ РИВОЖЛАНИШИНИНГ МУҲИМ ОМИЛИ

Хусан Саитходжаев,
фалсафа фанлар номзоди, доцент
Ўзбекистон Республикаси

Ҳарбий хавфсизлик ва мудофаа университетининг
Курикликдаги кушинлар институти профессори

Аннотация. Мақолада миллий рух тарбиясининг назарий-методологик асослари, унинг ижтимоий ҳодиса сифатида ёшлар ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини шакллантириш ҳамда ривожлантиришдаги ўрни очиқ берилади. Шунингдек, миллий рух тарбиясининг ёшлар ҳуқуқий маданиятини юксалтиришга кўрсатадиган таъсири ҳуқуқий ва ижтимоий-фалсафий ёндашувлар асосида комплекс таҳлил қилинади.

Калим сўзлар: Миллий рух, ҳуқуқий тарбия, ҳуқуқий таълим, ҳуқуқий фаолият, ҳуқуқий онг, ҳуқуқий маданият, ҳуқуқий амалиёт.

Аннотация. В статье раскрываются теоретико-методологические основы воспитания в духе национальных ценностей, а также его роль как социального феномена в формировании и развитии правового сознания и правовой культуры молодежи. Кроме того, на основе правового и социально-философского подходов проводится комплексный анализ влияния воспитания в духе национальных ценностей на повышение уровня правовой культуры молодежи.

Ключевые слова: национальный дух, правовое воспитание, правовое образование, правовая деятельность, правовое сознание, правовая культура, правовая практика.

Abstract. The article examines the theoretical and methodological foundations of education in the spirit of national values and reveals its role as a social phenomenon in the formation and development of the legal consciousness and legal culture of young people. Furthermore, based on legal and socio-philosophical approaches, the article provides a comprehensive analysis of the impact of education in the spirit of national values.

Keywords: national spirit, legal education, legal upbringing, legal activity, legal consciousness, legal culture, legal practice.

Ҳозирги кунда дунё миқёсида кечаётган глобаллашув жараёнлари шароитида ижтимоий муносабатларнинг жадал суръатларда ўзгариб бориши, таълим ва тарбия тизимида амалга оширилаётган ислохотлар, анъанавий ижтимоийлашув институтлари ҳамда социомаданий механизмларнинг ворисийлик хусусиятига эгаллиги, шунингдек, ёшларнинг жамиятда ўз ўрнини белгилаши, энг мақбул ҳуққ-атвор моделини танлаши ва ижтимоий жараёнларга мослашувининг тобора мураккаблашиб бораётгани мазкур тадқиқот мавзусининг долзарблигини белгилайди.

Янги Ўзбекистонни барпо этиш йўлида амалга оширилаётган кенг қўламли ҳуқуқий ислохотлар, демократик жараёнларни чуқурлаштириш ҳамда фуқаролик жамияти институтларини мустаҳкамлаш шароитида ёш авлоднинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини шакллантириш ва ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Бу жараён фақатгина ҳуқуқий билимларни ўзлаштириш билан чекланмай, балки ёшларнинг ҳуқуқий кадриятларга муносабати, ҳуқуқ ва бурч тўғрисидаги тасаввурлари, қонунларга ҳурмат руҳида тарбияланиши, ҳуқуқий меъёрларга амал қилишга ички тайёрлиги, фуқаролик масъулияти ҳамда миллий рух негизида шаклланадиган шахсий ҳуқуқий позициясини камол топтиришни ҳам ўз ичига олади. Шу нуқтаи назардан, ёшлар ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятининг ривожланиш динамикасини, унинг ижтимоий ўзгаришлар, ижтимоий-сиёсий жараёнлар, таълим-тарбия

тизими ва миллий рух тарбияси таъсирида шаклланиш ҳамда такомиллашиш тенденцияларини ижтимоий-фалсафий жиҳатдан тадқиқ этиш муҳим вазифалардан бири ҳисобланади.

Ёшлар ҳуқуқий онги ва маданияти ривожланиш динамикаси бу – миллий рух тарбиясининг ижтимоий шароитлардаги ўзгариш суръатлари, йўналишлари ва механизмларини ўрганадиган комплекс ёндашув бўлиб, у ҳуқуқий онг, ҳуқуқий фаоллик ва ҳуқуқий билимлар даражасининг жамиятдаги трансформациясини аниқлайди. Ҳуқуқий онг ва маданият ривожланиши динамикаси таҳлилида ҳуқуқий маданият нима? деган саволга жавоб ахтариш эмас, балки ҳуқуқий маданиятнинг шаклланиши, ўзгариши ёки унинг ривожланишига таъсир этувчи омилларга, яъни жамиятда ёшлар орасида қонунларга риоя қилишга бўлган муносабат қай даражада ўзгармоқда, умумий ўрта ва ўрта махсус таълим, лицей, коллеж, олий таълим муассасалари, оила ва оммавий ахборот воситалари орқали берилаётган ҳуқуқий билим ёшлар ҳуқуқий онги ва маданиятига қандай таъсир этмоқда, ёшларнинг қонунларга бўлган ишончи қайси тарафга ўзгармоқда, улар ҳуқуқий бузилиш ҳолатларига қанчалик фаол муносабатда бўлмоқда, жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар, глобаллашув, миграция ва интернет ҳуқуқий маданиятга қандай таъсир этиши каби саволларга жавоб беради.

Ёшларни миллий руҳда тарбиялаш, уларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини ривожлантириш мураккаб ижтимоий-қийин жараён бўлиб, у жамиятда кечаётган трансформациялар, ижтимоий ўзгаришлар ҳамда фуқароларнинг ҳуқуққа бўлган муносабатида юз бераётган ўзгаришларни комплекс тарзда қамраб олади. Бу масалада олимларимиз қарашлари турлича бўлиб, уларнинг фикрларида умумий ва фарқли жиҳатлар мавжуд. Улар тадқиқотларида ҳуқуқий маданиятнинг ривожланиш тенденциялари ижтимоий ўзгаришлар, таълим-тарбия таъсири ва фуқаролик жамиятининг ривожини нуқтаи назаридан баҳоланади. Масалан, М. Нажимов миллий ҳуқуқий маданиятни конституцион қадриятлар ва ижтимоий онг билан чамбарчас боғлайди. Унингча, ёшлар ҳуқуқий онги ва маданияти фуқароларнинг ҳуқуқий билими ҳамда қонунчиликдаги фаол иштирокини акс эттиради. [4.122]. Э.О. Кадиоровнинг тадқиқотлари, хусусан, ёшлар орасидаги ҳуқуқий фаоллик ҳамда ҳуқуқий онг ва маданият ўзгариш тенденцияларига бағишланган бўлиб, ҳуқуқий маданиятнинг ривожланиш динамикасини амалий жиҳатдан ёритиб беради. [5.62]. З. Исломов ҳуқуқий маданият ривожига таълим муассасалари, ОАВ ва нодавлат ташкилотларнинг ўрнини ёритган ҳолда, бу таъсирлар динамикасини тушунтириб беришга ҳаракат қилади. [6.578].

Бизнинг фикримизча, ҳуқуқий маданият статик эмас, балки ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маънавий омиллар таъсирида мунтазам ривожланиб боровчи динамик ижтимоий ҳодисадир. У ҳуқуқий таълим, ҳуқуқий тарбия, ҳуқуқий онг, миллий қадриятлар ва фуқаролик жамияти институтларининг ўзаро таъсири натижасида шаклланади ҳамда шахснинг қонунга ҳурмати, ҳуқуқий масъулияти ва ҳуқуққа мувофиқ ҳуқ-атворида намоён бўлади. Демак, ҳуқуқий маданият бу – ижтимоий майдонлар ўртасидаги муносабатлар натижасида шаклланадиган динамик жараёндир.

Маълумки, 2017-2021-йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналишлари бўйича Ҳаракатлар стратегиясини амалга оширишга оид Давлат дастурида демократик ислохотларнинг мазмун-моҳияти ҳамда ёшларда миллий рух тарбияси: ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданият тамойиллари аҳамиятини кенг жамоатчиликка етказиш, жамият аҳлида, айниқса, ёшларда бу тамойилларга ҳурмат муносабатини шакллантириш борасида чора-тадбирларнинг самарадорлигини ошириш белгилаб қўйилди. Бу ўринда муҳтарам Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг: **“Биз қахрамон ота-боболаримиз, жасур ҳарбийларимиз ҳақида сўз юритганда, “мард”, “ботир”, “фидойи”, “матонатли”, “қўрқмас”, “шерюрак”, “баҳодир”, “пахлавон” деган сўзларни алоҳида тилга оламиз... Бундай тарбиянинг асосида ўзак масала**

бўлиб турадиган тушунча бу – миллий рухдир. Миллий рух инсонда она алласи, унинг оқ сути билан бирга шаклланади, десак тўғри бўлади.

Миллий рух бу – енгилмас куч. Миллий рух кучли бўлса, ирода, жанговар салоҳият ҳам юқори бўлади”[1.129], деб билдирган фалсафий фикрлари муҳим аҳамият касб этади.

Мамлакатимизда амалга оширилаётган ислохотларнинг самарадорлиги ёшларда ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтиришга боғлиқ. Ҳуқуқий таълим ва тарбия уларда ҳуқуқий билим, қонунга ҳурмат, масъулият ва фаол фуқаролик позициясини шакллантириб, демократик ҳуқуқий давлат ҳамда фуқаролик жамияти ривожига хизмат қилади.

Дарвоқе, ҳуқуқнинг асослари жамиятда шаклланган турли ижтимоий институтлар, жумладан, оила, савдо-сотиқ муносабатлари, жамоат бирлашмалари, касаба уюшмалари ва бошқа ижтимоий тузилмалар фаолияти билан узвий боғлиқдир. Ҳуқуқнинг вужудга келиши, ривожланиши ва моҳиятини англаш учун, аввало, ижтимоий уюшмаларда шаклланган ҳуқуқий тартиботни ўрганиш муҳим аҳамият касб этади. Бироқ ҳуқуқни тушунишга оид айрим назарий ёндашувларда ҳуқуқнинг манбаи сифатида амалдаги ижтимоий муносабатлар ёки ҳуқуқий тартибот эмас, балки ҳуқуқий нормалар ва қонун ҳужжатларида мустаҳкамланган қоидалар эътироф этилади. Бундай ёндашувга легизм (юридик позитивизм) назарияси мисол бўла олади. Хусусан, австриялик ҳуқуқшунос олим Г. Кельзеннинг таъкидлашича, ҳуқуқ давлат иродасининг норматив ифодаси бўлиб, унинг ҳуқуқийлиги мазмуни билан эмас, балки ваколатли давлат органи томонидан белгиланган тартибда қабул қилинганлиги ва умуммажбурий кучга эга эканлиги билан белгиланади [7.45]. Мазкур ёндашувда ҳуқуқ ва қонун тушунчалари деярли бир хил мазмунда талқин этилиб, ҳуқуқнинг ижтимоий табиати, ахлоқий қадриятлар ва ҳуқуқий онгнинг ҳуқуқ шаклланишидаги ўрнини етарлича ҳисобга олмайди.

Қадимги ва замонавий жамиятларда ҳуқуқнинг мазмун-моҳияти уруғ ва қабилалар, оилалар ҳамда турли уюшмаларнинг ички тузилишини тартибга солувчи битимлар, шартномалар, низомлар ва бошқа ҳуқуқий нормалар орқали шаклланган ижтимоий тартиботда намоён бўлади. Шу боис, агар амалдаги қонун ҳужжатларида муайян ҳуқуқий низони ҳал этишга доир аниқ қоида мавжуд бўлмаса, тегишли уюшма ёки тузилманинг низоми, устави ёки мазкур муносабатларни тартибга солувчи ички ҳуқуқий ҳужжатларига муурожаат қилиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Мазкур ёндашув қуйидаги асосий ғояларга таянади:

1. Ҳуқуқ, жумладан, табиий ҳуқуқ, фақат қонун матнида эмас, балки унинг ҳаётга татбиқ этилиши ва амалда рўёбга чиқиш жараёнида намоён бўлади.

2. Ҳуқуқ, энг аввало, амалий юридик фаолият, ҳуқуқий тартибот ҳамда ҳуқуқ нормаларининг амалда қўлланилишида ифодаланади. Ҳуқуқ субъектлари ҳисобланган жисмоний ва юридик шахсларнинг ҳуқуққа мувофиқ ҳуқ-атвори ҳуқуқнинг амал қилишини таъминловчи муҳим омиллардан бири ҳисобланади.

3. “Жонли ҳуқуқ” (living law) концепциясига кўра, судьялар ўз ваколатлари доирасида ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш ва қўллаш орқали ҳуқуқнинг мазмунини бойитади, ҳуқуқни реал ижтимоий муносабатларга мослаштиради ҳамда муайян маънода ҳуқуқ ижодкорлиги функциясини амалга оширади.

Ҳуқуқни ижтимоий ёндашув асосида тушунишнинг моҳияти шундан иборатки, *биринчидан*, ҳуқуқнинг ҳақиқий мазмуни унинг ижтимоий ҳаётда амал қилиши ва қўлланилиши орқали намоён бўлади; *иккинчидан*, ҳуқуқ шаклларида нисбатан ижтимоий муносабатларнинг устувор аҳамияти эътироф этилади; *учинчидан*, давлатнинг иқтисодий ортиқча аралашуви ва бошқарувнинг ҳаддан ташқари марказлашувини чеклаш зарурлиги асосланади; *тўртинчидан*, жамоатчилик фикри, ижтимоий мулоқот ва социологик тадқиқотлар орқали ҳуқуқнинг ижтимоийлашуви ҳамда унинг жамият эҳтиёжларига мос ривожланиши таъминланади.

Ҳозирги кунда ёшларнинг янги ижтимоий муносабатлар шароитига мослашуви мураккаб ва кўп қиррали жараён сифатида кечмоқда. Айрим ёшларда ижтимоий ўзгаришларга нисбатан бефарқлик, ҳуқуқий билимлар ва фуқаролик фаоллигининг етарли даражада шаклланмаганлиги кузатилса, бошқа бир тоифада ҳуқуқбузарлик ва жиноятчиликка мойиллик ҳолатлари сақланиб қолмоқда. Хусусан, “уюлмаган ёшлар” тоифасига мансуб ёшларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини шакллантириш ҳамда ривожлантиришда мақсадли, табақалаштирилган ва миллий кадриятларга асосланган тарбиявий ёндашувларни қўллаш муҳим аҳамият касб этади.

Бу борада Президентимиз Шавкат Мирзиёев қуйидагиларни таъкидлайди: **“Ўзбекистон ёшлар иттифоқи маънавий-ахлоқий жиҳатдан муаммоси бор, яъни нотинч оила фарзандлари, жиноятчиликка мойил бўлган ёки профилактик рўйхатда турадиган ёшлар билан индивидуал тарзда иш олиб боришга кўпроқ эътибор қаратиши лозим. Иқтидорли, тарбияли болалар билан ишлаш осон, лекин ҳаётда қоқилган ёки ёмон муҳитга тушиб қолган ёшларни тўғри йўлга, эзгу мақсадга даъват қилиш, ишонтириш қийин. Янги ташкилот мана шу оғир, лекин ўта зарур вазифани ўз зиммасига олиши айтиш мумкин бўлур эди.”**[2.504]. Мазкур фикр ёшлар билан ишлашда ягона ёндашув етарли эмаслигини, айтишса, ижтимоий хавф гуруҳига кирувчи ёшларга нисбатан индивидуал ва мақсадли тарбиявий ҳамда ҳуқуқий таъсир механизмларини қўллаш зарурлигини кўрсатади.

Ёшларнинг жамият ҳаётидаги фаол иштироки кўп жиҳатдан уларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятининг ривожланганлик даражасига боғлиқ. Шу боис, жамият ва давлат манфаатларининг устуворлигини таъминлаш йўлида ўз билими, салоҳияти ва имкониятларини сафарбар эта оладиган, ҳуқуқий норма ва кадриятларга ҳурмат руҳида тарбияланган, фуқаролик жамияти институтлари ҳамда давлат бошқаруви жараёнларида фаол иштирок этадиган ёшларни шакллантириш ва ривожлантириш давлат сиёсатининг устувор вазифаларидан бири ҳисобланади. *“Ўзбекистон Республикасининг ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”*ги қонунида **“Давлат дастурлари, ҳудудий ва бошқа дастурлар ёшларни ижтимоий қўллаб-қувватлаш, ёш фуқароларнинг шахсий, сиёсий, иқтисодий, ижтимоий ҳамда маданий ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш ва рўёбга чиқаришни таъминлайдиган зарур шарт-шароитларни яратиш, жамият ҳаётида уларнинг ўрни ва фаоллигини ошириш, соғлом ва баркамол ёш авлодни тарбиялаш мақсадида ишлаб чиқилади ҳамда амалга оширилади”**[3], деб белгилаб қўйилган.

Ёшларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини ривожлантиришда ҳуқуқий тарбиянинг ўрни бекиёс бўлиб, у шахсда қонунга ҳурмат, ҳуқуқий масъулият ва ҳуқуққа мувофиқ хулқ-атвори шакллантиришнинг асосий омили сифатида намоён бўлади. Ҳуқуқий тарбия орқали ёшларда ҳуқуқий билимлар, ҳуқуқий кадриятлар, қонунга ҳурмат ва ҳуқуқий масъулият шаклланиб, уларнинг ҳуқуққа мувофиқ ижтимоий фаоллиги таъминланади.

Ҳуқуқий тарбиянинг асосий вазифаси ёшларни миллий руҳда тарбиялаш, уларда ҳуқуқий маданият ва фаол фуқаролик позициясини шакллантиришдан иборат. Бу жараён ҳуқуққа нисбатан барқарор эътиқодни қарор топтириш, қонун ва ҳуқуқий нормаларнинг мазмун-моҳиятини англаш, уларга онгли равишда риоя қилиш ҳамда ҳуқуқбузарликларга мурасасиз муносабатни ривожлантиришни камраб олади. Эгалланган ҳуқуқий билимларни кундалик ҳаётда қўллаш, жамият ва давлат ишларида фаол иштирок этиш ёшлар ҳуқуқий маданиятининг амалий ифодаси ҳисобланади.

Ҳуқуқий тарбияни амалга оширишда ёшларга ҳуқуқий билим бериш билан бирга қонун ва ҳуқуқий нормаларга нисбатан тўғри муносабатни шакллантириш ва ривожлантириш муҳимдир. Шу билан бирга, ҳуқуқий кўрсатмаларга сўзсиз амал қилиш зарурлигига ишончни тарбиялаш, улар онгига жамиятда қабул қилинган қонунчилик принципларига нисбатан чуқур ҳурматни сингдириб бориш лозим. Шунингдек, ҳуқуқий

тарбия ўзида ёшларда ҳуқуққа бўлган ҳулқ-атвор, социал-ҳуқуқий фаоллик эътиқодлари, одатлари ва малакаларини шакллантиришни ҳам ўз ичига олади. Ҳуқуқий тарбия тарбиянинг ахлоқий, сиёсий, маънавий ва бошқа шакллари билан узвий алоқадорликда олиб борилсагина ижобий натижаларни беради.

Шахснинг ҳуқуқий маданиятини тавсифловчи барча хислатлар тўғридан тўғри жамият ҳуқуқий маданиятининг барча таркибий қисмлари таъсири остида шаклланади ва ривожланади. Шунини алоҳида қайд этиш жоизки, жамият ҳуқуқий маданиятининг таркибий қисмларидаги барча ижобий, шу билан бир қаторда салбий ҳолатлар келажак авлод ҳуқуқий онги ва маданиятининг шаклланиши ҳамда ўзгаришига ўзининг таъсирини кўрсатади. Шунинг учун ҳам ёшларнинг ҳуқуқий маданиятини шакллантириш ва юксалтириш авваламбор жамият ҳуқуқий маданиятини мунтазам равишда такомиллаштириб боришни тақозо этади.

Бугунги глобаллашув ва интеграциялашув жараёнлари кучайган, ахборот хуружлари авж олаётган мураккаб шароитда аҳолининг, айниқса, ёшларнинг ҳуқуқий онги ва маданиятини шакллантириш ва ривожлантиришда миллий қадриятларнинг ўрни муҳимдир. Асрлар давомида миллий қадриятларга асосланган ахлоқий нормалар мавжудки, улар ҳеч қерда битилмаган ҳамда мажбурий аҳамиятга эга бўлмаса-да, ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ?! Ёшлар ўртасида миллий руҳ тарбиясини самарали амалга оширишда аجدодлардан авлодларга ўтиб келаётган, қадрият сифатида ўз ўрнига эга бўлган миллий қадриятларнинг ўрни ва аҳамиятини ҳуқуқий тарғибот ва ташвиқот ишларини олиб боришда ёшларимиз онгига сингдириб бориш муҳим аҳамият касб этади.

Хулоса қилиб айтганда, миллий руҳ тарбияси ёшлар ҳуқуқий онги ва маданиятини шакллантириш ҳамда ривожлантиришнинг зарурий воситаси ҳисобланади. Чунки миллий руҳ - миллий қадриятлар, миллий ўзликни англаш ва миллийликка асосланади. Миллий руҳида тарбияланган ёшларгина Янги Ўзбекистонда демократик ҳуқуқий давлат ва кучли фуқаролик жамиятининг фаол иштирокчисига айлана олади. Шу боис, миллий руҳ тарбиясига таянган замонавий ҳуқуқий тарбия ва таълим тизимини янада такомиллаштириш, унинг имкониятларидан ёшларнинг ҳуқуқий онги ва ҳуқуқий маданиятини юксалтиришда самарали фойдаланиш бугунги куннинг муҳим ва долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Миллий тикланишдан – миллий юксалиш сари. 4-жилд. – Т.: Ўзбекистон, 2020. – Б. 129.
2. Мирзиёев Ш. Миллий тараққиёт йўлимизни катъият билан давом эттириб, янги босқичга кутарамиз. “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракатининг IV қурултойида сўзлаган нутқи. – Т.: Ўзбекистон, – Б. 504.
3. Ўзбекистон Республикасининг ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги қонуни. 2016 йил. 6-модда.
4. Нажимов М. Ёшларнинг ҳуқуқий онг ва ҳуқуқий маданиятни юксалтириш масалалари. – Т: ТДЮУ. 2019. – Б. 122.
5. Кадилов Э.О. Ёшларнинг ҳуқуқий ва сиёсий маданиятини юксалтириш масалалари (Академик лицей ва касб-хунар коллежлари мисолида). Юрид. фан докт. дисс... Автореферати. –Т., 2019. – Б. 62.
6. Ислотов Д.Давлат ва ҳуқуқ назарияси. – Т: “Адолат”. 2007. – Б.578.
7. Кельзен Г. Чистое учение о праве / Пер. с нем. – СПб.: Алетейя, 2015. – С. 45.

ЎЗБЕКИСТОНДА ДИНИЙ БАҒРИКЕНГЛИК ВА ДИНЛАРАРО МУЛОҚОТ МАСАЛАЛАРИ

Бекжон Қурбонов,
«ТИҚХММИ» МТУ

Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Мақолада Ўзбекистонда дин ва хавфсизлик соҳасидаги давлат сиёсатининг ҳуқуқий ва институционал асослари таҳлил қилинган. Давлат ва дин муносабатлари, виждон эркинлиги, диний бағрикенглик, конфессиялараро тотувлик, терроризмга қарши курашнинг ҳуқуқий механизмлари ҳамда миллий хавфсизлик ва ижтимоий барқарорликни таъминлашдаги ўрни илмий жиҳатдан ёритилган.

Калит сўзлар: давлат ва дин, виждон эркинлиги, диний бағрикенглик, миллий хавфсизлик, секуляр давлат, радикализм, қонунчилик, диний ташкилотлар, конфессиялараро тотувлик.

Аннотация. В статье анализируются правовые и институциональные основы государственной политики Республики Узбекистан в сфере религии и безопасности. Рассматриваются государственно-религиозные отношения, свобода совести, религиозная толерантность, межконфессиональное согласие, а также правовые механизмы противодействия терроризму и обеспечения национальной безопасности и общественной стабильности.

Ключевые слова: государство и религия, свобода совести, религиозная толерантность, национальная безопасность, светское государство, радикализм, законодательство, религиозные организации, межконфессиональное согласие.

Abstract. This article analyzes the legal and institutional foundations of Uzbekistan's state policy on religion and security. It examines state–religion relations, freedom of conscience, religious tolerance, interfaith harmony, and legal mechanisms for preventing extremism and terrorism, highlighting their role in ensuring national security, social stability, and the protection of constitutional principles.

Key words: state–religion relations, freedom of conscience, religious tolerance, national security, secular state, radicalism, legislation, religious organizations, interfaith harmony.

Бугунги кунда замонавий ижтимоий-сиёсий муносабатларнинг шиддат билан ривожланиши, коммуникация ва ахборот технологияларининг тез суръатларда тараққий этиши, ғоявий таъсир ўтказиш имкониятларининг кенгайиши, услуб ва воситаларнинг такомиллашувига туртки бўлиб, маънавий таҳдидларни глобал муаммога айлантирмоқда. Бу долзарблик Ер юзининг турли минтақалари халқларининг онги ва қалби турли ғояларни синаш майдонига, бошқача айтганда, мафкуравий полигонга айлантириляётгани билан ҳам белгиланади. Замонавий воқелик инсон қалби ва онги учун курашнинг янгида-янги усул ва воситалари кўпайиб бораётганини, айниқса, бу борада дин омилидан фойдаланишга бўлган уринишлар кучайиб бораётганини яққол намоён этмоқда.

Ўзбекистон мустақилликка эришган илк йиллардан бошлаб диний соҳага ўзбек халқининг миллий маънавиятининг ажралмас қисми сифатида алоҳида эътибор қаратди. 1992 йил 2 июль куни Олий Кенгашнинг X сессиясида Ўзбекистон Республикасининг Биринчи Президенти Ислом Каримов қуйидаги муҳим фикрларни баён этган: «Дин одамзодни ҳеч қачон ёмон йўлга бошламайди. Дин бу дунёнинг ўткинчи эканини, охиратни эслатиб туради, одам боласини хушёр бўлишга, ҳаром йўллардан узоқ юришга, яхши бўлишга, яхши из қолдиришга ундайди. Биз динга бундан кейин ҳам барча шарт-шароитларни яратиб берамиз. Диний расм-русумларга, байрамларга, диний тарбия ва таълимга юртимизда доимо жиддий эътибор берилади» [1].

Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов ислом дини ҳозирги даврда ҳам муайян Ўзбекистон шароитида жамиятимизнинг ижтимоий, маданий ва маънавий тараққиётида улкан хизмат қилиши ва ҳозир ҳам хизмат қилаётганини таъкидлар экан, ислом динидан ҳокимият учун кураш воситаси сифатида фойдаланилаётган айрим кучларнинг саъй-ҳаракатлари туфайли катта хавф сақланиб қолаётганини ҳам қайд этади:

«Бир томондан, ислом динининг маданий кадриятлари ва анъаналари, жаҳон миқёсида ислом дини қолдирган жуда улкан маънавий мерос нафақат минтақамизнинг тарихий ривожланишига кўп жиҳатдан қўшилган ҳиссасини, балки унинг ҳозир шаклланиб бораётган, сифат жиҳатидан янги қиёфасини ҳам белгилаб бермоқда.

Иккинчи томондан, ислом динидан сиёсий кураш учун, омманинг сиёсий онгига таъсир кўрсатиш воситаларига эга бўлиш учун кураш сифатида фойдаланилади. У бир туғ вазифасини бажаришга қодир. Бу туғ остида эса аниқ бир дастурий мақсадларни изловчи эмас, балки фақат бир кўрсатмага ҳокимият учун кураш олиб бориш ҳақидаги кўрсатмага амал қилувчи кучлар бирлашади».

Демак, демократик давлат ва фуқаролик жамияти барпо этишнинг ҳозирги даврдаги муҳим мафкуравий, ғоявий ва ҳатто маълум даражада сиёсий аҳамиятга эга бўлган вазифаларидан бири динни, шу жумладан, Ўзбекистонда ислом динини сиёсийлаштиришга қарши кескин ва изчил кураш олиб боришдир. Шунинг учун ҳам Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислом Каримов диндан аҳолини энг олий рухий, ахлоқий ва маънавий кадрият сифатида фойдаланиш тарафдори эканлигини таъкидлар экан, бироқ ҳеч қачон ундан сиёсий мақсадларда фойдаланишга йўл қўйиб бўлмаслигини алоҳида қайд этади.

Динни, шу жумладан, ислом динини сиёсийлаштиришнинг таҳдиди ва фожиали ижтимоий-сиёсий оқибатлари нима ва қайси ижтимоий жабҳаларда намоён бўлади? Биринчи Президентимиз бу жараённинг энг асосий зарари миллий хавфсизликка ва ижтимоий барқарорликка таҳдид эканини таъкидлайди:

«Биз дин бундан буён ҳам аҳолини энг олий рухий, ахлоқий ва маънавий кадриятлардан, тарихий ва маданий меросдан баҳраманд қилиш тарафдоримиз. Лекин биз ҳеч қачон диний даъватлар ҳокимият учун курашга, сиёсат, иқтисодиёт ва ҳуқуқ соҳаларига аралаштиш учун байроқ бўлишига йўл қўймаймиз. Чунки бу ҳолат давлатимизнинг хавфсизлиги ва барқарорлиги учун жиддий хавф-хатар деб ҳисобланади».

Шуни айтиш жоизки, «динни сиёсийлаштиришга йўл қўймаслик» ғояси Ўзбекистон давлати ва ҳукуматининг ички ижтимоий сиёсатининг муҳим тамойилларидан бири сифатида расмий ҳужжатларда мустаҳкамланган. Жумладан, давлатнинг диний конфессиялар билан муносабатлари тамойилларидан бири сифатида «диндан бузғунчилик мақсадларида фойдаланишга йўл қўйиб бўлмаслигини эътироф этиш» қайд этилади.

Ҳозирги даврда Ўзбекистонда ислом динини сиёсийлаштиришнинг энг хатарли оқибати шундаки, бу жараён мафкуравий ва ғоявий соҳаларда диний ақидапарастлик (фундаментализм) ҳамда ўта мутаассиблик (фанатизм)ни асос қилиб олиб, сиёсий майдонда диний экстремизм орқали терроризмни асосий восита сифатида қўллашга олиб келиши мумкин. Бунда «мақсад воситани оқлайди» деган тамойил асосида ҳар қандай разил воситалардан фойдаланиш ҳоллари кузатилади.

Сиёсатда радикализм муайян шароитларда сиёсий экстремизмга айланиши мумкин бўлгани каби, диний соҳада ҳам мутаассибликнинг баъзи кўринишлари диний экстремизмга айланиб кетиши мумкин. Бундай ҳолат турли мамлакатларда, шу жумладан, Ўзбекистонда ҳам экстремистик гуруҳлар фаолиятида намоён бўлган [2].

Диний фундаментализмнинг Ўзбекистон Республикаси миллий хавфсизлиги, ижтимоий барқарорлиги, иқтисодий тараққиёти, халқаро нуфузи ва, ниҳоят, фуқароларнинг маънавий юксалишига тўсиқ бўладиган ушбу зарарли оқибатлари ислом динини сиёсийлаштириш борасида турли экстремистик гуруҳлар ва ташкилотлар

фаолиятида ҳам якқол ўз ифодасини топмоқда. Бунга сўнгги йилларда мамлакатимиз ҳудудларида содир этилган террористик ҳаракатлар ва уларнинг фожиали оқибатлари якқол далил бўла олади.

XX асрнинг охириги чорагида, айниқса Ўзбекистон Республикаси мустақилликка эришган дастлабки йилларда, ҳудудимизга турли диний ҳаракатлар ва уюшмалар кириб келди. Улар шахс ва жамият муносабатларини ўз мақсадлари йўлида ўзгартиришга, аксарият ҳолларда эса конституциявий тамойилларга қарши иш олиб бориб, «халифалик давлати»ни қуришни режалаштирган эдилар.

Бу партиялар, диний ҳаракатлар ва уюшмалар қандай ном билан аталмасин, уларнинг мақсад ва вазифалари бир хил бўлиб, у ҳам бўлса исломни байроқ қилиб олиб, ўз ғаразли ниятларини амалга ошириш учун унга диний-сиёсий тус беришдан иборатдир. Улар динни сиёсийлаштириш билан чекланиб қолмасдан, ўз фаолиятида экстремистик ва террористик усуллардан ҳам фойдаланадилар.

Ислом таълимотини сиёсийлаштириш орқали диндорлар сафидан экстремистик ва террористик жангариларни тайёрлаш улар ғоясининг асосини ташкил этади. Бунда ҳаётий тажрибаси кам, маълумоти паст, динга мойиллиги бўлган ёшлар танлаб олиниб, уларнинг онги зарарли фикрлар билан заҳарланади ва мавжуд сиёсий-ижтимоий тузумни вайрон қилиш мақсади қўйилади.

Гарчи ушбу экстремистик ташкилотларнинг барчаси ҳам турли ҳарбийлашган гуруҳлар ва тармоқларга бўлинган бўлмаса-да, уларнинг мафкуравий қарашларида умумийликни кузатиш мумкин. Хусусан, шахс ва жамият муносабатлари масаласида, фуқароларнинг турли ижтимоий табақалари, гуруҳлари, оила аъзолари ва ёшлар онгига таъсир ўтказиш орқали жамиятда беқарорлик муҳитини вужудга келтириш, маънавий парокандалик ва руҳий инқирозни келтириб чиқаришга уринишлари шулар жумласидандир.

Мустақиллик йилларида диннинг ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятида тутган ўрни ва мавқеи аниқ белгилаб қўйилди ҳамда бу соҳада мустаҳкам қонунчилик пойдевори яратилди. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясида «диний ташкилотлар ва бирлашмалар давлатдан ажратилган ҳамда қонун олдида тенгдирлар», деган демократик тамойил мустаҳкамланган. Шунингдек, фуқаролар миллат, ирқ ва диндан қатъи назар тенг ҳуқуқли эканлиги белгиланиб, уларнинг виждон эркинлиги, урф-одатлари ва миллий анъаналари ҳурмат қилиниши кафолатланган.

Ушбу конституциявий қоида 1998 йил 1 майда қабул қилинган янги таҳрирдаги «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тўғрисида»ги Қонуннинг 5-моддасида ҳам ўз ифодасини топган. Унда тарихий, маданий ва ижтимоий омилларни ҳисобга олган ҳолда давлат ва диний ташкилотлар ўртасидаги муносабатлар белгиланган. Унга кўра, Ўзбекистон Республикасида дин давлатдан ажратилган бўлиб, ҳеч бир динга ёки диний эътиқодга нисбатан имтиёз ёки чекловлар белгилашга йўл қўйилмайди.

Ҳозирги кунда мамлакатимизда турли эътиқодга мансуб диний ташкилотлар ўртасида ўзаро ҳурматни таъминлаш учун барча шароитлар яратилган. Ўз навбатида, республикада ижтимоий-сиёсий барқарорликни таъминлашда диний бағрикенглик ва миллатлараро тотувлик муҳим ўрин тутди ҳамда бу ҳолат қонунчилик асосида кафолатланган. Кўп миллатли ва кўп конфессияли мамлакат сифатида Ўзбекистонда бу соҳада ўзига хос бой тажриба шаклланганлиги алоҳида таъкидланади [3].

Республикаимизда миллий ўзликни англашда миллатларнинг тили, маданияти ва урф-одатларини асраб-авайлашга катта эътибор қаратилмоқда. Юртимизда яшовчи барча миллат ва элатларнинг бирдамлигини таъминлашда диний бағрикенгликни мустаҳкамлаш, бир ғоя атрофида бирлашиш тамойилига амал қилинмоқда.

Бу ҳақда фикр юритганда, Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев қайд этганидек: «Маълумки, бизнинг қадимий ва саховатли заминимизда кўп асрлар давомида турли миллат ва элат, маданият ва дин вакиллари тинч-тотув яшаб келган».

Бинобарин, халқимизнинг азалий қадрияти ҳисобланмиш эзгулик, қалб саховати ва том маънодаги бағрикенглик халқимиз менталитетининг асосини ташкил этади.

Ҳозирги кунда юртимизда 136 та миллат ва элатлар ўзаро иноқ ва тотувликда яшаб келмоқда. Шунингдек, 16 та диний конфессия фаолият юритмоқда ва улар бир оила аъзолари каби ҳамжиҳатликда истиқомат қилмоқда. Барча дин вакиллари учун эркинликлар ва зарур шарт-шароитлар яратилган бўлиб, улар ўз диний маросимларини амалга ошириш ва мамлакат ҳаётида фаол иштирок этиш имкониятига эга.

Бугунги кунда диний бағрикенглик энг аввало, жаҳон ҳамжамиятининг тинчлик ва барқарорликни сақлаш, диний экстремизм, фундаментализм, акидапарастлик, терроризм, миссионерлик ва прозелитизмга қарши курашдаги ҳамкорлигини англатади. Мамлакатимизда мазкур тамойиллар асосида турли динларга тааллуқли қадриятларни сақлашга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Бу ҳолат динлараро ва миллатлараро тотувлик ва бирдамликни мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, мамлакатимизда диний бағрикенглик ва динлараро мулоқот соҳасида олиб борилаётган ислохотлар давлат сиёсати даражасида ўз ифодасини топмоқда. Бу тажриба халқаро миқёсда бошқа давлатлар учун намуна сифатида эътироф этилмоқда. Диний бағрикенгликнинг таъминланиши динлараро зиддиятларнинг олдини олишда муҳим аҳамият касб этади.

Ушбу ҳолат турли дин вакиллари ўртасида ҳамкорлик, бирдамлик ва ҳамжиҳатликни шакллантиришга хизмат қилади ҳамда юрт тинчлиги ва тараққиёти, умуминсоний маданият ва маънавият ривожига бевосита ҳисса қўшади.

Шу ўринда, виждон эркинлиги Ўзбекистон Республикаси Конституциясида қуйидагича белгиланган: «Ҳамма учун виждон эркинлиги кафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилиш ёки ҳеч қайси динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашларни мажбуран сингдиришга йўл қўйилмайди».

Ўзбекистон қонунлари диний сиёсий партиялар тузиш, экстремизм, терроризм, наркотрафик ва уюшган жиноятчиликка қўмаклашувчи ташкилотлар фаолиятини қатъиян тақиқлайди. Шунингдек, динга давлат ва жамиятга қарши тарғибот воситаси сифатида фойдаланиш, миллатлараро адоват уйғотиш, ижтимоий барқарорликни издан чиқариш ва аҳоли орасида ваҳима тарқатиш қатъиян ман этилади.

Фуқаролар ўзларининг диний ҳуқуқ ва эркинликларини амалга оширишда бошқа шахсларнинг, давлат ва жамиятнинг қонуний манфаатлари, ҳуқуқлари ва эркинликларига путур етказмасликлари ушбу соҳадаги қонунчиликнинг муҳим тамойили саналади. Секуляризацияга асосланган ҳолда давлат диний ташкилотлар зиммасига ўзининг ҳеч қандай вазифаларини бажаришни юкламайди, уларнинг қонун ҳужжатларига зид бўлмаган фаолиятига аралашмайди ҳамда ҳеч қайси диний ташкилот фаолиятини ёки дахрийлик тарғиботига оид фаолиятни молиялаштирмайди. Ўз навбатида, диний ташкилотлар ҳам ҳеч қандай давлат вазифаларини бажармайди. Давлат ҳокимияти ва бошқаруви органлари вакиллари диний омил асосида тазйиқ ўтказишга йўл қўйилмайди. Яширин диний фаолият тақиқланади.

Айтиш мумкинки, юртимизда олиб борилаётган сиёсат замирида барча дин вакиллари учун диний бағрикенглик муҳитини мустаҳкамлаш, аввало, фуқаролар ўртасида ўзаро бирдамлик, тотувлик ва иноқликни таъминлашга қаратилган асосий омилларни шакллантиришдан иборатдир. «2017–2021 йилларда Ўзбекистон Республикасини ривожлантиришнинг бешта устувор йўналиши бўйича Ҳаракатлар стратегияси»да давлат мустақиллиги ва суверенитетини мустаҳкамлаш, мамлакатнинг халқаро муносабатларнинг тенг ҳуқуқли субъекти сифатидаги ўрни ва ролини ошириш, ривожланган демократик давлатлар қаторига кириш ҳамда Ўзбекистон атрофида хавфсизлик, барқарорлик ва аҳил қўшничилик муҳитини шакллантириш вазифалари белгилаб қўйилган ва изчил амалга оширилмоқда.

Президент Шавкат Мирзиёевнинг топшириғига биноан 2019 йил 30 май куни Рамазон ойида Ўзбекистон тарихида илк бор амалга оширилган «Меҳр-1» инсонпарварлик операцияси ўтказилди. Ушбу операция доирасида 156 нафар Ўзбекистон фуқароси махсус рейс орқали Суриядан Тошкентга олиб келинди. Уларнинг 107 нафари болалар, 48 нафари аёллар эди. Кейинчалик 142 нафар шахсга, жумладан 47 нафар онага энг кам иш ҳақининг 10 баробари, 95 нафар болага эса 5 баробари миқдорида моддий ёрдам кўрсатилди. Шунингдек, уч нафар етим бола «Меҳрибонлик уйи»га, яна уч нафар бола эса «Кичкинтой» болалар уйига жойлаштирилди. 2019 йил 10 октябрь куни яна 64 нафар Ўзбекистон фуқароси махсус авиарейс орқали Тошкент шаҳрига қайтариб олиб келинди.

Ироқ Ҳукумати ва ЮНИСЕФ халқаро ташкилоти билан ҳамкорликда ватанига қайтарилган бу болалар оғир шароитларда яшаб келаётган эдилар. «Меҳр-2» инсонпарварлик операцияси доирасида қайтарилган 39 нафар бола орасида 14 нафар 3 ёшгача бўлган ва 2 нафар етим бола мавжуд эди.

Шунингдек, 2020 йил 8 декабрь куни Президент Шавкат Мирзиёев назорати остида «Меҳр-3» операцияси амалга оширилди. Суриянинг жанговар ҳаракатлар олиб борилаётган ҳудудларидан 98 нафар Ўзбекистон фуқароси — 25 нафар аёл ва 73 нафар бола ватанига қайтарилди.

2021 йил 2 март куни Афғонистон ва Покистон ҳудудларида фаолият олиб борган халқаро террорчилик ташкилотлари таркибига қўшилиб қолган, кейинчалик Афғонистон ҳудудида яшаб қолган 24 нафар шахс (шундан 19 нафари болалар) «Меҳр-4» операцияси доирасида қайтарилди.

«Меҳр-5» операцияси доирасида эса Суриядаги «қайноқ нуқталар»да қолиб кетган ва «Ал-Ҳол» лагерида 3 йилдан ортиқ вақт давомида ушлаб турилган 24 нафар аёл ва 69 нафар бола Ўзбекистонга қайтарилди. «Меҳр-1, 2, 3, 4, 5» операциялари доирасида қайтарилган фуқаролар ўз яшаш жойларига жойлаштирилиб, уларнинг тинч ҳаётга мослашиши, таълим олиши ва ижтимоий дастурларда иштирок этиши учун зарур шароитлар яратилди, шунингдек, бошпана ва иш билан таъминлаш чоралари кўрилди. Тинчликни сақлаш доимий ҳушёрлик ва огоҳликни талаб этади.

Ёш авлоднинг турли ёт оқимлар таъсирига тушиб қолишининг олдини олиш нафақат давлат ёки таълим муассасаларининг, балки ҳар бир ота-онанинг ҳам муқаддас бурчидир. Шунингдек, тинчликни улугъ неъмат деб биладиган динимизда ҳам бу йўлда зарар етказувчи ҳар қандай хатти-ҳаракат ва сўзлардан қайтарилган. Шу нуқтаи назардан, фуқаролар давлат органлари томонидан амалга оширилаётган тинчлик ва барқарорликни таъминлашга қаратилган чора-тадбирларни қўллаб-қувватлашлари, уларга амалий кўмак беришлари лозим.

Турли таҳдидларнинг олдини олишга қаратилган ана шундай чора-тадбирлар натижасида юртимизда тинчлик ва барқарорлик таъминланмоқда, диндорлар ўз ибодатларини эркин ва хотиржам амалга оширмоқдалар. Шу сабабли, жамиятда турли ғаламислик ва асоссиз айбловларни тарқатишга уринаётган шахсларнинг таъсирига тушиб қолмаслик, уларнинг ғаразли мақсадларига хизмат қилиб қўймаслик ҳар бир фуқаронинг масъулиятидир.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Муқаддас динимизга юксак эътибор ва эҳтиром. Имом Бухорий халқаро маркази. – Тошкент: Тошкент ислом университети, 2010. – Б. 8.
2. Каримов И. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1998. – Б. 60.
3. Саифназаров И., Абидов А. Динлараро ҳамжиҳатлик – ижтимоий барқарорлик омили. – Тошкент, 2019. – Б. 142.

**MUXTOR ASHRAFIY UY-MUZEYI – MILLIY MUSIQANING
YUKSALISH MANZILI**

Jasurbek Axmedov,
Madaniyatshunoslik va nomoddiy madaniy meros
ilmiy-tadqiqot instituti ilmiy kotibi,
tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

Annotatsiya. Mazkur maqolada Muxtor Ashrafiy uy-muzeyining tashkil topish tarixi, faoliyati, ekspozitsiyasi va eksponatlari ilmiy tadqiq etilgan. Xususan, kompozitorning hayoti va ijodiy faoliyati bilan bog'liq tarixiy voqealar yoritilgan.

Kalit so'zlar: uy-muzey, eksponat, ko'rgazma, madaniyat, meros, targ'ibot, saqlash, ma'naviyat.

Аннотация. В данной статье научное исследование истории создания, деятельности, экспозиции и экспонаты дома-музея Мухтара Ашрафи. В частности, освещены исторические факты, связанные с жизнью и творчеством композитора.

Ключевые слова: дом-музей, экспонат, выставка, культура, наследие, пропаганда, сохранение, духовность.

Abstract. This article presents a scholarly study of the history of the creation, activities, exhibitions, and exhibits of the Mukhtar Ashrafi House Museum. Specifically, it highlights historical facts related to the composer's life and work.

Key words: house-museum, exhibit, exhibition, culture, heritage, propaganda, preservation, spirituality.

Muxtor Ashrafiy uy-muzeyi O'zbekiston musiqa san'ati va madaniy merosida muhim o'rin egallaydi. U nafaqat mashhur bastakor va dirijyor Muxtor Ashrafiyning hayoti va ijodiga bag'ishlangan memorial muassasa bo'lib, balki milliy musiqa san'ati rivojida pedagogik, tarbiyaviy va ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Muzey – mamlakatimiz yosh avlodi uchun musiqa tarbiyasining manbai, Ashrafiy ijodiy merosini o'rganish va jahon hamjamiyati bilan tanishtirish maydoni.

O'zbekiston xalq artisti, professor, kompozitor, dirijyor, pedagog Muxtor Ashrafiy 1912-yilda Buxoroda mashhur dutorchi, xalq hofizi Ashrafjon hofiz oilasida tug'ilgan. 7 yoshdan boshlab o'zbek xalq cholg'u sozlarini chala boshlagan. Ashrafiyning ilk ustozlari otasi bo'lib, o'g'liga dutor chalish sirlarini o'rgatgan. Zamonaviy o'zbek musiqasi asoschilaridan biri bo'lgan Ashrafiy 1929-1931 yillar Samarqanddagi musiqa, teatr va xoreografiya institutida, so'ngra Boris Shexter va Sergey Vasilenkolar sinfida Moskva konservatoriyasida tahsil olib, nihoyat, Leningrad konservatoriyasida Maksimilian Shteynberg sinfida o'qigan.

Ashrafiy 1948-yilda Peterburg konservatoriyasini dirijyorlik sohasi bo'yicha ham tahsil olgan. 1967-1971 yillarda O'zbek musiqali teatrida, Navoiy nomidagi O'zbek opera va balet teatrida badiiy rahbar, direktor lavozimlarida, 1944-yildan Toshkent konservatoriyasida o'qituvchi, professor, rektor lavozimlarida, 1964-1966 yillarda Samarqand opera va balet teatrining direktori, badiiy rahbari va bosh dirijyori lavozimlarida samarali mehnat faoliyatini olib borgan.

Birinchi asari -"Sodrash" marshi T.Sodiqov va Sh.Ramazonov bilan hamkorlikda yuzaga kelgan (1929). Ustozi S.N.Vasilenko bilan hamkorlikda ilk o'zbek operalari "Bo'ron" va "Buyuk kanal"ni yaratgan. Ashrafiy Hamza nomidagi O'zbekiston Davlat mukofoti (1970) hamda J.Neru (1971), J.A.Nosir (1972) xalqaro mukofotlari laureati. Mislsiz xizmatlari uchun Ashrafiyga Xalq artisti unvoni (1951) berilgan. U 1943-yil "Qahramonlik simfoniya"si uchun ikkinchi darajali Stalin mukofotiga ham sazovor bo'lgan (Ashrafiy 50 ming rubl miqdoridagi mukofot pulini aviaeskadrilya va tank kolonnasi qurilishi uchun davlat mudofaa fondiga topshirgan). Ashrafiy "Dilorom" (1953), "Shoir yuragi" (1962) operalari, "Sevgi tumori" (1969) baleti, "Qahramonlik simfoniyasi" (1942) (Davlat mukofoti), "O'zbekiston" (1947) va "Baxt qo'shig'i" (1951, Davlat mukofoti, 1952) kantatalari, "Farg'onacha" (1943) orkestr uchun syuita, filmlar uchun musiqalar va boshqa asarlar muallifidir.

Muxtor Ashrafiy 1975-yil 15-dekabr kuni Toshkentda vafot etgan. 1975-yil bastakorning "Hayotimda musiqa" nomli xotira kitobi nashrdan chiqarildi. 1976-yilda Toshkent konservatoriyasiga uning nomi berildi.

O'zbekiston Ministrlar Sovetining 1976-yil 22-iyundagi 440-son qaroriga asosan Muxtor Ashrafiy sharafiga bastakor umrining so'nggi yillarini o'tkazgan (1969-yildan 1975-yilgacha) Mirzo Ulug'bek tumani Markaz-1 dahasi 15-uy 25-xonadon o'rnida muzey tashkil etilgan. Muzey o'z faoliyatini rasman 1982-yil 11-iyun sanasidan, ya'ni Ashrafiy tavalludining 70 yilligi nishonlangan kundan boshlangan. Bu muzey Muxtor Ashrafiyning ko'pqirrali dunyosi bilan tanishtiradi. Bu uyda "Temur Malik" baletlari "Sevgi tumori", "Rustam haqida qissa" xotira kitobining dastlabki bobi va aratoriyasi yaratilgan.

Muzey fondi asosini kompozitorning oilasi, hamkasblari va shogirdlari taqdim etgan 16 mingdan ortiq eksponatlardan iborat kompozitorlik va dirijyorlikka oid keng arxivdan iborat. Arxiv hujjatlari nafaqat kompozitorning hayot va ijod yo'li, balki musiqa san'ati taraqqiyoti haqida ham hikoya qiladi.

Muzeyda Muxtor Ashrafiyning madaniyatining turli sohalaridagi faoliyatini aks ettiruvchi fotosuratlar, afishalar, dasturlar, xatlar va yodgorliklar bilan tanishish mumkin. Muzeyga haykaltarosh S.X.Babayan tomonidan yasalgan Muxtor Ashrafiyning marmardan ishlangan byusti o'rnatilgan.

Memorial uy-muzeyning birinchi zalida M.Ashrafiyning 1912-yildan 1945-yilgacha bo'lgan dastlabki hayoti va faoliyatini o'z ichiga oluvchi turli eksponatlar joylashtirilgan. Avloddan avlodga o'tib kelayotgan oilaviy ashyolar va kompozitorning bolaligi va yoshligi o'tgan Buxoro shahridagi ota-ona maketi qo'yilgan. Shu bilan birga, zalda faoliyatini aks ettiruvchi bir qancha teatr afishalari, fotosuratlar namoyishga qo'yilgan.

Kompozitorning otasi Ashrafxon Hofizning yagona fotosurati, musiqa sozlari (dutor va tanbur)ga alohida joy ajratilgan. Shuningdek, bu zalda Ashrafiyning 1924-yili Buxorodagi Sharq musiqa maktabida tushgan noyob fotosurati, 1929-yil 28-may sanasi qo'yilgan Buxoro Sharq musiqa maktabi attestati, Ashrafiy asarining birinchi bor yozib olingan marsh ovozli plastinkasi, 1942-yilgi "Ulug'bek" operasining birinchi spektakli dasturi kabi noyob buyumlar namoyishga qo'yilgan.

Bu zalda Ashrafiyning badiiy rahbarlik va bosh dirijyorlik faoliyatidagi musiqiy teatr faoliyatiga alohida e'tiborga olinib, ekspozitsiyada o'sha davrlardagi spektakllarni sahnalashtirish bilan bog'liq ko'plab hujjatlar mavjud. Zal vitrinasida Ashrafiyning birinchi bor kiygan dirijyorlik kamzuli va tayyoqchasi, zal markazida esa kompozitor royali, qadimgi zang chaluvchi soat mavjud.

Muzeyning ikkinchi zalida Leningrad davlat konservatoriyasi qoshidagi opera studiyasining, shuningdek, Ashrafiy rahbarligidagi J.Bizening “Karmen” va Dj.Verding “Aida” operalari ijrosi bilan bog‘liq repertuar planlar taqdim etilgan.

XX asrning 50-yillarida dirijyorning Boltiqbo‘yi, Ukraina, Kavkaz, O‘rta Osiyo respublikalari va Moskvadagi O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati dekadasi simfonik orkestr bilan faol ishtiroki aks ettirilgan gastrol faoliyati namoyish etiladi, u joylarda davlat mukofoti bilan taqdirlangan uning “Baxt haqida qo‘shiq” yangi kontatasi ijro etilgan.

Muzeyning ikkinchi qavatiga chiqqandan keyingi yo‘lakda Yu.Yelizarov mo‘yqalamiga mansub Ashrafiyning katta portreti, Tojikiston san‘at arboblari tomonidan tortiq etilgan Rudakiy va S.Ayniy siymosi tasvirlangan gilam osib qo‘yilgan. Bu esa uy-muzeyning ekspozitsiyalari ichida yaqqol ko‘zga tashlanib turadi.

Uchinchi zalda Ashrafiyning nixoyatda faol tashkilotchilik va dirijyorlik faoliyati haqida hikoya qilinadi, lekin uning o‘zi ham bu paytlarda musiqa yozishdan to‘xtamagan. Tomoshabinlar A.Navoiyning “Sabba‘i sayyor” asari syujeti asosidagi “Dilorom” operasini (1958) yaratish tarixi bilan tanishishlari mumkin. Bu asar Ashrafiy ijodidagi yangi bosqichni boshlab berdi va musiqa olamida muhim voqea bo‘lib qoldi.

Ekspozitsiyada 1950-1960 yillarda yaratilgan nota nashrlari, “Vatanim tongi”, “Temur Malik”, “Og‘ir kunlarda” simfonik poemalarining mualliflik qo‘lyozmalaridan parchalar namoyish etiladi. Kompozitor ijodining cho‘qqilaridan biri bo‘lgan “Sevgi tumori” baletini sahnalashtirish bilan bog‘liq ekspozitsiyalar ham ushbu ekspozitsiyadan o‘rin olgan.

Bu zalda Ashrafiyga J.Neru nomidagi xalqaro mukofot berilganligi bilan bog‘liq ekspozitsiya (balet J.Neru xotirasiga bag‘ishlangan), Indira Gandi yo‘llagan maktub, Indira Gandining Dehlida J.Neru mukofoti laureati bilan tushgan surat (1973), laureati diplomi, Indira Gandining kichik haykalchasi kabi buyumlar namoyishga qo‘yilgan.

To‘rtinchi zalda Ashrafiyning 1960-1970 yillarda yaratgan opera va balet spektakllariga oid noyob ekspozitsiyalar bilan tanishish mumkin. Xususan, “Zaynab va Omon”, “Maysaraning ishi”, “Qorong‘udan yorug‘likka”, “Yoriltosh”, “Oyniso”, “Orzu”, “Maskarad” operalari ana shu davrlarda yaratilgan asarlardir. 1967-yili A.Xachaturyanning “Spartak” baletini muallifning shaxsan ishtirokida sahnalashtirishi Ashrafiy hayotida muhim voqea bo‘lib qoldi, boshqa tomondan ularni uzoq yillar davomida do‘stlik rishtalari bog‘lab turar edi.

Ekspozitsiyada B.Qorieva va V.Vasilyev ishtirokidagi “Temur Malik” va “Sevgi va qilich” balet-spektakli ustida olib borilgan ishlarning ham har bir bosqichi aks ettirilgan. Shuningdek, bu zalda “Rustam haqidagi doston” oratoriyasining materiallari – stendlar, B.Zeydman tomonidan yaratilgan “Rustam haqida doston” baletidan yozib olingan gramplastinkalar albomi, 1959-yilda Moskvada bo‘lib o‘tgan O‘zbekiston adabiyoti va san‘atining uchinchi kunligi materiallari, Ashrafiyning 60 yilligi munosabati bilan unga atalgan ko‘pgina mashhur shaxslarning tabrik telegramma va sovg‘alari kabi noyob buyumlar ham o‘rin egallagan.

Beshinchi zal hayotining 30-yilini respublika uchun musiqachi kadrlar yetkazib berishga bag‘ishlangan kompozitorning pedagogik va jamoatchilik ishlari bilan tanishtiradi. Musiqa madaniyatining R.Glier, Yu.Tyumen, G.Ginzburg singari mashhur arboblarning kompozitor haqidagi fikrlari yozib qo‘yilgan. Ashrafiyning opera studiyasi yosh qo‘shiqchilari bilan tushgan fotosuratlar ham qo‘yilgan. Shuningdek, Ashrafiyning respublika va xorijda mashhur bo‘lib ketgan D.Abdurahmonova, A.Abdugayumov, G.To‘laganov, E.Toshmatov, X.Shamsutdinov, F.Yakubjanov, K.Usmanov singari shogirdlarining fotosuratlarini ham ushbu zalda ko‘rish mumkin.

Bundan tashqari bu zalda shoir Furqatning taqdiridan hikoya qiluvchi “Shoirning yuragi” operasini yaratishga bag‘ishlangan ekspozitsiyalar guruhi joylashtirilgan. Shuningdek, Qoraqalpog‘iston (1971) va O‘zbekiston (1975) Oliy Kengashlaridagi deputatlik guvohnomalari, Chexoslovakiya, Hindiston, Shri-Lanka, Misr, Eron kabi davlatlarga qilgan safariga oid fotosurat va buyumlar, “Hindiston kundaligi” kitobi, Ashrafiyning so‘nggi asari “Musiqa mening

hayotimda” maqolalar to‘plami, vitrinadagi marhumning yuzidan olingan gips tasvir va qo‘lining nusxasi kabi eksponatlar ham ushbu zaldan o‘rin olgan.

Oltinchi zal Ashrafiyning ijodxonasi hisoblanadi. Hozirgi paytgacha unga hech qanday o‘zgartirish kiritilmagan. Kompozitorning ko‘pqirrali ijodiy ish vaziyati saqlab qoling. Xonada yozuv stoli, pianino bor. Devorda Nikolay Rismkiy-Korsakovning portreti, kompozitorning hayoti va ijodiy faoliyati bilan bog‘liq bo‘lgan hamkorlar va do‘stlarining fotosuratlarini osib qo‘yilgan. Kitob javoniga tarix, falsafa, musiqa bo‘yicha kitoblar, so‘rovnoma va ensiklopediya nashrlari, badiiy adabiyotlar, xorijiy tildagi kitoblar, nota qo‘lyozmalari terib qo‘yilgan. Stolchaga Muxtor Ashrafiy hayotining so‘nggi yillarida foydalangan ashyolar terib qo‘yilgan.

Yog‘ochdan yasalgan va qimmatbaho toshlar bilan bezatilgan o‘zbek xalq musiqa sozlari muzeyning qimmatbaho ashyolari hisoblanib, ularni Ashrafiyga usta A.Abdullayev sovg‘a qilgan. 1930-1970 yillardagi Ashrafiyning shaxsiy arxivi, nodir qo‘lyozmalar, o‘zbek musiqa sozlari to‘plami, rasmlar, afishalar, hujjatlar, spektakl dasturlari, musiqiy yozuvlar, kitoblar, gramplastinkalar ham noyob eksponatlar sirasiga kiradi.

Muxtor Ashrafiy uy-muzeyida saqlanayotgan hujjatlar, nota qo‘lyozmalari, fotosuratlar, gramplastinkalar va shaxsiy buyumlar kompozitorning ijodiy faoliyatini o‘rganishda muhim manba vazifasini bajaradi. Har bir eksponat muayyan tarixiy davr, ijodiy jarayon yoki san‘atkorning shaxsiy hayoti bilan bog‘liq ma‘lumotlarni o‘zida mujassam etadi. Muzey fondidagi materiallar o‘zbek opera, balet, simfonik va dirijyorlik san‘ati taraqqiyotining ayrim bosqichlarini yoritish imkonini beradi. Shu jihatdan uy-muzey musiqa san‘ati tarixiga oid ilmiy tadqiqotlar uchun muhim manbaviy maskan hisoblanadi.

Istiqbolda muzey fondidagi nodir qo‘lyozmalar, fotosuratlar va musiqiy yozuvlarni bosqichma-bosqich raqamlashtirish uning ilmiy-ma‘rifiy imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Elektron katalog, audio-vizual materiallar va virtual ekskursiyalar yaratish Muxtor Ashrafiy merosini keng auditoriyaga yetkazishga xizmat qiladi. Bunday loyihalar tadqiqotchilar, talabalar va musiqa ixlosmandlari uchun muzey materiallaridan foydalanish imkoniyatini oshirib, uy-muzeyning zamonaviy axborot va ma‘rifat markazi sifatidagi faoliyatini rivojlantirishga yordam beradi.

Muxtasar qilib aytganda Muxtor Ashrafiy uy-muzeyi milliy musiqa san‘ati tarixini o‘rganish va hujjatli tadqiqotlar uchun muhim manbadir. Mazkur memorial uy-muzeyning ko‘pqirrali ma‘rifiy ishlari yosh avlod ma‘naviy olamini boyitib, ularda milliy an‘analarga, o‘zbek klassik musiqasining buyuk vakili ijodiy merosiga chuqur hurmat tuyg‘usini shakllantirib kelmoqda. Muzey haqli ravishda mamlakatimiz yoshlarining ma‘naviy-axloqiy tarbiya markaziga aylanib qoldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Альмеев Р.В. Музеи Узбекистана и социально-культурные перспективы их развития. Ташкент, 2007.
2. Бекмуродов М., Рашидова М. Музейшунослик. Тошкент. «Ворис Али», 2006.
3. Курязова Д. Ўзбекистонда музей иши тарихи. -Т.: Санъат, 2010.
4. Kuryazova D.T. Muzey ishi tarixi va nazariyasi. – Toshkent: Oqituvchi, 2007. -160 b.
5. Орифжонова Г.Р. XIX-XX аср бошларига оид Ўзбекистон этномаданий меросини сақлаш, тадқиқ этиш ва намоиш этишининг тарихий-маданий жиҳатлари. Тарих фан.фал.док.дисс. –Тошкент, 2021.

FALSAFA TARIXIDA ERKINLIK MASALASIGA NISBATAN
YONDOSHUVLAR TAHLILI

Norliyev Rustam Ibragimovich,
Termiz davlat pedagogika instituti
Falsafa va ma'naviyat asoslari kafedrası mudiri,
falsafa fanlari nomzodi, dotsent
Orcid: 0009-0007-6348-681X

Annotatsiya. Ushbu maqolada falsafiy tafakkur tarixida inson erkinligiga bo'lgan yondashuvlar, mutafakkirlarning mazkur tushuncha borasidagi qarashlari falsafiy-germenevtik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Shuningdek, inson erkinligiga qo'yiladigan talablar, erkinlikning diniy-falsafiy asoslari misollar asosida ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: falsafa, hermenevtika, inson, Sharq falsafasi, musulmon falsafasi, erkinlik, hurriyat, Abu Nasr Forobiy.

Аннотация. В данной статье с философско-герменевтической точки зрения анализируются подходы к свободе человека в истории философской мысли, а также взгляды мыслителей на данное понятие. Кроме того, на основе примеров раскрываются требования, предъявляемые к человеческой свободе, и религиозно-философские основы свободы.

Ключевые слова: философия, герменевтика, человек, восточная философия, мусульманская философия, свобода, воля, Абу Наср Фараби.

Abstract. This article analyzes approaches to human freedom in the history of philosophical thought and the views of thinkers on this concept from a philosophical-hermeneutic perspective. In addition, the requirements for human freedom and the religious-philosophical foundations of freedom are illustrated through examples.

Keywords: philosophy, hermeneutics, human being, Eastern philosophy, Muslim philosophy, freedom, liberty, Abu Nasr al-Farabi.

Erkinlik axloqiy falsafada asosiy mavzu hisoblanadi. Bu masala ikkita asosiy jihatga ega. Biri tanlov bilan bog'liq va iroda erkinligi deb ataladi, ikkinchisi harakatni amalga oshirish bilan bog'liq va harakat yoki xulq-atvor erkinligi deb ataladi. Shu nuqtai nazardan, erkinlik muammosini quyidagicha shakllantirish mumkin: inson o'z xohishi bilan biror narsani tanlaydimi yoki uning tanlovi biron bir tashqi sabab bilan belgilanadimi? Insonning harakatlari qandaydir tarzda oldindan belgilanganmi yoki ularni o'zlari bajaradimi? Agar inson iroda erkinligiga ega bo'lsa, u nimani xohlashini to'liq anglay oladimi? Inson xohlagan narsani qila oladimi? Inson qay darajada erkin?

Islom tafakkur an'alarida erkinlik muammosi asosan kalom ilmi sohasi sifatida qaraladi va har doim taqdir, iroda va yaratilish masalalari kontekstida qisqacha ko'rib chiqiladi. Muammoning ilohiyotshunoslik jihatiga urg'u berish bir tomondan ijobiy ko'rinishi mumkin bo'lsa-da, boshqa tomondan, bu uning falsafiy jihatlarini e'tiborsiz qoldirishga olib keldi. Darhaqiqat, islom faylasuflari ham bu masala bo'yicha ko'plab muhim g'oyalarni ilgari surishgan va erkinlik muammosini hal qilishda ikkala yondashuvni birgalikda ko'rib chiqish muhimdir[2].

Bugungi kunga qadar Islom tafakkurida erkinlik muammosi asosan teosentrik nuqtai nazardan talqin qilingan va Xudoning mutlaq qudratini ta'kidlash jarayonida inson erkinligi masalasi deyarli e'tibordan chetda qolgan. Agar maqsad bu muammoga yechim topish bo'lsa, unga antroposentrik nuqtai nazardan yondashish maqsadga muvofiqdir.

Har bir inson kundalik hayotda tez-tez ishlatadigan "erkinlik" tushunchasini o'ziga xos tarzda ta'riflashi mumkin. "Erkinlik" haqida fikr yuritishda yuzaga keladigan muammolarni "Erkinlik nima?" degan savol atrofida birlashtirish mumkin. Bu savol, birinchi navbatda, inson

xatti-harakatlarini, shaxs va jamiyat o'rtasidagi hamda jamiyat va shaxs o'rtasidagi munosabatlarni o'rganishni talab qiladi. Bu yerdagi markaziy masala inson xatti-harakatlarida cheklovlarning mavjudligi yoki yo'qligi va agar shunday bo'lsa, bu cheklovlar qayerdan boshlanadi va qayerda tugaydi kabi masalalarni muhokama qilishni talab qiladi. Bunday masalalarni "tanlov va harakat" tushunchalari doirasida qisqacha ko'rib chiqish mumkin[1].

Islom falsafasida "erkinlik" so'zi odatda "hurriyat" tushunchasi orqali ifodalanadi. Ushbu tushuncha odatda ikki ma'noda talqin qilinadi: birinchisi infinitiv bo'lib, "olijanoblik" degan ma'noni anglatadi, ikkinchisi esa "ozod bo'lish, mustaqillikka erishish" degan ma'noni bildiradi. "Hur" so'zi "qul emas", "hurmatli", "olijanob", "eng yaxshisi" degan ma'noni anglatadi.

Rag'ib Isfahoniy (vaf.1109-y.) "hur" so'zini "qulning aksi" deb ta'riflab, ushbu tushunchani ikki xil – huquqiy va axloqiy ma'noda talqin qiladi. Huquqiy ma'noda erkinlik "insonga uning maqomi va mavqeiga muvofiq hukmni qo'llash", axloqiy ma'noda esa "insonning dunyoviy manfaatlar va ochko'zlik kabi yomon fazilatlardan ozodligi"dir[3].

Isfahoniy islom axloqshunosligida katta ahamiyatga ega bo'lgan "az-Zari'a" asarida "karam" (olijanoblik) tushunchasi amalda barcha yaxshi amallar va harakatlarni qamrab olgan tushuncha sifatida erkinlik bilan sinonim ekanligini ta'kidlaydi. Biroq, u "ozodlik" tushunchasi asosan "shahvoniy istaklar va dunyoviy maqsadlarga qul bo'lmagan shaxs"ni anglatish uchun ishlatilishini ta'kidlaydi.

"Erkinlik" so'zi ko'pincha dastlab cheklovlar yoki majburlashning yo'qligi sifatida tushuniladi. Ba'zi ta'riflarda erkinlik "erkin bo'lish, hech narsaga qaram bo'lmaslik, tashqi kuchlar ta'siriga duchor bo'lmaslik, tanlash qobiliyatiga ega bo'lish, o'z xohishi bilan qaror qabul qilish, shaxsiy, ijtimoiy, axloqiy va intellektual erkinlik, so'z erkinligi, harakatlanish erkinligi va din" degan ma'noni anglatadi[4].

Boshqa bir ta'rifda erkinlik mustaqillik, tashqi ta'sirdan ozodlik, to'siqlarning yo'qligi, majburlashning yo'qligi deb ta'riflanadi. Ya'ni erkinlik insonning har qanday tashqi ta'sirdan mustaqil ravishda, o'z xohishiga, o'z qonunlariga va o'z fikriga tayanib qaror qabul qilish qobiliyati (tanlash erkinligi), insonning o'z xohishi bilan harakat qilish qobiliyati va tashqi to'siqsiz ishlash qobiliyatidir.

Yana bir shunga o'xshash ta'rifda erkinlik insonning nima qilishni xohlashi va nima qilishni xohlamasligini o'z ixtiyori bilan hal qilish qobiliyati va o'z qarorining talablarini bajarishda boshqalar tomonidan cheklanmaslik, har qanday cheklovlardan mustaqillik, xohlagan narsasiga erishish qobiliyati va xohlagan narsasini qilish qobiliyati (mutlaq erkinlik) sifatida talqin qilinadi[5].

Boshqa bir ta'rifga ko'ra, erkin inson - qul bo'lmagan, mahbus bo'lmagan shaxs. Erkinlik – bu faqat o'zi xohlagan narsani qiladigan shaxsning holati. Umumiy ma'noda, bu majburlash va zo'ravonlikka duchor bo'lmaydigan, balki o'z xohishi va tabiatiga muvofiq harakat qiladigan holatdir, siyosiy va ijtimoiy ma'noda, bu qonun bilan taqiqlanmagan harakatlarni bajarish va qonun bilan belgilanmagan harakatlarni bajarishdan tiyilishdir.

Ayniqsa, tasavvuf va falsafaga oid kitoblarda erkinlik tushunchasi asta-sekin axloqiy ma'noga o'tdi va bu kontekstda ko'proq qo'llanila boshlandi. Masalan, Abu Ali ibn Sino saxovatni "ruh uchun katta qiymatga ega va foydali ishlarni bajarish uchun zarur bo'lgan fazilatlardan bahramand bo'lish" deb tushuntirgan va bu holat erkinlik deb ham atalishini ta'kidlagan. Bu ta'riflar va tushuntirishlar ma'naviy boylik va saxovatning xilma-xilligini ifodalaydi[6].

Eng umumiy ma'noda erkinlik qaramlik va bo'ysunishdan ozodlik, tashqi ta'sirlardan mustaqillik va ozod holatda yashashni anglatadi. Yana bir ta'rif shundaki, inson o'z xohish-istaklari va qarashlariga muvofiq o'z qarorlarini qabul qiladi va o'z tanlovini ixtiyoriy ravishda amalga oshiradi. Bu yerda erkinlik o'zini «erkin iroda» sifatida namoyon qiladi. Bu ta'riflar juda umumiy va erkinlikning turli tushunchalari uchun ishlatilishi mumkin. Erkinlik siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy va falsafiy sohalar bilan bevosita bog'liq bo'lib, har bir sohaning erkinlikka o'z yondoshuvi mavjud. Siyosiy va ijtimoiy sohalarida erkinlik tushunchasi murakkabroq va ko'p

qirrali. Masalan, liberalizm da erkinlik asosiy tamoyil hisoblanadi, ammo bunda shaxsiy erkinliklar haddan tashqari ta'kidlangan. Biroq, siyosiy masalalarda bu butun jamiyat manfaatlariga tegishli, shuning uchun individual erkinlik jamoaviy erkinlikni cheklamasligi kerak. Iqtisodiyotda tashqi qaramlik erkinlikni cheklaydi. Shuning uchun bu masalalar muvozanatli bo'lishi kerak. Falsafiy nuqtai nazardan, erkinlik qadim zamonlardan beri nazariy tushuncha sifatida o'rganilib kelinmoqda va deyarli barcha ta'limotlar erkinlik uchun o'z talqinlari va talablariga ega[7].

Erkinlikni boshqacha nuqtai nazardan ham ta'riflash mumkin: Inson biror harakatni bajarish yoki qilmaslikda erkindir. Inson o'ylaydi, mulohaza qiladi, qaror qabul qiladi va bu harakatni bajaradi va natijada u mas'uliyatli shaxs maqomiga o'tadi. Erkinliksiz burch va mas'uliyat haqida gapirish mumkin emas. Shu ma'noda, erkinlik axloqning eng asosiy tushunchalaridan biridir va uning yo'qligi hatto axloqning yo'qolishiga olib keladi. Shu sababli, azal-azaldan falsafa tarixida axloqshunoslar erkinlik muammosiga alohida e'tibor berishadi.

Axloqshunos olimlar erkinlikni ikki turga ajratadilar: moddiy va ma'naviy erkinlik. Ma'naviy erkinlik - bu bizga va vijdonimizga tegishli bo'lgan yaxshilik yoki yomonlik qilish-qilmasligini hal qilish qobiliyati. Moddiy erkinlik tananing erkin harakatlanishi va turli harakatlarni bajarish sifatida belgilanadi. Shuning uchun moddiy erkinlik - bu tanaga, organizmga tegishli erkinlik bo'lsa, ma'naviy erkinlik - bu insonning ichki dunyosi bilan bog'liq erkinlikdir[8].

Axloqning asosiy boshlang'ich nuqtasi insonning moddiy emas, balki ma'naviy tomonidir. Axloq birinchi navbatda insonning ichki dunyosini, uning ma'naviy tomonini to'g'rilashga qaratilgan bo'lib, keyin o'sha odamdan kelib chiqadigan yaxshi va yomon harakatlarni hisobga oladi. Shuning uchun erkinlik masalasida shaxsning ma'naviy tomoniga ko'proq e'tibor qaratiladi. Biroq, inson nafaqat ma'naviy mavjudotdir, uning harakatlari va oqibatlari ham erkinlik doirasiga kiradi va shu nuqtai nazardan ular huquqiy tadqiqotlar doirasiga ham kiradi.

Deterministlar odamlar axloqiy harakatlarida erkin emasligini ta'kidlaydilar, ratsionalistlar odamlar to'liq erkinlikka ega ekanligini ta'kidlaydilar, sotsiologik yondashuv tarafdorlari esa odamlar o'z harakatlarida qisman erkin ekanligini ta'kidlaydilar. Umuman olganda, erkinlik axloqiy harakatlarning asosiy shartidir. Erkinliksiz mas'uliyat yoki axloqiy harakat haqida gapirish mumkin emas. Erkinlik insonning tanlovi, qaror qabul qilishi va amalga oshirish jarayonida paydo bo'ladi[3].

Boshqa ko'plab tushunchalar singari, erkinlikning to'liq va aniq ta'rifini berishning iloji yo'qligi sababli, uni uning qarama-qarshi tomonlari bilan bir qatorda ko'rib chiqish kerak. Erkinlikning qarama-qarshi tomonlaridan biri «majburlash». Majburlash - bu insonga uning irodasiga qarshi biror narsani, vazifani yuklashdir. Diniy-axloqiy nazariyalarda ham iroda erkinligi asosiy masala hisoblanadi. Ba'zi diniy ta'limotlar inson irodasini qisman (qisman) deb hisoblaydi, Xudoning irodasi esa mutlaq (universal) bo'lib, Xudo odamlarga nima qilish va nima qilmaslik kerakligini aytishini ta'kidlaydi. Biroq, Xudo odamlarni majburlamaydi. Shunga ko'ra, Xudo odamlarga qisman iroda berdi va ularga yaxshilik va yomonlik, to'g'rilik va noto'g'rilik o'rtasida tanlov qilish huquqini qoldirdi. Odamlar bu qisman iroda orqali tanlov erkinligiga ega.

Axloqiy falsafa nuqtai nazaridan, erkin iroda insonning muayyan sharoit va vaziyatlarda tanlov qilishini anglatadi. Agar ular boshqa vaqtda va boshqa sharoitlarda qabul qilganlaridan boshqacha qaror qabul qila olsalar, bu erkin iroda mavjudligini ko'rsatadi. Shu asosda erkinlikni quyidagicha ta'riflash mumkin: "xatti-harakatlarning oqibatlari uchun javobgarlikni qabul qilish, ularning ortida o'zimiz turganimizni anglash holati"[2].

Bu ta'riflarning barchasidan tashqari, erkinlik nafaqat uni atama sifatida aniqlash, balki uni tushunish va talqin qilish masalasi ekanligini ta'kidlash muhimdir. G'oyalar tarixi erkinlik muammosiga turli xil yondashuvlar bilan to'la: ba'zilar uni himoya qilishgan, boshqalari esa rad etishgan. Yana boshqalar, ikkala yondashuv ham bir oz haqiqatni o'z ichiga oladi deb hisoblab, murosaga kelish yo'lini izlashgan.

Musulmon falsafasida erkinlik masalasi eng murakkab va bahsli falsafiy muammolardan biri bo'lib, insonning borliqdagi o'rnini, uning irodasi va axloqiy mas'uliyatini hamda ilohiy taqdir (qadar) bilan bog'liqligini tushuntirishga qaratilgan. Bu savol nafaqat nazariy va falsafiy nuqtai nazardan, balki diniy, axloqiy va ijtimoiy hayot uchun ham katta ahamiyatga ega, chunki u insonning «mas'uliyatli mavjudot» sifatidagi maqomini belgilaydi[5].

Islom falsafasi tarixi davomida erkinlik masalasi turli tafakkur maktablari tomonidan turlicha talqin qilingan. Jabariylar asosan inson irodasini inkor etishgan va barcha harakatlar faqat Allohning irodasi bilan sodir bo'ladi, deb ishonishgan. Bu yondashuvda inson tanlovi va mas'uliyati ikkinchi darajali deb tushunilgan. Qadariylar esa, aksincha, inson to'liq iroda erkinligiga ega deb ishonishgan va uning harakatlari va tanlovlari shunchaki uning irodasi natijasi ekanligini ta'kidlashgan. Bu ikki qarash o'rtasidagi keskin farq keyinchalik Islom ilohiyotining rivojlanishiga turtki bo'ldi.

Ash'ariy va Moturidiy maktablari bu ikki qarash o'rtasida muvozanatni tanlab, odamlarning xohish va tanlash qobiliyati borligini, ammo bu qobiliyat Allohning mutlaq irodasi doirasida amalga oshirilishini ta'kidlashgan. Tasavvufda erkinlik masalasi ko'proq ma'naviy va ichki ahamiyatga ega bo'lib, istakdan xalos bo'lish, ma'naviy poklanish va ilohiy haqiqatga yaqinlashish sifatida talqin qilinadi. Bu yondashuvda haqiqiy erkinlik tashqi tanlovdan ko'ra ko'proq ichki erkinlik bilan, ya'ni insonning o'z egosidan ustunligi bilan bog'liqdir.

Umuman olganda, musulmon falsafasida erkinlik masalasi insonning axloqiy mas'uliyati, foni dunyoda sinovning mohiyati va ma'naviy yetuklik jarayoni bilan uzviy bog'liqdir. Bu savol insonni o'z harakatlari ustida chuqur mulohaza yuritishga hamda to'g'ri va noto'g'ri amallar o'rtasida ongli tanlov qilishga undaydi. Shu ma'noda, erkinlik nafaqat falsafiy tushuncha, balki inson hayotining amaliy va ma'naviy asosini tashkil etuvchi muhim qadriyatdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abu Nasr Forobiy: Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 206. – 320 b.
2. Falsafa qisqacha izohli lug'at. – Toshkent: Sharq, 2004. – 320 b.
3. Gomperz T. Greek Thinkers – A History of Ancient Philosophy. Volume: I. Translated by Laurie Magnus. – London: John Murray, 1901.
4. Po'latova D., Qodirov M., Ahmedova M., Abduhalimov A. Falsafa tarixi (Sharq falsafasi). – Toshkent: Toshkent davlat sharqshunoslik instituti. 2013. – 532 b.
5. Urhan V. İnsan ve Tanrı'nın Kişiliği, Ankara Okulu Yay., – Ankara, 2002.
6. Weatherford R. The Implications of Determinizm. – London, 1991. – 288 p.
7. Xayrullayev M. Uyg'onish davri va Sharq mutafakkiri. (Forobiy va Ibn Sino haqida). – Toshkent: O'zbekiston, 1971. – 310 b.
8. Zagzebski L. T. The Dilemma of Freedom and Foreknowledge, Oxford Un. Press, New York, 1991.

RAQAMLI AVLOD FENOMENI: TARBIYA STRATEGIYALARI VA IJTIMOY IDENTIFIKATSIYA MUAMMOLARI

Raxmatullayev Dilmurod Raxmatullayevich,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
Andijon davlat pedagogika instituti,
mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli avlod fenomenining shakllanishi, uning ijtimoiylashuv jarayonlari hamda zamonaviy tarbiya strategiyalari bilan o'zaro bog'liqligi ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: raqamli avlod, ijtimoiy identifikatsiya, tarbiya strategiyasi, raqamli sivilizatsiya, media savodxonlik, tanqidiy tafakkur, madaniy immunitet, ijtimoiy ong, tarmoqli jamiyat, raqamli etika.

Аннотация. В данной статье с социально-философских позиций анализируются процессы формирования феномена цифрового поколения, особенности его социализации и взаимосвязь с современными стратегиями воспитания.

Ключевые слова: цифровое поколение, социальная идентификация, стратегия воспитания, цифровая цивилизация, медиаграмотность, критическое мышление, культурный иммунитет, общественное сознание, сетевое общество, цифровая этика.

Abstract. This article examines the phenomenon of the digital generation, its socialization processes, and its relationship with contemporary educational strategies from a socio-philosophical perspective.

Keywords: digital generation, social identification, educational strategy, digital civilization, media literacy, critical thinking, cultural immunity, public consciousness, network society, digital ethics.

Kirish. XXI asr boshlaridan boshlab insoniyat taraqqiyoti tarixida yangi bosqich – raqamli sivilizatsiya davri shakllanmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi, internet tarmoqlarining global miqyosda kengayishi, sun'iy intellekt tizimlarining kundalik hayotga kirib kelishi va raqamli platformalarning ijtimoiy munosabatlar tizimiga chuqur integratsiyalashuvi natijasida insonning yashash tarzi, dunyoqarashi va ijtimoiy xulq-atvorida tub o'zgarishlar yuz bermoqda. Ushbu jarayonlar ayniqsa yosh avlodning ijtimoiylashuvi, identifikatsiyasi va ma'naviy kamolotiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda.

Zamonaviy ilmiy adabiyotlarda internet, mobil texnologiyalar va raqamli kommunikatsiya vositalari bilan birgalikda voyaga yetayotgan avlod “raqamli avlod” (Digital Generation), “Z avlodi” (Generation Z) yoki “tarmoqli avlod” (Network Generation) sifatida tavsiflanadi. Ushbu avlod vakillari uchun raqamli muhit nafaqat axborot olish vositasi, balki ijtimoiy identifikatsiya, kommunikatsiya, ta'lim va madaniy tajriba shakllanishining asosiy makoniga aylanib bormoqda. Natijada shaxsning ijtimoiylashuvi an'anaviy tarbiya institutlari – oila, maktab, mahalla va tengdoshlar guruhi bilan bir qatorda virtual hamjamiyatlar, ijtimoiy tarmoqlar, bloglar va algoritmik platformalar ta'siri ostida ham amalga oshmoqda.

Raqamli avlod fenomenining shakllanishi ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlar uchun yangi ilmiy muammolarni yuzaga keltirmoqda. Bir tomondan, raqamli texnologiyalar yoshlarning bilim olish imkoniyatlarini kengaytirib, global axborot makoniga erkin kirish, kreativ fikrlash va innovatsion faoliyatni rivojlantirish uchun qulay sharoit yaratmoqda. Ikkinchi tomondan esa axborotning haddan tashqari ko'pligi, dezinformatsiya, manipulyativ kommunikatsiyalar, virtual qaramlik, identitet inqirozi va qadriyatlar tizimining fragmentatsiyalashuvi kabi xavflarni ham yuzaga keltirmoqda. Ayniqsa, yoshlarning ijtimoiy identifikatsiyasi jarayonida virtual va real makon o'rtasidagi chegaralarning tobora xiralashib borishi tarbiya strategiyalarini qayta ko'rib chiqishni talab etmoqda.

O'zbekiston sharoitida ham raqamli transformatsiya jarayonlari jadal sur'atlarda kechmoqda. So'nggi yillarda internet foydalanuvchilari sonining keskin ortishi, elektron ta'lim platformalarining rivojlanishi, davlat xizmatlarining raqamlashtirilishi va sun'iy intellekt texnologiyalarining joriy etilishi yoshlarning hayot tarziga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida inson kapitalini rivojlantirish, yoshlarni ma'naviy barkamol etib tarbiyalash, ularning intellektual salohiyatini yuksaltirish va milliy qadriyatlarga sodiqligini mustahkamlash ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Bu esa raqamli avlodning ijtimoiy identifikatsiyasi va tarbiya strategiyalarini ilmiy jihatdan o'rganish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Adabiyotlar tahlili. Raqamli avlod fenomeni, yoshlarning ijtimoiy identifikatsiyasi va zamonaviy tarbiya strategiyalari xorijiy olimlar tomonidan turli nazariy yo'nalishlarda o'rganilgan. Manuel Kastells tarmoqli jamiyat nazariyasida internet va axborot texnologiyalari shaxs identiteti hamda ijtimoiylashuv jarayonlarini o'zgartirishini asoslaydi. Entoni Giddens identitetni shaxs tomonidan doimiy ravishda qayta shakllantiriladigan refleksiv loyiha sifatida talqin qiladi. Zigmunt Bauman "suyuqlashgan zamonaviylik" nazariyasi orqali zamonaviy yoshlar identitetidagi beqarorlik va o'zgaruvchanlikni izohlaydi. Genri Jenkins esa konvergent madaniyat sharoitida yoshlarning axborot iste'molchisidan faol kontent yaratuvchisiga aylanishini ko'rsatib, bu jarayon tarbiya mazmuni va usullarini yangilashni talab qilishini ta'kidlaydi.

UNESCO konsepsiyalarida media savodxonlik, tanqidiy tafakkur va axborot xavfsizligi raqamli muhitda ijtimoiylashuvning muhim kompetensiyalari sifatida belgilanadi. Mahalliy olimlardan Q.Nazarov yoshlar ma'naviy kamolotida milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini asoslagan bo'lsa [1], S.Otamuratov globallashuv sharoitida ma'naviy xavfsizlik va madaniy immunitetni mustahkamlash masalalarini tahlil qilgan [2]. Mavjud tadqiqotlarda raqamli jamiyat, identitet va tarbiya muammolari alohida jihatlarida yoritilgan, biroq raqamli avlodning tarbiya strategiyalari va ijtimoiy identifikatsiyasi o'rtasidagi bog'liqlik kompleks ijtimoiy-falsafiy tahlilni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda ijtimoiy-falsafiy tahlil, tizimli tahlil, qiyosiy-komparativ, aksiologik tahlil va kommunikativ tahlil metodlaridan foydalanildi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari raqamli avlod fenomenining shakllanishi zamonaviy jamiyatdagi ijtimoiy, madaniy va kommunikativ transformatsiyalar bilan bevosita bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida yoshlarning ijtimoiylashuv jarayonlari an'anaviy shakllardan sezilarli darajada farqlanadigan yangi bosqichga o'tmoqda. Natijada ijtimoiy identifikatsiya mexanizmlari, qadriyatlar tizimi va tarbiya institutlarining funksional vazifalarida muhim o'zgarishlar yuz bermoqda.

Raqamli avlod fenomenining ijtimoiy-falsafiy tavsifi. Raqamli avlod vakillari axborot makoni bilan doimiy aloqada bo'lib, internet, mobil texnologiyalar va raqamli kommunikatsiya vositalarini kundalik hayotining ajralmas qismi sifatida qabul qiladi. Ularga tezkor axborot almashinuvi, ko'pkanalli muloqot, qisqa va vizual axborotni afzal ko'rish, virtual hamjamiyatlarga faol qo'shilish, individual va kollektiv identitetning yangi shakllarini yaratish hamda global axborot makoniga ochiqlik xosdir. Bu xususiyatlar yoshlarning dunyoqarashi, ijtimoiy xulq-atvori va ijtimoiylashuv mexanizmlarini o'zgartirib, oila, maktab va mahalla bilan bir qatorda bloglar, forumlar, ijtimoiy tarmoqlar hamda virtual hamjamiyatlarning tarbiyaviy ta'sirini kuchaytirmoqda.

Raqamli muhitda ijtimoiy identifikatsiyaning transformatsiyasi. Tadqiqot natijalari raqamli avlod vakillarida identifikatsiya jarayoni ko'p qatlamli tus olayotganini ko'rsatdi. Yoshlarning birlamchi identifikatsiyasi oila, mahalla, millat, din va mahalliy madaniyat asosida shakllansa, ikkilamchi identifikatsiyasi ijtimoiy tarmoqlar, professional onlayn hamjamiyatlar, global yoshlar submadaniyatlari, virtual o'yin platformalari hamda raqamli kontent auditoriyalari ta'sirida rivojlanmoqda. Ikkilamchi identifikatsiya maydonlarining kengayishi yoshlarning

ijtimoiy tajribasini boyitishi bilan birga, ayrim hollarda milliy va madaniy identitet barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Qadriyatlar tizimidagi o'zgarishlar. Raqamli avlod fenomenining muhim natijalaridan biri qadriyatlar tizimining transformatsiyasi hisoblanadi.

Tadqiqot davomida quyidagi tendensiyalar kuzatildi:

An'anaviy qadriyatlar	Transformatsiyalashayotgan qadriyatlar
Jamoaviylik	Individualizm
Mahalliy identitet	Global identitet
Barqaror me'yorlar	Moslashuvchan me'yorlar
Ierarxik muloqot	Gorizontal kommunikatsiya
Uzoq muddatli rejalash	Tezkor natijalarga yo'naltirilganlik

Mazkur transformatsiyalar yoshlarning dunyoqarashi va hayotiy strategiyalariga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlarning ommalashuvi natijasida shaxsiy muvaffaqiyat, ommaviy e'tibor va virtual tan olinuvchanlik muhim ijtimoiy qadriyatlardan biriga aylanmoqda.

Tarbiya strategiyalarining zamonaviy modeli. Tadqiqot natijalari asosida raqamli avlod bilan ishlashga mo'ljallangan integrativ tarbiya strategiyasi ishlab chiqildi.

1-komponent. Media savodxonlik. Mazkur komponent yoshlarning axborot manbalarini aniqlash, faktlarni tekshirish, manipulyativ axborotni tanib olish hamda feyk xabarlarini ajratish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan.

2-komponent. Tanqidiy tafakkur. Ushbu komponent yoshlarning axborotni tahlil qilish, turli fikr va qarashlarni taqqoslash, dalillarga asoslangan qaror qabul qilish hamda refleksiv fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

3-komponent. Madaniy immunitet. Mazkur komponent yoshlarning milliy identitetini saqlash, tarixiy xotirasini mustahkamlash, ma'naviy qadriyatlarga sodiqligini oshirish hamda destruktiv g'oyalarga qarshi barqaror munosabatini shakllantirishga yo'naltirilgan.

4-komponent. Raqamli etika. Ushbu komponent virtual muloqot madaniyatini rivojlantirish, shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, mualliflik huquqiga hurmat bilan munosabatda bo'lish hamda internet makonida mas'uliyatli xulq-atvor ko'nikmalarini shakllantirishni nazarda tutadi.

5-komponent. Fuqarolik mas'uliyati. Mazkur komponent yoshlarning jamiyat hayotidagi faolligini oshirish, qonunlarga hurmatini mustahkamlash, ijtimoiy tashabbuskorligini qo'llab-quvvatlash hamda vatanparvarlik fazilatlarini rivojlantirishga qaratilgan.

Raqamli avlodning ijtimoiylashuv modeli. O'tkazilgan tahlillar asosida raqamli avlod ijtimoiylashuvining quyidagi konseptual modeli ishlab chiqildi:

Oila → Ta'lim muassasasi → Mahalla → Media muhiti → Raqamli platformalar → Virtual hamjamiyatlar → Ijtimoiy identifikatsiya

Mazkur model yoshlarning ijtimoiylashuvi ko'p bosqichli va ko'p manbali xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi.

Raqamli avlodning asosiy muammolari

Tadqiqot davomida quyidagi muammolar aniqlandi:

1. Identitet fragmentatsiyasi.
2. Virtual qaramlik.
3. Axborot ortiqchaligi.
4. Dezinformatsiya ta'siri.
5. Ma'naviy qadriyatlarning nisbiylashuvi.
6. Kommunikativ stress.
7. Ijtimoiy yakkalanish xavfi.

Mazkur muammolar zamonaviy tarbiya strategiyalarini takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Mualliflik modeli. Tadqiqot natijasida “Raqamli avlodning barqaror ijtimoiy identifikatsiyasini shakllantirish modeli” ishlab chiqildi. Model quyidagi formulaga asoslanadi:

Media savodxonlik + Tanqidiy tafakkur + Madaniy immunitet + Raqamli etika + Fuqarolik mas’uliyati = Barqaror ijtimoiy identifikatsiya.

Mazkur model raqamli sivilizatsiya sharoitida yoshlarning ma’naviy barqarorligini ta’minlashga xizmat qiluvchi integrativ tarbiya strategiyasining nazariy asosini tashkil etadi.

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko’rsatadiki, raqamli avlod fenomeni zamonaviy jamiyat taraqqiyotining eng muhim ijtimoiy-falsafiy hodisalaridan biri sifatida namoyon bo’lmoqda. Raqamli texnologiyalar, global kommunikatsiya va sun’iy intellekt tizimlarining jadal rivojlanishi natijasida yoshlarning ijtimoiylashuvi va identifikatsiyasi an’anaviy shakllardan sezilarli darajada farqlanadigan yangi bosqichga o’tmoqda. Shu sababli mazkur jarayonni tushuntirishda zamonaviy ijtimoiy-falsafiy nazariyalarga murojaat qilish muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Manuel Kastellsning tarmoqli jamiyat nazariyasiga ko’ra, zamonaviy ijtimoiy munosabatlar kommunikatsiya tarmoqlari va axborot oqimlari asosida shakllanadi [3]. Raqamli avlod vakillarining bilimlari, qadriyatlari va ijtimoiy tajribasi ham internet, ijtimoiy tarmoqlar hamda virtual hamjamiyatlar ta’sirida rivojlanmoqda. Entoni Giddensning refleksiv modernlik nazariyasi bu jarayonda identitetning doimiy ravishda qayta qurilishini tushuntiradi [4]. Yoshlar oilaviy, milliy va fuqarolik mansubligi bilan bir qatorda virtual hamjamiyatlar va global madaniy oqimlarga bog’liq identitetlarni ham shakllantirmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda yaratiladigan “raqamli men” shaxsning o’zini namoyon etish imkoniyatlarini kengaytirib, identifikatsiyaning ko’p qatlamli tus olishiga sabab bo’lmoqda. Shu bois tarbiya strategiyalarida raqamli kommunikatsiya xususiyatlari va identitet barqarorligini ta’minlash masalalari hisobga olinishi zarur.

Zigmunt Baumanning “suyuqlashgan zamonaviylik” nazariyasi raqamli avlod qadriyatlaridagi moslashuvchanlik, tezkor natijalarga intilish, individual muvaffaqiyat va virtual e’tirofga ehtiyojning kuchayishini izohlaydi [5]. Genri Jenkinsning konvergent madaniyat konsepsiyasi esa kitob, televideniye, internet, ijtimoiy tarmoqlar va sun’iy intellekt tizimlarining yagona kommunikativ makonda uyg’unlashayotganini ko’rsatadi [6]. Bu jarayon oila, maktab va mahalla faoliyatining raqamli platformalar bilan integratsiyalashuviga, an’anaviy, gibrid va platformalashgan tarbiya strategiyalarining shakllanishiga olib kelmoqda. Yurgen Habermasning kommunikativ ratsionallik nazariyasi nuqtai nazaridan muloqot sifati jamiyat taraqqiyotining muhim sharti hisoblanadi [7]. Internet makonida manipulyativ axborot, feyk xabarlar, axborot bosimi va agressiv muloqotning mavjudligi yoshlarda media savodxonlik, tanqidiy tafakkur va kommunikativ madaniyatni rivojlantirishni talab qiladi.

Mualliflik konsepsiyasi: “Barqaror identifikatsiya strategiyasi”. Ishlab chiqilgan konsepsiya media savodxonlik, tanqidiy tafakkur, madaniy immunitet, raqamli etika, fuqarolik mas’uliyati va refleksiv o’zini anglashning o’zaro uyg’unligi asosida yoshlarning barqaror ijtimoiy identifikatsiyasini shakllantirishga qaratilgan.

Muhokama natijalari. Muhokama jarayonida quyidagi xulosalarga kelindi:

Birinchidan, raqamli avlod fenomeni texnologik emas, balki murakkab ijtimoiy-falsafiy hodisadir.

Ikkinchidan, yoshlarning identifikatsiya jarayoni tobora ko’proq kommunikativ tarmoqlar va virtual hamjamiyatlar ta’sirida shakllanmoqda.

Uchinchidan, zamonaviy tarbiya strategiyalarining samaradorligi media savodxonlik, tanqidiy tafakkur va madaniy immunitet darajasiga bog’liq.

To’rtinchidan, raqamli jamiyat sharoitida tarbiya institutlari faoliyatini modernizatsiya qilish va ularni yangi kommunikativ muhitga moslashtirish zarur.

Demak, raqamli avlodning ijtimoiy identifikatsiyasi va ma’naviy barqarorligini ta’minlash uchun tarbiya strategiyalarining innovatsion va integrativ modelini ishlab chiqish bugungi kunning dolzarb ilmiy-amaliy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Xulosa. Raqamli avlod fenomeni yoshlarning ijtimoiylashuvi, dunyoqarashi va o'zini anglash jarayonlarida chuqur o'zgarishlarni yuzaga keltirmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar va virtual hamjamiyatlar an'anaviy tarbiya institutlari bilan bir qatorda shaxs identitetini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy makonga aylandi. Shu sababli yoshlarning identifikatsiyasi milliy, oilaviy va fuqarolik mansubligi bilan birga global va virtual identitetlar ta'sirida ko'p qatlamli tus olmoqda.

Raqamli muhit yoshlarning bilim olish, muloqot qilish va ijodiy salohiyatini namoyon etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Ayni paytda dezinformatsiya, virtual qaramlik, identitet fragmentatsiyasi, kommunikativ bosim va qadriyatlar beqarorligi kabi muammolarni ham kuchaytiradi. Bu holat tarbiya mazmunini zamonaviy axborot makoni talablariga moslashtirish, yoshlarda media savodxonlik, tanqidiy tafakkur, madaniy immunitet, raqamli etika va fuqarolik mas'uliyatini rivojlantirish zaruratini belgilaydi.

Tadqiqotda ilgari surilgan "Barqaror identifikatsiya strategiyasi" raqamli avlodning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi va ma'naviy barqarorligini ta'minlashga qaratilgan integrativ model sifatida ahamiyat kasb etadi. Mazkur strategiyani oila, ta'lim muassasasi, mahalla va raqamli platformalar faoliyatiga uyg'un tatbiq etish yoshlarning milliy identitetini mustahkamlash, global axborot makonida ongli harakat qilish va ijtimoiy mas'uliyatli shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nazarov Q. Qadriyatlar falsafasi. – Toshkent: Faylasuflar milliy jamiyati, 2004. – B. 96–101.
2. Otamuratov S. Globallashuv va milliy-ma'naviy xavfsizlik. – Toshkent: O'zbekiston, 2013. – B. 184–192.
3. Castells M. The Rise of the Network Society. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – P. 469.
4. Giddens A. Modernity and Self-Identity. – Stanford University Press, 1991. – P. 75–81.
5. Bauman Z. Liquid Modernity. – Cambridge: Polity Press, 2000. – P. 8–22.
6. Jenkins H. Convergence Culture. – New York: NYU Press, 2006. – P. 2–15.
7. Habermas J. The Theory of Communicative Action. – Boston: Beacon Press, 1984. – P. 86–104.

IMOM ABU MANSUR MOTURIDIYNING KALOM FALSAFASIDA GNOSEOLOGIK QARASHLAR VA INSON AMALLARI MASALASI TAHLILI

**Adashova Maxsuma Maxmudboyevna,
Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)**

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk mutakallim, moturidiylik ta'limotining asoschisi Imom Abu Mansur al-Moturidiyning diniy-falsafiy merosi, xususan, uning kalom falsafasiga olib kirgan gnoseologik (bilish nazariyasi) qarashlari va inson amallari xususidagi ta'limoti tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Imom Moturidiy, kalom, gnoseologiya, aql va naql, inson amali, ixtiyor erkinligi, kasb, imtihon, mo'tadillik.

Аннотация. В данной статье анализируется религиозно-философское наследие великого мутакаллама и основателя матуридитского учения Имама Абу Мансура аль-Матуриди, в частности, его гносеологические взгляды (теория познания) и учение о человеческих деяниях.

Ключевые слова: Имам Матуриди, калам, гносеология, разум и священные тексты, человеческое деяние, свобода воли, касб (присвоение), испытание, умеренность.

Abstract. This article analyzes the religious and philosophical heritage of the great mutakallim and founder of Maturidiyya school, Imam Abu Mansur al-Maturidi, focusing on his gnoseological views (theory of knowledge) and doctrine on human actions.

Keywords: Imam Maturidi, kalam, gnoseology, reason and sacred texts, human action, free will, kasb (acquisition), trial, moderation.

Kirish. Buyuk mutakallim, kalom ilmining buyuk imomi, moturidiylik ta'limotining asoschisi Imom Abu Mansur al-Moturidiy islom falsafasida o'zining sof diniy-falsafiy qarashlari bilan ulkan mavqega sazovor bo'lgan mutafakkirdir. Uning hayoti va ilmiy merosi nafaqat o'z davri, balki bugungi kun uchun ham islom ma'rifatining eng to'g'ri va mo'tadil yo'nalishini ko'rsatib beruvchi mayoq hisoblanadi. Samarqandning Moturid qishlog'ida tavallud topgan bu ulug' zot islom dinining sofligini saqlash, uni turli botil va ashaddiy qarashlardan himoya qilishga butun umrini bag'ishladi.

Imom Moturidiy asos solgan aqidaviy maktab aql va naql, ya'ni mantiqiy tafakkur va muqaddas manbalar muvozanatiga tayanadi. Aynan mana shu jihat tufayli mazkur ta'limot asrlar davomida musulmonlar o'rtasida bag'rikenglik, tinchlik va o'zaro hamjihatlikni qaror toptirishda bosh mezon bo'lib xizmat qilib kelmoqda. Uning "Kitob at-tavhid" va "Ta'vilot al-Qur'on" kabi shoh asarlari bugungi kunda ham islom ilohiyotining eng ishonchli ustunlaridan sanaladi. Hozirgi globallashuv va mafkuraviy kurashlar avj olgan asrda Imom Moturidiy merosini o'rganish har qachongidan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Zero, allomaning qarashlari yosh avlodni yot g'oyalardan himoya qilishda va ularda sog'lom dunyoqarashni shakllantirishda beqiyos kuchdir. Ushbu maqolada buyuk bobokalonimizning hayot yo'li, u zot qoldirgan boy ilmiy merosning mazmun-mohiyati va uning zamonaviy jamiyatdagi o'rni atroflicha tahlil qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Imom Abu Mansur Moturidiy o'z davrining mashhur ulamolari orasida faqih sifatida emas ko'proq mafassir o'laroq shuhrat qozonib, yuksak hurmatga sazovor bo'lgan shaxs edi. Uning falsafasida teologik qarashlardan ko'ra mantiqiy, matniy va semantik asoslash usullari yaqqol ko'zga tashlanadi. U o'zining mantiqiy asoslash usuli orqali kalom falsafasini fan darajasiga olib chiqdi. Uning kalom ilmi sohasiga olib kirgan eng katta yangiligi – bu bilish nazariyasi "Gnoseologiya" bo'ldi. U tizimlashtirilgan bilim nazariyasini nafaqat kalom ilmiga, balki tafsir va fiqh kabi boshqa sohalarga ham tadbqiq etishga harakat qildi.

Imom Moturidiy o'zining gnoseologik qarashlarida bilim manbalarini uch qismga ajratdi

(*Imom Abu Mansur Moturidiy o'z asarlarida "ilohiy vahiy" tushunchasiga alohida urg'u bergan.)

Imom Abu Mansur Moturidiy kalom falsafasini yoritib berishda aqliy va naqliy (ratsional va irratsional) dalillar hamkorligini bilim hosil qilish jarayonining mustahkam poydevori sifatida e'tirof etadi. Alloma ilohiyot muammolarini o'rganishda aql va deduksiyaga tayanib, mantiqiy fikrlash zarurligiga katta ahamiyat beradi. Shu boisdan Imom Moturidiy islom tafakkurida teologik ratsionalizmning buyuk namoyandasi sifatida gavdalanadi.

"Moturidiy qarashlari o'z davrida mintaqaning madaniy va ilmiy ravnaqiga sabab bo'lgan. Chunki Moturidiy din asoslarini mantiqan tushuntirgan, tanlov huquqi va ijtimoiy hamjihatlikni qaror topdirish g'oyalarini rivojlantirgan."

Imom Abu Mansur Moturidiyning ta'kidlashicha, inson Alloh yaratgan mavjudot ekanligi sababli uning tafakkurida sodir bo'ladigan barcha gnoseologik hodisalar hadisdir. Boisi, inson ertangi kunda sodir bo'ladigan voqea va hodisalarning mohiyatini bugun bila olmaydi, bu qobiliyat insoniyatda yo'q. U ertangi kunni faqat erta bo'lgandan keyingina biladi. Hadisiy bilishning o'ziga xos xususiyati shundaki, ertani, erta bo'lgandan so'nggina bilish nazarda tutiladi. Inson o'zining hadisiy bilish qobiliyatlariga tayanib, ilmiy bashorat va taxminlar qilishi mumkin. Biroq insoniyatning kelajakka daxldor farazlari hamda gnoseologik qarashlari natijalarining ro'y berishi, haqiqatda kelajakning kelishiga bog'liqdir. Chunki kelajakning sodir bo'lishi zahirida Yaratuvchi irodasining hukmi muhim o'ringa ega. Inson voqelikda sodir bo'lgan har qanday hodisaning mohiyatini u sodir bo'lgandan keyingina anglaydi va tahlil qiladi. Alloh taolo esa ko'rmoq, eshitmoqdan tashqari, insondagi ruh va aql o'rtasida ro'y beradigan yashirin hodisalarni ham biladi. Imom Moturidiyga ko'ra, inson faqat voqelikda mavjud bo'lgan narsalarnigina bila olishi hamda muayyan narsa va hodisalarning natijalarini empirik tadqiq etish, qiyosiy tahlil qilish va tekshirish orqali o'zining yakuniy xulosalarini qo'lga kiritishi mumkin. Olimning yana bir fikriga ko'ra, bilish qalb va uning nazoratida shakllangan tajriba va kuzatish orqali qo'lga kiritiladi. Empirik bilish narsa va hodisalar mohiyatini, sabablarini anglashning bir bo'lagidir, xolos. Ikkinchi bo'lagini esa tafakkur va zehn unsurlari tashkil qiladi. Imom Moturidiy aqlning ilohiy tushuncha ekanligini e'tirof etib, uni insonga berilgan so'nggi va muayyan bir vaqtda cheklangan huquq sifatida ta'riflaydi. Borliqda qalb (ruh) va tajriba bilan ham asl mohiyatini anglab bo'lmaydigan hodisalar mavjud. Imom Abu Mansur Moturidiy odamzotni yuksak tafakkur qobiliyatiga ega bo'lgan ilohiy mavjudot sifatida ulug'laydi.

Imom Moturidiyning kalom falsafasida yunon falsafasining ta'sirini ham uchratish mumkin. Buyuk mutakallim falsafani "Ma'rifat haqi" deb ta'riflaydi. U falsafaning mantiq ilmiga katta qiziqish bildiradi. Zero, Imom Moturidiy falsafiy merosida yuksak cho'qqini zabt etgan kalom falsafasi din va falsafaning mantiqiy qonunlarini birlashtiruvchi ilm vazifasini o'tab

bergan. Olim o'zining asarlarida mantiqqa oid bir qancha atamalardan unumli foydalanadi. O'y, hayol, shak, vahm kabi tushunchalarni ta'riflashda aynan Aristotel asarlariga murojaat qiladi. Imom Moturidiyning boshqa islom faylasuflaridan farqi shundaki, mutakallim ilohiylik va insoniylik tamoyillarini birlashtirib, naqliy va aqliy dalillarni tahlil qilib, yuzaga chiqqan haqiqatlar xususida mushohada yuritishni afzal ko'radi. Imom Moturidiy islom falsafasida ham, kalom falsafasida ham, diniylik va dunyoviylikda ham "o'rta yo'l"ni, ya'ni mo'tadillikni tavsiya etadi. Olim Qur'oni Karimni eng buyuk ilohiy ne'mat, insoniyatga tortiq qilingan yuksak in'om sifatida e'tirof etadi. Inson esa buyuk mavjudot sifatida Yaratuvchining irodasini ko'r-ko'rona ijrochisi bo'lmasdan, har bir holat bo'yicha tafakkur yuritib, Alloh farz qilgan ilm ne'matidan foydalanish zarurligini uqtiradi.

Imom Abu Mansur Moturidiy diniy-falsafiy merosini xoh teologik, xoh falsafiy jihatdan talqin etish, bugungi kunimizdagi diniylik va dunyoviylik muvozanatini saqlashda, sof islom ilmlarini bayon etishda, din va dunyoni tushunishda ratsional mushohada yuritish qobiliyatini shakllantirishda, islom ma'rifatini keng targ'ib qilishda katta ijobiy natijalarni qo'lga kiritishga yordam beradi. Imom Abu Mansur Moturidiy materialistik va idealistik g'oyalarning tutashgan nuqtalarini topib, "aqliy va naqliy" dalillar asosida yoritib, intellektual gnosizmga asos soldi. Olim Markaziy Osiyoda birinchi bo'lib, islom gnoseologiyasini kalom falsafasi orqali ya'ni, Qur'oni Karim oyatlarini ta'vil qilish usuli bilan keng doirada yoritib berdi. Buyuk olim Imom Kavsariy tili bilan aytganda: "Shunda Movarounnahrdagi ahli sunnaning Imomi, Hidoyat Imomi nomi ila ma'ruf bo'lgan Abu Mansur Muhammad ibn Muhammad ibn Mahmud Moturidiy keldi va uning masalalarini tahqiq, dalillarini daqiq qildi. O'zining ta'lifotlari ila bir vaqtning o'zida aqlni ham, naqlni ham rozi qildi".[1;110] Darhaqiqat, ulug' mutakallimning ilm yo'lida qilgan mashaqqatli mehnatlari butun islom olami uchun e'tiqodni to'g'ri ushlab turishdagi muhim me'yoriy asos vazifasini o'tab kelmoqda. Xususan, allomaning gnoseologik qarashlarida ilgari surilgan sog'lom aql, sog'lom tuyg'u va to'g'ri xabar orqali ishonchli bilimni qo'lga kiritish, har bir mulohazani aqlga tayanib, mantiqiy tafakkur qoidalariga asoslanib, tahlil etish, Qur'oni Karim va Hadisi sharifda bayon qilingan naqliy xabarlarni tilda iqrar bo'lib, dilda tasdiqlash ko'nikmalarini shakllantirish, ilm olish va olimlik maqomiga yetishish kabi axloqiy fazilatlarini yuksaltirishga qaratilgan falsafiy ta'limoti shaxsning ruhan kamol topishiga, o'z-o'zini anglashi va ma'naviy jihatdan taraqqiy etishiga xizmat qiladi.

Alloma insonning amali borasida ham o'z asarlarida alohida to'xtalib o'tgan. Imom Moturidiy inson tomonidan sodir etilgan harakatlarni, ya'ni yaxshi va yomon amallarni ontologik haqiqat sifatida qabul qiladi va ularni inson borlig'idagi hodisalarga bevosita ta'sir ko'rsata olishini asoslashga urunadi. Ma'lumki, inson o'z amallarining haqiqiy ijrochisi sifatida anglangan va anglanmagan harakatlarni sodir etadi. Ushbu jarayonda insonning aqli va his-tuyg'ulari harakatning mohiyatini qay darajada idrok etilganligiga qarab, muayyan natija keltirib chiqaradi. Imom Moturidiyning fikriga ko'ra, buyuk Yaratuvchi insonga ma'lum vazifalar va majburiyatlarni yuklash asnosida, uning natijalari uchun mukofot va jazo va'dasini ham o'zining muqaddas kalomi Qur'oni Karimda qat'iy oyatlari bilan bayon qilib qo'ygan. Imom Moturidiy asarlarida inson Yaratuvchining mukammal ijod namunasi o'laroq beqiyos kuch va aql sohibi sifatida e'tirof etiladi. Alloma insonga o'z amallarini ijro etishi uchun harakatdan oldin ham, harakat chog'ida ham Yaratuvchi tomonidan kuch va qudrat berilishini alohida ta'kidlaydi. Insonga ixtiyor erkinligi berilganligi bois yaxshi va yomon amallarni sodir etishni o'zi tanlaydi va aql yoki nafsining xohishlari asosida uni bajaradi. Biroq insonning barcha yaxshi va yomon amallarining yaratilishi Allohning qudrati asosida sodir bo'ladi.

Imom Moturidiyning qarashlariga ko'ra, inson amallarining sodir etilishida ikki muhim jihat alohida o'ringa ega:

1. Insonning ixtiyor erkinligi;
2. Allohning qudrati.

Imom Moturidiy shuni alohida ta'kidlaydiki, amallar yaratilishi jihatdan Allohga, ijro etilishi jihatdan esa insonga tegishlidir.

Islom gnoseologiyasiga ko'ra, inson o'z qudratidan tashqari harakatlarga majbur qilinmaydi va bu uchun u javobgarlikka tortilmaydi. Alloh odamlarga aql yoki vahiy orqali buyurgan barcha narsalarning tushunilishi uchun ishoraviy vositalar yaratgan. Bu bilimlarni anglash esa aql orqali amalga oshadi.

“Imom moturidiyga ko'ra, yaratish sifati (takvin) Allohning abadiy sifatlaridan biri bo'lib, u bilim, qudrat, iroda, eshitish va ko'rish kabi sifatlarga kiradi. Alloh bu yaratish sifatiga abadiyatdan ega. Uning abadiyatdan Yaratuvchi bo'lishi yaratilgan narsalarning abadiyligini talab qilmaydi. Chunki yaratish va yaratilgan narsa alohida mavjudliklardir. Yaratilgan mavjudotlar keyinchalik Allohning yaratish sifati orqali mavjud bo'ldilar. Moturidiyga ko'ra, inson tushunchasi yaratishning mohiyatini anglab yetishi mumkin emas. Bu masaladagi yagona dalil va tushunarli jihat shundaki, hamma narsa “Bo'li” buyrug'i bilan vujudga keladi.”

Imom Abu Mansur Moturidiy inson amali degan tushunchaga alohida to'xtalib, Qur'oni Karimning makkiy suralaridan biri bo'lgan “Mulk” surasining 2-oyatida bayon qilingan “(U) sizlarning qaysi biringiz chiroyliroq (savobliroq) amal qiluvchi ekaningizni sinash uchun o'lim va hayotni yaratgan Zotdir. ...” degan oyatni ta'vil qilishda quyidagicha sharh beradi: “...Alloh taoloning: “O'lim va hayotni yaratdi” oyati go'yoki “Alloh taolo o'limni qo'rqituvchi, hayotni esa qiziqtiruvchi qilib, sizlarning qaysilaringiz chiroyliroq amal qiluvchi ekaningizni sinash, ya'ni sizlardan qaysi biringiz yomonlikdan qo'rquvchi va yaxshilikka intiluvchi ekaningizni imtihon qilish uchun yaratdi”, degan ma'noni bildiradi”.[2;27] Imom Moturidiy insoniyat tafakkur yuritib, ibrat olishi uchun ularning qilgan amallarini saralash maqsadida hayot va o'limni yaratganligini ta'kidlaydi. “Bizning nazdimizda, Alloh taolo o'limni ham, hayotni ham imtihon uchun yaratdi. Chunki, Parvardigor o'limni nafs yomon ko'rib, undan nafratlanadigan qilib, hayotni esa nafs undan lazzat olib, unga talpinadigan qilib yaratdi. Imtihon esa qiziqtirish va qo'rqitish zahirida yuzaga chiqadi. Demak, hayotni yaratishda imtihon yuzaga kelganidek, o'limning yaratilishida ham sinov bordir”.[2;27] Olimning ta'kidlashicha, agar insonning savob ishlar qilishga hohishi va rag'batu yuqori bo'lsa, shuningdek, oxiratga nisbatan chin qo'rquvi mavjud bo'lsa, uning amali ham go'zal bo'ladi. Kimki hayot va o'lim masalasida mushohada yuritmasa, uning sabablari xususida tafakkur yuritmasa, uning amallarida ham g'ofillik sodir bo'ladi. Agar Alloh jamiki mavjudot va mahluqotlarning avvali hamda oxirida nimalar sodir bo'lishini oldindan bilsa, Unga nega kerak insonni imtihon qilish degan savolga mutakallim shunday javob beradi: “Bunga javoban aytamizki: haqiqatda, imtihon qilish narsani yuzaga chiqarish, zohir qilish ma'nosidan kinoya qilmoqda. Mazkur holat imtihon qiluvchi Zot (Alloh)ga ma'lum bo'lsa-da, lekin yuzaga chiqish ma'nosidagi barcha narsalarga nisbatan “imtihon qilish” fe'li ishlatilgan”.[2;28] Ya'ni, inson amallarini imtihon qilish orqali olinadigan natijalar Alloh uchun yangilik ham emas, mavhum ham emas. Imtihon qilishdan maqsad insonni o'zini aslida qanday ekanligini o'ziga bildirishdan iborat. Fikrning davomida: “Alloh taolo imtihon qilib, biror narsaga aniqlik kiritishdan behojat bo'lsa ham, bandaning do'st yoki dushmanligini (boshqalarga) bildirish uchun ularni imtihon qiladi”, [4;29] degan jummalarni ko'rishimiz mumkin. Mutakallimning fikriga ko'ra, inson amalidan Yaratuvchiga na foyda na ziyon yetadi. Inson amallarining sifati, qiymati va darajasi uning o'zigagina manfaat yoki aziyat yetkazishi mumkin. Imom Moturidiyning fikriga ko'ra, inson tanlash huquqiga ega qilib yaratilgan. Ya'ni, islom ta'limotiga binoan har kim ixtiyor erkinligiga ega. Ularga taklif va ta'qiq ma'lum qilinadi hamda ularning oqibatlari to'g'risida tushuncha beriladi. Tanlash va tanlangan amallar ijrosini ta'minlash inson ixtiyoridagi erkinlikdir. “Alloh taolo hech kimni kufrga ham, imonga ham majbur etmagay. Shuningdek, hech kimni mo'min yoki kofir qilib yaratmagay, balki insonlarning har birini mustaqil shaxs sifatida yaratgan. Imon bilan kufr bandalarning ishidir. Bandalarning harakat va sukunatlaridan tortib, barcha fe'llari haqiqatan ularning kasb va faoliyatlari hisoblanadi, lekin ularni Alloh yaratadi. Ularning hammasi Allohning xohishi, ilmi, qazosi va qadari bilan yuzaga keladi”.[2;43] Imon – ichki ishonch va e'tiqod tushunchalarini ifodalovchi shaxsning iqror va tasdiqidan iborat bo'lgan ruhiy holatidir. Mutakallimning fikriga ko'ra, kishilarda imon ishonch va tasdiq jihatidan muayyan vaqtlar oralig'ida ortib yoki kamayib

turadi. Lekin, shuni unutmaslik kerakki, mo'minlar imonda, tavhidda bir-birlari bilan o'zaro tengdirlar, biroq qilgan amallariga qarab, bir-biridan farq qiladilar. Insonning imonini hech kim undan sug'urib olmaydi. Balki uning qilgan amallari tufayli imon pardasi undan ko'tariladi. Inson tomonidan sodir etiladigan amallarning birortasi ham uning toqati va qudratidan tashqarida bo'lmaydi. Inson hech qaysi harakatga majbur qilinmaydi. Ya'ni unga ixtiyor erkinligi berilgan. Yaxshilik (imon) yoki yomonlik (kufr) yo'lini tanlash inson ixtiyoridagi amallardan sanaladi. Alloh insonlarga qurbi yetmaydigan, toqati chidamaydigan ishni taklif etmaydi. "Har bir ish Allohning xohishi, ilmi, taqdiri bilangina bo'lur. Allohning xohishi barcha xohishlardan ustundir. Qazo va qadar esa barcha hiyla va tadbirlardan g'olibdir. Alloh o'zi xohlagan ishni qila bilur. Lekin, hargiz zulm qilmas".[2;43] Imom Moturidiyning qarashlariga ko'ra, inson o'z xatti-harakatlarida erkin bo'lib, u o'z faoliyatining sohibi hisoblanadi. Unga yaxshilik va yomonlik o'rtasidagi tafovutni aniqlash uchun aql berilgan. Demak, u aqlining ko'rsatmasiga binoan yaxshi yoki yomon amallarni sodir etadi.

Kalom falsafasida insonning harakatlarida uni bajarishga doir kuch borligi ta'kidlanadi. Bu yerda inson harakatlarining yaratuvchisi emas balki bajaruvchisi sifatida namoyon bo'ladi. Ya'ni Alloh insonga kuch beradi, inson uni bajaradi. Moturidiylik mutakallimlaridan Abu Hafs Nasafiy buni shunday izohlaydi: "Qudrat topilgan yerda vujudga kelgan har qanday ish – "kasb", qudrat topilmagan yerda vujudga kelgan ish esa "xalq"dir".[3;111] Inson harakatlarini kuchga keltiruvchi muhim omil esa iroda deb ataladi. Irodaning inson ongida paydo bo'lishi va insonni harakatga undashining ortida ham Yaratuvchining kuchi namoyon bo'ladi. Shuni unutmaslik lozimki, xohish insonga iroda esa Allohga xosdir. Inson irodasida kuchli xohishning, ya'ni biror harakatni sodir qilishga qat'iy qarorning paydo bo'lishi Allohning insonda shu fe'lni yaratish vaqtiga kiradi.

Muhokama va natijalar. O'tkazilgan tahlillar natijasida quyidagilar aniqlandi:

Gnoseologik yangilik: Imom Moturidiy kalom ilmidagi bilish nazariyasini tizimlashtirib, bilim manbalarini uch qismga (aql, sezgi va ilohiy vahiy) ajratdi hamda intellektual gnosizmga asos soldi.

Inson amali va ixtiyori: Ma'lum bo'lishicha, mutafakkir inson amallari masalasida o'ziga xos muvozanatni ilgari surgan. Amallar *yaratilishi* jihatidan Allohning qudratiga ("xalq"), *bajarilishi va ijro etilishi* jihatidan esa insonning ixtiyor erkinligiga ("kasb") tegishli ekanligi isbotlandi.

Imtihon falsafasi: Inson amallarini sinash uchun yaratilgan hayot va o'limning asl mohiyati – insonning do'st yoki dushmanligini o'ziga va o'zgalarga bildirish, ya'ni shaxsning asl tabiatini zohir qilish ekanligi asoslandi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Imom Moturidiyning qarashlari faqatgina o'z davrining mintaqaviy ravnaqiga xizmat qilib qolmay, balki bugungi kunning ma'naviy muammolariga ham ratsional yechim bera oladi. Uning insonni yuksak tafakkur sohibi sifatida ulug'lashi va hurriyat (erkinlik) tamoyillarini boshqalarga zarar yetkazmagan holda jamiyat qonunlariga muvofiq talqin etishi g'oyat e'tiborlidir. Allomaning aqliy va naqliy dalillar hamkorligiga asoslangan falsafiy ta'limoti shaxsning ma'naviy jihatdan taraqqiy etishida, jamiyatda bag'rikenglik va o'zaro hamjihatlikni qaror toptirishda bugun ham bosh mezon bo'lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Hidoyat imomi Imom Abu Mansur Moturidiy. T.: "Hilol-nashr" 2019, – B.110.
2. Abu Mansur Moturidiy . Ta'vilot al-Qur'on. (29-juz). – T.: "Hilol nashr". 2022, – B.27.
3. Sapayev R. Islom, ko'rsatma, hidoyat, raxmat. "G'afur G'ulom" nashriyoti. T.: 2019, - B.43.

YOSHLAR IJTIMOIIY IDENTIKLIGINING SHAKLLANISHI VA UNING JAMIYAT
TARAQQIYOTIDAGI IJTIMOIIY-FALSAFIY AHAMIYATI

G'ulamov Obidjon G'ayratovich,
Toshkent arxitektura-qurilish universiteti
"O'zbek va xorijiy tillar" kafedrası dotsenti,
falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
ORSID: 0009-0009-6446-6188

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlar ijtimoiy identikligining shakllanish jarayoni, unga ta'sir etuvchi ijtimoiy, ma'naviy, madaniy va siyosiy omillar hamda uning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Globallashuv, raqamlashtirish va axborotlashuv sharoitida yoshlar identikligining transformatsiyalashuv tendensiyalari ochib berilib, yoshlarning ijtimoiy faolligi, fuqarolik mas'uliyati va milliy qadriyatlarga sodiqligini rivojlantirishning nazariy asoslari yoritiladi.

Kalit so'zlar: yoshlar, ijtimoiy identiklik, ijtimoiylashuv, qadriyatlar, globallashuv, ma'naviyat, fuqarolik jamiyati, ijtimoiy taraqqiyot, milliy o'zlik, ijtimoiy faollik.

Аннотация. В данной статье социально-философски анализируются процессы формирования социальной идентичности молодежи, а также социальные, духовные, культурные и политические факторы, влияющие на данный процесс. Раскрываются тенденции трансформации молодежной идентичности в условиях глобализации, цифровизации и информатизации общества. Особое внимание уделяется теоретическим основам развития социальной активности молодежи, ее гражданской ответственности и приверженности национальным ценностям. Также обосновывается роль социальной идентичности молодежи как важного фактора общественного развития и устойчивого социального прогресса.

Ключевые слова: молодежь, социальная идентичность, социализация, ценности, глобализация, духовность, гражданское общество, социальное развитие, национальная идентичность, социальная активность.

Abstract. This article provides a socio-philosophical analysis of the process of youth social identity formation, as well as the social, spiritual, cultural, and political factors influencing it. The study reveals the transformation trends of youth identity in the context of globalization, digitalization, and the rapid development of the information society. Particular attention is paid to the theoretical foundations of enhancing young people's social activity, civic responsibility, and commitment to national values. The article also substantiates the role of youth social identity as a significant factor in societal development and sustainable social progress.

Keywords: youth, social identity, socialization, values, globalization, spirituality, civil society, social development, national identity, social activity.

Kirish. Bugungi globallashuv, raqamlashtirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi sharoitida jamiyat taraqqiyotining asosiy subyekti sifatida yoshlar omiliga bo'lgan e'tibor tobora ortib bormoqda. Chunki har qanday davlatning ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy rivojlanish istiqbollari avvalo yosh avlodning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, fuqarolik pozitsiyasi hamda ijtimoiy identiklik darajasi bilan bevosita bog'liqdir. Zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tafakkurda identiklik masalasi shaxs va jamiyat o'rtasidagi murakkab munosabatlarni ifodalovchi fundamental kategoriya sifatida talqin qilinib, u insonning muayyan ijtimoiy guruh, millat, madaniyat yoki jamiyatga mansublik hissini anglash va o'zini shu tizimning ajralmas qismi sifatida idrok etishini ifodalaydi. Shu ma'noda yoshlar ijtimoiy identikligining shakllanishi nafaqat individual kamolotning muhim ko'rsatkichi, balki jamiyatning barqaror rivojlanishi va taraqqiyot strategiyasining muhim omili sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi davrda globallashuv, transmilliy kommunikatsiyalar va raqamli makonning

kengayishi yoshlar identikligini shakllantiruvchi omillarni o'zgartirmoqda. Bu jarayon yoshlarning dunyoqarashi va bilim imkoniyatlarini kengaytirish bilan birga, milliy o'zlikning zaiflashuvi, madaniy assimilyatsiya va qadriyatlar transformatsiyasi kabi muammolarni ham yuzaga keltirmoqda. Virtual identiklik, tarmoq identikligi va global fuqarolik identikligining shakllanishi milliy hamda umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash zaruratini kuchaytirmoqda.

Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ham yoshlarning intellektual salohiyati, ma'naviy kamoloti va ijtimoiy faolligini oshirishga alohida e'tibor qaratilayotgani bejiz emas. Chunki jamiyatning innovatsion rivojlanishi, demokratik institutlarning mustahkamlanishi va fuqarolik jamiyatining takomillashuvi avvalo yoshlarning ijtimoiy identikligi darajasi bilan chambarchas bog'liqdir. Binobarin, yoshlar ijtimoiy identikligining shakllanishi va uning jamiyat taraqqiyotidagi ijtimoiy-falsafiy ahamiyatini o'rganish bugungi kunning dolzarb ilmiy muammolaridan biri bo'lib qolmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Yoshlar ijtimoiy identikligi falsafa, sotsiologiya, psixologiya, siyosatshunoslik va madaniyatshunoslik doirasida turli nazariy yondashuvlar asosida o'rganilgan.

Xorijiy tadqiqotchilar orasida E.Erikson identiklik nazariyasining asoschilaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Olimning fikricha, identiklik insonning o'zini ijtimoiy muhit bilan uyg'un holda anglash jarayoni bo'lib, u shaxsning ma'naviy barqarorligi va ijtimoiy moslashuvining muhim omilidir. Erikson identiklikni inson hayotining turli bosqichlarida shakllanib boradigan murakkab psixologik va ijtimoiy hodisa sifatida talqin qiladi [1, 109–121-b.]. Ushbu yondashuv yoshlar identikligini o'rganishda nazariy-metodologik asos vazifasini bajaradi.

Identiklikning ijtimoiy mohiyatini tadqiq etishda A.Tajfel va J.Ternerlarning ijtimoiy identiklik nazariyasi alohida ahamiyatga ega. Ular identiklikni insonning muayyan ijtimoiy guruhga mansubligini anglash va shu guruh qadriyatlarini qabul qilish jarayoni sifatida izohlaydilar. Mazkur konsepsiyaga ko'ra, shaxsning ijtimoiy xulq-atvori va dunyoqarashi ko'p jihatdan uning o'zini qaysi guruh bilan identifikatsiya qilishi bilan belgilanadi [2, 15–40-b.]. Ushbu nazariya yoshlarning fuqarolik pozitsiyasi, milliy o'zlikni anglash va ijtimoiy faolligini tadqiq etishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Globallashuv sharoitida identiklik muammolarini o'rganishda M.Kastelsning ilmiy qarashlari alohida e'tiborga loyiqdir. Olim axborotlashgan jamiyatda identiklikning yangi shakllari yuzaga kelayotganligini ta'kidlab, tarmoq jamiyati sharoitida inson o'zligini anglashning transformatsiyalashuv jarayonlarini chuqur tahlil qiladi. Uning fikricha, zamonaviy kommunikatsion texnologiyalar shaxs identikligining mazmuni va namoyon bo'lish shakllariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [3, 6–27-b.].

O'zbekistonlik olimlar tomonidan ham identiklik masalasi turli jihatlarida tadqiq etilgan. Xususan, Sh.Madayevaning "Identiklik antropologiyasi" nomli monografiyasida milliy, diniy va madaniy identiklikning shakllanish omillari, ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni hamda globallashuv jarayonlari ta'siridagi transformatsiyalari ilmiy asosda yoritilgan. Muallif "identiklik millatning tarixiy xotirasi, ma'naviy qadriyatlari va madaniy merosi bilan uzviy bog'liq bo'lgan murakkab ijtimoiy hodisadir", deb ta'kidlaydi [4, 57–61-b.]. Ushbu yondashuv yoshlar identikligining milliy-ma'naviy asoslarini tushunishda muhim nazariy ahamiyatga ega.

So'nggi yillarda yoshlar identikligini shakllantirish masalasi bo'yicha qator falsafiy tadqiqotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, D.M.Iskandarovanning ilmiy ishida talaba-yoshlarning aksiologik orientatsiyasi va qadriyatlar tizimi ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinib, yoshlar identikligining shakllanishida qadriyatlar tizimining hal qiluvchi o'rni asoslab berilgan. Muallifning fikricha, yoshlarning ijtimoiy identikligi ularning aksiologik tanlovlari va ma'naviy qadriyatlarga munosabati orqali namoyon bo'ladi [5, 12–14-b.].

Axborotlashgan jamiyatda identiklik masalalarini o'rganishda X.V.Sokievning tadqiqotlari alohida e'tiborga molikdir. Olim axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi natijasida identiklikning yangi ko'rinishlari shakllanayotganini ko'rsatib, raqamli muhitning

shaxs dunyoqarashi va ijtimoiy pozitsiyasiga ta'sirini ilmiy jihatdan asoslaydi [6, 18–21-b.]. Bu esa yoshlar identikligini zamonaviy axborot makoni ta'sirida tadqiq etish zaruratini ko'rsatadi.

Yoshlar ijtimoiy-siyosiy faolligi va fuqarolik pozitsiyasini o'rganish bo'yicha Sh.B.Xonimovning ilmiy izlanishlarida yoshlarning ijtimoiy identikligi ularning jamiyat hayotidagi ishtiroki, tashabbuskorligi va fuqarolik mas'uliyati bilan bevosita bog'liqligi asoslab berilgan. Muallif yoshlarning ijtimoiy faolligi demokratik jamiyat rivojlanishining muhim shartlaridan biri ekanligini qayd etadi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, identiklik masalasi turli fanlar doirasida keng tadqiq etilgan bo'lsa-da, yoshlar ijtimoiy identikligining shakllanishi va uning jamiyat taraqqiyotiga ta'sirini kompleks ijtimoiy-falsafiy yondashuv asosida o'rganish zarurati saqlanib qolmoqda. Ayniqsa, globallashuv, raqamli transformatsiya va ma'naviy qadriyatlar tizimidagi o'zgarishlar sharoitida yoshlar identikligining mazmun-mohiyatini yangi nazariy yondashuvlar asosida tadqiq etish ilmiy va amaliy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tarixiylik, mantiqiylik, tizimli va qiyosiy tahlil, aksiologik tahlil, analiz va sintez, induksiya va deduksiya, umumlashtirish hamda konseptual modellashirish metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, yoshlar ijtimoiy identikligining shakllanishida eng muhim omillar sifatida oila, ta'lim tizimi, mahalla, ommaviy axborot vositalari va raqamli kommunikatsiyalar maydoni namoyon bo'lmoqda. Ayniqsa, ta'lim muassasalari yoshlarning fuqarolik pozitsiyasini shakllantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni o'zlashtirish hamda ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantirishda muhim ijtimoiy institut sifatida faoliyat yuritmoqda. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlarning jadal rivojlanishi identiklik shakllanishining yangi mexanizmlarini yuzaga keltirib, yoshlarning ijtimoiylashuv jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda.

Tadqiqot natijalari yoshlarning ijtimoiy identikligi va jamiyat taraqqiyoti o'rtasida uzviy dialektik bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Ijtimoiy identikligi yuqori darajada shakllangan yoshlar jamiyat hayotida faol ishtirok etishi, ijtimoiy mas'uliyatni chuqur his qilishi, innovatsion g'oyalarni ilgari surishi hamda mamlakat taraqqiyotiga daxldorlik hissi bilan yashashi aniqlandi. Bunday yoshlar nafaqat mavjud ijtimoiy munosabatlarni qo'llab-quvvatlaydi, balki ularni takomillashtirish va modernizatsiya qilish jarayonlarining faol subyekti sifatida ham namoyon bo'ladi.

Globallashuv va global axborot makonining kengayishi yoshlar identikligida milliy komponentlarning zaiflashuvi, iste'molchilik madaniyatining kuchayishi va madaniy standartlashuv kabi holatlarni yuzaga keltirmoqda. Milliy-ma'naviy qadriyatlar, tarixiy xotira va madaniy merosga asoslangan tarbiya ushbu ta'sirlarni muvozanatlashtirishga xizmat qiladi.

Tahlillar natijasida yoshlar ijtimoiy identikligining tarkibiy tuzilmasi konseptual jihatdan to'rtta asosiy komponentdan iborat ekanligi aniqlandi: kognitiv komponent (o'zini muayyan ijtimoiy guruh a'zosi sifatida anglash), aksiologik komponent (qadriyatlar tizimini qabul qilish), emotsional komponent (ijtimoiy mansublik hissi) va faoliyat komponenti (ijtimoiy hayotdagi amaliy ishtirok). Mazkur komponentlarning uyg'un rivojlanishi yoshlarning ijtimoiy faolligi va fuqarolik madaniyatining yuksalishiga xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida Yangi O'zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan yoshlar siyosati, ta'lim tizimidagi islohotlar hamda ma'naviy-ma'rifiy ishlarning yoshlar identikligini mustahkamlashdagi ahamiyati ham tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, yoshlarning bilim olish, kasbiy rivojlanish, ijtimoiy tashabbuslarni amalga oshirish va fuqarolik institutlari faoliyatida qatnashish imkoniyatlarining kengayishi ularning jamiyat bilan identifikatsiyalashuv darajasini oshirmoqda. Olib borilgan tahlillar yoshlar ijtimoiy identikligi jamiyat taraqqiyotining strategik resursi ekanini ko'rsatdi. Uni mustahkamlash ijtimoiy barqarorlik, fuqarolik jamiyati va milliy manfaatlarini ta'minlashga xizmat qiladi.

Xulosa va takliflar. Yoshlar ijtimoiy identikligining shakllanishi zamonaviy jamiyat taraqqiyotining muhim ijtimoiy-falsafiy omillaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni

ko'rsatdiki, ijtimoiy identiklik shaxsning o'zini muayyan ijtimoiy makon, milliy madaniyat, qadriyatlar tizimi va fuqarolik jamiyati bilan bog'liq holda anglash jarayoni bo'lib, u yoshlarning ma'naviy kamoloti, ijtimoiy faolligi va fuqarolik mas'uliyatini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Mazkur jarayon oila, ta'lim tizimi, madaniy muhit, fuqarolik jamiyati institutlari hamda zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalarining o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan murakkab ijtimoiy hodisa sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot davomida globallashuv va raqamli transformatsiya sharoitida yoshlar identikligining mazmuni va shakllarida muayyan o'zgarishlar yuz berayotgani aniqlandi. Bir tomondan, ushbu jarayonlar yoshlarning dunyoqarashini kengaytirish, innovatsion tafakkurini rivojlantirish va global ijtimoiy makonga integratsiyalashuviga xizmat qilayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, milliy o'zlikni anglash, tarixiy xotira va ma'naviy qadriyatlarni asrab-avaylash masalalarini yanada dolzarb etmoqda. Shu bois yoshlar identikligini shakllantirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash muhim metodologik va amaliy vazifa hisoblanadi.

Tahlillar natijasida yoshlarning ijtimoiy identikligi va jamiyat taraqqiyoti o'rtasida uzviy bog'liqlik mavjudligi asoslandi. Ijtimoiy identikligi rivojlangan yoshlar jamiyatning ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayotida faol ishtirok etib, fuqarolik mas'uliyatini chuqur his qiladi, ijtimoiy tashabbuskorlik va innovatsion faollikni namoyon etadi. Bu esa o'z navbatida jamiyatning barqaror rivojlanishi, fuqarolik jamiyatining mustahkamlanishi va milliy taraqqiyotning jadallashuviga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari yoshlar identikligini rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari sifatida ta'lim va tarbiya tizimini takomillashtirish, ma'naviy-ma'rifiy ishlar samaradorligini oshirish, mediasavodxonlik va tanqidiy tafakkurni rivojlantirish, milliy qadriyatlarni zamonaviy kommunikatsion vositalar orqali targ'ib etish zarurligini ko'rsatdi. Ayniqsa, raqamli makonning kengayib borayotgan ta'siri sharoitida yoshlarda ma'naviy immunitet, fuqarolik madaniyati va milliy o'zlikni anglash ko'nikmalarini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Yoshlar ijtimoiy identikligini shakllantirish va rivojlantirish masalasi nafaqat alohida shaxsning kamoloti, balki jamiyatning istiqboldagi taraqqiyoti, ijtimoiy barqarorligi va ma'naviy yuksalishini ta'minlashning muhim omili sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli yoshlar identikligini mustahkamlashga qaratilgan ilmiy asoslangan mexanizmlarni takomillashtirish, ularni amaliyotga joriy etish hamda bu boradagi tadqiqotlarni yanada chuqurlashtirish zamonaviy ijtimoiy-falsafiy izlanishlarning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risidagi PF–60-son Farmon. – Toshkent, 2022.
3. Iskandarova D.M. Zamonaviy talaba yoshlar aksiologik orientatsiyasining ijtimoiy-falsafiy tahlili (Farg'ona vodiysi OTMlari talabalari misolida): falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Andijon, 2024. – 52 b.
4. Sokiev X.V. Axborotlashgan jamiyatda shaxs identikligining shakllanish xususiyatlari: falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2022. – 44 b.
5. Xonimov Sh.B. Yoshlar ijtimoiy-siyosiy faolligi va tashabbuskorligini oshirishning madaniy-mafkuraviy omillari: falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2023. – 49 b.
6. Madaeva Sh. Identiklik antropologiyasi. – Toshkent: Tafakkur, 2015. – 286 b.

AGRAR ISLOHOTLAR TIZIMIDA KOEVOLYUTSION RIVOJLANISHNING
IJTIMOIY-FALSAFIY TAMOYILLARI

Nizomiddin Rahmatov Ashur o'g'li,
Shahrisabz davlat pedagogika instituti
Iqtidorli talabalarning ilmiy-tadqiqot
faoliyatini tashkil etish bo'limi boshlig'i
ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-0405-5478>

Annotatsiya. Mazkur maqolada agrar islohotlar tizimida koevolutsion rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy tamoyillari tahlil qilingan. Tadqiqotda inson, jamiyat, davlat institutlari va tabiiy muhit o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik koevolutsion yondashuv asosida yoritilgan. Tahlil natijasida agrar islohotlarning barqarorligi iqtisodiy, ijtimoiy va ekologik omillarning uyg'un rivojlanishiga bog'liqligi asoslandi hamda agrar siyosatni takomillashtirish bo'yicha ilmiy xulosalar va amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Kalit so'zlar: agrar islohotlar, koevolutsiya, ijtimoiy falsafa, barqaror rivojlanish, agrar siyosat, institutsional rivojlanish, ekologik muvozanat, qishloq taraqqiyoti, inson kapitali, ijtimoiy-ekologik tizim.

Аннотация. В данной статье проанализированы социально-философские принципы коэволюционного развития в системе аграрных реформ. В исследовании освещена взаимосвязь человека, общества, государственных институтов и природной среды на основе коэволюционного подхода. В результате анализа было показано, что устойчивость аграрных реформ зависит от гармоничного развития экономических, социальных и экологических факторов, а также разработаны научные выводы и практические рекомендации по совершенствованию аграрной политики.

Ключевые слова: аграрные реформы, коэволюция, социальная философия, устойчивое развитие, аграрная политика, институциональное развитие, экологическое равновесие, сельское развитие, человеческий капитал, социально-экологическая система.

Abstract. This article analyzes the social-philosophical principles of coevolutionary development in the system of agrarian reforms. The study highlights the interconnection between humans, society, state institutions, and the natural environment based on a coevolutionary approach. The analysis concludes that the sustainability of agrarian reforms depends on the balanced development of economic, social, and ecological factors, and it offers scientific conclusions and practical recommendations for improving agrarian policy.

Keywords: agrarian reforms, coevolution, social philosophy, sustainable development, agrarian policy, institutional development, ecological balance, rural development, human capital, socio-ecological system.

Kirish. Globallashuv sharoitida agrar sohada amalga oshirilayotgan islohotlar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini modernizatsiya qilish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish hamda qishloq aholisining turmush sifatini yuksaltirishning muhim omillaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Biroq zamonaviy agrar rivojlanish jarayonlari shuni ko'rsatmoqdaki, islohotlarning samaradorligini faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali baholash yetarli emas. Agrar tizim inson, jamiyat, davlat, bozor institutlari va tabiiy muhitning o'zaro uzviy aloqalariga asoslangan murakkab ijtimoiy-ekologik tizim hisoblanadi. Mazkur tizimda yuz beradigan har qanday o'zgarish boshqa tarkibiy elementlarning rivojlanishiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu jihatdan agrar islohotlarni koevolutsion rivojlanish tamoyillari asosida o'rganish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Koevolutsion yondashuv agrar taraqqiyotni iqtisodiy o'sish bilan cheklab qo'ymasdan, inson kapitalining rivojlanishi, institutsional o'zgarishlar, ekologik barqarorlik va ijtimoiy manfaatlar uyg'unligini yagona rivojlanish jarayoni sifatida talqin etadi. Natijada agrar siyosatning uzoq muddatli samaradorligini ta'minlash, resurslardan oqilona foydalanish hamda qishloq hududlarining

barqaror rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun zarur bo'lgan nazariy va metodologik asoslar shakllanadi.

So'nggi yillarda agrar islohotlarni barqaror rivojlanish konsepsiyasi bilan uyg'unlashtirish, ekologik xavfsizlikni ta'minlash, institutsional boshqaruvni takomillashtirish hamda ijtimoiy adolat tamoyillarini mustahkamlash masalalariga xalqaro va milliy miqyosda alohida e'tibor qaratilmoqda. Shu bilan birga, agrar rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy asoslarini, ayniqsa koevolyutsion yondashuv nuqtai nazaridan tadqiq etishga bag'ishlangan ilmiy izlanishlar yetarli darajada tizimlashtirilmagan. Mazkur holat agrar islohotlarning mohiyatini inson, jamiyat va tabiat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik asosida qayta baholash, ularning rivojlanish qonuniyatlarini falsafiy jihatdan izohlash hamda zamonaviy boshqaruv mexanizmlarini ilmiy asoslash zaruratini yuzaga keltirmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi agrar islohotlar tizimida koevolyutsion rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy tamoyillarini ilmiy tahlil qilish, ularning nazariy mohiyatini ochib berish hamda agrar siyosatni takomillashtirishda qo'llash mumkin bo'lgan konseptual yondashuvlarni asoslashdan iborat. Tadqiqot natijalari agrar islohotlarni amalga oshirishda iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy barqarorlik va ekologik muvozanat o'rtasidagi uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qiluvchi ilmiy tavsiyalarni ishlab chiqish uchun nazariy asos vazifasini bajaradi.

Adabiyotlar tahlili. Agrar islohotlarning nazariy asoslari hamda ularning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni ko'plab xorijiy va mahalliy olimlar tomonidan turli ilmiy yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. Institutsional iqtisodiyot nazariyasining asoschilaridan biri D.C.North iqtisodiy taraqqiyotning barqarorligi, eng avvalo, samarali institutlarning shakllanishi, mulk huquqining himoyalaniishi va institutsional o'zgarishlarning izchilligi bilan belgilanishini asoslab bergan. E.Ostrom umumiy foydalaniladigan tabiiy resurslarni boshqarishda markazlashgan boshqaruvdan ko'ra mahalliy hamjamiyatlarning faol ishtirokiga asoslangan institutlar samaraliroq natija berishini ilmiy jihatdan isbotlagan. A.Giddens modernizatsiya jarayonlarini tahlil qilib, zamonaviy jamiyatning rivojlanishi ijtimoiy institutlarning uzluksiz transformatsiyasi va yangi boshqaruv mexanizmlarining shakllanishi bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlaydi. V.I.Vernadskiyning biosfera va noosfera haqidagi qarashlari hamda N.N.Moiseev tomonidan ishlab chiqilgan koevolyutsiya konsepsiyasi inson va tabiatning o'zaro uyg'un rivojlanishi barqaror taraqqiyotning fundamental sharti ekanligini ilmiy asoslaydi [1, 2]. Mazkur nazariy yondashuvlar agrar islohotlarni faqat ishlab chiqarish samaradorligini oshirish vositasi sifatida emas, balki iqtisodiy, ekologik va ijtimoiy tizimlarning o'zaro uyg'un rivojlanishini ta'minlovchi murakkab institutsional jarayon sifatida baholash imkonini beradi.

Mahalliy olimlarning ilmiy izlanishlarida ham agrar sohani modernizatsiya qilish, innovatsion texnologiyalarni joriy etish va qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilgan. Xususan, Z.M.Mamatova qishloq xo'jaligida innovatsion faoliyatni boshqarish mexanizmlarini takomillashtirish ishlab chiqarish samaradorligini oshirishning muhim omili ekanligini ta'kidlaydi [3]. A.T.Mamadaliyev esa agrar tarmoqqa zamonaviy texnologiyalarni joriy etish resurslardan samarali foydalanish, raqobatbardoshlikni kuchaytirish va barqaror iqtisodiy rivojlanishni ta'minlashga xizmat qilishini asoslaydi [4]. Sh.Shodmonov iqtisodiyot nazariyasiga oid tadqiqotlarida bozor munosabatlari, iqtisodiy manfaatlar va institutsional omillarning o'zaro bog'liqligini yoritib, ularning agrar rivojlanishdagi ahamiyatini ochib bergan. O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligining tahliliy ma'lumotlarida agrar islohotlarni amalga oshirish, resurslardan samarali foydalanish, oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash va innovatsion rivojlanishni jadallashtirish ustuvor yo'nalish sifatida belgilangan. Shuningdek, World Economic Forum ekspertlari global agrar tizimning istiqboldagi rivojlanishi raqamlashtirish, ekologik barqarorlik, innovatsion boshqaruv va institutsional hamkorlikka asoslanishi lozimligini qayd etadilar. Biroq mavjud ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, agrar islohotlarni aynan koevolyutsion rivojlanish paradigmasi asosida, ya'ni inson, davlat institutlari, mahalliy hamjamiyat va tabiiy muhitning o'zaro evolyutsiyasi nuqtai nazaridan kompleks ijtimoiy-falsafiy yondashuvda tadqiq etish masalasi yetarli darajada yoritilmagan.

Mazkur holat ushbu tadqiqotning ilmiy zaruratini belgilaydi hamda agrar islohotlarning ijtimoiy-falsafiy tamoyillarini koevolyutsion yondashuv asosida tizimli ravishda asoslashni taqozo etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda agrar islohotlar tizimida koevolyutsion rivojlanishning ijtimoiy-falsafiy tamoyillarini ochib berishga qaratilgan kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqotning nazariy asosini dialektik va tizimli yondashuv tashkil etib, ular agrar tizimning tarkibiy elementlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda rivojlanish qonuniyatlarini aniqlash imkonini berdi. Koevolyutsion yondashuv orqali inson, jamiyat, davlat institutlari va tabiiy muhitning o'zaro ta'siri yaxlit ijtimoiy-ekologik tizim sifatida tahlil qilindi.

Muhokama va natijalar. Agrar islohotlar tizimini koevolyutsion rivojlanish nuqtai nazaridan tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mazkur jarayonning muvaffaqiyati alohida iqtisodiy chora-tadbirlarning natijasiga emas, balki agrar makonda faoliyat yurituvchi barcha subyektlarning o'zaro uyg'un rivojlanishiga bog'liq. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, agrar tizimning tarkibiy qismlari – davlat boshqaruvi, yer va suv resurslari, qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari, ilmiy-ta'lim muassasalari, bozor infratuzilmasi hamda mahalliy hamjamiyatlar yagona ijtimoiy-ekologik tizimni tashkil etadi. Ushbu tizimda amalga oshirilayotgan har qanday institutsional o'zgarish boshqa tarkibiy elementlarning rivojlanish sur'atiga ham ta'sir ko'rsatadi. Shu bois agrar islohotlarni faqat yer munosabatlarini takomillashtirish yoki ishlab chiqarish samaradorligini oshirish bilan chegaralash ilmiy jihatdan yetarli emas. Koevolyutsion yondashuv agrar taraqqiyotning uzluksizligini ta'minlovchi omillar sifatida iqtisodiy manfaatlar, ijtimoiy mas'uliyat va ekologik muvozanatning o'zaro mutanosibligini asosiy mezon sifatida belgilaydi. Mazkur yondashuv asosida agrar islohotlar jamiyatning turmush sifati, oziq-ovqat xavfsizligi, tabiiy resurslarning qayta tiklanish salohiyati hamda hududlarning barqaror rivojlanishi bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida namoyon bo'lishi aniqlandi. Natijada agrar tizimning barqaror faoliyati faqat iqtisodiy o'sish emas, balki ijtimoiy institutlarning moslashuvchanligi, ekologik barqarorlik va boshqaruv samaradorligining uyg'unlashuvi orqali ta'minlanishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot natijalari agrar islohotlarning ijtimoiy-falsafiy tamoyillarini tizimlashtirish imkonini berdi. Xususan, rivojlanishning uzluksizligi, manfaatlar muvozanati, ekologik mas'uliyat, institutsional moslashuvchanlik, ijtimoiy hamkorlik va innovatsion yangilanish koevolyutsion rivojlanishning asosiy tamoyillari sifatida shakllantirildi. Mazkur tamoyillarning har biri agrar tizimning ma'lum bir tarkibiy yo'nalishini takomillashtirishga xizmat qilsa-da, ularning amaliy samaradorligi o'zaro uyg'unlik sharoitida namoyon bo'ladi. Masalan, ishlab chiqarish hajmini oshirishga qaratilgan texnologik yangilanish ekologik xavfsizlik talablarini e'tibordan chetda qoldirsa, qisqa muddatli iqtisodiy natijalar uzoq istiqbolda resurs salohiyatining pasayishiga olib kelishi mumkin. Xuddi shuningdek, institutsional islohotlar aholining ijtimoiy manfaatlari va mahalliy sharoitlar bilan uyg'unlashmagan taqdirda ularning amaliy samaradorligi pasayadi. Shu nuqtai nazardan koevolyutsion rivojlanish agrar siyosatda barcha manfaatdor tomonlarning o'zaro hamkorligi, ilmiy yondashuvlarga tayangan boshqaruv qarorlari hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishni yagona strategik tizimga birlashtiruvchi konseptual model sifatida namoyon bo'ladi. Bunday yondashuv agrar islohotlarning barqarorligini ta'minlash bilan birga, qishloq hududlarining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishini ham jadallashtiradi.

Olib borilgan ilmiy tahlillar agrar islohotlarning samaradorligi inson kapitalining rivojlanish darajasi bilan bevosita bog'liq ekanligini ham ko'rsatdi. Zamonaviy agrar iqtisodiyot sharoitida bilim, malaka, innovatsion fikrlash va ekologik madaniyat ishlab chiqarish resurslari qatorida muhim strategik omilga aylanmoqda. Shu sababli koevolyutsion rivojlanish modeli agrar siyosatda inson omilini markaziy bo'g'in sifatida e'tirof etadi. Tadqiqot davomida aniqlanishicha, ilmiy tadqiqot muassasalari, oliy ta'lim tashkilotlari, maslahat xizmatlari hamda ishlab chiqaruvchilar o'rtasidagi hamkorlikning kuchayishi innovatsiyalarni amaliyotga joriy etish jarayonini tezlashtiradi va agrar tizimning tashqi o'zgarishlarga moslashuvchanligini oshiradi. Shu bilan birga, raqamli texnologiyalar, aniq dehqonchilik, ekologik monitoring va

resurslarni boshqarishning zamonaviy mexanizmlaridan foydalanish agrar islohotlarning sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qiladi. Bunday sharoitda davlat boshqaruvining vazifasi faqat tartibga solish bilan cheklanmay, balki innovatsiyalarni rag'batlantirish, institutsional muhitni takomillashtirish va manfaatdor subyektlar o'rtasidagi hamkorlikni qo'llab-quvvatlash orqali koevolyutsion rivojlanish uchun qulay shart-sharoit yaratishdan iborat bo'ladi.

Tadqiqot natijalari asosida agrar islohotlarning istiqbolli rivojlanishi uchun kompleks yondashuvni qo'llash zarurligi asoslandi. Ushbu yondashuv agrar siyosatni ishlab chiqishda iqtisodiy samaradorlikni ijtimoiy farovonlik va ekologik xavfsizlik bilan uyg'unlashtirishni nazarda tutadi. Koevolyutsion rivojlanish konsepsiyasining amaliy ahamiyati shundaki, u agrar tizimni alohida yo'nalishlar kesimida emas, balki o'zaro bog'langan va doimiy ravishda yangilanib boruvchi yaxlit tizim sifatida boshqarishga imkon beradi. Bunday yondashuv yer va suv resurslarini asrash, oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, qishloq aholisining bandligini ta'minlash, hududlar o'rtasidagi rivojlanish tafovutlarini kamaytirish hamda ekologik barqarorlikni saqlashga xizmat qiladi. Shuningdek, agrar islohotlarni amalga oshirishda davlat organlari, ilmiy muassasalar, tadbirkorlik subyektlari va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish koevolyutsion rivojlanishning muhim sharti ekanligi aniqlandi. Natijada agrar islohotlarning ijtimoiy-falsafiy mohiyati iqtisodiy o'sishni ta'minlash bilan cheklanmasdan, inson, jamiyat va tabiat manfaatlarining uyg'unligini ta'minlovchi barqaror rivojlanish modelini shakllantirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari agrar islohotlar tizimini koevolyutsion rivojlanish konsepsiyasi asosida o'rganish uning ijtimoiy-falsafiy mohiyatini chuqurroq anglash imkonini berishini ko'rsatdi. Agrar taraqqiyotning barqarorligi iqtisodiy o'sish ko'rsatkichlari bilan bir qatorda, davlat boshqaruvi, inson kapitali, tabiiy resurslar, ilmiy-innovatsion salohiyat hamda mahalliy hamjamiyatlarning o'zaro uyg'un rivojlanishiga bevosita bog'liq ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi. Koevolyutsion yondashuv agrar islohotlarni alohida iqtisodiy tadbirlar majmui sifatida emas, balki ijtimoiy, ekologik va institutsional tizimlarning o'zaro ta'siri hamda uzluksiz moslashuviga tayanuvchi kompleks rivojlanish modeli sifatida talqin etishga imkon beradi. Mazkur yondashuv agrar siyosatning strategik yo'nalishlarini belgilashda iqtisodiy manfaatlar, ijtimoiy adolat va ekologik barqarorlik o'rtasidagi muvozanatni ta'minlashning nazariy asoslarini mustahkamlaydi.

Shuningdek, tadqiqot davomida agrar islohotlarning samaradorligini oshirish uchun institutsional boshqaruvni takomillashtirish, ilm-fan va ishlab chiqarish integratsiyasini kuchaytirish, innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish hamda tabiiy resurslardan oqilona foydalanishga asoslangan boshqaruv mexanizmlarini rivojlantirish zarurligi aniqlandi. Agrar tizimni koevolyutsion rivojlantirish tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, qishloq hududlarining barqaror rivojlanishini ta'minlash, ekologik xavflarni kamaytirish va aholining turmush sifatini yuksaltirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan maqolada ilgari surilgan ilmiy yondashuv va nazariy xulosalar agrar siyosatni takomillashtirish, uzoq muddatli rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish hamda ushbu yo'nalishda olib boriladigan keyingi ilmiy tadqiqotlar uchun metodologik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Vernadsky V. I. The Biosphere. New York: Copernicus. 1998.
2. Мойсеев, Н. Н. Судба цивилизации. Путь Разума. Мoscow: МНЕПУ. 1998.
3. Mamatova ZM Qishloq xo'jaligi jarayonida innovatsion faoliyatni boshqarish mexanizmlari // Iqtisodiyot va innovatsion texnologiya. – 2023. – №3. – B. 87-95.
4. Mamadaliyev AT O'zbekiston qishloq xo'jaligida innovatsion texnologiyalarni joriy etish istiqbollari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 185 b.

**“ФЕНОМЕН” ТУШУНЧАСИНИНГ ГЕНЕЗИСИ ВА ЖАЛОЛИДДИН
МАНГУБЕРДИ МИСОЛИДА ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛ**

**Файзиев Завқиддин Хайриллоевич,
Наманган давлат университети
мустақил тадқиқотчи**

Аннотация. Мазкур мақолада “Феномен” тушунчасининг мазмун-моҳияти, унинг келиб чиқиш тарихи батафсил таҳлил қилинган. Шунингдек, Хоразмшоҳлар сулоласининг сўнгги ҳукмдори Султон Жалолиддин Мангуберди тимсолида феноменининг ўзига хос хусусиятларини ёритиб беришда асос бўлувчи “қаҳрамон, лидер ва жасорат” каби тушунчаларининг энг муҳим ижтимоий-фалсафий жиҳатлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Жалолиддин Мангуберди, феномен, фалсафа, жасорат, ижтимоий-фалсафий, инсон, шахс, жамият.

Аннотация. В данной статье подробно анализируется содержание и сущность понятия «феномен», история его возникновения. Также освещаются наиболее важные социально-философские аспекты таких понятий, как «герой, лидер и мужество», которые служат основой для объяснения специфических особенностей феномена на примере последнего правителя династии Хорезмшахов, султана Джалолиддина Мангуберди.

Ключевые слова: Джалолиддин Мангуберди, феномен, философия, мужество, социально-философский, человек, личность, общество.

Abstract. This article analyzes in detail the content and essence of the concept of “Phenomenon”, its history of origin. Also, the most important socio-philosophical aspects of such concepts as “hero, leader and courage”, which serve as the basis for explaining the specific features of the phenomenon in the person of the last ruler of the Khorezmshah dynasty, Sultan Jaloliddin Manguberdi, are highlighted.

Keywords: Jaloliddin Manguberdi, phenomenon, philosophy, courage, socio-philosophical, human, person, society.

Глобаллашув ва ахборотлашган жамият шароитида тарихий шахслар фаолиятини феномен сифатида таҳлил қилиш муҳим аҳамият касб этади. Бу борада “Янги Ўзбекистон стратегияси доирасида миллий ўзлиқни англаш ва тарихий адолатни тиклаш масаласи давлат сиёсатининг устувор йўналишига айланди. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев таъкидлаганидек: “Биз халқимизнинг дунёқарашини кенгайтириш, унинг онгида миллий ғурур ва ифтихор туйғусини кучайтиришда тарихи, ундаги буюк сиймолар жасоратини ўрганишга асосий куч сифатида қараймиз. Чунки тарих шунчаки ўтмиш эмас, балки келажакни барпо этиш учун мустаҳкам пойдевордир” [1]. Бу борадаги концептуал ёндашув “феномен” тушунчасини фақатгина назарий категория сифатида эмас, балки миллий юксалишнинг ҳаракатлантирувчи кучи сифатида тадқиқ этиш заруратини белгилаб беради. Демак, Жалолиддин Мангуберди каби тарихий шахслар феноменини ўрганиш, бугунги кунда жамиятни жипслаштирувчи ва ёшлар тарбиясида катализаторлик вазифасини бажарувчи ижтимоий-фалсафий заруриятдир”.

“Феномен” тушунчаси фақат фалсафа доирасида эмас, балки ижтимоий фанлар, тарих, сиёсатшунослик ва маданиятшунослик соҳаларида ҳам кенг қўлланилади. Айниқса, ижтимоий жараёнларни тушунишда бу тушунча муҳим назарий восита сифатида хизмат қилади. Чунки, феномен муайян ижтимоий воқеликнинг намоён бўлиш шакли, унинг ташқи ифодаси ва инсон онгида акс этишидир. Бу ерда инсон биоижтимоий мавжудот сифатида қаралади, яъни у ҳам табиий, ҳам ижтимоий муҳит таъсирида шаклланади. Шунинг учун ҳам ҳар қандай феномен ижтимоий омиллар, тарихий алоқадорлик ва жамият тараққиёти мезони билан узвий боғлиқдир.

Жалолиддин Мангуберди феномени ҳам айнан шундай ёндашувни талаб қилади. Уни тушуниш учун аввал “феномен” тушунчасининг генезиси (юнонча “genesis” - келиб чиқиш, шаклланиш)нинг илмий моҳияти, унинг турли манбаларда қандай таърифланганлиги ва фалсафий мактабларда қандай талқин қилинганлигини аниқлаб олиш зарур.

Энг аввало, “феномен” тушунчасини луғавий таҳлил қилиш лозим. Илмий луғат ва энциклопедияларда бу тушунча турлича, аммо мазмунан яқин маъноларда изоҳланади. Ижтимоий-фалсафий тафаккур эволюциясида муайян бир воқелик ёки шахс фаолиятининг одатдаги чегаралардан чиқиб, умумжамият миқёсидаги рамзга айланиши “феномен” тушунчаси орқали ифодаланади. “Феномен” (юнонча “phainomenon” - пайдо бўлувчи, кўринувчи) тушунчаси антик давр фалсафасидан бошлаб, то замонавий экзистенциализм ва феноменология мактабларигача узок ва мураккаб ривожланиш йўлини босиб ўтган [2].

Фалсафа энциклопедик луғатида “феномен” - “инсон тажрибасида намоён бўлувчи ва бевосита идрок этиладиган ҳодиса” сифатида таърифланади. Бу таърифда асосий эътибор унинг намоён бўлиш хусусиятига қаратилган. “Большая философская энциклопедия”да “феномен” “субъект онгида берилган ва тажриба орқали англонадиган воқелик шакли” деб таърифланади. Бу ерда феноменнинг субъектив ва когнитив жиҳатлари таъкидланади. Англо-саксон илмий анъанасида эса феномен тушунчаси “observable event” (кузатиладиган ҳодиса) сифатида талқин қилиниб, эмпирик тадқиқотлар билан боғланади. Берилган таърифларни умумлаштирган ҳолда, феноменни қуйидагича изоҳлаш мумкин: **феномен инсон онгида идрок этиладиган, ижтимоий ва табиий воқеликнинг намоён бўлиш шакли бўлиб, у муайян тарихий ва ижтимоий шароитда шаклланади.** Бу таъриф феноменнинг ҳам объектив (воқелик), ҳам субъектив (онг) хусусиятларини бирлаштиради.

“Феномен” тушунчаси дастлаб антик даврда яшаб ўтган, Ғарб фалсафасининг энг йирик намояндаларидан бири қадимги юнон файласуфи Афлотун (эр.авв. 427-347 йй.) томонидан “соғлар дунёси” сифатида талқин қилинган бўлиб, унинг фикрича, феномен тушунчаси инсон ҳиссий идрок этадиган предмет ва ҳодисаларнинг айна моҳияти - эйдос (ғоя)ларнинг нурсиз акси эканлиги таъкидланган. Афлотуннинг бу борадиги ёндашувларидан феноменнинг салбий маъно ва мазмун касб этганлигини ҳамда ҳақиқий борликдан йироқлиги англаш мумкин. Шундай бўлишига қарамадан ижтимоий феноменология нуқтаи-назаридан қаралганда шу “кўриниш” жамият учун дастлабки ахборот манбаи ва ижтимоий идрокнинг бошланғич нуқтаси белгиси (нуқтаси) бўлиб хизмат қилади.

Антик даврнинг бошқа буюк мутафаккир файласуфларидан бири яъни Афлотуннинг шогирди бўлган Арасту (эр.авв. 384-322 йй.) ўз устозининг “соғлар дунёси” деган ёндашувларини танқидий таҳлил қилган ҳолда қарама-қарши ғояларни илгари сурган. Унинг фикрларига кўра оламда номоён бўлувчи бизни ўраб турган барча нарсалар (феноменлар) шунчаки, “соғ” эмас балки, билишнинг асосий манбаларидир дея талқин этган. Яъни, Арасту “Метафизика” асарида таъкидлаганидек, инсон энг аввало феноменларни кузатиши, кейин эса уларнинг замиридаги умумийлик ва сабаблари (моҳиятини) кидириши лозим дея талқин қилади. Арастунинг бундай қарашларидан келиб чиққан ҳолда, шуни англаш мумкинки, ҳар қандай илмий билиш феноменларини - жараёнларни кузатишдан бошлаб ўрганилиши лозим. Демак, Арастуча бу ёндашув Жалолиддин Мангубердининг ҳарбий ва сиёсий фаолияти (яъни феномени)ни таҳлил қилишда муҳим методологик асос бўлади. Бу борада Султон Жалолиддиннинг тарихий жанглари, сиёсий қарашларини ҳамда ҳарбий тактикасини (яъни кузатиладиган феноменларини) тарихий манбалар ва фактлар орқали ўрганилиб, сўнг эса мана шу фактлар замиридаги “Ватан озодлиги” ҳамда “Миллий мустақиллик” каби асл моҳият (ноумен)ни англаб оламиз. Бундан кўриниб турибдики, Арастунинг таълимотига кўра, феномен - ҳақиқатга етакловчи муҳим воситалардан бирidir.

Шарқ уйғониш даврининг энг буюк сиймоси “Муаллимус-соний” (яъни Абу Наср Форобий (873-950 йй.)) феномен тушунчасини “зухур” ва “араз” категориялари орқали далиллаган. Мутафаккирнинг “Фозил одамлар шаҳри” ва “Мавжудотлар ибтидоси” асарларида борлиқ икки қатламдан иборат бўлиб, ички моҳият ва унинг ташқи намоён бўлиш ҳодисаси мавжуд эканлигини баён этган. Бу борадаги ёндашувлар эса бизга Жалолиддин Мангуберди феноменининг талқин этишининг туб илдизларини тушунишимизга асос бўла олади. Фаробийнинг таълимотига кўра камрамонлик тушунчаси, шахснинг ички комиллигининг ташқи муҳитда намоён бўлишини билдиради. Демак, бундай ёндашувдан, Султон Жалолиддиннинг тарихий фаолияти давомидаги кўрсатган жасорати шунчаки, ҳарбий ҳаракатлар бўлибгина қолмай балки, миллий рухнинг тарихий “зухури” (феномени) эканлигини англатади. Фаробий давлат бошқарувида ноёб ва юксак сифатларга хос бўлган “Биринчи раҳбар” қиёфасини шундай яратадики, бу бевосита биз тадқиқ этаётган буюк сиймо Жалолиддин Мангубердининг пешқадамлик феноменларига тўғри келади.

Буюк Шарқ мутафаккири, табиб, файласуф ва қомусий олим бўлиб, Ғарбда Авиценна номи билан машҳур бўлган Ибн Сино (980–1037 йй.) феноменни инсоннинг идроки ва ҳиссиётлари орқали ўтиб келувчи “маънолар” сифатида шарҳлаган. Шунингдек, у ўзининг “Шифо” ва “Нажот” китобларида нарса (буюм)ларнинг бизга кўриниши (яъни феномени) бизнинг онгимиздаги тушунчаларни шакллантирувчи воситаларидир деб изоҳлаган. Бундан шуни тушуниш мумкинки, Ибн Синонинг фикрларига феноменнинг онг билан бевосита боғлиқ ҳолда бир тизим эканлигини англаш қийин эмас албатта. Бу мантиқ асосида Жалолиддин Мангубердининг феномени халқнинг умумий тафаккурида сақланиб келаётган юксак маънони англатади ҳамда ёш авлодлар онгда мунтазаам қайта тикланиб, маънавий қадрият сифатида янгитдан намоён бўлаверади.

Янги даврда (XVI асрнинг боши - IXX асрнинг охири) “Феномен” тушунчасини шу даврнинг буюк фалласуфлари томонидан бир қатор ижобий қарашлар илгари сурилган. Хусусан, немис классик фалсафасининг асосчиси Иммануил Кант (1724-1804 йй.)нинг “Соф ақл танқиди” асарида инсоннинг билиш имкониятларини черагараси мавжуд бўлиб уни икки қисмдан “феноменлар” (биз учун мавжуд бўлган барча нарсалар) ва “ноуменлар”га (нарса ўзида) деб таъкидлаган [3]. Кантнинг талқинича феномен - фақатгина ташқи таъсиргина бўлиб қолмай, у бизнинг ҳиссиётларимиз ва онгимиз доираси орқали тартибланган воқелик дейилган. Унинг фикрича, ҳар бир феноменнинг замирида англаб бўлмас моҳият - “ноумен” ётишини таъкидланади. Кантнинг феномен тушунчаси бўйича қарашларини таҳлил қилишдан шуни билиш мумкинки, у биринчи бор феноменнинг шаклланишида инсон онгининг жонли (фаол) моҳиятини кўрсатиб бера олган.

Феноменология ва онг борасидаги қарашлари билан дунёга машҳур бўлган, немис файласуфи Эдмунд Гуссерль (1859-1938 йй.) феномен тушунчасини янги методологик босқичга кўтарди. Гуссерль “Феноменология ғояси” асарида феноменни онгдан ташқаридаги мустақил борлиқ эмас, балки онгнинг интенционал (йўналтирилган) маҳсули сифатида талқин этади. Бу талқинни оддий қилиб айтганда, биз кўриб (сезиб) турган нарсаларни қандай бўлса шундай эмас, аксинча онгимиз уларни қандай қабул қилса шундайлигича кўрамиз ва тушунамиз. Демак, ҳақиқатни асл ҳақиқатлигича тушунишимиз учун биз онгни турли чалғитувчи тасаввурлардан “тозалаш” кераклигини англашимиз лозим. Шунда биз ҳар бир нарсанинг ҳақиқий маъносини яъни моҳиятини англашимиз мумкин. Бу борада қарашларни Султон Жалолиддиннинг тарихий фаолияти доирасида талқин қилинганда, унинг феномени фактгина тарихий йилномалардаги фактлар эмас, балки миллат, жамиятнинг коллектив (ижтимоий) онгида яшаётган, доимий равишда “тирик” бўлган маънавий воқелик эканлигини англашилади. Шундан келиб чиққан ҳолда феномен ва онг ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлиб, шахснинг қаҳрамонлиги жамият онгида акс этгандагина у “ижтимоий феномен” мақомини олади, деб таъкидлаш ўринли.

Феномен тушунчасининг яна бир ўзига хос хусусиятларидан бири қадриятлар диалектикаси бўлиб, уни немис олими, социолог, иқтисодчи, сиёсатшунос ва ижтимоий фанлар ривожига катта ҳисса қўшган Макс Вебер (1864-1920 йй.) феноменларни инсонлар томонидан бериладиган “маъно” (қадрият) эканлигини таъкидлайди. Унинг қарашларидан келиб чиққан ҳолда феноменнинг бу ўзига хос хусусиятини жамиятнинг маънавий эҳтиёжлари ва тарихий воқелик кесишган нуқтадаги зуҳур деб ифодалаш мумкин. Шу ўринда Жалолиддин Мангуберди борасида сўз юритганда унинг феномени ўзгарувчанлиги билан ўзини намоён қилади. Хусусан, Султоннинг фаолияти турли тарихий даврларда (Шўро даврида ва Мустақиллик йилларида) турлича ижтимоий-сиёсий мазмунда талқин қилиниб, унинг ядросидаги “Ватан озодлиги” қадрияти ўзгармас эканлигини англатади. Шу боис, ҳозирги кунда улғайиб келаётган ёш авлодлар онгидаги “маънавий бўшлиқ” муаммосини ҳал қилишда феномен тушунчасининг аҳамияти жуда ҳам муҳимдир.

Ижтимоий-фалсафий тафаккурда шахс ва ижтимоий феномен ўртасидаги муносабатлар мураккаб ва кўп қиррали масалалардан биридир. Шахснинг тарихда тутган ўрнини аниқлаш масаласи кўплаб мутафаккирларнинг диққат марказида бўлган. Шулардан бири шотландиялик машҳур файласуф ва тарихчи Томас Карлейль (1795-1881 йй.) ўзининг машҳур “Қаҳрамонлар, қаҳрамонларга сиғиниш ва тарихда қаҳрамонлик ҳақида”ги асарида тарихий тараққиётни асосан буюк шахсларнинг фаолияти билан боғлайди. Унинг таъкидлашича, жамиятнинг ривожланиши ва тараққий этишида ҳал қилувчи моҳият мустаҳкам иродали, етакчилик қобилиятига эга ва маънавий жиҳатдан кучли шахсларга тегишли. Шу маънода, мутафаккир тарихни буюк инсонларнинг ҳаёти йиғиндиси сифатида талқин қилади. Бироқ буюк мутафаккирнинг бу борадаги ижтимоий-фалсафий ёндашувлари бир ёқлама қараш бўлиб, бу етарли эмаслигини кўрсатади. Чунки, ижтимоий феноменлар фақатгина алоҳида шахснинг хоҳиши ёки ҳаракати натижасида эмас, балки жамиятнинг ички эҳтиёжлари, мавжуд ижтимоий шароит ва тарихий зарурият билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Яъни, шахс қанчалик кучли бўлмасин, агар жамиятда уни қўллаб-қувватловчи муҳит ва эҳтиёж бўлмаса, унинг фаолияти кенг миқёсда таъсир кўрсата олмайди. Шахс ва ижтимоий-феномен муносабатларини англашда “резонанс эффекти” (бир-бирини қўллаб-қувватлаш) тушунчаси энг муҳим жаиҳатдир. Унга кўра, шахснинг субъектив хусусиятлари - жасорат, ирода ва ғоянинг объектив эҳтиёжлари ва қадриятлари билан уйғунлашганда, кучли ижтимоий таъсир доираси вужудга келади. Акс ҳолда эса, шахснинг салоҳияти қанчалик юқори бўлмасин, у ижтимоий-феномен даражасига кўтарила олмайди. Бу жараёни Жалолиддин Мангубердининг тарихий фаолиятига боғлаган ҳолда олиб қаралганда, Султон шахсий жасорати ва ватанпарварлиги билан ажралиб турсада, унинг тарихий аҳамияти фақат шугина хусусиятлар билан чегараланмайди. Султон Жалолиддиннинг фаолияти мўғуллар истилоси даврида халқнинг озодлиқка, мустақилликка бўлган кучли интилиши билан уйғунлашганлиги сабабли, у миллий миқёсдаги ижтимоий феноменга айланган. Бу ерда шахсий омил ва ижтимоий эҳтиёж ўзаро “резонанс” ҳосил қилиб, тарихий жараёнга кучли таъсир кўрсатган.

Жалолиддин Мангуберди шахсиятини ижтимоий-фалсафий интерпретация қилишда “қаҳрамон”, “лидер”, “феномен” ва “жасорат” тушунчаларининг мазмуний мутаносиблигини ўрганиш методологик аҳамиятга эга. Бу тушунчалар бир-бирини тўлдирса-да, уларнинг ижтимоий онга таъсир механизми фарқлидир.

1. Қаҳрамонлик ижтимоий намунавийлик сифатида, фалсафада “қаҳрамон” тушунчаси шахснинг умуминсоний манфаатлар йўлида ўз манфаатларидан воз кечиши ва экстремал вазиятда юксак маънавий фазилат кўрсатишидир [5]. Жалолиддин Мангуберди қаҳрамонлиги фақат жангдаги ғалаба билан ўлчанмайди. Султон Жалолиддиннинг Синд дарёсидаги ҳаракати чинакам қаҳрамонлик намунаси. У мағлубият муқаррар бўлган онда таслим бўлишдан кўра, ўзини дарёга отиб, душман ҳайратини уйғотди. Бу ҳолат

В.Ф.Гегель айтган “тарихий шахсининг ўз тақдирини миллат тақдирини билан бирлаштириши” концепциясига тўлиқ мос келади [4].

2. Лидерлик стратегик сафарбарлик кучи. Агар қахрамонлик индивидуал жасорат бўлса, “лидерлик” оммани муайян мақсад сари эргаштира олиш қобилиятидир. Жалолиддин Мангуберди инқироз даври лидери. У парчаланиб кетган Хоразмшоҳлар қўшини ва тарқоқ халқни Ҳиндистон, Эрон ва Кавказ ҳудудларида қайта бирлаштириб, янги қаршилиқ марказларини ярата олди. Шихобуддин ан-Насавий Султоннинг лидерлик қиёфасини тасвирлар экан, унинг энг оғир дамларда ҳам қўшин билан бирга бўлгани, оддий аскарлар билан бир сафда турганини таъкидлайди. Бу Макс Вебернинг “харизматик легитимлик” назариясини тасдиқлайди - халқ унга Султон бўлгани учун эмас, балки унинг шахсий етакчилиқ сифатларига инониб эргашган.

3. Жасорат иродавий ва экзистенциал асос. Фалсафий антропологияда “жасорат” кўркемнинг йўқлиги эмас, балки кўркемни юксак мақсад йўлида бўйсундиришдир. Б.Спиноза таъбири билан айтганда, жасорат инсоннинг ўз мавжудлигини сақлаб қолиш ва фазилатини намоён этишдаги собитқадамлигидир. Жалолиддин Мангубердининг Исфохон жангида оз сонли қўшин билан мўғулларнинг асосий кучларига ҳужум қилиши шунчаки ҳарбий тактика эмас, балки экзистенциал жасорат феноменидир. У “яшаш ёки мағрур ўлиш” танловида иккинчисини танлаш орқали миллат руҳиятига куч берди.

4. Феномен - мазмуний синтез ва тарихий яшовчанлик. Юқоридаги учта тушунча (қахрамонлик, лидерлик, жасорат) Жалолиддин Мангуберди шахсида бирлашиб, яхлит “ижтимоий феномен”ни ташкил этади. Феномен шундаки, Жалолиддин Мангуберди вафот этганидан кейин ҳам жамиятнинг ижтимоий ва мафкуравий ҳаётида фаол иштирок этишда давом этади. Бундан куйидагича фалсафий хулоса қилиш мумкин: Агар “қахрамон” ва “лидер” тушунчалари кўпроқ Султон Жалолиддиннинг ҳаётлик даврига тегишли бўлса, “феномен” тушунчаси унинг асрлар давомида миллатнинг маънавий қалқонига айланганини ифодалайди. Бу тарихий воқеликнинг “ижтимоий идеал” даражасига кўтарилишидир. Шу боис, луғатлардаги оддий таърифлар билан чекланмай, Жалолиддин Мангуберди феноменини “миллат иродасининг тарихий ва фалсафий константаси” (ўзгармас асоси) сифатида талқин қиламиз [6]. Миллий илмий анъанада ҳам феномен тушунчасига яқин бўлган қарашлар мавжуд. Хусусан, миллий давлатчилиқ, миллий ўзликни англаш ва ижтимоий барқарорлик масалалари доирасида айрим шахслар фаолияти феномен сифатида баҳоланади. Бу ерда феномен тушунчаси ижтимоий идеал, миллий қадриятлар ва умуминсоний қадриятлар билан боғлиқ ҳолда намоён бўлади.

Хулоса қилиб айтганда, феномен категориясининг ижтимоий-фалсафий табиати уни ижтимоий борлиқнинг муҳим ва фавқулодда ҳодисаларини англашда универсал восита эканлигини кўрсатади. Феноменнинг ушбу назарий мақоми муайян тарихий шахслар фаолиятини шунчаки воқелик эмас, балки жамият ривожига таъсир этувчи маънавий-сиёсий ҳодиса сифатида ўрганиш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. - Тошкент: O'zbekiston, 2021. - Б. 28.
2. Философский энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, 1983. - С. 711.
3. Кант И. Критика чистого разума. – Москва: Эксмо, 2007. – Б. 112.
4. Гегель Г.В.Ф. Лекции по философии истории. – СПб.: Наука, 1993. – С. 98.
5. Назаров Қ. Фалсафа асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2005. – Б. 215.
6. Саифназаров И., Мухтаров А. ва бошқ. Янги Ўзбекистон: инсон қадри улуғланган юрт. – Тошкент: Zamin nashr, 2022. – Б. 156

ICHKI ISHLAR ORGANLARINING RAQAMLI MEDIA ORQALI JAMOATCHILIK BILAN ALOQALARI: BUGUNGI RIVOJLANISH YO'NALISHLARI VA ISTIQBOLLARI

**Babayev Tolibjon Abdugalilovich,
Jaxon tillar universiteti mustaqil izlanuvchisi
siyosiy fanlar bo'yicha falsafa doktiri (PhD)**

Annotatsiya. Ushbu maqolada ichki ishlar organlari tomonidan virtual muhitda tarqatilayotgan ma'lumotlar va ularni uzatish mexanizmlari kompleks tahlil etilgan. Ishda raqamli vositalardan foydalangan holda tizimning shaffofligini ta'minlash va fuqarolarning ishonchini mustahkamlashga xizmat qiluvchi zamonaviy takliflar va kreativ yechimlar ilgari surilgan.

Kalit so'zlar: Ichki ishlar organlari, virtual muhit, axborot uzatish, media makon, shaffoflik, fuqarolar ishonchi, raqamli vositalar, xabardorlik darajasi..

Аннотация. В данной статье проведен комплексный анализ информации, распространяемой органами внутренних дел в виртуальной среде, и механизмов ее передачи. В работе выдвинуты современные предложения и креативные решения, направленные на обеспечение прозрачности системы и укрепление доверия граждан с использованием цифровых инструментов.

Ключевые слова: органы внутренних дел, виртуальная среда, передача информации, медиaprостранство, прозрачность, доверие граждан, цифровые инструменты, уровень осведомленности.

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of information disseminated by internal affairs bodies in the virtual environment and the mechanisms of its transmission. The paper puts forward modern proposals and creative solutions aimed at ensuring the transparency of the system and strengthening public trust using digital tools.

Keywords: internal affairs bodies, virtual environment, information transmission, media space, transparency, citizens' trust, digital tools, public awareness.

Kirish. Globallashuv va raqamli texnologiyalar asrida ijtimoiy tarmoqlar nafaqat oddiy muloqot vositasi, balki ijtimoiy-siyosiy jarayonlarga ta'sir etuvchi qudratli platformaga aylandi. Bugungi kunda aholining katta qismi axborotni aynan virtual makondan olayotgani huquq-tartibot organlari tizimini ham transformatsiya qilishni talab etmoqda. Huquq-tartibot idoralarining ijtimoiy tarmoqlardan unumli foydalanish malakasi jinoyatlarni barvaqt aniqlash va fuqarolar xavfsizligini kafolatlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

Ijtimoiy tarmoqlar huquq-tartibot organlari uchun ikki tomonlama ahamiyatga ega bo'lib avvalo ular aholi bilan to'g'ridan-to'g'ri, tezkor va ochiq muloqotni yo'lga qo'yish, fuqarolarning murojaatlariga zudlik bilan munosabat bildirish hamda tizim shaffofligini ta'minlashda qulay vositadir. Shuningdek, virtual makon turli kiberjinoyatlar, feyk (yolg'on) xabarlar tarqalishi va axborot xurujlari maydoniga aylangani sababli, ushbu platformalarni doimiy monitoring qilish va tezkor qidiruv faoliyatiga tatbiq etish davr talabidir.

Ushbu maqolada ichki ishlar organlari faoliyati samaradorligini oshirishda ijtimoiy tarmoqlar hamda ularning keng qamrovli vizual imkoniyatlaridan foydalanish masalalari tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida fotosuratlar, videoroliklar, emoji-lar, infografikalar, GIF va vizual memlar kabi media vositalarining amaliy ahamiyati ko'rib chiqilgan. Maqola huquq-tartibot tizimi va jamiyat o'rtasidagi hamkorlikning zamonaviy tendensiyalarini yoritishga xizmat qiladi. Shuningdek, unda ichki ishlar organlarining an'anaviy qiyofasi - qonuniylik, jamoatchilik ishonchi va hokimiyat ramzi sifatidagi maqomi yangi raqamli makonda qanday transformatsiyaga uchrayotgani tadqiq etilgan.

Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan aksariyat davlatlar politsiya tizimida ushbu kommunikatsiya faqat bir tomonlama axborot uzatish shaklida namoyon bo'layotgani raqamli

tarmoqlarning bosh mezoni-ikki tomonlama faol muloqotni yo'lga qo'yish tamoyiliga zid kelayotganligini ma'lum qilishmoqda. Natijada, tadqiqotchilar ijtimoiy tarmoqlarni politsiyaning real muloqot maydoni emas, balki shunchaki «imidiy nazorati» va jamoatchilik fikrini boshqarish vositasi sifatida baholamoqda. Muqobil axborot oqimlari va fuqarolik jurnalistikasi (oddiy odamlar tomonidan axborot tarqatilishi) rivojlangan hozirgi davrda, huquq-tartibot xodimlarining har bir xatti-harakati jamoatchilikning doimiy vizual nazorati (videokuzatuvlar) ostida turibdi. Bunday sharoitda raqamli platformalar politsiya uchun axborot makonini mustaqil boshqarish va o'z nufuzini himoya qilishda muhim qurolga aylandi. Mavjud tanqidiy fikrlar politsiya va jamiyat o'rtasidagi virtual hamkorlikning yangi bosqichini boshlab berdi. Oqibatda, soha vakillari aholi bilan aloqani kuchaytirish uchun an'anaviy usullardan voz kechib, ko'proq kreativ va vizual (ko'rgazmali) metodlarga tayanishni tavsiya qilishmoqda.

Mazkur yangicha yondashuv huquq-tartibot organlarining ilgari amalda bo'lgan, asosan quruq rasmiy, matnga asoslangan va qat'iy korporativ uslubdagi ijtimoiy tarmoq amaliyotlaridan konseptual jihatdan tubdan farq qiladi. Avstraliyaning Yangi Janubiy Uels politsiyasi (New South Wales Police) tajribasini tadqiq qilgan olim J. Vudning ta'kidlashicha, zamonaviy media makondagi «diqqat-e'tibor uchun shiddatli raqobat» sharoitida, politsiya tomonidan qo'llaniladigan hazil (yumor) va ko'rgazmali (vizual) obrazlar jamoatchilik diqqatini jalb etish hamda aholi bilan interfaol muloqotni yo'lga qo'yishda qisqa muddatli bo'lsa-da, juda katta strategik ta'sir kuchiga ega.

Bugungi kunda ijtimoiy tarmoq foydalanuvchilari ulkan axborot oqimi (reklama, shaxsiy kontent, yangiliklar) qurshovida yashaydi. Bunday sharoitda huquq-tartibot organlarining hayotiy muhim xabarlarini (qidiruv e'lonlari yoki xavfsizlik ogohlantirishlari) umumiy «raqamli shovqin» ichida ko'rinmay qolishi xavfi yuqori. Shu sababli, muhim ma'lumotlarni aholiga yetkazish uchun zamon talabiga mos vizual yechimlar (kreativ suratlar, sodda infografikalar va interfaol elementlar) orqali auditoriya diqqatini jalb etish va ushlab turish lozim bo'ladi. Axborot raqobatida ustunlikka erishish uchun zamonaviy politsiya tuzilmalari matnli bayonotlardan voz kechib, qisqa videoroliklar (Reels, TikTok formatlari), dolzarb mavzudagi trendlarga moslangan ijtimoiy memlar va diqqatni tez tortadigan yorqin infografikalardan foydalanmoqda. Bu usul ayniqsa yoshlar auditoriyasini qamrab olishda yuqori samara beradi. Mazkur tadqiqot doirasida ichki ishlar organlari tizimidagi Toshkent shahar IIBBAxborot-multi mediya markazi boshlig'ining o'rinbosari Xudoyberganov Qaxramon tomonidan yuritiladigan 1,7 million obunachiga ega bo'lgan “@press qaxramon” instagram sahifasi misolida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, “@press qaxramon” instagram sahifasida tayyorlangan rasmiy uchrashuvlar, xisobotlar va faqat matndan iborat postlarning ko'rishlar, layk bosish, repost qilish, ulashishlar soni nisbatan kamligi ma'lum bo'ldi. Aksincha vizual kontent-xususan video va ayreal (dron) tasvirlar-auditoriyaning e'tiborini sezirarli darajada ko'proq jalb etganligini, masalan joriy yilning 18-may kuni tayyorlangan “barcha maktablar nazorat qilinmoda” nomli kontenti masofadan turib dron yordamida maktab o'quvchilarini tasvirga olishi va muallifni ikki barmog'ini ko'zi tomon olib borib “barchasi nazoratimizda demoqchi bo'lgan memi” 54000 layk, 30 000 dan oshiq ulashish, va 2 000 ziyod izoh to'plagan. Shuningdek, 29-may kuni ham poytaxtimizda o'tkazilgan avtodrift musobaqasi maydonida avtobloger bilan tayyorlangan kontentida muallifni ikki barmog'ini ko'zi tomon olib borib “xammasi nazoratda” deb mem qilishi 57 000 layk, 72900 ta ulashish, 3920 ta izoh to'plagan. Bu ko'rsatkichlar yurtimizdagi ijtimoiy tarmoqlari uchun istisno darajada yuqori hisoblanadi.

Shunday ekan avvalo, ichki ishlar organlarining ijtimoiy tarmoqlarda o'ziga xos qiyofa va uslubga ega bo'lishi ularning raqamli makondagi o'rni va nufuzini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda ularning xizmat formasi, maxsus nishonlari, qo'l kishanlari, patrul avtomashinalari hamda boshqa tanib olishga yordam beradigan belgilardan ko'proq foydalanilsa, ushbu vizual vositalar ichki ishlar organlarining jamoatchilik tomonidan oson tanilishiga, boshqa tashkilotlardan ajralib turishiga va huquq-tartibotni ta'minlovchi ishonchli davlat instituti sifatidagi obro'sini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, raqamli muloqotni insonparvarlashtirish zamonaviy huquqni muhofaza qiluvchi organlar faoliyatining muhim yo'nalishlaridan biri bo'lmog'i kerak. Bugungi kunda mazkur organlar aholi bilan muloqotda faqat rasmiy ma'lumotlarni yetkazish bilan cheklanib qolmasdan, ochiq va samimiy munosabat muhitini yaratishga ham intilishmoqda. Shu maqsadda ijtimoiy tarmoqlarda emodzi, GIF tasvirlar va keng ommaga tushunarli bo'lgan yengil yumoristik kontentdan foydalanishga harakat qilishmoqda. Bu orqali xodimlarning insoniy fazilatlarini va oddiy fuqarolarga yaqinligi namoyon etiladi. Bunday yondashuv davlat organlari va aholi o'rtasidagi o'zaro ishonchni mustahkamlashga, axborotning samarali qabul qilinishiga hamda jamoatchilik bilan muloqot sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

O'rganishlar shuni ko'rsatmoqdaki Ichki ishlar vazirligining jaxon veb-makonida rasmiy axborot-resurslarining soni 24 ta veb-sayt (10 ta sohaviy xizmatlarga (Vazirlik, Tergov, YHXX, MvaFRBB, JIED va h.k) hamda ommalashgan ijtimoiy tarmoqlarda ("Telegram", "You Tube", "Instagram", "Facebook", "Tik Tok", "Twitter", "VKontakte", "Odnoklassniki") 74 ta rasmiy sahifalari mavjud bo'lib o'z faoliyatini bir nechta yo'nalishlarda izchil amalga oshirib kelmoqda.

2026 yilning dastlabki to'rt oyi mobaynida Ichki ishlar vazirligi hamda uning hududiy bo'linmalari Axborot xizmatlari tomonidan tizim faoliyatini yoritishga qaratilgan jami 45 598 ta material ommaviy axborot vositalari va virtual makonda e'lon qilindi. Ushbu ko'rsatkichning 17 foizini, ya'ni 7 532 tasini an'anaviy media-televidenie, radio hamda bosma nashrlar (gazeta-jurnallar) tashkil etgan bo'lsa, asosiy qismi-83 foizi yoki 38 066 tasi internet nashrlari va ijtimoiy tarmoqlar hissasiga to'g'ri keldi. Ichki ishlar vazirligi axborot tarqatishni samarali tashkil etish maqsadida O'zbekistondagi eng ommabop platforma- «Telegram» tarmog'ida 20 ta rasmiy kanal faoliyatini yo'lga qo'ygan. Mazkur sahifalar orqali xodimlar va aholiga tezkor ma'lumotlar yetkaziladi va ularning jami kuzatuvchilari soni 425 232 nafardan oshadi. Ta'kidlash joizki, boshqa davlat idoralarida xodimlar va jamoatchilik uchun bu kabi keng qamrovli qulayliklar hali yaratilmagan.

Bundan tashqari, vazirlikning «YouTube»dagi rasmiy kanaliga 36 ta yo'nalish (pleylist) bo'yicha 33344 tadan ziyod videomaterial joylashtirilgan. Yil boshidan buyon ushbu videolarni foydalanuvchilar jami 662 328 soat davomida 21 milliondan ortiq marotaba tomosha qilishgan (ko'rishlarning 2 052 650 tasi yoki 9,4 foizi bevosita doimiy obunachilar hissasiga to'g'ri keladi). Ayni paytda IIVning «You Tube» kanali 685 000 dan ziyod obunachiga ega bo'lib, bu ko'rsatkich bo'yicha MDH va Boltiqbo'yi mamlakatlari Ichki ishlar vazirliklari o'rtasida mutlaq yetakchi hisoblanadi.

Korrupsiyaga qarshi kurashish agentligi tomonidan 2025 yil yakunlari bo'yicha davlat organlari va tashkilotlarida ochiqlik bo'yicha amalga oshirilgan ishlarning samaradorligi va natijadorligini baholashga qaratilgan "Ochiqlik indeksi" natijalari e'lon qilindi.

Unga ko'ra, "Ochiqlik indeksi"ni baholashda umumiy 86 ta vazirlik, idora va muassasalar qamrab olingan bo'lib, baholash natijalariga ko'ra, 50 ta davlat organi "yashil", 35 tasi "sariq" va 13 tasi "qizil" samaradorlik ko'rsatkichlarini qayd etgan.

Xususan, Ichki ishlar vazirligi 89.0 ball to'plab, "yashil" rang bilan a'lo baholanganligi tizimda olib borilayotgan ishlarning natijasidir.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, ichki ishlar organlarining raqamli makonda xalqqa yaqin va ochiq faoliyat yuritishi bugungi kunda davlat boshqaruvining samaradorligini belgilab beruvchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, elektron xizmatlar ko'lamini kengaytirish, murojaatlar bilan ishlashning raqamli mexanizmlarini takomillashtirish hamda jamoat xavfsizligini ta'minlashda intellektual tizimlardan foydalanish aholi uchun qulay, tezkor va shaffof huquqni muhofaza qilish muhitini yaratishga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, «Xavfsiz shahar» va «Raqamli huquq-tartibot» konsepsiyalarini izchil amalga oshirish nafaqat jinoyatchilikning oldini olish va huquqbuzarliklarni tezkor aniqlash imkoniyatlarini kengaytiradi, balki davlat organlariga bo'lgan ishonchni mustahkamlashga ham xizmat qiladi. Raqamli texnologiyalar asosida shakllangan zamonaviy ichki ishlar tizimi fuqarolarning ehtiyojlariga tez javob berish, xizmatlar sifatini

o'shish va inson omili bilan bog'liq salbiy holatlarni kamaytirish imkonini beradi. Demak, ichki ishlar organlarining raqamli qiyofasi qanchalik ochiq, innovatsion va aholi manfaatlariga yo'naltirilgan bo'lsa, jamiyatda qonun ustuvorligi, huquqiy madaniyat va xavfsizlik muhiti shunchalik mustahkam qaror topadi. Bu esa o'z navbatida Yangi O'zbekistonda inson qadrini ulug'lash, fuqarolarning huquq va erkinliklarini ishonchli himoya qilish hamda barqaror taraqqiyotni ta'minlashning muhim sharti sifatida namoyon bo'ladi.

Hozirgi globallashuv zamonda ijtimoiy tarmoqlarda xaddan ziyod ko'p axborotlar ichida aynan ichki ishlar organlari tomonidan joylashtirilgan axborot materiallarini auditoriya qamrovini kengaytirish, ularni ko'rishlar sonini oshirish hamda foydalanuvchilar tomonidan bildiriladigan reaksiyalar jumladan layk bosish, izoh qoldirish, repost qilish va boshqa shaxslarga yuborish kabi interaktiv faollik ko'rsatkichlarini ko'paytirish yuzasidan shakllantirilgan xulosalar hamda tizimni istiqbolda rivojlantirishga qaratilgan **ilmiy-amaliy taklif va tavsiyalarni** quyidagicha tizimga keltirish mumkin:

birinchidan, zamonaviy foydalanuvchilarimiz uzun matnlarni o'qib o'tirmaydi, u vizual kontentlarni afzal ko'rishini inobatga olgan holda ko'p sonli auditoriya e'tiborini ushlab qolish uchun kontentlar formatini modernizatsiya qilish — katta hajmli matnlarni ixcham, ammo maksimal foydali qisqa videolar va infografikalarga aylantirishni anglatadi.

ikkinchidan, axborot almashinuvi tilini modernizatsiya qilish — rasmiy bayonotlardagi byurokratik va murakkab terminologiyani qisqartirib, hayotiy misollar vositasida tushuntirish (storitelling) emodzi, mem, GIF tasvirlar va keng ommaga tushunarli bo'lgan yengil yumoristik kontentdan foydalanishga o'tishni talab etadi. Bu o'z navbatida, hokimiyat organlari va aholi o'rtasidagi psixologik masofani kamaytirishga xizmat qiladi.

uchinchidan, interaktiv muloqot muhitini yaratish-foydalanuvchilarni maqsadli faollikka yo'naltirish hamda fikr-mulohazalarga tezkor munosabat bildirish mexanizmi orqali amalga oshiriladi. Bu jarayon raqamli platformalar algoritmlarida profilning texnik reyting ko'rsatkichlarini oshirishning eng maqbul omilidir.

to'rtinchidan, ommaviy axborot vositalari va tarmoqlardagi kontent yo'nalishini boyitish lozim. Foydalanuvchilarni jinoyatchilik xabarlar bilan zeriktirmay, raqamli xavfsizlik bo'yicha foydali loyihalar taqdim etish va tizimning jamiyatdagi ijobiy qiyofasini yaratuvchi PR-materiallarga urg'u berish kerak.

beshinchidan, raqamli makonda texnik va SMM-optimallashtirishni amalga oshirish-kontentni tarqatishda vaqt mezonlari, geolokatsiya ma'lumotlari hamda tizimli kalit so'zlar arxitektonikasidan tahliliy asosda foydalanishni taqozo etadi. Bu yondashuv materiallarning global qidiruv tarmoqlarida indeksatsiya qilinishi va virtual ko'rinishchanlik darajasini sezilarli darajada oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbeiston Respublikasi Konstitutsiyasi. Toshkent .2023. 23-b
2. O'zbekiston Respublikasining 2016-yil 16-sentabrdagi "Ichki ishlar organlari to'g'risida"gi O'RQ-407-sonli Qonuni // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2016 y.,18-son, 81-modda.
3. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 27-iyundagi "Ommaviy axborot vositalari mustaqilligini ta'minlash hamda davlat organlari va tashkilotlari axborot xizmatlari faoliyatini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida" gi PQ-4366-son qarori.
4. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Maxkamasining 2017-yil 30-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi Ichki ishlar vazirligining matbuot xizmati faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 882-son qarori.;
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 16-iyundagi "Davlat organlari va tashkilotlarining faoliyati ochiqqligini ta'minlash, shuningdek, jamoatchilik nazoratini samarali amalga oshirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-6247-sonli farmoni.

INKLYUZIV TA'LIM TIZIMIDA TARBIYAVIY FAOLIYATNI MODELLASHTIRISH VA UNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

Sharipova Shaxnoza Xasanovna,
Iqtisodiyot va pedagogika universiteti Samarqand kampusi
Pedagogika kafedrası dotsenti,
Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Annotatsiya. Mazkur maqolada inklyuziv ta'lim sharoitida tarbiya jarayonining nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinadi. Inklyuziv ta'lim muhitida tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil etishning zamonaviy yondashuvlari, o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olgan holda ularni ijtimoiylashtirish masalalari yoritiladi.

Kalit so'zlar: inklyuziv ta'lim, tarbiya jarayoni, pedagogik mexanizmlar, ijtimoiylashtirish, individual yondashuv, integrativ yondashuv, innovatsion texnologiyalar, tarbiyaviy faoliyat, ta'lim muhiti, pedagogik samaradorlik.

Аннотация. В статье анализируются теоретико-методологические основы воспитательного процесса в условиях инклюзивного образования. Освещаются современные подходы к организации воспитательной деятельности в инклюзивной образовательной среде, а также вопросы социализации обучающихся с учетом их индивидуальных особенностей.

Ключевые слова: инклюзивное образование, воспитательный процесс, педагогические механизмы, социализация, индивидуальный подход, интегративный подход, инновационные технологии, воспитательная деятельность, образовательная среда, педагогическая эффективность.

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations of the educational process in inclusive education. It discusses contemporary approaches to organizing educational activities in an inclusive environment and the socialization of learners with due regard to their individual characteristics. The study substantiates pedagogical mechanisms, factors that increase educational effectiveness, and the importance of innovative and integrative approaches.

Keywords: inclusive education, educational process, pedagogical mechanisms, socialization, individual approach, integrative approach, innovative technologies, educational activity, educational environment, pedagogical effectiveness.

Kirish. Inklyuziv ta'lim barcha bolalarning ta'lim olish huquqini ta'minlash, ularning individual ehtiyojlari va imkoniyatlarini hisobga olishga asoslangan pedagogik tizimdir. Bunday sharoitda tarbiyaviy faoliyat faqat umumiy qoidalarga tayanib qolmasdan, balki alohida ta'lim ehtiyojiga ega o'quvchilarning psixologik, jismoniy va hissiy xususiyatlariga moslashtirilishi zarur. Shu bois inklyuziv ta'limdagi tarbiya prinsiplari tarbiyaning mazmuni, usullari va tashkiliy shakllarini yagona maqsad asosida uyg'unlashtiruvchi qonun-qoidalar majmuasi sifatida namoyon bo'ladi [2, 22].

O'qituvchi va o'quvchi, tarbiyachi va tarbiyalanuvchi o'rtasidagi aniq maqsadga yo'naltirilgan hamkorlik tarbiya jarayonining asosini tashkil etadi. Bu jarayonda o'quvchining ongi, his-tuyg'ulari, irodasi va xulq-atvor odatlari izchil shakllantiriladi. Samarali natijaga erishish uchun pedagogik ta'sir ta'lim jarayoni, sinfdan tashqari faoliyat va kundalik munosabatlarda tizimli hamda muntazam olib borilishi lozim [6, 118].

Insoniyat yaratgan ma'naviy merosda Sharq mutafakkirlarining tarbiya haqidagi pand-nasihatlar va o'g'itlari alohida o'rin tutadi. Ularning qarashlari hayotiy tajribaga, ezgu maqsadlarga va inson kamolotini ta'minlash g'oyasiga asoslanadi. Tarixiy-pedagogik manbalarda tarbiya insonning moddiy va ma'naviy madaniyati rivoji bilan uzviy bog'liq jarayon sifatida talqin qilinadi [3, 47].

Tarbiya o'sib kelayotgan avlodda bilimlar asosida insoniy e'tiqod, burch va mas'uliyat, aqliy kamolot, dunyoqarash hamda axloqiy fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan maqsadli pedagogik jarayondir. U axloqiy ong, axloqiy faoliyat va ijtimoiy munosabatlarning o'zaro bog'liq tizimini qamrab oladi. Tarbiyaviy ta'sir aniq maqsadga, muayyan reja va pedagogik mas'uliyatga asoslangandagina kutilgan natijani beradi.

Milliy asoslangan tarbiya prinsiplari tizimida tarbiyaning hayot bilan bog'liqligi, jamoada va jamoa orqali tarbiyalash, ta'sirning izchilligi va davomiyligi, talabchanlik bilan hurmatning birligi, o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish, shuningdek, ta'lim bilan tarbiyaning uzviyligi muhim o'rin tutadi. Mazkur prinsiplar korreksion va maxsus pedagogikada ham o'ziga xos mazmunda qo'llanadi [5, 35].

Inklyuziv maktabda tarbiyaning hayot va amaliyot bilan bog'liqligi yetakchi prinsip hisoblanadi. Uning mohiyati jamiyatdagi iqtisodiy, ma'naviy, axloqiy va estetik qadriyatlarni tarbiya mazmuniga tatbiq etishdan iborat. Pedagog har bir tarbiyaviy tadbirni o'quvchi shaxsining g'oyaviy-ma'naviy rivojiga qo'shadigan hissasi, jamoa hayotini boyitishi va o'zaro ishonchni mustahkamlashi nuqtayi nazaridan baholashi lozim [7, 56].

O'quvchilarni mehnatga va kasb tanlashga tayyorlashda hayot tushunchasini faqat unumli mehnat bilan cheklab qo'yimaslik kerak. Turli faoliyat shakllariga jalb qilish orqali ularda jamiyatga xizmat qilish, shaxsiy farovonlikni ta'minlash va moddiy-ma'naviy taraqqiyotga hissa qo'shish motivlari rivojlantiriladi. Tarbiyaviy tadbirlar bolalarning bevosita ko'rgan, eshitgan va his qilgan tajribalariga tayansa, ular tushunarli hamda samarali bo'ladi.

Inklyuziv ta'limda o'quvchining yoshi va individual xususiyatlarini hisobga olish alohida ahamiyatga ega. Tarbiyaviy faoliyatning mazmuni va shakllari bolaning hayotiy tajribasi, jismoniy imkoniyati, bilish darajasi va ehtiyojlariga moslashtirilishi kerak. Pedagog alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarning xulq-atvori, hissiy holati va moslashuv jarayonidagi o'ziga xosliklarni chuqur bilsa, noxush vaziyatlarning oldini olish va ijobiy rivojlanishni qo'llab-quvvatlash imkoniyati oshadi [4, 83].

Tarbiya usullarining samaradorligi o'quvchining individual-tipologik xususiyatlari, tarbiyalanganlik darajasi va u yashayotgan muhitning xususiyatlariga bog'liq. Alohida usulni boshqa usullardan mutlaqo ajratib qo'llash ko'pincha yetarli natija bermaydi. Shu sababli tushuntirish, namuna ko'rsatish, mashq qildirish, rag'batlantirish, talab qo'yish va o'z-o'zini tarbiyalash usullari o'zaro uyg'unlikda qo'llanishi zarur [2, 74].

Inklyuziv ta'limga ilk bor kirib kelgan, jumladan, kar va zaif eshituvchi bola moslashuv davrini boshdan kechiradi. Tarbiyachi unga maktab hududida mustaqil harakatlanish, sinf va tanaffus qoidalariga rioya qilish, o'z ehtiyojini atrofda qilargalarga to'g'ri bildirish hamda tengdoshlari bilan muloqot qilish ko'nikmalarini bosqichma-bosqich o'rgatishi lozim. Bunda ko'rsatmalilik, amaliy namuna va takroriy mashqlar muhim pedagogik mexanizm vazifasini bajaradi.

Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bolalarning qabul qilish sur'ati, topshiriqni anglash darajasi va muloqotga kirishish usuli bir-biridan farq qiladi. Shuning uchun pedagog bir xil talabni barcha o'quvchilarga bir xil shaklda qo'llamasdan, vaziyatga mos individual yechim tanlashi kerak. O'quvchilar ongini shakllantirish, jamoaviy xulq-atvorni rivojlantirish, rag'batlantirish va o'z-o'zini tarbiyalashga yo'naltirilgan usullar majmui tarbiyaviy faoliyatning barqarorligini ta'minlaydi [5, 71].

Tushuntirish usuli xatti-harakatlar, voqealar va hodisalarga qo'yiladigan ijtimoiy, ma'naviy hamda estetik talablarning mazmunini ochib berishga xizmat qiladi. Tarbiyachi va o'qituvchining jonli, tushunarli va ta'sirchan nutqi bolaning ma'naviy kamolotida muhim o'rin egallaydi. Axloqiy, estetik va ijtimoiy mavzulardagi suhbatlar o'quvchiga insoniy munosabatlarni to'g'ri baholash, o'z xatti-harakatini anglash va ijobiy xulqiy me'yorlarni qabul qilishga yordam beradi [6, 204].

Namuna asosida tarbiyalash inklyuziv ta'limda yetakchi usullardan biridir. Boshlang'ich sinf o'quvchisi o'zi hurmat qiladigan kattalarning xatti-harakatiga taqlid qiladi. Shu bois oilada va maktabda bolaning hayotini mazmunli tashkil etish, uni salbiy namunalardan himoya qilish va

mustaqil axloqiy tanlovga o'rgatish talab etiladi. Bola atrofidagi kattalarning so'zi bilan amaliy xatti-harakati o'rtasidagi uyg'unlik tarbiyaning ishonchliligini oshiradi.

Mashq usuli to'g'ri xatti-harakatni ko'p marta, ammo ongli ravishda takrorlash asosida ijobiy odatlarni shakllantiradi. Mashq mexanik takrorlash emas, balki bilim, ko'nikma, malaka va axloqiy odatlarni rivojlantiradigan ijodiy jarayon bo'lishi kerak. Shu bilan birga, rag'batlantirish o'quvchining erishgan natijasini e'tirof etish va keyingi faoliyatga undash vositasi hisoblanadi.

Pedagog o'quvchining har bir ijobiy harakatini o'z vaqtida ko'ra bilishi va munosib baholashi lozim. Maqtov, qo'llab-quvvatlovchi so'z, jamoa oldida e'tirof etish yoki ijodiy ishlarni ko'rgazmada namoyish qilish o'quvchida o'ziga ishonchni kuchaytiradi. Biroq rag'batlantirish me'yorida va adolatli bo'lishi kerak. Jazolash esa bolaning sha'ni va qadr-qimmatini kamsitmasdan, uning xulqini tuzatishga qaratilgan pedagogik choraga aylanishi lozim [4, 126].

Inklyuziv ta'limdagi tarbiyaviy faoliyatni modellashtirish maqsad, mazmun, metod, vosita, ishtirokchi va natija komponentlarining o'zaro bog'liqligini nazarda tutadi. Modelning maqsadli komponenti o'quvchining ijtimoiy moslashuvi, axloqiy rivoji va mustaqil hayotga tayyorligini belgilaydi. Mazmuniy komponent milliy va umuminsoniy qadriyatlar, ijtimoiy xulq me'yorlari, muloqot va hamkorlik ko'nikmalarini qamrab oladi. Jarayon komponentida individual yondashuv, differensial topshiriqlar, hamkorlikdagi faoliyat va pedagogik qo'llab-quvvatlash yetakchi o'rin egallaydi.

Mazkur modelning samarali ishlashi uchun pedagog, psixolog, maxsus pedagog, ota-ona va sinf jamoasi o'rtasida uzviy hamkorlik yo'lga qo'yilishi zarur. Natijaviy komponent o'quvchining ijtimoiy faolligi, o'zini boshqarishi, muloqot madaniyati, jamoaga moslashuvi va ijobiy xulq-atvoridagi o'zgarishlar orqali baholanadi. Monitoring natijalariga ko'ra tarbiyaviy dastur muntazam takomillashtirib boriladi [2, 118].

Xulosa. Inklyuziv ta'lim tizimida tarbiyaviy faoliyatni samarali tashkil etish umumiy pedagogik prinsiplar bilan bir qatorda har bir bolaning individual ehtiyojlarini chuqur hisobga olishni talab etadi. Tarbiya jarayonida ong, his-tuyg'u, iroda va xulq-atvor birligi ta'minlanishi, pedagogik ta'sir esa izchil, insonparvar va amaliy yo'naltirilgan bo'lishi lozim.

Tarbiyaviy faoliyatni modellashtirishda maqsad, mazmun, metod, vosita va natijaning o'zaro uyg'unligi ta'minlansa, alohida ta'lim ehtiyojiga ega o'quvchilarning ijtimoiylashuvi, mustaqilligi va jamoaga integratsiyasi kuchayadi. Bunda individual yondashuv, pedagogik hamkorlik, rag'batlantirish, ijobiy namuna va muntazam monitoring asosiy samaradorlik omillari sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nurmuhamedova L.Sh. Nogiron bolalarning huquqiy asoslari va ilmiy-nazariy masalalari // Defektolog kadrlarni tayyorlash jarayoniga innovatsion ta'lim texnologiyalarini tatbiq etish: muammolar va istiqbollar. – Toshkent, 2014.
2. Qodirova F.U., Pulatova D.A. Inklyuziv ta'lim: nazariya va metodika. – Chirchiq, 2022.
3. Amirsaidova Sh.M. Maxsus pedagogika fani taraqqiyotida Sharq mutafakkirlari g'oyalarining o'rni va roli: pedagogika fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2006.
4. Ахметова Д.З. Педагогика и психология инклюзивного образования: учебное пособие. – Казань, 2013.
5. Qaxarova D.S. Inklyuziv ta'lim texnologiyasi. – Toshkent, 2014.
6. Pedagogika: ensiklopediya. II jild / jamoa. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2015. – 376 b.
7. Шомахмудова Р. Инклюзив таълимнинг назарий ва амалий асослари. – Тошкент: ХТ «Розиқов О.Ж.», 2007.

OLIY TA'LIMDA TALABALARDA BIOLOGIK KOMPETENTLIKNI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK MEXANIZMLARI

**Bekmirzayev Mavlon Xudayorovich,
Jizzax davlat pedagogika universiteti dotsenti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada oliy ta'lim muassasalarida talabalarda biologik kompetentlikni rivojlantirishning pedagogik mexanizmlari tahlil qilingan. Biologik kompetentlik nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko'nikmalar, tadqiqotchilik faoliyati va ekologik-axloqiy qadriyatlarni ham o'z ichiga oluvchi integrativ sifat sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada muammoli o'qitish, loyihaviy-tadqiqot faoliyati, interfaol va raqamli texnologiyalar, laboratoriya-amaliy mashg'ulotlar, kompetentsiyaviy baholash tizimi kabi pedagogik mexanizmlarning mazmuni va amaliyotga tatbiq etish yo'llari yoritilgan.

Kalit so'zlar: biologik kompetentlik, pedagogik mexanizm, muammoli o'qitish, kompetentsiyaviy yondashuv, interfaol metodlar, biologik ta'lim sifati.

Аннотация. В данной статье проанализированы педагогические механизмы развития биологической компетентности студентов в учреждениях высшего образования. Биологическая компетентность рассматривается как интегративное качество личности, включающее не только теоретические знания, но и практические умения, исследовательскую деятельность, а также экологические и нравственные ценности. В статье раскрыты содержание и пути практической реализации таких педагогических механизмов, как проблемное обучение, проектно-исследовательская деятельность, интерактивные и цифровые технологии, лабораторно-практические занятия, а также компетентностно-ориентированная система оценивания.

Ключевые слова: биологическая компетентность, педагогический механизм, проблемное обучение, компетентностный подход, интерактивные методы, качество биологического образования.

Abstract. This article analyzes the pedagogical mechanisms for developing biological competence among students in higher education institutions. Biological competence is considered an integrative quality that encompasses not only theoretical knowledge but also practical skills, research activities, and ecological as well as ethical values. The paper examines the content and practical implementation of such pedagogical mechanisms as problem-based learning, project- and research-based activities, interactive and digital technologies, laboratory-based practical training, and competency-based assessment.

Keywords: biological competence, pedagogical mechanism, problem-based learning, competency-based approach, interactive methods, quality of biological education.

Kirish. Hozirgi davrda oliy ta'lim muassasalarida ta'lim jarayonini tashkil etishda interaktiv metodlarning o'rni sezilarli darajada oshdi. Ta'lim jarayonida bo'lajak mutaxassislarining fanga bo'lgan qiziqishini oshirish uchun innovatsion metodlardan unumli foydalanish davr talabiga aylanib ulgurdi. Ta'lim sohasida olib borilayotgan islohotlar talabalarning jamiyatda bo'layotgan va kechayotgan hodisalarga befarq bo'lmaslikka undaydi. Shu sababli, ta'lim jarayoniga talabalar ehtiyojidan kelib chiqqan holda innovatsiyalar kiritish ta'lim sifatini sezilarli darajada oshiradi. Ba'zi tadqiqotchilarning fikricha, ilg'or xorijiy tajribalar asosida zamonaviy texnologiyalarni fanga integratsiyalash, innovatsion ta'lim muhitini shakllantirishda muhim turtki bo'ladi. Interfaol yondashuvlarni amaliyotga tatbiq etish asosida talabalarda motivatsion ruhni shakllantirish mumkin [1].

Bugungi kunda ta'lim tizimida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa tabiiy fanlarni, jumladan biologiya fanini o'qitishda o'quvchilarning bilimini faollashtiradigan va mustaqil fikrlashini rivojlantiradigan metodlardan foydalanish zarur. Biologiya fani tirik organizmlar tuzilishi, rivojlanishi va ularning atrof-muhit

bilan o'zaro aloqalarini o'rganadi. Shu sababli ushbu fan nafaqat nazariy bilimlarni, balki kuzatish, tahlil qilish va xulosa chiqarish ko'nikmalarini ham shakllantiradi [2].

Biologik kompetentlik faqat biologik tushunchalarni bilish bilangina cheklanmaydi. U biologik hodisalarni ilmiy asosda tahlil qilish, eksperimental tadqiqot olib borish, laboratoriya uskunalaridan samarali foydalanish, ekologik muammolarni baholash, biologik ma'lumotlarni raqamli texnologiyalar yordamida qayta ishlash hamda biologik bilimlarni amaliy faoliyatga tatbiq etish qobiliyatlarini ham o'z ichiga oladi [3]. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimida ham kredit-modul tizimining joriy etilishi, kompetensiyaviy yondashuvning keng qo'llanilishi hamda raqamli ta'lim platformalarining rivojlanishi biologik kompetentlikni yangi pedagogik texnologiyalar asosida shakllantirish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, mavjud o'quv jarayonida biologik kompetentlikning barcha komponentlarini kompleks rivojlantirishga xizmat qiluvchi metodik tizim hali to'liq shakllanmagan. Mazkur tadqiqotning maqsadi oliy ta'lim muassasalarida talabalarda biologik kompetentlikni rivojlantirishning samarali pedagogik mexanizmlarini ilmiy asoslash va ularni ta'lim amaliyotiga tatbiq etish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi yillarda oliy ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish, talabalarining kasbiy va fan kompetensiyalarini rivojlantirish masalalari xalqaro miqyosda keng tadqiq etilmoqda. Ayniqsa, biologiya ta'limida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan integratsiyalash, ilmiy-tadqiqot ko'nikmalarini rivojlantirish va ekologik mas'uliyatni shakllantirish biologik kompetentlikning muhim tarkibiy qismlari sifatida e'tirof etiladi.

D. Hodson biologiya va tabiiy fanlarni o'qitishda tadqiqotga asoslangan ta'lim (Research-Based Learning) modelining samaradorligini asoslab beradi. Uning fikriga ko'ra, laboratoriya mashg'ulotlari, eksperimental faoliyat va ilmiy loyiha ishlari talabalar biologik kompetentligini rivojlantirishning eng samarali vositalaridan hisoblanadi [4].

Muallif biologik savodxonlikni biologik kompetentlikning markaziy elementi deb hisoblab, biologiya fanini o'qitishda ilmiy izlanish, tajriba, kuzatish va eksperimental faoliyatning ustuvorligini asoslaydi. Biologik kompetent shaxs biologik hodisalarni tushuntirish olishi, ilmiy dalillarni tahlil qilishi va biologik bilimlarni amaliyotga tatbiq eta olishi lozimligini ta'kidlaydi [5].

O'zbekiston olimlari orasida N. A. Muslimov kasbiy kompetentlikni shakllantirishning pedagogik asoslarini ishlab chiqqan bo'lsa, O'. Q. Tolipov, M. Usmonboyeva, A. A. Abduqodirov, B. X. Xodjayev, R. J. Ishmuhamedov va boshqa tadqiqotchilar kompetensiyaviy yondashuv, innovatsion pedagogik texnologiyalar hamda raqamli ta'lim muhitini rivojlantirish masalalarini yoritganlar. Ularning ishlari biologiya ta'limida kompetensiyaga yo'naltirilgan metodikalarni ishlab chiqish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Muallifning tadqiqotlarida raqamli transformatsiya sharoitida talabalar biologik kompetentligini rivojlantirish, biologiya ta'lim tizimida sun'iy intellekt, virtual laboratoriyalar, raqamli ta'lim platformalari, biologik simulyatsiyalar va adaptiv o'qitish texnologiyalarining biologiya fanini o'qitishdagi o'rni yoritilgan [3].

Tadqiqot jarayonida pedagogik-metodik adabiyotlarni tahlil qilish, qiyosiy-tipologik tahlil, kuzatish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Shuningdek, kompetensiyaviy yondashuv asosida ishlab chiqilgan xorijiy va mahalliy ta'lim modellari ijobiy tajribasi tahlil qilinib, ularning oliy ta'lim biologiya ta'limi amaliyotiga moslashtirish imkoniyatlari o'rganildi.

Muhokama va natijalar. Mazkur tadqiqot davomida biologik kompetentlikni rivojlantirishga oid ilmiy-pedagogik adabiyotlar, xalqaro tajribalar va kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'lim amaliyoti tizimli tahlil qilindi. Tahlil natijalari biologik kompetentlikni samarali shakllantirish faqat biologik bilimlarni o'zlashtirish bilan cheklanmasligini, balki talabalarni ilmiy-tadqiqot faoliyatiga jalb etish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash va raqamli ta'lim muhitini yaratish bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatdi.

Ilmiy manbalar tahlili asosida biologik kompetentlik quyidagi beshta o'zaro bog'liq komponentdan iborat deb hisoblaymiz (1-rasm).

Biologik kompetentlikning tarkibiy komponentlari

Oliy ta'limda talabalarda biologik kompetentlikni rivojlantirish yagona metod yoki

texnologiya orqali emas, balki o'zaro bog'liq bo'lgan pedagogik mexanizmlar majmuasi asosida amalga oshiriladi. Zamonaviy kompetensiyaviy ta'lim modeli biologiya fanini o'qitishda talabaning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat, ilmiy izlanish va kasbiy vaziyatlar bilan integratsiyalashni talab etadi. Shu asosda biologik kompetentlikni rivojlantirishning quyidagi asosiy pedagogik mexanizmlari aniqlandi (1-jadval).

Biologik kompetentlikni rivojlantirishning asosiy pedagogik mexanizmlari

Pedagogik mexanizm	Ta'limdagi vazifasi	Kutilayotgan natija
Kompetensiyaviy yondashuv	Nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'lash	Kasbiy biologik kompetentlik shakllanadi
Muammoli o'qitish	Tanqidiy va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish	Biologik muammolarni mustaqil hal qilish
Tadqiqotga asoslangan ta'lim	Ilmiy izlanish faoliyatini tashkil etish	Tadqiqotchilik kompetensiyasi rivojlanadi
Loyiha metodi	Mustaqil va jamoaviy faoliyatni rivojlantirish	Integrativ biologik kompetentlik hosil bo'ladi

Raqamli transformatsiya jarayonida biologiya ta'limining barcha bosqichlariga kirib kelmoqda. Virtual laboratoriyalar, sun'iy intellekt tizimlari, biologik simulyatorlar, masofaviy laboratoriyalar va mobil ilovalar biologik kompetentlikni rivojlantirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirmoqda [3].

Biologiya ta'limida qo'llaniladigan zamonaviy platformalar quyidagilarni o'z ichiga oladi:

2-jadval

Platforma	Tavsifi	Rasmiy manba
Labster	Virtual biologiya, kimyo va tibbiyot laboratoriyalari	https://www.labster.com/
PhET Interactive Simulations		https://phet.colorado.edu/
Visible Body	Inson anatomiyasi va fiziologiyasining 3D modeli	https://www.biorender.com/
BioRender	Biologik jarayonlar va ilmiy diagrammalar yaratish platformasi	https://www.biorender.com/
BLAST	DNK va oqsil ketma-ketliklarini taqqoslash uchun bioinformatika vositasi	https://blast.ncbi.nlm.nih.gov/

Raqamli ta'lim texnologiyalaridan foydalanish biologik kompetentlikni rivojlantirish samaradorligini sezilarli darajada oshirishi aniqlandi. Xususan, Labster, PhET Interactive Simulations, Visible Body, BioRender, NCBI va BLAST kabi platformalar murakkab biologik jarayonlarni vizual modellashtirish, virtual tajribalarni bajarish hamda ilmiy ma'lumotlar bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi [6].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, biologiya fanini an'anaviy ma'ruza usullarida o'qitish talabalarning nazariy bilimlarini oshirishga xizmat qilsa-da, biologik kompetentlikning amaliy va tadqiqotchilik komponentlarini yetarli darajada rivojlantira olmaydi. Shu bois laboratoriya mashg'ulotlari, muammoli vaziyatlar, loyiha ishlari hamda ilmiy tadqiqot elementlarini o'quv jarayoniga integratsiyalash muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. Oliy ta'limda talabalarda biologik kompetentlikni rivojlantirish ko'p bosqichli va kompleks pedagogik jarayon bo'lib, u faqat mazmunni yangilash bilan emas, balki o'qitish metodlari, shakllari va baholash tizimini tubdan qayta ko'rib chiqish orqali amalga oshiriladi. Muammoli o'qitish, loyihaviy-tadqiqot faoliyati, modernizatsiya qilingan laboratoriya mashg'ulotlari, raqamli texnologiyalar va kompetentsiyaviy baholash tizimini o'zaro uyg'unlikda qo'llash talabalarda nafaqat chuqur nazariy bilim, balki amaliy va tadqiqotchilik ko'nikmalarini ham shakllantirishga xizmat qiladi. Kelgusi tadqiqotlarda ushbu mexanizmlarning aniq fan mavzulari bo'yicha eksperimental sinovdan o'tkazilishi va samaradorligini miqdoriy baholash muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nazarovna S. D. // Loyihaga asoslangan o'qitish (pbl) bo'lajak o'qituvchilarda kreativ tafakkurni rivojlantiruvchi texnologiya sifatida // Science and innovation. – 2
2. Akbarova G., Torayeva M. Biologiya fanlarini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish. International Journal of Science and Technology ISSN 3030-3443 Volume 03, Issue 04 March 2026
3. Bekmirzayev M. Raqamli transformatsiya sharoitida talabalarda biologik kompetentlikni rivojlantirishning metodologik asoslari. Ilm-fan va texnologiyalar. 2026 №7(1)
4. Hodson, D. (2014). Learning Science, Learning about Science, Doing Science: Different Goals Demand Different Learning Methods. International Journal of Science Education, 36(15), 2534–2553.
5. Bybee, R. W. (2013). The Case for STEM Education: Challenges and Opportunities. Arlington, VA: NSTA Press.
6. Бекмирзаев М.Х. Биологик таълимнинг ривожланиши // Rivojlantiruvchi texnologiyalar asosida maktabgacha ta'lim muassasasi tarbiyalanuvchilari va boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativlik sifatlarini shakllantirish mavzusidagi Respublika ilmiy amaliy-konferensiyasi. Jizzax – 2020 yil. 239-241-бетлар.

МАДАНИЯТДАГИ БАЪЗИ “МАДАНИЯТСИЗЛИКЛАР”...

Гуларо Нишонбоева,
Маданиятшунослик ва номоддий маданий мерос
илмий-тадқиқот институти катта илмий ходими,
“Маданиятшунослик” бўйича фалсафа доктори (PhD)

Аннотация. Ушбу мақолада бугунги кунда маданият соҳасидаги баъзи камчиликлар, ўзбек қадриятларидаги муаммолар ҳамда уларнинг ечига оид таклифлар ҳақида фикр юритилган.

Калит сўзлар: маданият, санъат соҳаси, кино, телевидение, маданий дунёқараиш, миллий менталитет, ўзбекона қадриятлар.

Аннотация. В данной статье рассматриваются некоторые недостатки в современной культурной сфере, специфические особенности узбекского менталитета, а также предложения по их решению.

Ключевые слова: культура, сфера искусства, кинематограф, телевидение, культурное мировоззрение, национальный менталитет, узбекские ценности.

Annotation. This article discusses certain shortcomings in the cultural sphere today, specific issues within the Uzbek mentality, and proposals for addressing them.

Keywords: culture, the arts sector, cinema, television, cultural worldview, national mentality, Uzbek values.

Жаҳон мамлакатлари ҳаётида маданий тараққиёт масалаларига хос қонуниятларни инобатга олиш ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Чунки, XXI асрнинг бошларида кўплаб умуминсоний муаммолар бутун жаҳон халқларига ташвиш келтирди. Уларни ҳал қилиш масаласи ниҳоятда долзарблашди, бу борада халқаро ҳужжатлар қабул қилинган. Мазкур ҳужжатлар барча мамлакатлар маданий тараққиёти масалаларини ўрганувчи олимлар ва мутахассислар учун муҳим аҳамиятга эга бўлмоқда. Айни пайтда ушбу масалалар ва улар билан боғлиқ долзарб мавзулар кўплаб тадқиқотлар ва изланишлар учун ўзига хос асос бўлмоқда.

Дунёнинг кўплаб илғор илмий тадқиқот муассасаларида маданий тараққиёт тизими ва унинг трансформацияси, “Маданий тараққиёт” ва “Маданий тараққиёт механизми” тушунчасларининг культурологик ва фалсафий талқинлари, бу борадаги таълим-тарбия мезонлари ва уларнинг амалий хусусиятлари ўрганилмоқда. Тараққиётнинг ҳозирги босқичида маданият соҳасидаги янгиланиш омиллари ҳамда ушбу соҳасининг ривожланиш одимлари, янги давридаги ислохотлар ва янгиланишларнинг ҳукукий асослари, ижтимоий-иқтисодий омилларини ҳар томонлама кенг тадқиқ этиш масалалари ҳам дунё олимлари ва мутахассисларининг диққат-эътиборида бўлмоқда.

Айни пайтда дунёдаги илғор илмий марказларда маънавий соҳадаги ислохотларнинг маданий тараққиётни таъминлаш омили сифатидаги тарбиявий функциялари, уни трансформациялаш жараёнидаги ўзгаришларнинг устувор йўналишлари, маданий фаолиятни ривожлантириш механизмини оптималлаштириш йўллари ва имкониятлари, унинг институционал ва концептуал янгиланишига доир мавзуларда самарали натижаларга эришилмоқда.

Ўзбекистоннинг бугунги кунда янгиланиши жараёнида мамлакатимизнинг барқарор ривож ва истиқболини белгилайдиган маданий тараққиёт механизми самарасини ошириш тамойиллари, ушбу жараёндаги амалий фаолият дастурларини ишлаб чиқиш ҳамда уларни амалга ошириш масалалари ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Шунинг учун ҳам, халқимизнинг азалий миллий қадриятлари, аجدодлардан авлодларгача етиб келган бой маънавий-маданий мероснинг аҳамияти ва таъсирчанлигини янада ошириш масалаларида давлатимиз сиёсатининг муҳим ва устувор йўналишларидан

бирига айланди. Айни пайтда ушбу масалаларни ислохотлар билан боғлиқ жараёнларни “Маданиятшунослик” нуктаи назаридан таҳлил қилиш вазифалари янада долзарблашмоқда.

Президентимизнинг “Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида” ва “Янги Ўзбекистон – 2030 стратегияси тўғрисида”ги Фармонлари мазкур йўналишдаги ислохотлар ва янгиланишлар жараёнини янада жадаллаштирди. Маданият соҳасида ҳам туб ўзгаришлар ва янгиланишлар, инсонларнинг маданий тафаккур тарзи ҳам сезиларли даражада ўзгарди. Маданият ва санъат соҳасида янги ислохотларнинг бўй кўрсатишида ушбу соҳага доир қабул қилинаётган қарору фармонлар амалиётда ўзининг самарасини кўрсатяпти.

Барчамизга маълумки ҳозирги кунда маданият ва санъат соҳасида кўпгина ислохотлар амалга оширилмоқда. Мазкур ишлар юзасидан давлатимиз раҳбари Ш.Мирзиёев фармонлари ва қарорлари мисолида кўриш мумкин. Жумладан, Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 20 январда қабул қилинган ЎРҚ - 668-сон “Маданий фаолият ва маданият ташкилотлари тўғрисида”ги Қонуни, 2018 йил 28 ноябрдаги ПҚ-4038-сон қарори “Ўзбекистон Республикасида миллий маданиятни янада ривожлантириш концепциясини тасдиқлаш тўғрисида” 2022 йил 16 ноябрдаги ПҚ-3017-сон, «Умумий ўрта таълим мактабларида мусиқа маданияти фани ўқитилишини тубдан такомиллаштириш ҳамда ушбу фан ўқитувчиларининг касбий фаолиятини ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2023-йил 17-октябрдаги ПҚ-729-сонли, 2023-йил 25-декабрдаги ПҚ-405-сонли “Номоддий маданий меросни муҳофаза қилиш, илмий ўрганиш ва тарғиб қилишни ривожлантиришга оид қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида”ги, «Театрларнинг жамият маданий ҳаётидаги аҳамиятини ошириш ва улар фаолиятини янада қўллаб-қувватлаш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2024-йил 22-ноябрдаги ПҚ-399-сон, ва “2022-2026 йилларга мўлжалланган “Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегияси тўғрисида”ги Фаромни, Президентимизнинг “Маданият ва санъат ташкилотлари, ижодий уюшмалар ва оммавий ахборот воситалари фаолиятини янада ривожлантириш, 2021 йил 6 апрелдаги “Маънавий-маърифий ишлар тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” Қарорлари мазкур соҳанинг тараққий этишида дастуриамал бўлиб хизмат қилиши зарур.

Ушбу қарорларнинг ижроси қай даражада таъминланмоқда? Маданият вазирлиги тизимидаги ишлар самарадорлиги қай тарзда ташкил этиляпти? Бу саволларга жавобларни олиш мақсадида Маданият вазирлиги фаолиятини тадқиқ қилишга эҳтиёж сезилмоқда.

Маданият вазирлиги шаҳар, туманлар, вилоятлар кесимида кўпгина ижобий ишлар амалга ошириб келинмоқда. Буларни вилоятларда ўтказилаётган, миллий қадриятларга йўғририлган лапарлар, лазги ансамбларининг ижодий ишлари, фольклор-этнографик жамоаларининг чет элга уюштирган туристик фаолиятларида, ўзбек миллий анъаналарини дунёга ёйишидаги самарали фаолиятда кўришимиз мумкин.

Ҳозирги глобаллашув ва ахборот асрида ҳеч кимдан ва ҳеч нимани яшира олмайдиган ҳолатга келдик. Масалан дейлик, ижтимоий тармоқ орқали элимизга машҳур санъат аҳлининг кунлик иш фаолиятини кўришимиз, ёки бўлмаса янги прёмера сифатида эфирга узатилмоқчи бўлган куй-қўшиқнинг ижросини кузатиш имкони бор. Ўзбекона менталитетга, урф-одатларимизга, миллатимизнинг қадриятларига мутлақо зид бўлган беҳаё рақсларнинг кўпайиши, маъно-мантисиз шеър асосида қўшиқларнинг янграши, ишлаб чиқиляётган ва эфирга узатиляётган баъзи ўзбек сериалларининг (баъзи ўзбек сериалларини ўзбек фильмлари, деб аташга истиҳола қиласан киши) маъно-мазмунига, ушбу лавҳаларнинг ёшларни тарбиясига салбий таъсир қилаётганига ҳам аҳамият бериш кераклигинини англаш, фаҳшни тарғиб қилувчи эпизодларни бемалол телевидениеда оммага ҳавола қилиниши қай даражада тўғри? Бу каби маданият ва санъатнинг савиясизланишида кимни айбдор қиламиз, бунинг олдини олиш учун нималарга диққат-

этибор қилиниши зарур? Маданият вазирлиги томонидан “Маданият қасамёди”ни қабул қилиш вақти келганга ўхшайди.

Энди шу маънода, саҳнага чиқаётган ҳар бир санъаткор ёки маданият ходими бўладими, албатта кийиниш маданиятига риоя қилиши шарт. Чунки, биринчи навбатда халқнинг назари ташқи кўринишга тушади. Кийим ҳам қайсидир маънода инсоннинг ким эканлигини белгилайди. Кийиниш маданият бу аввало, ўзига бўлган ҳурмат ва ишончдир. Қолеверса, ўша санъаткорни санъатидан баҳра оламан, деб концертга ёки спектаклни мароқ билан томоша қиламан, тинглайман, деган халққа бўлган ҳурмат ҳамдир.

Шу кунгача биз “оммавий маданият”, деб ғарб давлатларини танқид қилиб келдик. Тўғри ғарбча маданият, ғарбча кийиниш ўзининг салбий таъсирини ўтказмади, дея олмаймиз, лекин ҳозирги кунда ота-бобоси ўзбек бўлган авлодларнинг ёшлари ғарбча кийинишдан, ғарбона ҳаёт кечиришни, ғарбона ярим тайёр емакларни истеъмол қилиш ҳоллари кун сайин кўпайиб бораётганига ҳаммамиз гувоҳмиз. Кўриб, кўрмасликка, билиб билмасликка оляпмиз кўп ҳолларда. Лекин, бунинг тагида миллий қадриятларимиз, урф-одатларимизнинг тақдири ётибди. Қолаверса, ўсиб келаётган ёш авлод, фарзандлар тарбиясига салбий таъсир кўрсатмасдан қолмайди.

Театр – бу энг катта тарбия маскани эканлигини ҳаммамизга маълум. Санъаткор оддий халқнинг назарида энг баландда турувчи, санъаткорлардан тарбия, маданиятли шахсни қидирамиз. Қани ўша маданиятли шахслар, қани тарбияли авлодни шакллантирувчи санъат аҳли. Албатта, тарбия, маданият, касбига садоқатли, миллий қадриятларга содиқлик руҳида тарбияланганлар санъаткорларимиз кўпгина. Улар билан фахрлансак арзийди. Балки ўша катта авлод вакиллари бўлган санъат дарғалари, мусиқани, куй-қўшиқни мукамал тушунадиган санъаткорларга ёш авлод вакиллари, санъатга ҳаваскорларни бириктириб қўйиш керакдир. “Устоз кўрмаган шогирд - ҳар мақомга йўрғалар” деган машҳур нақл бор. Балки, ўша халқ суйган санъаткорлар, кино-театр ва қўшиқни сир-асрорларини мукамал билувчи инсонларга топшириш керакдир бу масалани.

Санъаткорнинг телевидениеда хато гапириши, халққа манзур бўлмаган роллари, ёки куй-қўшиқлари билан билмай нотўғри қадам ташлашга ҳаққи йўқ эканлигини ҳис қилиши керак. Буни ҳис қилмас экан, ўзининг хатоларини тушуниб етмайди.

Бу каби баъзи муаммоларни бартараф қилишда маданиятшунослик фанларини ўқув дастурига киритиш, ушбу фанни нафақат олий ўқув юртларида, балки мактаб ва мактабгача таълим тизимига киритиш зарурлигига эҳтиёж сезилиб борапти. Маданиятшунослик соҳаси “маданият нима?”, “касбий маданият”, “маданий савия қандай бўлиши керак?”, “саҳна маданиятига риоя қилиш қоидалари”, “маданиятли инсон қандай бўлиши керак”лиги тўғрисида саволларга жавоб беради.

Ушбу соҳа вакиллари ҳар бир жабҳада муҳим аҳамият касб этади. Масалан маданий туризм, сиёсий маданият, дипломатик маданий алоқаларда ҳам, раҳбар маданияти, касб маданияти, санъаткор маданий қиёфаси кабиларда маданиятшуносларни ишга солиш, уларни ушбу йўлда сафарбар этиш ижобий натижа бермасдан қолмайди.

Мазкур шароитда ўсиб келаётган ёш авлоднинг маданий савиясини ошириш, умуминсоний ва миллий қадриятларга содиқлик руҳини шакллантириш, уларнинг қиёфасида ахлоқий-маънавий тамойилларни такомил топтириш масаласи ота-оналар ва ўқитувчи-мураббийлар учун энг долзарб вазифалардан бирига айланиб бормоқда.

Бугунги кунда замонавий билим, интеллектуал салоҳият ва илғор технологияларни ўзлаштирган баркамол авлодни шакллантиришда кўплаб омиллар қатори, маданий таъсир усуллари ва ахлоқий тарбия воситаларидан самарали фойдаланиш ҳамда ушбу жараён учун ниҳоятда зарур бўлган таклиф ва тавсияларни ишлаб чиқиш масалалари ҳам ниҳоятда муҳим аҳамият касб этмоқда. Ишлаб чиқиляётган таклифлар фақатгина қоғозда қолиб кетмаслиги, бу каби тавсияларни амалда қўллаш ижобий натижа беради.

Бу борадаги ишлар исботи сифатида ушбу йўналишдаги Давлат дастурлари, Президент ва ҳукумат қарорлари, фармойишларини, Қонун ва бошқа ҳужжатлар қабул қилингани ва уларни амалга оширилаётганини мисол сифатида кўрсатиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Мурожаатномасида ҳам маданий юксалиш ва бу борадаги янгича ўзгаришлар ва янгиланишлар жараёни миллий маданиятимизнинг янада равнақ топиши масалаларига ҳам эътибор қаратилди.

Шундай экан, ушбу масаладаги соҳа тизимини шундай ҳолатга келтириш лозимки, кино ва театр, музей, маданият ва санъатга тегишли мактаблар, маданият ва истироҳат боғлари каби масканлар ёшларнинг маданий қиёфасини ўстиришда тарбия вазифасини ўташи зарур. Айни пайтда маданият ходимлари ислохотни, ўзидан бошлаши шартлиги давр талабидир.

Президентимиз билдирган фикрлар, илгари сурган ташаббус ва ғоялар маданият соҳасидаги ишларнинг, том маънода, ядроси бўлади. Масалан, ишга ҳалол ёндашиш, ҳалол яшаш, виждон амрини турмуш тамойилига айлантириш борасидаги фикрларни олайлик. Ҳалоллик аслида маданият дегани. Инсон ҳалол бўлиши учун унда, аввало, ички маданият юксак бўлиши зарур.

Ҳозирги кундаги вазифамиз фақатгина қўшиқ куйлаш, бирор жойда концерт дастури уйиштириш ёки бўлмаса бирор тарихий обидани таъмирлаб қўйдик, деб мактаниш эмас, айнан “Ҳалоллик вакцинаси”ни жамият, аҳоли қатламига сингдиришдан иборат бўлмоқда. Маданият дегани аслида мана шудир.

“Маданиятли инсон ким?”, - деганда ўзини нималардандир чеклаётган, ўзига ўзи буйруқ бера оладиган ва шу буйруқни бажарадиган, ўзини қайсидир эзгу ишларни қилишга мажбур қила оладиган одамни кўз ўнгимизда гавдалантирамыз. Бу каби одамлар нопок ишларга, фисқу-фасодларга аралашмайди. Давлат қонун-қоидаларига итоаткор одам – маданиятли кишидир. Бунда одамнинг ҳаёт тамойилида бунёдкорлик, ҳалоллик, адолат доимо устувор бўлади. Ҳар қайси маданият вакили юриш-туриши, муомала маданияти, иш фаолияти билан бошқа кишилардан мутлақ ажралиб туради.

Юқоридаги таъкидланганлардан хулоса қилиш мумкинки, мазкур соҳанинг ҳаётимиздаги ўрни ҳамда таъсирини янада оширишга қаратилган барча ҳаракатлар янги Ўзбекистон маданияти тадрижининг муҳим асоси бўлиб ҳисобланади ва унинг самарали омили сифатида хизмат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев М. Янги Ўзбекистон тараққиёт стратегияси. – Т.: “Ўзбекистон”, 2022. – Б. 440.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Маданият ва санъат соҳасини янада ривожлантириш ва такомиллаштиришга доир чора-тадбирлар тўғрисида” ПҚ-3022-сон қарори. www.lex.uz.
3. Назаров Қ. Жаҳон фалсафаси қомуси. 1 ва 2 жилдлар –Т.: Ўзбекистон фойласуфлари миллий жамияти, 2016.
4. Тарбия. Ота-оналар ва мураббийлар учун энциклопедия. – Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2010. – Б.510.

TRANSFORMATSIYA SHAROITIDA SHAXSNING PSIXOLOGIK BARQARORLIGI VA ADAPTIV QADRIYATLAR

Mamadaliyeva Nargiza Baxodirovna,
O‘zbekistondagi “Ona uyi”
xalqaro fondi filialining
bosh koordinatori

Annotatsiya. Maqolada transformatsiya jarayonlarining shaxs psixologik barqarorligiga ta'siri sotsiologik nuqtai nazardan tahlil qilingan. Ijtimoiy o'zgarishlar, stress, anomiya, qadriyatlar transformatsiyasi va adaptiv xulq-atvor o'rtasidagi bog'liqlik yoritilgan. Shaxsning yangi ijtimoiy sharoitlarga moslashuvda moslashuvchanlik, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy mas'uliyat va o'zgarishlarga ochiqlik kabi adaptiv qadriyatlarning ahamiyati asoslangan.

Kalit so'zlar: transformatsiya, psixologik barqarorlik, adaptiv qadriyatlar, shaxs, stress, anomiya, moslashuvchanlik, qadriyatlar transformatsiyasi, ijtimoiy muhit, sotsiologik tahlil.

Аннотация. В статье с социологической точки зрения анализируется влияние трансформационных процессов на психологическую устойчивость личности. Раскрывается взаимосвязь между социальными изменениями, стрессом, anomией, трансформацией ценностей и адаптивным поведением. Обосновано значение таких адаптивных ценностей, как гибкость, критическое мышление, социальная ответственность и открытость изменениям, в приспособлении личности к новым социальным условиям.

Ключевые слова: трансформация, психологическая устойчивость, адаптивные ценности, личность, стресс, anomия, адаптивность, трансформация ценностей, социальная среда, социологический анализ.

Abstract. The article analyzes the impact of transformation processes on an individual's psychological resilience from a sociological perspective. It examines the relationship between social change, stress, anomie, value transformation, and adaptive behavior. The importance of adaptive values such as flexibility, critical thinking, social responsibility, and openness to change in an individual's adjustment to new social conditions is substantiated.

Keywords: transformation, psychological resilience, adaptive values, personality, stress, anomie, adaptability, value transformation, social environment, sociological analysis.

Kirish (Introduction). Bugungi zamonaviy globallashuv sharoitida O‘zbekiston jamiyatida so‘nggi o‘n yilliklarda ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlar ta’siri milliy qadriyatlarning transformatsiyalashuviga sabab bo‘ldi. Globalizatsiya, urbanizatsiya va axborot texnologiyalarining rivojlanishi o‘zbek oilalaridagi ijtimoiy psixologik munosabatlarga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Milliy qadriyatlar, ya'ni an'anaviy oilaviy tuzum, hurmat, mehr-oqibat, jamoatchilik va diniy qadriyatlar o'zgarishlar natijasida yangi shakllarga ega bo'lmoqda. Ushbu maqola milliy qadriyatlarning transformatsiyalashuvi o‘zbek oilalaridagi ijtimoiy psixologik munosabatlarga qanday ta'sir qilayotganini tahlil qilishga bag'ishlanadi. Maqola quyidagi asosiy yo'nalishlarni qamrab oladi: milliy qadriyatlarning o'zgarish sabablari, oiladagi ijtimoiy munosabatlarning psixologik jihatlari va ushbu jarayonlarning ijobiy va salbiy oqibatlari.

XXI asr jamiyati raqamli transformatsiya, axborotlashuv va ijtimoiy modernizatsiya jarayonlarining kesishgan nuqtasida shakllanmoqda. Mazkur jarayonlar shaxs hayotining psixologik me'yorlarini tubdan o'zgartirib, undan yuqori darajadagi emotsional barqarorlik, moslashuvchanlik va stressni boshqarish kompetensiyalarini talab etmoqda.

Bugungi O‘zbekiston jamiyatida amalga oshirilayotgan tizimli islohotlar va “Yangi O‘zbekisto” taraqqiyot konsepsiyasi doirasida inson kapitalini rivojlantirish, shaxs huquq va imkoniyatlarini kengaytirish, gender tenglik tamoyillarini mustahkamlash ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. Masalan, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan “Ayollarni iqtisodiy

rivojlantirish” loyihasi shaxsning iqtisodiy mustaqilligi bilan birga psixologik barqarorligini oshirishga qaratilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Transformatsiya, qadriyatlar va shaxsiy barqarorlikni tushuntiruvchi aniq sotsiologik nazariyalarga (masalan, P. Bourdieuning "habitus" nazariyasi, A. Giddensning "refleksiv modernizatsiya" yoki "strukturatsiya" nazariyasi, U. Bekning "tavakkalchilik jamiyati" kontseptsiyasi, R. Inglehartning "qadriyatlar o'zgarishi" nazariyasi) transformatsiya sharoitida shaxsga ta'siri kattadir.

E. Dyurkgeym anomiyani jamiyatdagi me'yor va qadriyatlarning zaiflashuvi yoki noaniqlashuvi bilan bog'liq normativ tartibsizlik holati sifatida izohlagan. Bunday vaziyat, ayniqsa, keskin ijtimoiy o'zgarishlar davrida yuzaga kelib, shaxsning xulq-atvor mezonlarini tanlashini qiyinlashtiradi. Ijtimoiy integratsiyaning zaiflashuvi esa noaniqlik, begonalashuv va psixologik beqarorlikning kuchayishiga olib keladi.

S. Maddining tadqiqotlari keskin tashkiliy o'zgarishlar sharoitida ayrim xodimlarda salomatlik va faoliyat samaradorligi pasayganini, boshqalarda esa barqarorlik va kasbiy rivojlanish kuchayganini ko'rsatgan. Olim bu farqni shaxsning hayotiy barqarorligi, vaziyatni nazorat qilish hissi va o'zgarishlarni rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qilishi bilan izohlagan. Mazkur yondashuv transformatsiya sharoitida psixologik barqarorlikni tushuntirish uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

A. Giddensning "Refleksiv modernizatsiya" yoki "Strukturatsiya" nazariyasi, U. Bekning "Tavakkalchilik jamiyati" kontseptsiyasi, R. Inglehartning "Qadriyatlar o'zgarishi" nazariyalari transformatsiya sharoitida shaxsga ta'siri ssenariylar va keyslar, qiyosiy tahlil elementlari, ta'lim tizimiga aniqliklar, ommaviy axborot vositalarining roli, davlat siyosati va fuqarolik jamiyati kabi masalalar muhim xisoblanadi.

Qadriyatlar Tipologiyalarini Qo'llash: Qadriyatlarni tahlil qilishda M.Rokeach, S.Schwartz kabi olimlarning qadriyatlar tipologiyalaridan foydalanish, adaptiv qadriyatlarni ularning nazariy doirasida joylashtirish maqolaga ilmiy salmoq beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Zamonaviy jamiyatda stress - inson hayotining ajralmas qismi bo'lib, uning psixologik va fiziologik jihatlarini shakllantiruvchi murakkab jarayon sifatida qaraladi. Stressga oid tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, u faqat tashqi voqealarga reaksiya sifatida yuzaga kelmaydi, balki shaxsning ichki baholash tizimi, his-tuyg'ulari va qaror qabul qilish mexanizmlari bilan ham chambarchas bog'liq. Shu jihatdan, ushbu toifadagi shaxslarga ijtimoiy xizmat ko'rsatish tizimini takomillashtirish davlat ijtimoiy siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda.

Shaxsning stressga chidamliligi yoki rezilyentligi - bu shaxs ichki muvozanatini saqlab qolish, stressni boshqarish ko'nikmalarini qo'llash va ijtimoiy resurslardan foydalangan holda tiklanish qobiliyatidir. Masalan, AQShdagi tadqiqotlarda talabalar orasida muntazam sport bilan shug'ullanish va vaqtni samarali boshqarish stress darajasini sezilarli kamaytirishi aniqlangan. O'zbekiston tajribasida esa talabalar va yosh xodimlar orasida oilaviy qo'llab-quvvatlash va do'stlik aloqalari stressga bardoshlilikni oshiruvchi asosiy omil sifatida qayd etilgan.

Shuningdek, shaxsning stressni boshqarish strategiyalari uning psixologik barqarorligini aniqlovchi muhim elementdir. Coping strategiyalari - bu stressli vaziyatlarni yengish va ulardan o'zini himoya qilish usullari bo'lib, ular problemaga yo'naltirilgan va emotsional yo'naltirilgan strategiyalar sifatida tasniflanadi. O'zbekiston va jahon olimlarining tadqiqotlariga ko'ra, optimistik, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga tayyor shaxslar stressni osonroq yengadi va ruhiy salomatligini saqlaydi.

Gender tenglik nazariy asoslari. Gender tenglik mavzusi psixologik barqarorlikni shakllantirishda markaziy rol o'ynaydi. Butler (1990) genderni ijtimoiy konstruksiyalar to'plami sifatida qarashni taklif qilsa, Connell (2009) jamiyatdagi gender strukturalari va rollarning stressga ta'sirini o'rganadi. Shaxs gender identifikatsiyasi orqali o'zini ijtimoiy muhitda baholaydi, bu esa uning emotsional reaktivligi va ichki muvozanatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

O'zbekiston kontekstida Yusupova (2025) oiladagi gender tenglik muhitining shaxs psixologiyasiga ijobiy ta'siri haqida tadqiqot olib borgan. Masalan, oilada qarorlar birgalikda qabul qilinadigan va har bir a'zo hurmat qilinadigan bo'lsa, shaxsning ichki stressi kamayadi va emotsional barqarorlik oshadi. Jahon tajribasida esa Skandinaviya mamlakatlarida oilaviy va ish joyidagi gender tenglik shaxslar orasida stress darajasining past bo'lishi bilan bog'liq ekani ko'rsatildi.

Milliy qadriyatlarning transformatsiyalashuvi: sabablar va omillari sifatida quydagilarni ko'rishimiz mumkin:

1. Globalizatsiya va madaniy ta'sirlar. Globalizatsiya o'zbek jamiyatiga turli xil madaniy va ijtimoiy qadriyatlarning kirib kelishiga sabab bo'ldi. G'arbiy madaniyatning ommaviy axborot vositalari orqali tarqalishi, xususan, individualizm, shaxsiy erkinlik va gender tengligi kabi g'oyalar an'anaviy o'zbek oilasidagi qadriyatlar bilan ziddiyat keltirib chiqarmoqda. Masalan, an'anaviy o'zbek oilasida jamoatchilik va oilaviy mas'uliyat ustuvor bo'lsa, global ta'sirlar natijasida yosh avlod orasida shaxsiy maqsadlar va karyera muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu esa oilaviy munosabatlarda yangi dinamikani keltirib chiqaradi.

2. Urbanizatsiya va iqtisodiy o'zgarishlar. Urbanizatsiya jarayoni o'zbek oilalarining turmush tarziga katta ta'sir ko'rsatdi. Shaharlarga ko'chib o'tish, yangi iqtisodiy imkoniyatlar va turmush darajasining oshishi oilaviy tuzumning soddalashuviga olib keldi. An'anaviy katta oilalar (bir necha avlod bir uyda yashaydigan) o'rni yadroviy oilalar (ota-ona va farzandlar) egallamoqda. Bu o'zgarish ijtimoiy munosabatlarda mustaqillik va shaxsiy mas'uliyatni oshirsada, katta oilalarga xos bo'lgan jamoaviy yordam va mehr-oqibat kabi qadriyatlarning zaiflashishiga olib kelmoqda.

3. Axborot texnologiyalari va ijtimoiy tarmoqlar. Internet va ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi o'zbek oilalaridagi muloqot dinamikasini o'zgartirdi. Yosh avlod vakillari ijtimoiy tarmoqlar orqali global tendentsiyalarni o'zlashtirib, an'anaviy qadriyatlar bilan solishtirganda yangi hayot tarzini afzal ko'rmoqda. Bu esa ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarda psixologik masofa paydo bo'lishiga olib keladi. Masalan, an'anaviy o'zbek oilasida ota-onaga hurmat va itoatkorlik muhim bo'lsa, zamonaviy yoshlar o'z fikrlarini ochiq ifoda etishga intilmoqda.

4. O'zbek oilalaridagi ijtimoiy psixologik munosabatlar. O'zbek oilasi an'anaviy ravishda ierarxik tuzumga ega bo'lib, unda ota-ona va katta yoshdagilar hurmat qilinadi. Biroq, milliy qadriyatlarning transformatsiyalashuvi bu ierarxiyani yumshatmoqda.

5. Gender rollari va oilaviy mas'uliyat. An'anaviy o'zbek oilasida gender rollari aniq taqsimlangan: erkaklar oilaning moddiy ta'minotchisi, ayollar esa uy ishlari va farzand tarbiyasi bilan shug'ullangan. Biroq, iqtisodiy o'zgarishlar va ayollarning ijtimoiy faolligi ortishi bilan bu rollar o'zgarimoqda. Ayollar endi faqat uy bekasi emas, balki professional sohada ham faol ishtirok etmoqda. Bu oilaviy munosabatlarda yangi psixologik dinamikani keltirib chiqardi: erkaklar va ayollar o'rtasidagi tenglik masalasi muhokama qilinadigan mavzuga aylandi. Shu bilan birga, bu o'zgarishlar oiladagi an'anaviy mas'uliyat taqsimotida ziddiyatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Transformatsiya jarayoni oilaviy munosabatlarda moslashuvchanlikni talab qilmoqda. Masalan, ota-onalar farzandlarining mustaqil qarorlarini qabul qilishga o'rganishi, yoshlar esa oilaviy qadriyatlarning muhimligini anglashi kerak. Bu moslashuvchanlik oiladagi psixologik muvozanatni saqlashga yordam beradi. Masalan, ba'zi zamonaviy o'zbek oilalarida ota-onalar farzandlarining kasbiy tanlovini qo'llab-quvvatlaydi, lekin oilaviy an'analarni (masalan, bayramlarni birgalikda nishonlash) saqlab qolishga harakat qiladi. Bu oiladagi ijtimoiy psixologik munosabatlarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Ushbu maqolada milliy qadriyatlar transformatsiyasining o'zbek oilalaridagi ijtimoiy psixologik munosabatlarga ta'sirini o'rganish uchun sifatli va miqdoriy tadqiqot usullari qo'llanildi. Tadqiqot ikki asosiy bosqichda amalga oshirildi:

1. So'rovnoma: Samarqand shahri va Namangan viloyatidagi 120 ta oila (70 tasi shahar, 40 tasi qishloq oilalari) ishtirokchilari orasida so'rovnoma o'tkazildi. So'rovnoma oiladagi ijtimoiy-psixologik munosabatlar, milliy qadriyatlarining o'rni va global ta'sirlarning ta'siri haqida 25 ta savoldan iborat edi. Ishtirokchilarning yoshi 18 dan 60 gacha bo'lib, 63% ayollar va 57% erkaklar edi.

- Intervyular oiladagi ziddiyatlar, gender rollari va yoshlar, ota-onalar munosabatlari kabi mavzularni qamrab oldi.

- Tadqiqot maqsadi - milliy qadriyatlarining transformatsiyasi natijasida oilaviy munosabatlardagi psixologik o'zgarishlarni aniqlash hamda shahar va qishloq oilalari o'rtasidagi farqlarni tahlil qilish edi

So'rovnoma natijalari.

- Natijalariga ko'ra, respondentlarning 78% milliy qadriyatlar (mehr-oqibat, jamoatchilik, ota-onaga hurmat) hali ham oilaviy munosabatlarda muhim ahamiyatga ega deb hisoblaydi. Biroq, shahar oilalarining 65% global ta'sirlar (masalan, shaxsiy erkinlik va individualizm) oilaviy qarorlarda tobora muhim rol o'ynayotganini ta'kidlaydi. Qishloq oilalarida esa bu ko'rsatkich atigi 32% ni tashkil etdi, bu esa an'anaviy qadriyatlarining qishloq joylarda ko'proq saqlanib qolganligini ko'rsatadi.

- Tahlilga ko'ra quyidagi asosiy tendentsiyalar aniqlandi:

• Gender rollari: Shahar oilalarining 55% ayollarning professional faolligi oiladagi tenglikni oshirgan deb hisoblasa, qishloq oilalarining faqat 25% bu fikrga qo'shildi.

• Yoshlar va ota-onalar munosabatlari: Respondentlarning 62% yoshlarning mustaqil qaror qabul qilish istagi oilada ziddiyatlarga olib kelishini ta'kidlaydi. Bu ko'rsatkich shahar oilalarida (70%) qishloq oilalariga (54%) nisbatan yuqori edi.

- Ijtimoiy tarmoqlar: Respondentlarning 80% ijtimoiy tarmoqlar oila a'zolari o'rtasidagi muloqotga ham ijobiy, ham salbiy ta'sir ko'rsatishini bildirdi. Masalan, ijtimoiy tarmoqlar uzoq masofadagi qarindoshlar bilan aloqani mustahkamlashga yordam bersa-da, yoshlarning "virtual dunyoda ko'proq vaqt o'tkazishi" ota-onalar tomonidan tashvish sifatida qayd etildi.

- Intervyu natijalari

- Intervyular milliy qadriyatlarining transformatsiyasi oilaviy munosabatlarda qanday aks etishini chuqurroq tushunishga yordam berdi. Quyida asosiy topilmalar keltiriladi:

• Shahar oilalari: Shaharda yashovchi respondentlar (masalan, 28 yoshli IT mutaxassisi) mustaqil hayot tarzini afzal ko'rishini va ota-onalarning an'anaviy talablariga (masalan, erta nikoh) qarshilik bildirishini ta'kidlaydi. Bu esa oilada psixologik masofa paydo bo'lishiga olib keladi. Shu bilan birga, ba'zi

- respondentlar (45 yoshli o'qituvchi ayol) oilaviy an'analarni saqlab qolish uchun yoshlar bilan ochiq muloqot qilish muhimligini aytishdi.

- Qishloq oilalari: Qishloq respondentlari (masalan, 50 yoshli fermer) an'anaviy qadriyatlarining (jamoatchilik, katta yoshdagilarga hurmat) hali ham oilaviy munosabatlarda o'rin tutishini ta'kidlaydi. Biroq, yosh avlodning ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishi va shaharga ko'chib ketish istagi oilaviy birlikka putur yetkazayotgani haqida tashvish bildirdi.

- Intervyular shuni ko'rsatdiki, shahar oilalarida shaxsiy erkinlik va mustaqillik muhimroq bo'lsa, qishloq oilalarida jamoatchilik va oilaviy mas'uliyat ustuvor bo'lib qolmoqda. Bu farqlar oiladagi psixologik munosabatlarda turlicha dinamikani keltirib chiqaradi.

- Natijalarni tahlil qilish

Tadqiqot natijalari milliy qadriyatlarining transformatsiyasi o'zbek oilalarida ijtimoiy psixologik munosabatlarga turlicha ta'sir qilishini tasdiqladi. Shahar oilalarida global ta'sirlar natijasida individualizm va gender tengligi kabi yangi qadriyatlar kuchaymoqda, bu esa an'anaviy ierarxik tuzumni yumshatmoqda. Qishloq oilalarida esa milliy qadriyatlarining saqlanib qolishi oilaviy birlikni mustahkamlashga yordam beradi, lekin yoshlarning zamonaviy dunyoga intilishi ziddiyatlarni keltirib chiqaradi.

Tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi amaliy takliflar beriladi:

- 1. Oilaviy psixologik maslahat xizmatlarini rivojlantirish: Shahar va qishloq joylarda psixologik maslahat markazlari tashkil etilib, oiladagi ziddiyatlarni hal qilishda yordam berilishi lozim.
- 2. Madaniy ta'lim dasturlari: Maktablar va mahallalarda milliy qadriyatlar va an'analarni targ'ib qiluvchi dasturlar orqali yosh avlodning o'z ildizlariga bog'liqligi mustahkamlanadi.
- 3. Ijtimoiy tarmoqlardan foydalanish: Oilaviy munosabatlarni mustahkamlovchi ijtimoiy tarmoq kompaniyalari tashkil etilib, yoshlar va ota-onalar o'rtasidagi muloqotni yaxshilashga xizmat qilishi mumkin.
- 4. Mahalla tizimini modernizatsiya qilish: Mahallalarda oilaviy tadbirlar va yoshlar uchun zamonaviy platformalar tashkil etilib, an'anaviy va zamonaviy qadriyatlar muvozanatiga erishiladi.

- **Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations).**

Xulosa qilib aytganda mazkur maqola jamiyatdagi keng qamrovli transformatsiya jarayonlarining shaxs psixologik barqarorligiga ta'sirini sotsiologik nuqtai nazardan tahlil qildi va bu jarayonda adaptiv qadriyatlarning muhim rolini yoritdi. Biz ko'rib chiqqanimizdek, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlar shaxs uchun nafaqat yangi imkoniyatlar yaratadi, balki mavjud ijtimoiy me'yorlar va qadriyatlar tizimini izdan chiqarib, Dyurkgeym ta'riflagan anomiya holatiga olib kelishi, shaxslarda noaniqlik, stress va psixologik beqarorlikni keltirib chiqarishi mumkin.

Tadqiqotimiz shuni ko'rsatdiki, transformatsiya sharoitida shaxsning psixologik barqarorligini saqlash va mustahkamlashda **adaptiv qadriyatlar** hal qiluvchi ahamiyatga ega. Moslashuvchanlik, tanqidiy fikrlash, o'zgarishlarga ochiqlik, innovatsionlik, ijtimoiy mas'uliyat va o'z-o'zini rivojlantirishga intilish kabi qadriyatlar shaxsga yangi ijtimoiy voqelikka muvaffaqiyatli integratsiyalashish, o'z identitetini saqlab qolish va o'zgaruvchan sharoitlarda samarali faoliyat yuritish imkonini beradi. Bu qadriyatlar shaxsning ichki resurslarini mustahkamlab, tashqi bosimlarga dosh berishga va hatto o'zgarishlardan rivojlanish uchun foydalanishga yordam beradi.

Sotsiologik yondashuv shuni ta'kidlaydiki, adaptiv qadriyatlar shaxsning individual xususiyati bo'lish bilan birga, jamiyatning ijtimoiy institutlari – oila, ta'lim tizimi, ommaviy axborot vositalari, fuqarolik jamiyati institutlari tomonidan shakllantiriladi va mustahkamlanadi. Jamiyatning o'zi ham o'zgarishlarga moslashuvchan bo'lishi uchun, o'z fuqarolarida ushbu qadriyatlarni singdirishga intilishi lozim.

Xulosa qilib aytganda, transformatsiya davrida shaxsning psixologik barqarorligi statik holat emas, balki doimiy moslashuv va rivojlanish jarayonidir. Bu jarayonni muvaffaqiyatli kechishi uchun ijtimoiy institutlar tomonidan adaptiv qadriyatlarni ongli ravishda shakllantirish va qo'llab-quvvatlash zarur. Bu nafaqat alohida shaxslarning farovonligini, balki butun jamiyatning barqarorligi va rivojlanishini ta'minlashning muhim shartidir. Kelajakdagi tadqiqotlar adaptiv qadriyatlarning turli ijtimoiy guruhlar va avlodlar kesimida namoyon bo'lish xususiyatlarini, shuningdek, ularni shakllantirishning samarali mexanizmlarini yanada chuqurroq o'rganishga qaratilishi maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2016.
2. N.Z.Ismoilova, "Talabalarda Stressni Boshqarish Strategiyalari va Psixologik Barqarorlik", Tashkent, 2025, s. 14-25.
3. Парсонс.Т. О структуре социального действия. – М.: Академический проект, 2000.
4. Xudayberganov.A.R. (2019). Urbanizatsiya va o'zbek oilasining zamonaviy shakllari. Toshkent: Akademnashr. (Kitob shahar va qishloq oilalari o'rtasidagi farqlarni va urbanizatsiyaning oilaviy tuzumga ta'sirini ko'rib chiqadi.)

КАМБАҒАЛЛИК: ЎЗИГА ХОС ЖИХАТЛАРИ ВА ТАСНИФЛАШ АСОСЛАРИ

Бердиев Бобир Рахматович,
Ижтимоий-маънавий тадқиқотлар институти
илмий ходими

Аннотация. Ушбу мақолада камбағалликнинг юзага чиқиш жиҳатлари, уни таснифлаш мезонлари ҳамда гуруҳлаш тамойиллари апрофлича кўриб чиқилган. Шу билан бирга, мутлақ ва нисбий камбағаллик, авлоддан-авлодга ўтувчи камбағаллик турлари ҳамда уни баҳолашнинг кўп қиррали усуллари аҳамияти ёритилган.

Калим сўзлар: камбағаллик, таснифлаш, тамойиллар, нисбий камбағаллик, кўп қиррали баҳолаш.

Аннотация. В данной статье анализируются проявления бедности, критерии её распределения по видам и ключевые принципы классификации. Рассматриваются абсолютная, относительная и наследственная бедность, а также значение многомерных подходов к её оценке.

Ключевые слова: бедность, классификация, принципы, относительная бедность, многомерный подход.

Abstract. This paper explores the manifestations of poverty, the criteria for its categorization, and the main principles of its classification. The study addresses absolute, relative, and intergenerational poverty, and emphasizes the importance of multidimensional evaluation methods.

Keywords: poverty, classification, principles, relative poverty, multidimensional evaluation.

Kirish. Камбағаллик ҳодисаси инсоният тараққиётининг барча босқичларида учраб келган мураккаб ижтимоий, иқтисодий ва маънавий жараён бўлиб, бугунги кунда ҳам янги шакл ва технологик мазмун касб этган ҳолда ижтимоий фикр марказида қолмоқда. Камбағалликни баҳолашда уни фақат иқтисодий кўрсаткичлар орқали эмас, балки инсоннинг маънавий имкониятлари, технологик савияси ҳамда ижтимоий онг даражаси билан боғлиқ ҳолда кўриб чиқиш зарур. Ушбу масала доирасида кўплаб олимлар ўз илмий ёндашувларини илгари суриб, камбағалликни аниқлаш, гуруҳлаш ва уни бартараф этиш тамойилларини фалсафий ҳамда технологик нуқтаи назардан таҳлил қилганлар.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. М. Пардаев ўзининг “Камбағалликни қисқартириш ва иқтисодиётни ривожлантириш бўйича хорижий мамлакатлар тажрибаси” асарида Япония мисолида камбағалликни камайтириш фақат молиявий қўллаб-қувватлаш билан эмас, балки инсонларда интизом, ижтимоий масъулият ва меҳнатга муносабатни шакллантириш орқали амалга оширилганини таъкидлайди [1]. Муаллиф Япония тажрибасини таҳлил қилар экан, “ахлоқий интизом технологияси”ни камбағалликка қарши курашишда муҳим восита сифатида баҳолайди. Бу ёндашув чуқур фалсафий мазмунга эга бўлиб, камбағалликни бартараф этиш учун инсон онги ва қадриятларини ўзгартириш, меҳнатни муҳим қадрият сифатида қабул қилиш лозимлигини кўрсатади. Бироқ танқидий жиҳатдан қаралганда, ушбу ёндашув глобал аҳамиятга эга бўлса-да, унда рақамли тафаккур ва замонавий технологик онгнинг ижтимоий тенгликка таъсири етарлича очиб берилмаган.

Б. Мардонов эса “Постиндустриал жамиятда камбағалликни аниқлаш тартиби” номли тадқиқотида камбағалликни фақат моддий мезонлар асосида белгилаш етарли эмаслигини, балки у инсоннинг маънавий ва интеллектуал салоҳияти даражаси билан ҳам белгиланишини қайд этади [2]. Муаллиф камбағалликни хизматлар сифати, таълим ва тиббий хизматлардан фойдаланиш имконияти, шунингдек, ижтимоий алоқалар даражаси орқали баҳолашни таклиф қилади. Унинг фикрича, камбағаллик инсоннинг технологик жараёнларга мослаша олиш қобилияти пастлиги билан ҳам боғлиқ. Бу ёндашув замонавий

рақамли иқтисодиёт талабларига мос келиб, камбағалликни инсоннинг маънавий ва интеллектуал ресурсларидан самарали фойдалана олмаслиги билан изоҳлайди. Шу билан бирга, Мардонов моделида ижтимоий ҳиссиётлар ва руҳий эҳтиёжларни таҳлил қилиш етарлича чуқур ёритилмагани кузатилади.

Muhokama. Камбағалликнинг намоён бўлиш жиҳатлари унинг кўп қиррали табиати ва ижтимоий-иқтисодий жараёнлар билан чамбарчас боғлиқлигини кўрсатади. У фақатгина даромад камлиги билан чекланмай, балки инсоннинг жамиятдаги ўрни, маданий ресурслардан фойдаланиш имконияти ва ҳуқуқий ҳолати билан ҳам узвий алоқадордир. П. Таунсенд таъкидлаганидек, “камбағаллик инсонларнинг жамиятда қабул қилинган энг кам турмуш даражасига эришиш имкониятидан маҳрумлиги орқали ифодаланади” [3]. Шунинг учун камбағаллик кўпинча мутлақ ва нисбий кўринишларда намоён бўлади: мутлақ камбағаллик асосий эҳтиёжларнинг қондирилмаслиги билан боғлиқ бўлса, нисбий камбағаллик эса инсонларнинг бошқа ижтимоий гуруҳлар билан қийсий ҳолати орқали баҳоланади.

Камбағалликни таснифлаш мезонлари иқтисодий, ижтимоий ва маданий омилларни қамраб олади. Ж. Фостер ва А. Сен томонидан илгари сурилган кўп ўлчовли камбағаллик индекси мазкур жараённинг назарий пойдеворини белгилайди. Уларнинг таъкидлашича, камбағалликни тўлиқ англаш учун фақат даромад даражаси эмас, балки соғлиқ, таълим, яшаш шароити ва инсон эркинликлари ҳам инобатга олиниши лозим [4]. Демак, камбағалликни гуруҳлаш фақат иқтисодий кўрсаткичлар асосида эмас, балки ижтимоий имкониятларнинг кенг қамровли тизимида таянишини талаб қилади.

Намоён бўлиш тамойиллари нуқтаи назаридан, камбағалликнинг муҳим белгиларидан бири унинг авлоддан-авлодга ўтувчи хусусиятга эга эканидир. О. Льюиснинг “маданий камбағаллик” назариясида қайд этилганидек, камбағаллик вақт ўтиши билан авлодлар орқали узлуксиз давом этиб, ўзининг ижтимоий ва маданий қадриятлари асосида барқарор муҳитни шакллантиради. Шу сабабли камбағалликни камайтиришда нафақат иқтисодий чора-тадбирлар, балки маънавий ва маданий ёндашувлар ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Шу билан бирга, камбағалликни таснифлашда ҳудудий ва демографик омиллар ҳам алоҳида ўрин тутати. Жаҳон банки тадқиқотларида таъкидланишича, қишлоқ ҳудудларида камбағаллик асосан инфратузилма ва хизматларга етишмовчилик туфайли кучайса, шаҳар жойларда у бандлик ва уй-жой муаммолари орқали намоён бўлади. Бу ҳолат камбағалликни қисқартириш сиёсатини ишлаб чиқишда ҳудудий ва ижтимоий фарқларни ҳисобга олиш зарурлигини англатади.

Юқорида келтирилган мулоҳазаларни умумлаштирган ҳолда айтиш мумкинки, камбағаллик ижтимоий тизимнинг иқтисодий, маънавий ва технологик таркибий қисмлари ўртасидаги мувозанат бузилиши натижасида юзага келади. У фақат моддий етишмовчилик эмас, балки инсоннинг ўз салоҳиятини рўёбга чиқариш, билим ва технологиялардан фойдаланиш ҳамда ижтимоий ресурсларга эга бўлиш имкониятларининг чекланганлиги билан ҳам намоён бўлади. Шунинг учун камбағалликни таснифлашда нафақат даромад ва истеъмол кўрсаткичлари, балки инсоннинг рақамли саводхонлиги, маънавий рағбати ва ижтимоий фаоллиги ҳам ҳисобга олиниши зарур. Маънавий омиллар камбағалликдан чиқишнинг ички механизмларини ифодаласа, технологиялар ушбу жараённи амалга ошириш воситаси сифатида намоён бўлади. Камбағалликни бартараф этиш эса инсонни рақамли онг, ижодкорлик ва ахлоқий масъулият уйғунлигига етакловчи ижтимоий-фалсафий жараён сифатида қаралиши мумкин.

Natijalar. Камбағалликнинг намоён бўлиш хусусиятлари уни ижтимоий ҳаётнинг турли қатламларига чуқур сингиб кетган мураккаб ва кўп қиррали ҳодиса эканлигини англатади. Гарчи у кўп ҳолларда иқтисодий етишмовчилик сифатида талқин этилса-да, аслида ижтимоий тенгсизлик, маданий ресурслардан чекланган фойдаланиш ва сиёсий

жараёнларда иштирок этиш имкониятининг пастлиги билан ҳам белгиланади. А. Сен таъкидлаганидек, камбағалликни тўлиқ англаш учун уни фақат даромад даражаси билан эмас, балки инсоннинг эркинликлари ва имкониятларининг қисқариши орқали ҳам изоҳлаш лозим. Демак, камбағаллик нафақат иқтисодий, балки кенг қамровли ижтимоий ва фалсафий мазмунга эга бўлган ҳодисадир.

Камбағалликни таснифлаш мезонлари турли ёндашувларни қамраб олади. Мутлақ камбағаллик инсоннинг энг зарур эҳтиёжларини таъминлай олмаслигида намоён бўлса, нисбий камбағаллик жамиятдаги бошқа гуруҳларга нисбатан имкониятларнинг чекланганлиги билан изоҳланади. П. Саундерснинг фикрича, нисбий камбағаллик даромадлар тақсимоотидаги номутаносибликни ифодаб, жамиятдаги адолат ва ижтимоий ҳамжиҳатлик даражасини баҳолашда муҳим мезон бўлиб хизмат қилади. Шу боис камбағалликни гуруҳлашда фақат иқтисодий кўрсаткичлар эмас, балки ижтимоий ва маданий омилларни ҳам инобатга олиш зарур.

Камбағалликнинг ўзига хос жиҳатлари уни мураккаб ижтимоий ҳодиса сифатида қарашни тақозо этади. Чунки у ресурслар танқислиги билан бирга, ижтимоий қатламлар ўртасидаги фарқлар, маданий имкониятларнинг торайиши ва сиёсий жараёнлардан четланиш билан ҳам боғлиқдир. Г. Роум таъкидлаганидек, камбағаллик инсоннинг ижтимоий ресурслардан узилиши, жамиятдаги одатий муносабатлардан четда қолиши ва ижтимоий эксклюзия шаклида намоён бўлади. Шу нуқтаи назардан, камбағалликни таҳлил қилишда уни фақат иқтисодий эмас, балки кенг ижтимоий-фалсафий контекстда ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, камбағалликни таснифлаш мезонлари нафақат моддий эҳтиёжлар даражаси, балки ижтимоий фаоллик, таълим, соғлиқни сақлаш имкониятлари ва маданий капиталдан фойдаланиш даражаси орқали ҳам белгиланади. Ж. Мак ва С. Ланслей таъкидлаганидек, агар инсонлар жамиятда қабул қилинган оддий турмуш стандартларига эриша олмаса, улар камбағаллик шароитида яшамокда деб ҳисобланади. Шу маънода, камбағалликни таснифлаш мезонлари нисбийлик, ижтимоий интеграция даражаси ва ресурслардан самарали фойдаланиш имкониятлари билан узвий боғлиқдир.

Xulosa. Якун сифатида таъкидлаш жоизки, камбағалликнинг намоён бўлиш жиҳатлари унинг кўп қиррали ва мураккаб табиатида акс этади. Уни таснифлаш мезонлари фақат даромад ва истеъмол кўрсаткичлари билан чекланмай, балки ижтимоий иштирок даражаси, гендер тенглиги, ҳудудий фарқлар ҳамда маданий имкониятлар билан ҳам белгиланади. Тамойиллар эса камбағалликни вақтинчалик, даврий ва барқарор шаклларда ажратиш, шунингдек, уни авлоддан-авлодга ўтувчи ижтимоий жараён сифатида англашни талаб қилади.

Шу нуқтаи назардан, камбағалликни чуқур ўрганиш ва таҳлил қилиш фақат иқтисодий эмас, балки фалсафий ёндашувни ҳам тақозо этади. У инсон кадр-қиммати, ижтимоий адолат ва жамиятдаги ҳамжиҳатликни таъминлаш билан узвий боғлиқ бўлган муҳим масала сифатида намоён бўлади.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Pardayev M.Q. Kambag'allikni qisqartirish va iqtisodiyotni rivojlantirish bo'yicha xorijiy mamlakatlar tajribasi. – "JMBM", №2(8), 2021, B.4–24.
2. Mardonov B.B., Abruev A.O. Postindustrial jamiyatda kambag'allikni aniqlash tartibi. – "Iqtisod va moliya", №9(145), 2021, B.55–61.
3. Townsend P. Poverty in the United Kingdom. – London: Allen Lane and Penguin Books, 1979. – 1216 p. – P. 413.
4. Foster J., Sen A. On Economic Inequality. – Oxford: Clarendon Press, 1997. – 168 p. – P. 64.

**MILLIY QADRIYATLAR VA YOSHLARGA AXBOROT MAKONIDA
TA'SIR ETISH STRATEGIYALARI**

**Badalova Madina Abosjonovna,
Farg'ona Temurbeklar maktabi
direktor o'rinbosari**

Annotatsiya. O'zbek xalqi asrlar davomida shakllangan boy milliy qadriyatlar tizimiga ega bo'lib, unda insonparvarlik, mehnatsevarlik, vatanparvarlik va ma'naviyatga hurmat kabi fazilatlar ustuvor o'rin egallaydi. Maqolada qadriyat tushunchasining aksiologik talqini, so'rovnomalar orqali aholining "milliy qadriyat" haqidagi tasavvurlari, "ommaviy madaniyat" va ijtimoiy tarmoqlar ta'sirida qadriyatlar transformatsiyasi tahlil etiladi. Yoshlarga milliy qadriyatlarni ijtimoiy tarmoqlar orqali samarali singdirish bo'yicha amaliy takliflar ilgari suriladi.

Kalit so'zlar: Milliy qadriyatlar, aksiologiya, umuminsoniy fazilatlar, ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy madaniyat, transformatsiya, so'rovnoma, yoshlar, manqurtlashuv xavfi, kontent, ta'sir etuvchilar, targ'ibot.

Аннотация. Узбекский народ обладает богатой системой национальных ценностей, формировавшейся на протяжении веков, в которой особое место занимают гуманизм, трудолюбие, патриотизм и уважение к духовно-нравственным ценностям. В статье рассматривается аксиологическая интерпретация понятия «ценность», анализируются представления населения о понятии «национальные ценности» на основе результатов социологических опросов, а также исследуется трансформация ценностей под влиянием массовой культуры и социальных сетей. Предлагаются практические рекомендации по эффективному формированию и распространению национальных ценностей среди молодежи посредством социальных сетей.

Ключевые слова: национальные ценности, аксиология, общечеловеческие ценности, социальные сети, массовая культура, трансформация, социологический опрос, молодежь, угроза манкуртизации, контент, инфлюенсеры, пропаганда.

Abstract. The Uzbek people possess a rich system of national values that has evolved over centuries, with humanism, diligence, patriotism, and respect for spirituality occupying a central place. This article examines the axiological interpretation of the concept of values, analyzes public perceptions of the notion of "national values" based on survey findings, and explores the transformation of values under the influence of mass culture and social media. The paper also proposes practical recommendations for effectively promoting and instilling national values among young people through social media platforms.

Keywords: national values, axiology, universal human values, social media, mass culture, value transformation, survey research, youth, risk of cultural alienation, content, influencers, advocacy.

Kirish. O'zbek xalqi uzoq tarixiy taraqqiyot davomida insoniy fazilatlarga suyanan boy milliy qadriyatlar tizimini shakllantirgan. Avlodlar ongida insonparvarlik, kamtarlik, mehnatsevarlik, do'stlik, imon-e'tiqod, mehr-oqibat va odoblilik kabi umuminsoniy fazilatlarni tarbiyalashda xalqning o'ziga xos, amalda sinalgan tajribasi mavjud.

Qadriyat tushunchasi turli sohalarida ko'p ma'noli ishlatiladi, uning ilmiy o'rganilishi aksiologiya – qadriyatlar haqidagi fan orqali amalga oshiriladi. XIX asrning ikkinchi yarmidan boshlab E.Gertman va P.Lapi kabi olimlar "qadriyat" kategoriyasiga nazariy-ilmiy mazmun berib, uning ob'ektiv asosi va sub'ektiv namoyon bo'lish shakllarini tadqiq etishga yo'l ochgan.

[1]

Zamonaviy davrda global axborot oqimlari, "ommaviy madaniyat" bosimi va ijtimoiy tarmoqlar ta'siri natijasida ko'p joylarda qadriyatlar tizimi izdan chiqayotgani, ayrim mamlakatlarda ming yillik milliy qadriyatlarni unutish jarayoni kechayotgani kuzatilmoqda. Shu

sharoitda o'zbek jamiyatida milliy qadriyatlarni saqlash, yoshlar ongida qayta mustahkamlash va axborot makonida raqobatbardosh milliy kontent orqali targ'ibotni kuchaytirish dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Metodlar. Maqolada ilmiy-nazariy tahlil, statistik ma'lumotlar sharhi, tanqidiy tahlil, analiz, sintez usullari qo'llanildi. Ijtimoiy tarmoqlar ta'siri, "ommaviy madaniyat" oqibatlari hamda yoshlarga ta'sir etuvchi guruhlar faoliyati misolida milliy qadriyatlar transformatsiyasi tahlil etildi.

Natijalar. Qadriyat kategoriyasi oddiy iqtisodiy "qiymat" tushunchasidan farq qilib, inson uchun muhim bo'lgan voqelik shakllari – narsalar, voqealar, jarayonlar, holatlar, sifatlar va me'yorlarning jamiyatdagi ahamiyatini ifodalaydi. A.Erkaev ta'kidlaganidek, qadriyatlar inson va jamiyat ehtiyojlarini qondirishga, hayotni yengillashtirish va yuksaltirishga, ijtimoiy muhit va munosabatlarni yaxshilashga xizmat qiluvchi narsalar, tamoyillar, ideallar va mezonlardir. Ular moddiy va ma'naviy turlarga ajratiladi. [2; 76]

Moddiy qadriyatlarga tabiat, boyliklar, mehnat vositalari, infratuzilma, shahar va qishloqlar kirsa, ma'naviy qadriyatlarga milliy-falsafiy, diniy, axloqiy, estetik, siyosiy, huquqiy va ilmiy g'oyalar, bilimlar, ta'limotlar kiradi. Shu manoda, milliy qadriyatlar – moddiy va ma'naviy ne'matlar uyg'unligi sifatida jamiyatning ma'naviy "kapitali"ni ifodalaydi.

Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar instituti tomonidan 2022 yilda Toshkent shahri va Toshkent viloyatida o'tkazilgan so'rovnoma "Siz milliy qadriyat deganda nimani tushunasiz?" savoliga qiziqarli javoblar olingan. [3;15] Respondentlarning katta qismi milliy qadriyatni "milliy urf-odat tarzi" sifatida talqin etgani (yarmidan ortiq), ma'lum qismi "o'zbek xalqi ilm-fan va madaniyat tarixidagi boyliklari", "Vatan tarixidagi diniy va milliy marosimlar" va "diniy ulamolar asarlari"ni eng muhim deb hisoblagani aholining qadriyatlarga bo'lgan tasavvurida an'anaviy-ritual va ma'naviy-intellektual omillar uyg'un ekanini ko'rsatadi.

Pandemiyadan keyin suhbatlar davomida qator respondentlar qadriyatlarga munosabatda o'zgarish bo'lganini, qat'iy cheklovlar va hayot tarzidagi o'zgarishlar muloqot, oila, salomatlik kabi qadriyatlar ahamiyatini yangicha anglashga olib kelganini qayd etgan. [4] Bu o'zgarishlar milliy qadriyatlar tizimida yangi aksentlar – masalan, sog'lom turmush, birdamlik va muruvvat qadriyatlarining kuchayishini anglatishi mumkin.

Oliy ta'lim muassasalari talaba-yoshlari o'rtasida o'tkazgan og'zaki so'rovimizda "O'zbek milliy qadriyatlari tizimidagi eng ustuvor qadriyatni ayting" savoliga berilgan javoblar yanada yaqqol tasavvur beradi. Talabalarning katta ko'pchiligi "ota-ona va qarindosh-urg'larga begaraz hurmat va xizmat", shuningdek "Vatanga muhabbat"ni eng muhim qadriyat sifatida tanlagani yoshlar ongida oilaviy birdamlik va Vatanparvarlik bilan bog'liq qadriyatlar ustuvor ekanini ko'rsatadi.

Biroq shu bilan birga, "ommaviy madaniyat" bosimi, turli kuchlarning inson ongi va qalbini egallashga qaratilgan axborot urushlari shartlarida ayrim yoshlar ma'naviyat, odob-axloq, ma'rifat kabi milliy qadriyatlardan yuz o'girish holatlari ham kuzatilmoqda. Global tendensiyalardan kelib chiqib, dunyoning ko'p mintaqalarida umuminsoniy qadriyatlarning yemirilishi, milliy qadriyatlar transformatsiyasi va unutish jarayoni jamiyatda betoqatlik, radikalizm va tajovuzkorlik xavfini kuchaytirmoqda.

Chingiz Aytmatov talqinida "manqurtlashtirish" uchun endi tuya terisini boshga kiyish shart emas. Urushlar jang maydonida emas, mafkura poligonida kechmoqda, ijtimoiy tarmoqlar va internetda behuda vaqt sarflash yoshlar uchun katta mafkuraviy xavf ekanligi ta'kidlanadi. Inson mustaqil fikrga, tarixiy sinovdan o'tgan milliy qadriyatlarga, sog'lom dunyoqarash va mustahkam irodaga ega bo'lmasa, ma'naviy tahdidlarga bardosh berishi qiyin.

Ijtimoiy tarmoqlar ta'siri ikki qirralidir. Axborotlar foydalanuvchiga ijobiy va salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Foydali kontent orqali moddiy va ma'naviy qimmatliliklar olish mumkin bo'lsa, zararli axborotlar ma'naviy buzuvchilik, psixologik stress, jinoyiy qilmish va boshqa salbiy oqibatlarga olib kelishi ehtimoldan xoli emas. Shu bois ijtimoiy tarmoqlar "pichoq" kabi neytral vosita bo'lib, uning natijasi odam uni qay tarzda va qanday maqsadda ishlatishiga bog'liq. [5]

Hozirgi vaqtda mashhur ijtimoiy tarmoqlardagi ilk uch toifa – mashhur insonlar, “influencer”lar (ta’sir etuvchilar) va mikrota’sir etuvchi mutaxassislar hamda professional kontent yaratuvchilar yoshlar ongiga katta ta’sir ko’rsatmoqda. Ular o’z sahifalardagi matn, video, blog va foto orqali o’z kuzatuvchilariga ma’naviy me’yor va qadriyatlar to’g’risida uqtirishlari, yoki aksincha, zararli tendensiyalarni keng yoyishlari mumkin.

Shu bois milliy qadriyatlarni yoshlarga singdirishda quyidagi barqarorlik strategiyalari dolzarb:

- mashhur shaxslar va ijtimoiy tarmoq faollarini milliy qadriyatlar targ’ibotiga jalb qilish;
- mikrota’sir etuvchi mutaxassislar orqali ilm-fan, biznes, san’at sohalarida milliy qadriyatlar misolida motivirlovchi kontent ishlab chiqish;
- professional blogger, vlogger va fotogaflar uchun milliy qadriyatlar mavzusida maxsus loyihalarni qo’llab-quvvatlash;
- har bir ta’sir etuvchini tanlashda uning shaxsiy xabari milliy qadriyatlar bilan mosligi, auditoriya bilan real muloqoti, ma’naviy dunyosi va vatanparvarligiga e’tibor berish va boshqalar.

Muhokama. Tahlillar shuni ko’rsatadiki, aholi va talaba-yoshlar “milliy qadriyat” tushunchasini asosan urf-odat, oilaviy va diniy marosimlar, tarixiy ilm-fan va madaniyat merosi bilan bog’lab talqin etadi. Bu tasavvurlarda milliy qadriyatlar avvalambor marosimlar, rituallar, udumlar ko’rinishida namoyon bo’ladi, lekin ularning ortida ma’naviy tamoyillar – hurmat, xizmat, Vatanga sadoqat kabi kategoriyalar mujassam.

Talabalar o’rtasida Vatanga muhabbat va ota-onani hurmat qilish eng muhim qadriyat katorida tilga olinayotgani yoshlar ongida milliy oilaviy an’analar va Vatanparvarlik yetakchi o’rinda ekanini ko’rsatadi. Shu bilan birga, “ommaviy madaniyat” ta’sirida ayrim yoshlar o’zlikni anglash, ma’naviyat va odob-axloq bilan bog’liq qadriyatlardan chetlanish tendensiyasi ham mavjud. Bu jamiyat uchun jiddiy ogoxlantirish signali hisoblanadi.

Dunyoda umuminsoniy qadriyatlar yemirilishi, milliy qadriyatlarni unutish jarayoni radikalizm va tajovuzkorlikni kuchaytirayotgan bir sharoitda O’zbekiston uchun milliy qadriyatlarni zamonaviy uslubda saqlash va targ’ibot qilish dolzarb masalaga aylanadi. Aytmatov ishora etganidek, bugungi “urushlar” mafkura poligonida kechayotgani, yoshlarning ijtimoiy tarmoqlarda behuda vaqt o’tkazishi mafkuraviy bo’shliqni kuchaytirayotgani inobatga olinsa, milliy qadriyatlarni raqamli muhit orqali singdirish strategik ahamiyatga ega.

Ijtimoiy tarmoqlar ta’sirini “pichoq” metaforasi orqali tushuntirish o’rinlidir. Bir tomondan olar orqali foydali bilim, ilmiy va ma’naviy kontent tarqatiladi, ikkinchi tomondan zararli axborot orqali ma’naviy buzuvchilik va jinoyiy tendensiyalar kuchayishi mumkin. Shu bois yoshlarni axborot makonida himoya qilishda ta’lim, oila va jamoa institutlari o’zaro hamkorlikda ishlashi lozim.

Mashhur insonlar, influencerlar va mikrota’sir etuvchi mutaxassislar orqali milliy qadriyatlar targ’iboti uchun quyidagi shartlar muhim:

- ta’sir etuvchi shaxsning shaxsiy sabzi va bildirgan fikrlari milliy qadriyatlar bilan mos bo’lishi;
- auditoriya bilan doimiy va samarali muloqotga ega bo’lishi;
- kuzatuvchilar tomonidan ishonchli manba sifatida qabul qilinishi;
- ta’sir doirasi keng bo’lishi, lekin mazmun sifati ustuvor bo’lishi;
- ma’naviy dunyosi boy, vatanparvar va mas’uliyatli bo’lishi va boshqalar.

Kontent yaratuvchilar uchun milliy qadriyatlar mavzusida videobloglar, qisqa roliklar, illustrativ postlar, interaktiv viktorinalar va onlayn fleshmoblar tayyorlash tavsiya etiladi. Bu formalar yoshlar iste’mol odatlariga mos bo’lib, ularning e’tiborini milliy qadriyatlarga qaratishda samarali bo’lishi mumkin.

Ijtimoiy tarmoqlar orqali milliy qadriyatlarni keng targ’ibot qilishda yo’l qo’yilishi mumkin bo’lgan xatoliklar – faqat mashhurlikka suyangan, lekin ma’naviy jihatdan zaif influencerlarni tanlash, superficial targ’ibot, tijorat maqsadining ustunligi, milliy mazmunni

soddalashtirib yuborish kabi holatlardir. [6] Shu bois ta'sir etuvchilarni tanlashda ularning ma'naviy pozitsiyasi, bilim va mas'uliyatini inobatga olish shart.

Xulosa. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek jamiyatida milliy qadriyatlar avvalo urf-odatlar, an'analar va oilaviy marosimlar orqali namoyon bo'ladi, lekin ularning negizida insonparvarlik, Vatanparvarlik va jamoaviy birdamlik kabi ma'naviy tamoyillar yotadi. Axoli va talaba-yoshlar so'rovnomalari milliy qadriyatlar haqidagi tasavvurlarda ota-onani hurmat qilish, qarindosh-urg'larga xizmat va Vatanga muhabbat eng ustuvor qadriyatlar ekanini namoyon qildi. Biriga-biri bog'langan global axborot makonida "ommaviy madaniyat", ijtimoiy tarmoqlar va mafkuraviy urushlar sharoitida milliy qadriyatlar transformatsiyasi xavfi ortib boryapti. Bu yoshlarning mafkuraviy immunitetini kuchaytirishni talab qiladi. Tadqiqotda taklif qilingan strategiyalar – mashhur shaxslar, mikrota'sir etuvchi mutaxassislar va professional kontent yaratuvchilar orqali milliy qadriyatlarni zamonaviy formatda singdirish, ta'sir etuvchilarni tanlashda ma'naviy me'yorlarni inobatga olish, ijtimoiy tarmoqlarda maqsadli milliy kontent ulushini oshirish – milliy qadriyatlarni saqlash va kelajak avlodga yetkazishda samarali yo'llardan biri sifatida baholanadi. Shu asosda yoshlar siyosatini, ta'lim va tarbiya tizimini ijtimoiy tarmoqlar bilan uyg'unlashtirib, milliy qadriyatlarni raqamli makonda ham barqaror tarzda targ'ib etish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Классическая философия ценностей: предыстория, проблемы, результаты. Читайте на Правмире: <https://www.pravmir.ru/klassicheskaya-filosofiya-tsennostey/>
2. Эркаев А. Маънавиятшунослик. – Тошкент: «Маънавият», 2008. – Б. 76.
3. Маврулова М.А. Жамият маънавий барқарорлигини таъминлашда миллий-маданий қадриятларнинг ўрни: фалсафа фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2024. – Б. 15.
4. Socioeconomic impacts of COVID-19 in Uzbekistan: Perspectives of Mahalla Representatives. – Tashkent: United Nations Development Programme (UNDP), 2020. – 68 p
5. Li X., Guo X., Shi Z. Bright sides and dark sides: Unveiling the double-edged sword effects of social networks // Social Science & Medicine. – 2023. – Vol. 329. – Art. 116035. DOI: 10.1016/j.socscimed.2023.116035.
6. Castells M. The Rise of the Network Society. 2nd ed. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2010. – 597 p.

ВЛИЯНИЕ ПРОЦЕССОВ ЦИФРОВИЗАЦИИ НА ФОРМИРОВАНИЕ ЦИФРОВОЙ КУЛЬТУРЫ ГРАЖДАН И РАЗВИТИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В УЗБЕКИСТАНЕ

Дилмуродов Элёр,
Ташкентский государственный экономический университет
Независимый исследователь кафедры философии

Аннотация. В статье рассматривается влияние процессов цифровизации на формирование цифровой культуры граждан и развитие институтов гражданского общества в Республике Узбекистан. На основе интерпретаций узбекистанских, центральноазиатских и зарубежных исследователей анализируются механизмы электронного взаимодействия государства и общества, трансформация гражданской активности в цифровой среде, а также факторы, определяющие цифровые ценностные ориентации молодежи.

Ключевые слова: цифровизация, цифровая культура, гражданское общество, электронное правительство, цифровая активность, открытые данные, цифровые ценности молодежи.

Annotatsiya. Maqolada raqamlashtirish jarayonlarining O'zbekiston Respublikasida fuqarolarning raqamli madaniyatini shakllantirishga va fuqarolik jamiyati institutlarining rivojlanishiga ta'siri ko'rib chiqiladi. O'zbekistonlik, markaziy osiyolik va xorijiy tadqiqotchilarning talqinlari asosida davlat va jamiyat o'rtasidagi elektron o'zaro ta'sir mexanizmlari, raqamli muhitdagi fuqarolik faolligining transformatsiyasi, shuningdek yoshlarning raqamli qadriyat yo'nalishlarini belgilovchi omillar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, raqamli madaniyat, fuqarolik jamiyati, elektron hukumat, raqamli faollik, ochiq ma'lumotlar, yoshlarning raqamli qadriyatlari.

Abstract. The article examines the impact of digitalization processes on the formation of citizens' digital culture and the development of civil society institutions in the Republic of Uzbekistan. Based on interpretations by Uzbekistani, Central Asian, and foreign researchers, the mechanisms of electronic interaction between the state and society, the transformation of civic activity in the digital environment, and the factors determining the digital value orientations of youth are analyzed.

Key words: digitalization, digital culture, civil society, e-government, digital activism, open data, digital values of youth.

Процессы цифровизации, охватившие Республику Узбекистан в последнее десятилетие, оказывают глубокое воздействие не только на экономическую и управленческую сферы, но и на формирование качественно новой цифровой культуры граждан, а также на характер функционирования институтов гражданского общества. Узбекистанский исследователь С. Кудратходжа, анализируя опыт цифровой трансформации диалога общества и государства в 2017–2023 годах, показывает, что внедрение систем электронного взаимодействия (G2C, G2B, G2G), развитие Единого портала интерактивных государственных услуг и платформ открытых данных трансформирует модель коммуникации «государство–общество» в сторону большей открытости, прозрачности и вовлечённости граждан [1].

Вместе с тем формирование цифровой культуры не сводится исключительно к технологическому измерению. Американский исследователь Г.Дженкинс в своей концепции культуры конвергенции показывает, что цифровая эпоха порождает новую культурную логику, основанную на принципах участия и коллективного интеллекта, при которой границы между производителем и потребителем контента размываются, а рядовые граждане получают беспрецедентные возможности для создания и распространения собственного контента [2]. Применительно к узбекистанскому контексту

данная концепция позволяет объяснить, каким образом расширение доступа к цифровым платформам создаёт условия для формирования новых форм гражданского участия, выходящих за рамки традиционных институциональных каналов.

С.Кудратходжа при этом указывает и на структурные ограничения данного процесса: цифровой разрыв между столицей и регионами, недостаточный уровень медиаграмотности населения, а также институциональная слабость отдельных сегментов гражданского общества [1]. Данное наблюдение имеет принципиальное методологическое значение: эффективность диалога «общество–государство» в цифровую эпоху зависит не только от технической инфраструктуры, но от синхронного развития правовых основ, инфраструктуры информационно-коммуникационных технологий и культуры политической коммуникации.

Региональное измерение проблемы раскрывается в исследовании казахстанского учёного Б.Курманова, посвящённом цифровому гражданскому активизму в Центральной Азии. Автор показывает, что в условиях авторитарных и полуавторитарных режимов постсоветской Центральной Азии — Казахстана, Узбекистана и Таджикистана — цифровые активисты вынуждены выстраивать сложные стратегии сотрудничества, противостояния и легитимации в отношениях с государством, что существенно отличается от классических моделей демократического цифрового активизма, описанных применительно к западным обществам [3]. Данный вывод подчёркивает необходимость выработки собственной, контекстуально обусловленной теоретической рамки для анализа цифрового гражданского общества в Центральной Азии, не сводимой к механическому заимствованию западных моделей.

Формирование цифровой культуры молодого поколения представляет собой отдельное и особенно значимое направление исследований. Узбекские исследователи И. Эргашев и Б. Абдуллаев, изучая цифровые политические ценности молодёжи Узбекистана, приходят к выводу, что цифровая среда становится основным пространством формирования гражданской идентичности и политических установок нового поколения, при этом традиционные институты политической социализации постепенно уступают часть своих функций цифровым платформам и социальным сетям [4]. Данное обстоятельство требует переосмысления роли образовательных учреждений и государственных институтов в формировании ответственной цифровой гражданственности.

Философское осмысление понятия «цифровая культура» получило развитие и в российской исследовательской традиции. Российский исследователь Е.Елькина определяет цифровую культуру как междисциплинарное направление исследований, объединяющее цифровые коммуникативные технологии, цифровые гуманитарные науки и практическую реализацию концептуальных моделей в общественной идеологии, образовании и социогуманитарном дискурсе [5]. Данное определение подчёркивает, что цифровая культура не может быть сведена к сумме технических навыков, но представляет собой целостную систему ценностей, практик и способов осмысления цифровой реальности.

Соотношение цифровой и аналоговой культур, поднятое в исследовании Д.Прокудина и Е.Соколова, добавляет к этому важный методологический нюанс: цифровая культура не вытесняет полностью предшествующие культурные формы, но вступает с ними в сложные отношения сосуществования, гибридизации и взаимной трансформации. Применительно к узбекскому обществу данный тезис особенно актуален: формирование цифровой культуры граждан происходит не на «чистом листе», а в сложном диалоге с устойчивыми традиционными институтами социальной организации, такими как махалля, которые продолжают играть значимую роль в функционировании гражданского общества даже в условиях активной цифровизации.

Синтез рассмотренных подходов позволяет выделить три взаимосвязанных уровня влияния цифровизации на гражданское общество Узбекистана. На институциональном уровне цифровизация трансформирует каналы взаимодействия государства и граждан, создавая новые механизмы обратной связи и общественного контроля [1]. На культурном уровне формируется новая логика гражданского участия, основанная на принципах коллективного участия и совместного производства смыслов [2]. На поколенческом уровне цифровая среда становится ключевым пространством политической и гражданской социализации молодёжи [4], что требует целенаправленной государственной политики в области цифровой грамотности и воспитания ответственной цифровой гражданственности.

Вместе с тем нельзя игнорировать региональную специфику данного процесса, отмеченную центральноазиатскими исследователями: развитие цифрового гражданского общества в Узбекистане, происходит в условиях государственно-центричной модели цифровизации, что накладывает существенные ограничения на автономию цифровых гражданских инициатив [3]. Данное обстоятельство определяет необходимость поиска сбалансированной модели, которая, с одной стороны, использует потенциал цифровых технологий для расширения гражданского участия, а с другой — учитывает институциональные и культурные особенности узбекистанского общества, включая устойчивую роль традиционных механизмов социальной самоорганизации.

Особого внимания заслуживает роль открытых данных в трансформации гражданской культуры. Публикация государственными органами Узбекистана массивов, открытых данных, о чём свидетельствуют статистические показатели, приведённые в исследовании С.Кудратходжа, создаёт принципиально новую основу для гражданского контроля и общественной экспертизы государственной политики [1]. Однако само по себе наличие технической инфраструктуры открытых данных не гарантирует их эффективного использования гражданским обществом: как показывает практика, для полноценной реализации потенциала открытых данных необходим соответствующий уровень цифровой и аналитической грамотности как отдельных граждан, так и институтов гражданского общества в целом.

Концепция участия, разработанная Г.Дженкинсом применительно к медиакультуре, приобретает дополнительное измерение при её экстраполяции на сферу гражданского участия в Узбекистане [2]. Если в классической западной модели конвергентной культуры участие граждан в производстве контента рассматривается преимущественно в развлекательном или коммерческом контексте, то в узбекистанских условиях аналогичные механизмы совместного производства смыслов всё чаще проявляются в общественно-политической сфере: обсуждение проектов нормативно-правовых актов, участие в формировании государственных программ через цифровые платформы, коллективное обращение к органам власти посредством социальных сетей. Данная трансформация свидетельствует о постепенном переносе логики цифрового участия из сферы медиапотребления в сферу гражданской активности.

Вопрос о соотношении цифровых и традиционных форм гражданской самоорганизации в Узбекистане требует отдельного философского осмысления в свете тезиса Прокудина и Соколова о гибридизации цифровой и аналоговой культур. Институт махалли, исторически являющийся основой узбекистанского гражданского общества, не вытесняется цифровыми формами гражданской активности, но постепенно интегрирует цифровые инструменты (мессенджеры, электронные реестры, цифровые платформы обратной связи с жителями) в свою традиционную организационную структуру. Данный процесс представляет собой не замещение, а скорее цифровую модернизацию традиционного института, что соответствует общей логике гибридного сосуществования культурных форм, описанной в российской исследовательской традиции.

Гендерное измерение цифровой гражданской культуры также заслуживает внимания в контексте узбекистанского общества. Расширение доступа женщин к цифровым платформам гражданского участия способно частично компенсировать традиционные структурные ограничения их вовлечённости в публичную сферу, однако данный потенциал реализуется неравномерно и во многом зависит от уровня цифровой грамотности, доступности технологий в различных регионах страны и сохраняющихся социокультурных установок. Исследование И.Эргашева и Б.Абдуллаева, посвящённое цифровым политическим ценностям молодёжи, показывает, что именно молодое поколение — вне зависимости от гендерной принадлежности — демонстрирует наиболее высокий уровень готовности к использованию цифровых инструментов гражданского участия [4], что делает работу с молодёжью стратегическим приоритетом политики развития цифрового гражданского общества.

Дальнейшего внимания требует и вопрос устойчивости цифровых форм гражданской активности в долгосрочной перспективе. В отличие от институционализированных традиционных организаций гражданского общества, цифровые инициативы часто носят ситуативный, кампанийский характер и могут быстро терять активность после достижения непосредственной цели или снижения интереса аудитории. Курманов справедливо отмечает, что в условиях государственно-центричной модели цифровизации, характерной для стран Центральной Азии, устойчивость цифровых гражданских инициатив во многом зависит от степени их институциональной поддержки или, напротив, терпимости со стороны государственных структур [3]. Данное наблюдение указывает на необходимость выработки механизмов, обеспечивающих преемственность между спонтанной цифровой активностью граждан и более устойчивыми институциональными формами гражданского участия.

Образовательное измерение проблемы также заслуживает специального рассмотрения. Формирование цифровой культуры, отвечающей задачам развития гражданского общества, невозможно без целенаправленной образовательной политики, охватывающей не только технические навыки работы с цифровыми инструментами, но и способность к критическому анализу информации, пониманию механизмов функционирования цифровых платформ и осознанному участию в цифровом публичном пространстве. Е.Елькина подчёркивает междисциплинарный характер цифровой культуры как области исследований и практики [5], что предполагает необходимость интеграции соответствующих компетенций в образовательные программы различных уровней — от общего образования до системы повышения квалификации государственных служащих и сотрудников организаций гражданского общества.

Использованная литература:

1. Kudratkhodja, S. (2026). Информационные коммуникации в диалоге общества и государства: опыт цифровой трансформации Узбекистана. *International Scientific Journal of Media and Communications in Central Asia*, (12). <https://doi.org/10.62499/ijmcc.vi12.268>
2. Jenkins, H. (2006). *Convergence culture: Where old and new media collide*. New York: New York University Press.
3. Kurmanov, B. (2024). Digital citizen activism in Central Asia: Beyond contestation and cooperation. In A. Mihr & C. Pierobon (Eds.), *Polarization, Shifting Borders and Liquid Governance: Studies on Transformation and Development in the OSCE Region* (pp. 155–175). Springer Nature Switzerland. https://doi.org/10.1007/978-3-031-44584-2_9
4. Ergashev, I., & Abdullayev, B. (2022). Digital political values of youth of Uzbekistan. *Theories and Problems of Political Research*, 11(2A), 50–60.
5. Елькина, Е. Е. (2020). Цифровая культура: понятие, модели и практики. *Информационное общество: образование, наука, культура и технологии будущего*.

SHAYX MUHAMMAD SODIQ MUHAMMAD YUSUFNI “IJTIMOIY ODOBLAR” ASARINING YOSHLAR TA’LIM-TARBIYASIDAGI AHAMIYATI

Azizova Feruza Orifjon qizi,
Termiz davlat pedagogika instituti o’qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning “Ijtimoiy odoblar” asari pedagogik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Asarda bayon etilgan axloqiy va ma’naviy qarashlarning yoshlar ta’lim-tarbiyasidagi o’rni, ularning shaxs kamoloti, ijtimoiy mas’uliyati hamda ma’naviy immunitetini shakllantirishdagi ahamiyati ilmiy jihatdan yoritiladi. Shuningdek, asarda ilgari surilgan tarbiyaviy tamoyillarning zamonaviy ta’lim bilan uyg’un jihatlarini tahlil qilinib, ularni amaliyotga tatbiq etish bo’yicha mualliflik xulosalari bayon etiladi.

Kalit so’zlar: Yoshlar tarbiyasi, ijtimoiy odob, ma’naviyat, axloq, komil inson, qadriyatlar, tarbiya, ma’naviy kamolot, axloqiy qoida, insonparvarlik, ma’naviy fazilatlar, umuminsoniy qadriyatlar.

Аннотация. В данной статье с педагогической точки зрения анализируется труд шейха Мухаммада Сади́ка Мухаммада Юсу́фа «Социальные нормы поведения». Научно освещается роль моральных и духовных взглядов, выраженных в труде, в воспитании молодежи, их важность в формировании личностной зрелости, социальной ответственности и духовной неуязвимости. Также анализируются гармоничные аспекты выдвинутых в труде педагогических принципов с современной системой образования и представлены выводы автора об их применении на практике.

Ключевые слова: воспитание молодежи, социальный этикет, духовность, нравственность, совершенный человек, ценности, воспитание, духовная зрелость, моральный кодекс, гуманность, духовные качества, универсальные человеческие ценности.

Abstract. This article analyzes the work of Sheikh Muhammad Sadiq Muhammad Yusuf “Social Manners” from a pedagogical point of view. The role of the moral and spiritual views expressed in the work in the education of young people, their importance in the formation of their personal maturity, social responsibility and spiritual immunity are scientifically highlighted. Also, the harmonious aspects of the educational principles put forward in the work with the modern education system are analyzed, and the author’s conclusions on their implementation in practice are presented.

Keywords: Youth education, social etiquette, spirituality, morality, perfect person, values, upbringing, spiritual maturity, moral code, humanity, spiritual qualities, universal human values.

Kirish. Har qanday jamiyatning kelajagi uning yosh avlodining bilim darajasi, ma’naviy dunyosi va axloqiy fazilatlarini bilan belgilanadi. Shu sababli yoshlarni barkamol inson sifatida voyaga yetkazish masalasi barcha davrlarda dolzarb ahamiyat kasb etgan.

Bugungi globallashuv sharoitida esa ushbu masalaning dolzarbligi yanada ortib bormoqda. Axborot oqimining keskin ko’payishi, turli mafkuraviy ta’sirlarning kuchayishi hamda ommaviy madaniyatning keng tarqalishi yoshlarning dunyoqarashi va qadriyatlar tizimiga sezilarli ta’sir ko’rsatmoqda. Bunday sharoitda yoshlarni sog’lom e’tiqod, mustahkam ma’naviyat va yuksak axloq asosida tarbiyalash ta’lim tizimining ustuvor vazifalaridan biridir. O’zbekiston Respublikasida ham yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni asrab-avaylash hamda ularni zamonaviy ta’lim bilan uyg’unlashtirish davlat siyosatining muhim yo’nalishlaridan biri sifatida e’tirof etilgan. Shu nuqtai nazardan, milliy va diniy-ma’rifiy merosni chuqur o’rganish, ulardagi tarbiyaviy imkoniyatlarni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tahlil qilish alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid ilmiy adabiyotlar tahlili. Professor Z.Chorievning ta’kidlashicha, al-Hakim at-Termiziy yashayotgan davr va muhitda hadis aytish va to’plashga katta e’tibor qaratilgan. Shuningdek, uning otasi Ali ibn al-Hasan at-Termiziy ham taniqli muhaddis bo’lgan va shu bois al-Hakim at-Termiziy asarlarida ko’plab hadislar otasi nomidan keltiriladi. Al-Hakim

at-Termiziy asarlarida bobosi (ona tomoni)dan, “Ar-rad ala al-mu’attila” asarida esa onasidan eshitgan hadislarini keltirgan. Ta’kidlash joizki, al-Hakim at-Termiziydan boshqa olimlar ham, xususan, “Navodir al-usul” asarida ta’kidlanishicha, xurosonlik olimlar ham hadislarini to’plab o’rganganlar. Zotan, al-Hakim at-Termiziy yashagan zamonda hadis to’plash, jamlash, uni atroflicha sharhlash, izohlash olimlarning kundalik ishiga aylanib, bu odat ilmda ustuvor maqomga egaligi bilan ajralib turar edi[8].

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning ilmiy me’rosi ham ana shunday bebaho manbalardan biridir. U kishining asarlarida insonning ma’naviy kamoloti, axloqiy pokligi, ilmga muhabbat, oilaviy munosabatlar, jamiyatdagi o’zaro hurmat va ma’suliyat masalalari izchil yoritilgan. Ayniqsa “Ijtimoiy odoblar” asari insonning jamiyatdagi xulq-atvori va odob-axloq me’yorlarini tizimli ravishda bayon etishi bilan alohida ajralib turadi. Mazkur asarda odob tushunchasi faqat tashqi muomala qoidalari sifatida emas, balki insonning ichki ma’naviy olami, e’tiqodi va hayotiy qarashlari bilan chambarchas bog’liq hodisa sifatida talqin etiladi. Shayx hazratlari insonning oiladagi, mahalladagi, ta’lim muassasasidagi hamda jamiyatdagi mas’uliyatini axloqiy qadriyatlar asosida sharhlab beradi. Bu esa asarning pedagogik ahamiyatini yanada oshiradi[4].

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda yoshlar tarbiyasida faqat nazariy bilim berishning o’zi yetarli emas. Ularni halollik, vatanparvarlik, bag’rikenglik, mehnatsevarlik, mehr-oqibat, insonparvarlik va mas’uliyat ruhida tarbiyalash ham zarur. Mazkur fazilatlarni shakllantirishda “Ijtimoiy odoblar” asari muhim ma’naviy-pedagogik manba bo’lib xizmat qiladi. Asarda ilgari surilgan g’oyalar yoshlarni komil inson sifatida tarbiyalashga qaratilgan bo’lib, ular bugungi zamonaviy pedagogikaning shaxsga yo’naltirilgan ta’lim tamoyillari bilan ham uyg’unlashadi.

Yoshlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini takomillashtirish bugungi ta’lim tizimining eng muhim vazifalaridan biridir. Ayniqsa, turli yot g’oyalar va axborot xurujlari kuchayib borayotgan bir davrda yoshlarning mafkuraviy immunitetini mustahkamlash, ularda mustaqil fikrlash, sog’lom dunyoqarash va yuksak axloqiy fazilatlarni shakllantirish dolzarb masala hisoblanadi. Shu sababli Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning “Ijtimoiy odoblar” asarini pedagogik jihatdan o’rganish hamda undagi tarbiyaviy qarashlarni zamonaviy ta’lim jarayoniga tatbiq etish ilmiy va amaliy ahamiyatga ega[1].

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf o’z asarlari bilan yoshlarda nafaqat diniy bilimni, balki yuksak qadriyatlarni (Aksiologik kompetensiya) va jamiyatda yashash uchun zarur bo’lgan insoniy sifatlarni (Soft skills) shakllantirish metodikasini yaratib bergan.

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning ilmiy merosi ham ana shu boy ma’naviy an’analarning zamonaviy davrdagi davomidir. Uning asarlarida Qur’on va sunnat asosida inson tarbiyasi, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy mas’uliyat va odob-axloq masalalari izchil yoritilgan. Xususan, “Ijtimoiy odoblar” asari insonning jamiyatdagi o’rni va burchlarini sodda, tushunarli hamda hayotiy misollar orqali bayon etilishi bilan ajralib turadi. Mazkur asarda odob tushunchasi faqat tashqi muomala qoidalari sifatida emas, balki insonning ichki ma’naviy olami, e’tiqodi va hayotiy qarashlari bilan chambarchas bog’liq hodisa sifatida talqin etiladi. Muallif insonning oiladagi, mahalladagi, ta’lim muassasasidagi hamda jamiyatdagi mas’uliyatini axloqiy qadriyatlar asosida sharhlab beradi. Bu esa asarning pedagogik ahamiyatini yanada oshiradi[2].

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf hazratlarining “Ijtimoiy odoblar” asarida totuvlik (ittihod) va mehr-oqibat ijtimoiy barqarorlikning tayanchi sifatida talqin qilinadi. Asar Qur’on va sahih hadislar asosida mo’minlar o’zaro birodarlik rishtalarini mustahkamlashi, muhtojlarga ko’mak berishi, ixtiloflarni tinch yo’l bilan bartaraf etishi lozimligini uqtiradi. Hadislarda mo’minlar “bir badandek” ekani, birining dardi boshqasiga befarq bo’lmasligi kerakligi ta’kidlanadi[3].

Muhokama va natijalar. Tahlillar shuni ko’rsatadiki, asarda ilgari surilgan tarbiyaviy qarashlar zamonaviy kompetensiyaviy ta’lim yondashuvi bilan uyg’unlik kasb etadi. Xususan, mas’uliyat, halollik, bag’rikenglik, hamjihatlik, mehnatsevarlik va o’zaro hurmat kabi fazilatlarni

shakllantirish bugungi ta'lim tizimining ustuvor vazifalari bilan hamohangdir. Shu jihatdan qaralganda, asar mazmunidan oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-ma'rifiy mashg'ulotlar, tarbiyaviy soatlar hamda pedagogik fanlarni o'qitishda samarali foydalanish mumkin. Muhokama jarayonida yana bir muhim jihat aniqlandiki, asardagi tarbiyaviy g'oyalar faqat nazariy tavsiyalar bilan cheklanmay, kundalik hayotda uchraydigan ijtimoiy vaziyatlar orqali izohlanadi. Bu esa talabalarda axloqiy muammolarni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish va o'z xatti-harakatiga tanqidiy baho berish ko'nikmalarini rivojlantirish uchun qulay pedagogik asos yaratadi. Shuningdek, "Ijtimoiy odoblar" asaridagi tarbiyaviy qarashlarni zamonaviy interfaol metodlar bilan uyg'unlashtirish ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Muammoli vaziyatlar, keys-stadi, munozara, refleksiya va loyiha metodlari asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar talabalarining faqat nazariy bilimlarini emas, balki ularning ma'naviy-axloqiy kompetensiyalarini ham rivojlantiradi. Bu esa oliy ta'lim tizimida ma'naviy tarbiya va kasbiy tayyorgarlikning o'zaro uyg'unligini ta'minlashga imkon beradi[4].

Olib borilgan ilmiy tahlillar asosida quyidagi natijalarga erishildi:

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning "Ijtimoiy odoblar" asarida yoshlarni tarbiyalashga xizmat qiluvchi yaxlit pedagogik qarashlar tizimi mavjudligi aniqlandi.

Asarda yoritilgan odob-axloq tamoyillari shaxsning ma'naviy, axloqiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim metodik manba bo'lib xizmat qilishi asoslandi.

Asar mazmunini oliy ta'lim muassasalarining tarbiyaviy faoliyatiga integratsiya qilish talabalarda mas'uliyat, fuqarolik pozitsiyasi, muloqot madaniyati va kasbiy etikani shakllantirish imkoniyatini kengaytirishi aniqlandi.

Tarbiyaviy jarayonda asar mazmunini interfaol pedagogik texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish talabalar faolligini oshirishi, o'zlashtirilgan axloqiy bilimlarning amaliy faoliyatga tatbiq etilishiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot davomida "Ijtimoiy odoblar" asarining mazmuni milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg'unligini ta'minlovchi muhim pedagogik resurs ekani hamda undan oliy ta'lim muassasalarida ma'naviy-axloqiy tarbiyani takomillashtirish vositasi sifatida foydalanish istiqbollari mavjudligi isbotlandi.

Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusufning ilmiy-ma'rifiy merosi ta'lim-tarbiya tizimini takomillashtirishda muhim nazariy va amaliy manba hisoblanadi. Uning asarlarida ilgari surilgan g'oyalar yosh avlodni intellektual, ma'naviy va axloqiy jihatdan barkamol etib tarbiyalashga qaratilgan bo'lib, bugungi kunda amalga oshirilayotgan ta'lim islohotlarining maqsad va vazifalari bilan hamohangdir.

Birinchidan, Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf ilmni inson kamolotining asosiy omili sifatida talqin qiladi. Olim ilmning inson tafakkurini rivojlantirish, dunyoqarashini kengaytirish va jamiyat taraqqiyotiga xizmat qilishdagi o'rnini alohida ta'kidlaydi. Mazkur yondashuv oliy ta'lim muassasalarida talabalarining mustaqil ta'lim ko'nikmalarini rivojlantirish, ilmiy izlanishlarga qiziqishini oshirish hamda hayot davomida uzluksiz ta'lim olish kompetensiyasini shakllantirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Ikkinchidan, olimning pedagogik qarashlarida ma'naviy-axloqiy tarbiya ta'limning ajralmas tarkibiy qismi sifatida talqin etiladi. Bilim va tarbiya uyg'unligi haqidagi g'oya zamonaviy pedagogikada shaxsga yo'naltirilgan hamda qadriyatlarga asoslangan ta'lim yondashuvlari bilan uzviy bog'liqdir. Shu sababli Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf asarlaridagi halollik, adolat, mas'uliyat, sabr, bag'rikenglik va vatanparvarlikka oid qarashlardan ma'naviyat darslari, tarbiyaviy mashg'ulotlar hamda murabbiylik faoliyatida samarali foydalanish mumkin.

Uchinchidan, Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf ustoz-shogird munosabatlarini ta'lim samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri sifatida baholaydi. Uning fikricha, ustozning kasbiy salohiyati bilan bir qatorda yuksak axloqiy fazilatlar ham o'quvchi va talabaning shaxsiy kamolotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Mazkur qarashlar bugungi oliy ta'lim tizimida professor-o'qituvchilarning pedagogik mahoratini, kommunikativ kompetensiyasini va kasbiy etikasini rivojlantirishda muhim nazariy asos bo'la oladi.

To'rtinchidan, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf oilani shaxs tarbiyasining birlamchi va eng muhim ijtimoiy instituti sifatida e'tirof etadi. Shu nuqtai nazardan oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak pedagoglarni tayyorlash jarayonida oila, ta'lim muassasasi va mahalla hamkorligiga oid bilim va ko'nikmalarni shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning pedagogik qarashlaridan foydalanish quyidagi natijalarga erishish imkonini beradi:

- talabalarning ma'naviy-axloqiy kompetensiyasini rivojlantirish;
- kasbiy- pedagogik madaniyatni yuksaltirish;
- mustaqil va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish;
- ustoz-shogird hamkorligini mustahkamlash;
- milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish;
- yoshlarning mafkuraviy immunitetini kuchaytirish.

Shunday qilib, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning pedagogik qarashlari zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonining mazmunini boyitishga xizmat qiladigan, ilmiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan pedagogik meros hisoblanadi. Ularni oliy ta'lim muassasalari o'quv va tarbiyaviy faoliyatiga izchil tatbiq etish bo'lajak mutaxassislarning kasbiy hamda ma'naviy kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni aytish mumkinki, Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusufning "Ijtimoiy odoblar" asari yoshlar tarbiyasiga oid boy pedagogik va ma'naviy qarashlarni o'zida mujassam etgan muhim manbalardan biridir. Asarda bayon etilgan odob-axloq tamoyillari insonning shaxsiy kamoloti, oilaviy munosabatlari, jamiyatdagi o'rni va fuqarolik mas'uliyatini shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, asarda ilgari surilgan g'oyalar zamonaviy pedagogikaning shaxsga yo'naltirilgan ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, uzluksiz ta'lim va ma'naviy-axloqiy tarbiya tamoyillari bilan uyg'unlashadi. Shu jihatdan mazkur asar nafaqat diniy-ma'rifiy, balki pedagogik manba sifatida ham alohida ilmiy qiymatga ega.

Shuningdek, tadqiqot davomida "Ijtimoiy odoblar" asari faqat diniy-ma'rifiy manba sifatida emas, balki zamonaviy pedagogik texnologiyalarni ishlab chiqishda metodologik asos bo'la oladigan ilmiy-amaliy resurs ekanligi asoslandi. Asarda ilgari surilgan g'oyalarni pedagogik fanlar mazmuniga singdirish, ma'naviy-ma'rifiy tadbirlar va murabbiylik faoliyatida qo'llash orqali ta'lim-tarbiya jarayonining mazmunini boyitish hamda uning samaradorligini oshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Ijtimoiy odoblar. – T.: "Hilol-nashr", 2025.
2. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Baxtiyor oila. – T.: "Hilol-nashr", 2013.
3. Shayx Muhammad Sodiq Muhammad Yusuf. Hadis va Hayot. 34-juz. Yaxshilik va axloq. – T.: "Hilol-nashr", 2008.
4. Haydarov A. Inson kamoloti va milliy-ma'naviy qadriyatlar. – T.: Muharrir, 2008.
5. Xajiyeva M. Xoja Ahmad Yassaviyning ma'naviy-tarbiyaviy qarashlari. Avtoreferat. – T. 2004.
6. Shoxadjyayev M. Burxoniddin Marg'inoniyning axloqiy-huquqiy tarbiyaga oid qarashlari. Avtoreferat. – T. 2006.
7. Hamdamova M. Ma'naviyat asoslari. – T.: "Fan va texnologiya", 2008.
8. Choriev Z., Annaev T., Murtazaev B., Annaev J. Al-Hakim at-Termiziy. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2008.

ФИЛОСОФСКИЙ ВЗГЛЯД НА АКТУАЛИЗАЦИЮ ВОПРОСА КИБЕРБЕЗОПАСНОСТИ В ОБЩЕСТВЕ

Анвар Собиров,
Ташкентский государственный экономический университет
Независимый исследователь кафедры философии

Аннотация. В данной статье рассматривается философское осмысление процесса актуализации вопроса кибербезопасности в современном обществе на основе интерпретаций зарубежных, российских и узбекистанских исследователей.

Ключевые слова: кибербезопасность, философия информации, информационное общество, киберугроза, цифровая трансформация, риск, доверие, ответственность.

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy jamiyatda kiberxavfsizlik masalasi dolzarblashuvining falsafiy anglanishi xorijiy, rossiyalik va o'zbekistonlik tadqiqotchilarning talqinlari asosida ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: kiberxavfsizlik, axborot falsafasi, axborot jamiyati, kibertahdid, raqamli transformatsiya, xavf, ishonch, mas'uliyat.

Abstract. This article examines the philosophical understanding of the process of actualization of the cybersecurity issue in modern society, based on the interpretations of foreign, Russian, and Uzbekistani researchers.

Keywords: cybersecurity, philosophy of information, information society, cyber threat, digital transformation, risk, trust, responsibility.

Вопрос кибербезопасности, ещё несколько десятилетий назад воспринимавшийся исключительно как техническая проблема, сегодня приобретает статус одного из центральных предметов философской рефлексии. Актуализация этого вопроса связана не столько с количественным ростом киберугроз, сколько с качественным изменением самого способа человеческого бытия: цифровая реальность становится неотъемлемой частью онтологической структуры современного общества, а значит, вопросы её защищённости приобретают экзистенциальное, а не только прикладное значение. Итальянский философ М.Дуранте, анализируя феномен кибервойны, отмечает, что безопасность в цифровую эпоху никогда не управляется и не гарантируется единолично, но делегируется через фидуциарные (доверительные) формы, институционализирующие управление риском в масштабах всего общества [1].

Философское осмысление кибербезопасности требует прежде всего прояснения её онтологического статуса. Российский исследователь С.П. Расторгуев в своей работе, посвящённой философии информационной войны, показывает, что информационное противоборство изменяет саму природу конфликта: борьба ведётся уже не только за материальные ресурсы, но за целостность и устойчивость информационных систем, включая сознание отдельного человека и коллективные представления общества [2]. С этой точки зрения кибербезопасность предстаёт не как второстепенная техническая надстройка, а как условие сохранения онтологической целостности общества в условиях, когда значительная часть социальных, экономических и политических процессов перенесена в цифровое пространство.

Аксиологический аспект проблемы раскрывается через понимание того, что кибербезопасность сегодня становится самостоятельной ценностью, соизмеримой с традиционными общественными благами — свободой, справедливостью, порядком. Общество вынуждено искать баланс между потребностью в защищённости и сохранением цифровых свобод, что порождает целый ряд философско-этических дилемм. Особое значение здесь приобретает категория доверия: без базового доверия к цифровым институтам — государственным сервисам, финансовым платформам, средствам

коммуникации — невозможно устойчивое функционирование современного общества. Утрата этого доверия в результате крупных инцидентов кибербезопасности имеет последствия, выходящие далеко за рамки технического ущерба, затрагивая саму легитимность цифровых институтов.

Региональное измерение проблемы находит отражение в исследованиях центральноазиатских авторов. Казахстанские исследователи А.М. Сайтбеков и его соавторы, применяя метод форсайт-анализа к процессам цифровизации Республики Казахстан, показывают, что правовые риски и киберугрозы неразрывно связаны с темпами и характером цифровой трансформации государства, а эффективное правовое регулирование этой сферы становится необходимым условием успешности всего процесса цифровизации [3]. Данный вывод в равной мере применим и к другим странам постсоветского пространства, включая Узбекистан, где формирование национальной системы кибербезопасности происходит параллельно с масштабной цифровой трансформацией государственного управления.

В узбекистанской научной традиции проблема информационной и идеологической безопасности рассматривается в широком социально-философском контексте. В коллективных исследованиях, проводимых Институтом социально-духовных исследований, вопросы использования интернета и социальных сетей анализируются как часть более широкой проблематики обеспечения глобальной идеологической безопасности, где технологический и духовно-нравственный аспекты оказываются неразрывно связанными [4]. Подобный подход демонстрирует, что для узбекистанской философской мысли кибербезопасность не сводится к защите информационных систем, но включает в себя защиту духовного иммунитета личности и общества от деструктивного информационного воздействия.

Правовое измерение проблемы получило институциональное закрепление в Законе Республики Узбекистан «О кибербезопасности», в котором соответствующий уполномоченный государственный орган определён в качестве ответственного за реализацию единой государственной политики в данной сфере [5]. Философская значимость подобной институционализации состоит в том, что государство признаёт кибербезопасность не частным делом отдельных пользователей или организаций, а вопросом, затрагивающим суверенитет, устойчивость и целостность общества в целом — то есть категориями, традиционно относящимися к сфере социальной философии и философии права.

Антропологическое измерение кибербезопасности связано с трансформацией самого понятия человеческой уязвимости. Если классическая философия рассматривала уязвимость человека преимущественно в физическом и социальном измерениях, то цифровая эпоха добавляет к ним измерение информационное: персональные данные, цифровая идентичность и репутация становятся частью того, что требует защиты наравне с телесной неприкосновенностью. Российский философ и методолог науки А.И. Ракитов, анализируя информационную революцию как фактор социального развития, указывает, что радикальное расширение информационных возможностей общества сопровождается пропорциональным ростом его информационной уязвимости, что делает проблему безопасности имманентной характеристикой самого информационного общества, а не внешним по отношению к нему явлением [6].

Синтезируя рассмотренные подходы, можно утверждать, что актуализация вопроса кибербезопасности в современном обществе представляет собой закономерный результат глубинной трансформации онтологических оснований социального бытия. Технологическая, аксиологическая, правовая и антропологическая составляющие данного процесса не существуют изолированно, но образуют единую структуру, требующую комплексного философского анализа. Западные исследования (Дуранте) акцентируют институционально-доверительную природу безопасности; российская традиция

(Расторгуев, Ракитов) делает упор на информационно-онтологическом измерении конфликта и уязвимости; центральноазиатские и узбекистанские исследования (Сайтбеков и соавторы, коллективные работы Института социально-духовных исследований) добавляют к этому региональное измерение — связь кибербезопасности с процессами цифровой трансформации и духовно-идеологической устойчивостью общества.

Отдельного философского осмысления заслуживает диалектика свободы и безопасности в цифровую эпоху. Стремление к абсолютной защищённости информационных систем неизбежно порождает институциональные механизмы контроля и наблюдения, которые могут вступать в противоречие с традиционными представлениями о личной автономии и цифровых правах человека. М.Дуранте справедливо указывает, что безопасность делегируется через фидуциарные формы [1], однако сам процесс делегирования всегда содержит риск избыточной концентрации контролирующих полномочий у институтов, которым делегируется доверие. Это порождает необходимость постоянного философско-этического мониторинга границ допустимого вмешательства государства и корпораций в цифровую жизнь личности.

Немаловажным представляется и темпоральное измерение проблемы. С.П. Расторгуев отмечает, что информационное противоборство разворачивается не в статичном, а в динамичном, постоянно меняющемся пространстве, где скорость технологических изменений систематически опережает скорость институционального и правового реагирования [2]. Данная темпоральная асимметрия составляет одну из фундаментальных философских проблем современной кибербезопасности: право и мораль, по своей природе консервативные и медленно эволюционирующие системы регуляции, вынуждены реагировать на технологические вызовы, темп возникновения которых исчисляется месяцами, а не десятилетиями.

В условиях подобной темпоральной асимметрии особую значимость приобретает воспитание рефлексивной, ответственной цифровой личности, способной самостоятельно ориентироваться в быстро меняющейся информационной среде без постоянной внешней регуляции. Именно этот аспект акцентируется в узбекистанской исследовательской традиции, где вопросы информационной безопасности неизменно связываются с духовно-нравственным иммунитетом личности [4]. Данный подход представляется методологически продуктивным, поскольку смещает акцент с исключительно технико-правового регулирования на формирование внутренней, ценностно обусловленной устойчивости самого субъекта цифровых отношений.

Сравнительный анализ национальных подходов к кибербезопасности — от институционально-правовой модели, закреплённой в законодательстве Узбекистана [5], до академических исследований форсайт-характера в Казахстане [3] и фундаментальных философских традиций России [2; 6] — позволяет выявить общую закономерность: чем более развитым является философское осмысление кибербезопасности в конкретном обществе, тем более сбалансированной оказывается его практическая политика в данной сфере, избегающая как технократического редукционизма, так и чрезмерной секьюритизации повседневной жизни граждан.

Таким образом, философский взгляд на актуализацию вопроса кибербезопасности позволяет преодолеть узкотехнический подход к данной проблеме и рассмотреть её как многомерный социальный феномен, затрагивающий фундаментальные категории бытия, ценности, права и антропологии. Дальнейшее развитие данной области философского знания представляется особенно перспективным на стыке национальных и региональных традиций, что позволит выработать модели кибербезопасности, учитывающие как универсальные закономерности цифровой трансформации, так и специфику конкретных обществ, включая узбекистанское. В этом смысле кибербезопасность предстаёт не как завершённое состояние, которое можно однажды достичь и сохранять неизменным, а как непрерывный процесс философско-практического поиска равновесия между

защищённостью, свободой и человеческим достоинством в условиях постоянно углубляющейся цифровизации общественной жизни.

Наконец, следует подчеркнуть методологическую значимость междисциплинарного подхода к изучению кибербезопасности. Философия информации, философия права, социальная философия и философская антропология в равной мере необходимы для полноценного осмысления данной проблематики: ни одна из этих дисциплин по отдельности не способна охватить всю сложность феномена кибербезопасности в его технологическом, ценностном, институциональном и человеческом измерениях. Именно поэтому дальнейшие исследования в данной области требуют формирования устойчивых научных коллабораций между философами, юристами, специалистами в области информационных технологий и представителями гуманитарных наук различных стран, включая тесное взаимодействие узбекистанской, российской и центральноазиатской исследовательских традиций с ведущими западными школами философии технологии.

Экономическое измерение кибербезопасности также заслуживает философского внимания, поскольку затраты общества на обеспечение цифровой защищённости неизбежно вступают в конкуренцию с иными направлениями общественного развития — образованием, здравоохранением, социальной поддержкой уязвимых слоёв населения. Возникает философско-этический вопрос о справедливом распределении ограниченных ресурсов между потребностью в безопасности и иными общественными благами, решение которого не может быть найдено исключительно техническими или экономическими средствами, но требует полноценного нормативно-философского обоснования приоритетов государственной политики.

Психологическое измерение проблемы также требует отдельного философского анализа. Постоянное присутствие киберугроз в информационном пространстве способно порождать у отдельного человека и общества в целом состояние хронической тревожности, что само по себе становится фактором, снижающим качество принимаемых решений в сфере цифровой безопасности. Парадоксальным образом чрезмерная осведомлённость о киберугрозах, не подкреплённая практическими навыками рефлексивного анализа рисков, может приводить не к повышению, а к снижению реальной защищённости личности, поскольку тревога заслоняет собой способность к трезвой оценке конкретной ситуации. Данное наблюдение подтверждает необходимость формирования не просто информированного, но подлинно рефлексивного отношения общества к вопросам кибербезопасности.

Использованная литература:

1. Durante, M. (2015). Violence, just cyber war and information. *Philosophy & Technology*, 28(3), 369–385. <https://doi.org/10.1007/s13347-015-0192-1>
2. Расторгуев, С. П. (2000). Философия информационной войны. Москва: Вузовская книга.
3. Saitbekov, A. M., Saginbekova, G. M., Kegembayeva, Zh. A., & Alimova, E. A. (2024). Strategic view on the digital development of Kazakhstan: Analysis of risks and cyber threats. *Journal of Actual Problems of Jurisprudence*, 110(2). <https://doi.org/10.26577/japj2024-110-b-06>
4. Ижтимоий-маънавий тадқиқотлар институти. (2022). Глобал мафкуравий хавфсизликни таъминлаш омиллари. Тошкент: MAX PRISTIL.
5. O‘zbekiston Respublikasining «Kiberxavfsizlik to‘g‘risida»gi Qonuni, O‘RQ-764-son (2022, 15 aprel).
6. Ракитов, А. И. (1992). Информационная революция как фактор экономического и социального развития. В сб.: Информационная революция: наука, экономика, технология. Москва: ИНИОН РАН.

YANGI O‘ZBEKISTONDA ELEKTRON HUKUMAT VA DAVLAT XIZMATLARINI RAQAMLASHTIRISH ISLOHOTLARI

Isayeva Nishonaxon Saydullayevna,
O‘zJOKU katta o‘qituvchisi,
mustaqil tadqiqotchi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Yangi O‘zbekistonda elektron hukumat va davlat xizmatlarini raqamlashtirishga qaratilgan huquqiy, institutsional hamda texnologik islohotlar tahlil qilingan. Elektron hukumatning rivojlanish bosqichlari, Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali, Davlat xizmatlari markazlari va idoralararo axborot integratsiyasining boshqaruv samaradorligiga ta’siri yoritilgan.

Kalit so‘zlar: elektron hukumat, davlat xizmatlari, raqamlashtirish, raqamli transformatsiya, idoralararo integratsiya, elektron identifikatsiya, boshqaruv samaradorligi.

Аннотация. В статье проанализированы правовые, институциональные и технологические реформы, направленные на развитие электронного правительства и цифровизацию государственных услуг в Новом Узбекистане. Рассмотрены этапы развития электронного правительства, деятельность Единого портала интерактивных государственных услуг и Центров государственных услуг, а также влияние межведомственной информационной интеграции на эффективность государственного управления.

Ключевые слова: электронное правительство, государственные услуги, цифровизация, цифровая трансформация, межведомственная интеграция, электронная идентификация, эффективность государственного управления.

Abstract. This article analyzes the legal, institutional, and technological reforms aimed at developing e-government and digitalizing public services in New Uzbekistan. It examines the stages of e-government development, the Unified Interactive Public Services Portal, Public Service Centres, and the impact of interagency information integration on the effectiveness of public administration.

Keywords: e-government, public services, digitalization, digital transformation, interagency integration, electronic identification, public administration effectiveness.

Yangi O‘zbekistonda davlat boshqaruvini raqamlashtirish siyosati davlat apparatini modernizatsiyalash, ma’muriy jarayonlarni soddalashtirish, davlat xizmatlarining aholiga yaqinligini oshirish va boshqaruv qarorlarini ma’lumotlar asosida qabul qilish vazifalari bilan bog‘liq holda shakllanib kelmoqda. Raqamli texnologiyalar davlat organlarining ichki faoliyatini yangilash, fuqarolar va tadbirkorlik subyektlari bilan munosabatlarni elektron shaklga o‘tkazish hamda idoralararo axborot almashinuvini yo‘lga qo‘yishning tashkiliy vositasiga aylanmoqda. Ushbu jarayonning huquqiy asoslari qonunlar, Prezident farmonlari va qarorlari, hukumat hujjatlari hamda davlat dasturlari orqali bosqichma-bosqich rivojlantirilmoqda.

Elektron boshqaruvga oid munosabatlarni maxsus tartibga solgan asosiy hujjatlardan biri 2015-yil 9-dekabrda qabul qilingan “Elektron hukumat to‘g‘risida”gi Qonundir [1]. Unda elektron hukumatning asosiy tushunchalari, davlat organlarining vakolatlari, elektron davlat xizmatlarini ko‘rsatish tartibi, idoralararo elektron hamkorlik va axborot tizimlarining o‘zaro muvofiqligi belgilangan. Qonun elektron hukumatni davlat organlari, fuqarolar va tadbirkorlik subyektlari o‘rtasidagi munosabatlarni yagona huquqiy tartib asosida tashkil etuvchi tizim sifatida shakllantirilgan.

2017–2021-yillarga mo‘ljallangan Harakatlar strategiyasi davlat boshqaruvi tizimini isloh qilish, aholiga davlat xizmatlari ko‘rsatish sifatini yaxshilash, elektron hukumat imkoniyatlarini kengaytirish va ochiqlikni ta’minlashni siyosiy rivojlanishning ustuvor yo‘nalishlari qatoriga kiritdi. Mazkur davrda raqamlashtirish davlat xizmatlari, murojaatlar bilan ishlash,

litsenziyalash, ro'yxatdan o'tkazish va axborot ochiqligi sohalaridagi ma'muriy islohotlar bilan uyg'unlashdi. Shu tariqa AKTni joriy etish davlat apparatining ichki texnik yangilanishidan davlat va jamiyat munosabatlarini qayta tashkil etishga yo'naltirilgan siyosiy jarayon darajasiga ko'tarildi.

Qayd etish lozimki, 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmon bilan tasdiqlangan "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi raqamli davlat siyosatining uzoq muddatli maqsadlarini tizimlashtirgan [2]. Strategiyada elektron hukumat, raqamli infratuzilma, raqamli iqtisodiyot va raqamli ta'lim yo'nalishlari o'zaro bog'liq holda belgilangan. Davlat organlaridagi funksional jarayonlarni monitoring qilish, xizmatlarni optimallashtirish, ma'lumotlar bazalarini integratsiyalash va hududlarni raqamli rivojlantirish vazifalarining bir hujjatda jamlanishi raqamlashtirishni umumdavlat siyosati sifatida muvofiqlashtirish imkonini kengaytirgan.

Shuningdek, 2020-yil 28-apreldagi PQ-4699-son qaror raqamli iqtisodiyot va elektron hukumat loyihalarini institutsional muvofiqlashtirishni kuchaytirdi. Hujjat bilan davlat organlari yaratadigan axborot tizimlari, dasturiy mahsulotlar va texnik hujjatlarni ekspertizadan o'tkazish tartibi mustahkamlandi. Bu mexanizm idoralarning bir-biridan mustaqil va o'zaro mos kelmaydigan axborot tizimlarini yaratish xavfini kamaytirish, davlat mablag'laridan maqsadli foydalanish va yagona texnologik standartlarni shakllantirishga qaratilgan.

Raqamli boshqaruvning siyosiy-huquqiy asoslari ochiqlik, murojaat qilish huquqi, shaxsga doir ma'lumotlarni himoya qilish, elektron hujjat aylanishi va elektron raqamli imzoga oid hujjatlar bilan ham bog'liq. Ushbu huquqiy institutlar elektron xizmatning texnik ishlashidan tashqari, uning qonuniyligi, foydalanuvchi huquqlarining himoyasi va elektron shaklda qabul qilingan qarorlarning yuridik kuchini ta'minlaydi. Shu sababli davlat boshqaruvini raqamlashtirish huquqiy tartibga solishning bir nechta yo'nalishlari kesishgan kompleks soha sifatida shakllanib kelmoqda.

Yangi O'zbekistondagi siyosiy-huquqiy islohotlar tahlili raqamlashtirishning uch asosiy vazifani bajarganini ko'rsatadi. Bular: davlat xizmatlarini elektron shaklga o'tkazish, davlat organlari o'rtasida axborot almashinuvini tashkil etish va davlat faoliyati ustidan jamoatchilik nazoratining axborot asoslarini kengaytirishdir. Qonun va strategiyalarda mazkur vazifalarning izchil belgilanishi elektron hukumatni alohida texnologik loyiha maqomidan davlat boshqaruvini modernizatsiyalash institutiga aylantirdi.

Elektron hukumatning alohida texnologik loyihadan davlat boshqaruvini modernizatsiyalash institutiga aylanishi uning mazmuni davlat organlarining ichki faoliyati bilangina cheklanmasligini ko'rsatadi. Bu borada siyosatshunos M.Qirg'izboyev quyidagicha yozadi: "Elektron hukumat (e-Government) — bu zamonaviy axborot texnologiyalari imkoniyatlari natijasida qurilgan davlat boshqaruvining yangi modeli, shuningdek, davlat bilan jamiyatning Internet yordamida o'zaro ta'siri va munosabatlari tizimidir. Elektron hukumatning ustuvor vazifasi kommunikatsiya va tarmoqlar shoxobchalari o'zaro muomalalarini amalga oshirish va axborot texnologiyalarini qo'llash asosida boshqaruv tizimida yangi o'zgarishlarga o'tish demakdir" [3,367].

O'zbekistonda elektron hukumat tizimining shakllanishini axborotlashtirish, interaktiv xizmatlar, institutsional integratsiya va raqamli transformatsiya bosqichlariga ajratib tahlil qilish mumkin. Dastlab davlat organlarining rasmiy veb-saytlarini yaratish, normativ hujjatlar va ma'lumotlarni internet orqali e'lon qilishga e'tibor qaratildi. Bu davrda elektron boshqaruvning asosiy vazifasi fuqarolarni davlat organlari faoliyati haqida masofadan xabardor qilish bilan bog'liq edi.

Keyingi bosqichda davlat organlari veb-saytlarida elektron murojaat, ariza shakllari, ma'lumotnoma olish va interaktiv xizmatlardan foydalanish imkoniyatlari paydo bo'ldi. Davlat organi bilan fuqaro o'rtasidagi bir tomonlama axborot uzatish asta-sekin ikki tomonlama elektron aloqaga aylandi. Shunga qaramay, xizmatlarning turli idoralarning alohida saytlarida joylashishi foydalanuvchi uchun murakkablik tug'dirar, idoralararo ma'lumot almashinuvi esa cheklangan darajada qolardi.

Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalining tashkil etilishi elektron hukumat rivojlanishida muhim institutsional bosqich bo'ldi. Portal davlat organlarining xizmatlarini yagona kirish nuqtasida jamlash, arizalarni elektron yuborish, to'lovlarni amalga oshirish va murojaat holatini kuzatish imkoniyatini shakllantirdi. Shu tariqa elektron xizmatning idoraviy modelidan foydalanuvchiga yo'naltirilgan portal modeliga o'tish boshlandi.

2015-yilda "Elektron hukumat to'g'risida"gi Qonunning qabul qilinishi avval shakllangan texnologik va tashkiliy amaliyotga yaxlit huquqiy asos berdi. Ushbu bosqichda elektron xizmatlarning reglamentlari, davlat organlarining axborot tizimlari, markaziy ma'lumotlar bazalari va idoralararo elektron hamkorlikning huquqiy mazmuni aniqlashtirildi. Qonun elektron hukumatning ishtirokchilari, ularning huquq va majburiyatlari hamda xizmat ko'rsatish tamoyillarini umumiy tartibga soldi [1].

2017-yildan boshlab elektron hukumat taraqqiyoti davlat xizmatlari tizimining institutsional qayta tashkil etilishi bilan bog'landi. Davlat xizmatlari markazlarining tashkil etilishi, xizmat reglamentlarining qayta ko'rib chiqilishi va front-ofis tamoyilining joriy qilinishi elektron hamda an'anaviy xizmat kanallarini yagona tizimga birlashtirdi. Ushbu davrda fuqaro qaysi idora xizmatni amalga oshirishini aniqlashdan ko'ra, davlat xizmatlari markazi yoki portal orqali natijani olish imkoniga ega bo'la boshladi.

2020-yildan boshlangan bosqich elektron hukumat loyihalarini yagona strategik va texnologik boshqaruv asosida rivojlantirish bilan tavsiflanadi. "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi, Elektron hukumat loyihalarini boshqarish markazining faoliyati va davlat axborot tizimlarini ekspertizadan o'tkazish mexanizmi raqamli transformatsiyani markaziy muvofiqlashtirishni kuchaytirdi. Elektron xizmatlar sonini ko'paytirish bilan bir qatorda, xizmat jarayonlarini optimallashtirish va ma'lumotlar bazalarini bog'lashga e'tibor oshdi.

H.Hasanov O'zbekistonda davlat xizmatlari milliy tizimining taraqqiyotini qonunchilik islohotlari, texnologik yangilanish va institutsional qayta tashkil etish bilan tavsiflangan izchil bosqichlar sifatida baholaydi. Tadqiqotda elektron hukumat va davlat xizmatlari markazlarining rivojlanishi fuqarolarga xizmat ko'rsatish modelining o'zgarishiga olib kelgani qayd etilgan [4,489]. Mazkur davrlashtirish elektron hukumat taraqqiyotini boshqaruv munosabatlari va xizmat ko'rsatish mexanizmlaridagi institutsional o'zgarishlar bilan baholashga imkon beradi.

Ta'kidlash joizki, davlat xizmatlarini raqamlashtirish Yangi O'zbekistondagi ma'muriy islohotlarning fuqarolar hayotida eng ko'p namoyon bo'ladigan yo'nalishlaridan biridir. Ilgari bir necha davlat organiga alohida murojaat qilish, qog'oz hujjatlarni yig'ish va uzoq muddat kutishni talab qilgan jarayonlarning elektron shaklga o'tkazilishi ma'muriy vaqt va xarajatlarni

qisqartirishga xizmat qildi. Raqamli xizmatlar fuqaroning davlat organiga jismonan kelish zaruratini kamaytirib, xizmatdan foydalanish joyi va vaqtiga oid cheklovlarni yumshatdi.

Shu bilan birga, yagona interaktiv davlat xizmatlari portali davlat xizmatlarini bir platformada jamlashning asosiy vositasiga aylandi. Portal orqali ariza yuborish, elektron to'lovni amalga oshirish, xizmat holatini kuzatish va natijani elektron shaklda olish imkoniyati shakllandi. Portalning rivojlanishi davlat organlari xizmatlarini ularning idoraviy tuzilishiga qarab emas, foydalanuvchining ehtiyojlariga muvofiq guruhlashga sharoit yaratdi.

2017-yildagi davlat xizmatlari islohoti elektron portal bilan Davlat xizmatlari markazlari faoliyatini o'zaro bog'ladi. Markazlar raqamli xizmatlardan mustaqil foydalana olmaydigan fuqarolarga amaliy yordam ko'rsatish, hujjatlarni elektron tizim orqali tegishli organlarga yuborish va xizmat natijasini yagona joydan olish imkonini berdi. Bu model raqamli imkoniyatlardan foydalanish darajasidagi tafovutni yumshatib, elektron va yuzma-yuz xizmat kanallarining parallel faoliyatini ta'minladi.

Shuningdek, 2020-yil 31-yanvardagi PF-5930-son Farmon davlat xizmatlari tizimini rivojlantirishning navbatdagi bosqichini belgilab berdi. Hujjatda xizmatlarni elektron shaklga o'tkazish, ayrim xizmatlarni portal va davlat organlarining rasmiy veb-saytlari orqali ko'rsatish, ma'lumotlar bazalarini mashinada o'qiladigan shaklga keltirish hamda xizmat jarayonlaridagi ortiqcha bosqichlarni qisqartirish vazifalari nazarda tutilgan.

Davlat xizmatlarining raqamlashtirilishi ayrim hayotiy vaziyatlar bo'yicha kompleks xizmatlarni shakllantirishga ham olib keldi. Masalan, tug'ilganlikni qayd etish bilan bog'liq bir nechta xizmatni o'zaro bog'langan tartibda ko'rsatish amaliyoti fuqaroning har bir idoraga alohida ariza berish ehtiyojini kamaytirdi. Bunday yondashuv xizmatni davlat organlari vakolatlari bo'yicha bo'lib tashlashdan ko'ra, fuqaroga zarur yakuniy natija asosida tashkil etishga qaratilgan.

Davlat xizmatlarini raqamlashtirishning siyosiy-institutsional ahamiyati fuqaro va davlat organi o'rtasidagi bevosita ma'muriy aloqalarning qisqarishida, xizmat standartlarining bixillashtirilishida va murojaatning harakatini elektron qayd etish imkoniyatida ko'rinadi. Elektron tizim xizmat muddati, mas'ul ijrochi va amalga oshirilgan operatsiyalar haqida raqamli iz qoldiradi. Bu holat xizmat ko'rsatish jarayonining nazorat qilinishi va mas'uliyatning aniqroq belgilanishiga ham yordam beradi.

Elektron hukumat tizimining samaradorligi davlat xizmatlarining tashqi ko'rinishi bilan bir qatorda davlat organlarining ichki axborot hamkorligiga ham bog'liqdir. Agar turli idoralardagi ma'lumotlar bazalari o'zaro bog'lanmasa, elektron portal fuqaro ilgari taqdim etgan hujjatlarni qayta yuklashni talab qiladigan vositaga aylanadi. Shu sababli idoralararo axborot almashinuvi raqamli davlat xizmatlarining tashkiliy asosi sifatida rivojlantirildi.

"Elektron hukumat to'g'risida"gi Qonunda markaziy ma'lumotlar bazalari, idoralararo elektron hamkorlik tizimi va davlat organlarining axborot resurslari elektron hukumat infratuzilmasining tarkibiy qismlari sifatida belgilangan. Ushbu huquqiy yondashuv ma'lumotni bir davlat organidan boshqasiga elektron shaklda olish imkonini yaratib, fuqarodan davlatning o'zida mavjud axborotni qayta talab qilishni qisqartirishga qaratilganligi bilan ham ahamiyatlidir.

Davlat ma'lumotlari integratsiyasi texnik moslik bilan birga ma'lumotlarning huquqiy maqomi, ishonchliligi va yangilanish tartibini ham qamrab oladi. Birlamchi ma'lumot qaysi davlat organida shakllanishi, unga o'zgartirish kiritish vakolati kimga tegishli ekani va boshqa idoralarning undan foydalanish chegaralari aniq bo'lmasa, axborot tizimlarining bog'lanishi boshqaruvdagi noaniqlikni kuchaytirishi mumkin. Shu bois integratsiya ma'lumot egasi, foydalanuvchi organ va axborot xavfsizligi talablari o'rtasidagi huquqiy munosabatni tartibga solishni talab qiladi.

2020-yil 28-apreldagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli iqtisodiyot va elektron hukumatni keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4699-son qarori va uning asosida shakllangan elektron hukumat loyihalarini ekspertizadan o'tkazish amaliyoti yangi

axborot tizimlarini umumiy texnologik arxitektura bilan muvofiqlashtirishga yo'naltirildi. Loyihalarining funksional vazifasi, boshqa tizimlar bilan integratsiya imkoniyati va takroriy dasturiy yechimlar yaratish xavfi oldindan baholanishi davlat xarajatlari va ma'lumotlar boshqaruvining izchilligiga ta'sir ko'rsatadi.

Elektron hukumat loyihalarini boshqarish bo'yicha maxsus institutsional tuzilmaning shakllantirilishi davlat organlarining raqamli loyihalarini uslubiy va texnik jihatdan muvofiqlashtirish imkonini kengaytirdi. Mazkur institut axborot tizimlarining yagona talablar asosida yaratilishi, texnik hujjatlarning ekspertizasi va davlat organlari o'rtasidagi integratsiya loyihalarini muvofiqlashtirishda ishtirok etdi. Markaziy muvofiqlashtirish idoralararo tizimlarning tasodifiy va parchalangan rivojlanishini kamaytirishga xizmat qildi.

Idoralararo integratsiyaning amaliy natijasi xizmat ko'rsatishda talab qilinadigan hujjatlar sonining kamayishi, ma'lumotlarni avtomatik tekshirish va davlat organlari qarorlarini tezroq tayyorlashda namoyon bo'ladi.

Yangi O'zbekistonda elektron hukumat va davlat xizmatlarini raqamlashtirish jarayoni huquqiy, institutsional va texnologik islohotlarning o'zaro uyg'unligi asosida rivojlandi. "Elektron hukumat to'g'risida"gi Qonun, "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasi hamda sohaga oid Prezident farmon va qarorlari elektron davlat xizmatlarini tashkil etish, idoralararo axborot almashinuvini rivojlantirish va raqamli loyihalarni markaziy muvofiqlashtirish uchun zarur huquqiy asos yaratdi.

Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali, Davlat xizmatlari markazlari, elektron identifikatsiya, elektron raqamli imzo va markaziy ma'lumotlar bazalarining rivojlanishi xizmat ko'rsatishning idoraviy modelidan foydalanuvchi ehtiyojlariga yo'naltirilgan modelga o'tishga xizmat qildi. Elektron va an'anaviy xizmat kanallarining o'zaro bog'lanishi fuqarolarning davlat xizmatlaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirib, ma'muriy vaqt va xarajatlarni qisqartirdi.

Shu bilan birga, elektron hukumat samaradorligi axborot tizimlarining o'zaro integratsiyasi, ma'lumotlarning ishonchliligi, yagona texnologik standartlarning qo'llanilishi va davlat organlarining ichki hamkorligiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Davlat organlarida mavjud ma'lumotlarni fuqarolardan takroran talab qilmaslik, xizmat jarayonlaridagi ortiqcha bosqichlarni qisqartirish va raqamli loyihalarining funksional takrorlanishiga yo'l qo'ymaslik keyingi islohotlarning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Umuman olganda, amalga oshirilgan islohotlar elektron hukumatni alohida texnologik loyiha doirasidan chiqarib, davlat boshqaruvinı modernizatsiyalashning yaxlit institutiga aylantirdi. Mazkur jarayonning istiqboldagi natijadorligi elektron xizmatlar sonini oshirish bilan birga, ularning sifati, qulayligi, idoralararo muvofiqligi va fuqarolar ehtiyojlariga mosligini ta'minlashga bog'liqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Elektron hukumat to'g'risida"gi Qonuni, 2015-yil 9-dekabr, O'RQ-395-son [Elektron resurs]. – URL: <https://lex.uz/docs/-2833860> (murojaat qilingan sana: 2026.06.30).
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni, 2020-yil 5-oktabr, PF-6079-son [Elektron resurs]. – URL: <https://lex.uz/docs/-5030957> (murojaat qilingan sana: 2026.06.30).
3. Қирғизбоев М. Сиёсатшунослик: олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик / М. Қирғизбоев; Ўзбекистон журналистика ва оммавий коммуникациялар университети. – Тошкент: Шарқ, 2024. – Б. 367.
4. Ҳасанов Ҳ. Ўзбекистонда давлат хизматлари кўрсатиш миллий тизимининг ривожланиши: хронологик таҳлил // Яшил иқтисодиёт ва тараққиёт. – 2024. – Апрель, махсус сон. – Б. 485–491.

**AXLOQ VA HUQUQNING IJTIMOY-MA'NAVY BARQARORLIKNI
TA'MINLASHDAGI REGULYATIV IMKONIYATLARI**

Saitmurodov Jobirjon Boymurod o'g'li,
Respublika Ma'naviyat va ma'rifat markazi
huzuridagi Ijtimoiy-ma'naviy tadqiqotlar
instituti tadqiqotchisi
ORCID:0009-0008-1066-0973

Annotatsiya. Maqolada axloq va huquqning ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikni ta'minlashdagi regulativ imkoniyatlari tahlil qilinib, axloqning xulq-atvorni ichki e'tiqod va mas'uliyat orqali, huquqning esa umummajburiy normalar va institutlar orqali tartibga solishi hamda ularning o'zaro to'ldiruvchanligi asoslanadi.

Kalit so'zlar: axloq, huquq, ijtimoiy-ma'naviy barqarorlik, tartibga solish salohiyati, axloqiy norma, huquqiy norma, vijdon, mas'uliyat, huquqiy tartibga solish.

Аннотация. В статье анализируется регулятивный потенциал морали и права в обеспечении социально-духовной стабильности. Обосновывается, что мораль регулирует поведение посредством внутренних убеждений и чувства ответственности, тогда как право – посредством общеобязательных норм и институтов, при этом их взаимодополняемость способствует устойчивости социальных отношений.

Ключевые слова: мораль, право, социально-духовная стабильность, регулятивный потенциал, моральная норма, правовая норма, совесть, ответственность, правовое регулирование.

Abstract. The article analyzes the regulatory potential of morality and law in ensuring socio-spiritual stability. It argues that morality regulates behavior through internal beliefs and a sense of responsibility, whereas law does so through generally binding norms and institutions, with their complementarity contributing to the stability of social relations.

Keywords: morality, law, socio-spiritual stability, regulatory potential, moral norm, legal norm, conscience, responsibility, legal regulation.

Kirish. Avvalo, ijtimoiy-ma'naviy barqarorlik kishilarning o'zaro munosabatlari qanday me'yorlar asosida tashkil etilishi, ularning xatti-harakatida mas'uliyat, adolat va o'zaro ishonchning qay darajada qaror topishi bilan bevosita bog'liq. Barqaror ijtimoiy muhit faqat davlat institutlari yoki tashkiliy mexanizmlar faoliyati orqali shakllanmaydi. Bunda inson xulq-atvorini muayyan mezonlar asosida yo'naltiruvchi va ijtimoiy munosabatlarga tartib beruvchi normativ vositalar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shunday vositalar orasida axloq va huquq jamiyat hayotini tartibga solishning o'ziga xos, ayni paytda o'zaro aloqador shakllari sifatida namoyon bo'ladi.

Axloq va huquq inson xatti-harakatini baholash, maqbul xulq chegaralarini belgilash hamda jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlarni muvofiqlashtirishga xizmat qilishi jihatidan umumiylikka ega. Biroq ularning regulativ ta'siri turli vositalar orqali amalga oshadi. Axloq, asosan, ezgulik va yovuzlik, adolat, burch, vijdon, or-nomus va mas'uliyat kabi aksiologik mezonlarga tayanib, shaxsning ichki e'tiqodi, o'z xatti-harakatini baholashi hamda jamoatchilik munosabati orqali ta'sir ko'rsatadi. Huquq esa xulq-atvor va ijtimoiy munosabatlarning muayyan sohalarini umummajburiy normalar, huquq va majburiyatlar, vakolatli institutlar, huquqiy kafolatlar hamda yuridik javobgarlik orqali tartibga soladi. Shu sababli axloq va huquqning o'ziga xosligi ularning jamiyatni tartibga solishga qaratilgan umumiy vazifasida emas, balki normativ ta'sirning shakli, vositasi va amalga oshish mexanizmida ko'proq namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy-ma'naviy barqarorlik nuqtai nazaridan mazkur ikki normativ tizimning imkoniyatlarini faqat alohida-alohida baholash yetarli emas. Chunki ijtimoiy tartibning barqarorligi, bir tomondan, shaxsning muayyan talablarni ichki e'tiqod, vijdon va mas'uliyat

mezonlari asosida qabul qilishiga, ikkinchi tomondan esa, ijtimoiy munosabatlarning aniq huquqiy qoidalar va institutsional kafolatlar bilan ta'minlanishiga bog'liq. Shu ma'noda axloqiy va huquqiy tartibga solishning o'zaro to'ldiruvchi xususiyatlarini aniqlash ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikning normativ asoslarini tushuntirish uchun muhim nazariy ahamiyatga ega.

Shundan kelib chiqib biz, ushbu maqolada axloq va huquqning ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikni ta'minlashdagi regulativ imkoniyatlarini ochib berish, ularning o'ziga xos ta'sir vositalarini farqlash hamda o'zaro to'ldiruvchanligini ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan asoslashga harakat qilamiz.

Mavzu bo'yicha adabiyotlar sharhi. Axloq va huquqning ijtimoiy xulqni tartibga solishdagi o'rni falsafiy-huquqiy tafakkurda turli nazariy asoslarda izohlangan. F.Gegel mazkur masalani subyektiv iroda va obyektiv ijtimoiy tartibning o'zaro aloqasi doirasida ko'rib, Moralität ya'ni axloqni insonning niyat, maqsad va ichki pozitsiyasi bilan, Sittlichkeit (*axloqiylik*) ni esa alohida shaxs irodasining oila, fuqarolik jamiyati va davlat kabi ijtimoiy institutlarda obyektivlashuvi bilan bog'laydi [1, 50–51; 131–132-b.]. Shu jihatdan uning konsepsiyasi axloqiy ong bilan institutsional tartibni bir-biridan uzilgan hodisalar emas, balki erkinlikning turli darajadagi namoyon bo'lish shakllari sifatida tushunishga imkon beradi.

Axloqiy tartibga solishning ijtimoiy va individual tomonlari Emil Dyurkgeym hamda Abdusalom Guseynov tadqiqotlarida boshqa nuqtai nazardan asoslangan. Dyurkgeym axloqiy hayotda intizom, jamoaga daxldorlik va avtonomiya unsurlarini ajratib, axloqning bir vaqtning o'zida xatti-harakatga chegara qo'yuvchi va shaxsni ijtimoiy birlik bilan bog'lovchi xususiyatini ko'rsatadi [2, 47–52-b.]. A.Guseynov esa axloqiylikni tashqaridan belgilangan talabning oddiy bajarilishi bilan cheklamaydi: uning talqinida axloqiy subyekt tashqi me'yorlarni ichki qaror, erkin iroda va shaxsiy javobgarlik darajasida o'zlashtirganda shakllanadi [3, 9–10-b.]. Axloq va huquq munosabatiga bag'ishlangan tadqiqotida olim bu ikki tizimni bir predmetga daxldor, ammo o'ziga xos majburiyat va javobgarlik shakllariga ega mustaqil normativ sohalar sifatida izohlaydi [4, 7–9-b.].

Huquqning regulativ tabiati S.Alekseyevda uning institutsionallashtirilgan xususiyati bilan izohlanadi. U axloq va huquqni bir-biriga bo'ysunuvchi emas, balki ijtimoiy tartibga solish tizimida mustaqil vazifa va vositalarga ega regulatoryorlar sifatida baholaydi. Huquqiy ta'sirning o'ziga xosligi esa norma, huquqiy munosabat, individual ko'rsatma va boshqa yuridik vositalarning tizimli amal qilishida namoyon bo'ladi [5, 133–136; 209-b.]. Y.Habermas bu masalani huquq va axloqning funksional o'zaro to'ldirilishi orqali tushuntiradi. Uning fikricha, axloqiy asoslash barcha nizoli vaziyatlarda o'z-o'zidan aniq, majburiy va o'z vaqtida qaror chiqarishni ta'minlay olmaydi; shu nuqtada huquqning institutsional va protsessual imkoniyatlari zarur bo'ladi. Biroq bu huquqni axloqdan uzib qo'ymaydi, chunki huquqiy asoslash jarayonlari axloqiy argumentatsiya uchun ochiq qoladi [6, 245–247-b.].

G.Hart, A.Sheller va Z.Jerrah tadqiqotlari mazkur munosabatning chegaralarini aniqlashtirishga xizmat qiladi. Hart huquq va axloq munosabatida tarixiy ta'sir, tushunchaviy bog'liqlik, huquqni axloqiy baholash va axloqni huquqiy majburlash masalalarini bir-biridan farqlash zarurligini ko'rsatadi [7, 1–4-b.]. A.Sheller esa huquq va axloq o'rtasidagi mutlaq uzilish g'oyasini rad etib, ularning umumiy manfaat va amaliy aql bilan bog'liq tomonlariga urg'u beradi [8, 319–320-b.]. Z.Jerrahning imom Shatibiy qarashlariga asoslangan tadqiqotida esa huquq va axloq vakolat doirasi jihatidan farqlanishi mumkinligi, biroq ularning maqsad darajasida bir-biriga yaqinlashishi asoslanadi [9, 21-b.].

Ko'rib chiqilgan manbalar doirasida shunday xulosaga kelish mumkinki, axloq va huquqning regulativ tabiati, ularning mustaqilligi, chegaralari va o'zaro ta'siri ilmiy adabiyotlarda turli konseptual yondashuvlarda yoritilgan. Biz yuqoridagi qarashlardan kelib chiqib, axloqning shaxsdagi aksiologik darajasi va huquqning normativ-institutsional imkoniyatlari ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikni ta'minlashda qanday o'zaro to'ldirishi masalasiga asosiy e'tibor qaratamiz.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolani yoritishda ijtimoiy-falsafiy tahlil, qiyosiy tahlil, tizimli va funksional yondashuvlardan foydalanildi. Axloq va huquq ijtimoiy munosabatlarni tartibga soluvchi mustaqil, ayni paytda o'zaro bog'liq normativ tizimlar sifatida ko'rib chiqildi. Ilmiy manbalardagi qarashlarni qiyoslash orqali ularning regulyativ xususiyatlari, farqli jihatlari va ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikni ta'minlashdagi o'zaro to'ldiruvchi imkoniyatlari tahlil qilindi.

Muhokama va natijalar. Axloqning regulyativ imkoniyati uning faqat tashqaridan berilgan talablar yig'indisi emasligi bilan bog'liq. A.Guseynov axloqning shakllanishini tashqi determinatsiya va javobgarlikning shaxsning ichki mas'uliyati hamda o'zini o'zi belgilashiga aylanishi bilan izohlaydi [3, 10-b.]. E.Dyurkgeym esa axloqning ijtimoiy tomonini intizom bilan bog'lab, uning xatti-harakatga muntazamlik berishi va inson intilishlariga ma'lum chegaralar belgilashini ko'rsatadi [2, 47-b.]. Demak, axloqiy regulyatsiyada jamiyat tomonidan shakllangan talab bilan shaxsning uni ichki e'tiqod sifatida qabul qilishi bir-birini to'ldiradi.

Bizningcha, axloq – inson xatti-harakati va ijtimoiy munosabatlarni qadriyatlar asosida baholaydigan hamda ichki e'tiqod, vijdon, mas'uliyat va jamoatchilik bahosi orqali tartibga soladigan normativ-aksiologik tizimdir. Axloqiylik esa ushbu me'yor va qadriyatlarning shaxs xulq-atvorida amaliy namoyon bo'lishini ifodalaydi.

Huquqning regulyativ imkoniyati boshqa vositalarga tayanadi. S.Alekseyev huquqiy tartibga solishni huquqiy normalar, huquqiy munosabatlar, individual ko'rsatmalar va boshqa yuridik vositalar orqali ijtimoiy munosabatlarga ko'rsatiladigan normativ-tashkiliy ta'sir sifatida izohlaydi [5, 209-b.]. Shu sababli huquqning vazifasi faqat sanksiya qo'llash bilan cheklanmaydi; u huquq va majburiyatlarni belgilaydi, munosabatlarni rasmiylashtiradi, nizolarni hal etish tartibini yaratadi va shaxs manfaatlarini institutsional himoya qiladi. Biroq huquqning rasmiy talablarga rioya etilishini ta'minlashi har bir holatda xatti-harakatning axloqan maqbulligini avtomatik kafolatlamaydi.

Buni bank faoliyatidagi shartli keys orqali ko'rish mumkin. Masalan, kredit bo'limi xodimiga talabgorlarni baholash bo'yicha aniq mezon va vakolatlar berilgan bo'lsin. Ikki mijoz ham belgilangan huquqiy va moliyaviy talablarga javob beradi, biroq xodim mavjud tanlov imkoniyatidan foydalanib, shaxsiy tanishi yoki o'ziga ma'qul bo'lgan mijozga asossiz ustunlik beradi. Agar bunday harakat bevosita huquqiy taqiqni buzmasa ham, uning xolislik va adolatga mosligi savol ostida qoladi. Z.Jerrah huquqqa muvofiqlik bilan axloqqa muvofiqlik bir xil mezon emasligini, normaga mos amalga oshirilgan harakatning o'zi uni zarur ravishda axloqiy harakatga aylantirmasligini ko'rsatadi [9, 85-b.]. Mazkur keysda huquq xodimning vakolat chegarasini belgilaydi, axloqiy regulyatsiya esa undan halollik, xolislik, vijdon va kasbiy mas'uliyat asosida qaror qilishni talab etadi. Albatta, pora, kamsitish yoki manfaatlar to'qnashuvi qonun bilan taqiqlangan bo'lsa, bu masala axloqiy doiradan huquqiy javobgarlik doirasiga ham o'tadi.

Shunga o'xshash vaziyat boshqa sohalarida ham uchrashi mumkin. Deylik, rahbar mukofotlash mezonlari doirasida bir xil natijaga ega ikki xodimdan biriga shaxsiy yaqinligi sabab ustunlik berishi mumkin. Bunda rasmiy protsedura tashqi chegarani belgilasa, axloqiy mezon qarorning xolisligi va adolatligini baholaydi. Shu sababli huquq inson xatti-harakatining barcha axloqiy jihatlari batafsil tartibga solishi na mumkin, na maqsadga muvofiq. G.Hart ham axloqan nomaqbul deb topilgan xatti-harakatning o'zi uni huquqiy jazolash uchun avtomatik asos bo'la oladimi, degan masalani alohida savol sifatida qo'yadi [7, 4-b.].

Biroq bundan axloq huquqning o'rnini bosadi, degan xulosa kelib chiqmaydi. Aksincha, murakkab ijtimoiy munosabatlarda axloqiy talabning o'zi umumiy, aniq va majburiy qarorni ta'minlay olmaydigan vaziyatlar mavjud. Y.Habermas bunday holatlarda huquqiy normalarning aniq, o'z vaqtida va majburiy qarorni ta'minlash orqali axloqiy regulyatsiyaning amaliy chegaralarini to'ldirishini ko'rsatadi [6, 245-b.]. S.Alekseyev ham axloq va huquqni biri ikkinchisining hosilasi emas, balki o'z funksiyasi va qiymatiga ega, o'zaro bir-biriga bog'liq mustaqil regulyatorlar sifatida baholaydi [5, 136-b.]. Bundan ko'rinadiki, axloq huquq yetib

bormaydigan yoki huquqning aralashuvi maqsadga muvofiq bo'lmagan munosabatlarda xulqning aksiologik mezonini shakllantiradi; huquq esa axloqiy talabning o'zi yetarli kafolat bera olmaydigan munosabatlarga aniqlik, umummajburiylik va institutsional himoya beradi.

Yuqoridagi mulohazalar asosida axloq va huquqning ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikka ta'sirini regulativ to'ldiruvchanlik modeli orqali ifodalash mumkin.

Axloqiy tartibga solish qadriyat – qadriyatni shaxsiy e'tiqodga aylantirish – vijdon va mas'uliyat – o'zini o'zi nazorat qilish yo'nalishida, huquqiy regulatsiya esa huquqiy norma – huquq va majburiyat – institutsional kafolat – yuridik javobgarlik yo'nalishida amal qiladi.

Bizningcha, ijtimoiy-ma'naviy barqarorlik aynan ushbu ikki mexanizmning bir-birini almashtirishida emas, balki o'z mustaqilligini saqlagan holda bir-birining tartibga solish chegaralarini to'ldirishida yuzaga keladi. Axloq shaxsning mas'uliyatli xulqini ichki asoslar orqali shakllantirsa, huquq mazkur munosabatlarning umumiy va himoyalangan chegaralarini belgilaydi. Shu tariqa ularning uyg'un amal qilishi ijtimoiy ishonch, adolat va barqaror tartibning normativ asosini mustahkamlaydi.

Xulosa. Yuqoridagi mulohazalarni umumlashtirish natijalari axloq va huquq jamiyatdagi xulq-atvor hamda ijtimoiy munosabatlarni turli mexanizmlar orqali tartibga solishini ko'rsatdi. Axloqiy ta'sir, avvalo, shaxsning vijdoni, ichki e'tiqodi va mas'uliyat hissiga tayansa, huquqiy tartibga solish umummajburiy me'yorlar, huquq va majburiyatlar hamda institutsional kafolatlar orqali amalga oshadi. Shu sababli ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikni mazkur tizimlardan faqat bittasining imkoniyatlari bilan izohlash yetarli emas. Barqaror ijtimoiy muhit axloqiy mas'uliyat va huquqiy tartib, aksiologik mezonlar va institutsional kafolatlar, adolat talabi va qonuniylik tamoyili o'zaro muvofiqlashgan sharoitda shakllanadi. Shunday ekan, axloq va huquqning bir-birini to'ldiruvchi regulativ imkoniyatlari ijtimoiy-ma'naviy barqarorlikning muhim shartlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Hegel G.W.F. *Philosophy of Right* / translated by S.W. Dyde. – Kitchener, Ontario: Batoche Books, 2001. – 281 p.
2. Durkheim E. *Moral Education: A Study in the Theory and Application of the Sociology of Education* / Translated by E.K. Wilson, H. Schnurer. – New York: The Free Press, 1961. – 319 p.
3. Гусейнов А.А. Нравственная философия и этика // Гуманитарные ведомости ТГПУ им. Л.Н. Толстого. – 2019. – № 2 (30). – С. 8–39.
4. Гусейнов А.А. Мораль и право: линия разграничения // *Lex Russica*. – 2018. – № 8 (141). – С. 7–22.
5. Алексеев С.С. *Теория права*. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Издательство БЕК, 1995. – 320 с.
6. Habermas J. *Law and Morality* / Translated by K. Baynes // *The Tanner Lectures on Human Values*. – Harvard University, 1986. – P. 219-279.
7. Hart H.L.A. *Law, Liberty and Morality*. – Stanford, California: Stanford University Press, 1963. – 88 p.
8. Scheller A. Jr. *Law and Morality* // *Marquette Law Review*. – 1953. – Vol. 36. – Issue 3. – P. 319–327.
9. Cerrah Z. *Şâtîbî'de Hukuk ve Ahlak İlişkisi: Doktora Tezi*. – İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2025. – 202 s.

XO'JAYLI TUMAN O'LKASHUNOSLIK MUZEYINING TASHKIL ETILISH TARIXI VA HUDUD MADANIY HAYOTIDAGI O'RNI

**Xujaniyazov Doston Maratovich,
Qoraqalpoq Davlat Universiteti Tarix fakulteti
O'zbekiston va Qoraqalpog'iston tarixi kafedrası
tayanch doktaranti**

Annotatsiya. Ushbu maqolada Xo'jayli tumanida o'lkashunoslik muzeyining tashkil etilish tarixi va uning hudud madaniy hayotidagi tutgan o'rni yoritilgan.

Kalit so'zlar: Xo'jayli, o'lkashunoslik muzeyi, O'. Abdreymov, 3000 eksponat.

Аннотация. В данной статье освещается история создания Ходжайлинского районного краеведческого музея и его роль в культурной жизни региона.

Ключевые слова: Ходжайли; краеведческий музей; О'. Абдреймов; 3000 экспонатов.

Abstract. This article examines the history of the establishment of the Khojayli District Local History Museum and its role in the cultural life of the area.

Keywords: Khojayli; local history museum; O'. Abdreymov; 3000 exhibits.

Kirish. Hozirgi kunda yurtimizda o'lkashunoslik, tarix, adabiyot, memorial, arxeologiya, tabiiy-ilmiy, uy-muzeylar faoliyat olib borayapti. Ulardan joy olgan yurtimizning boy tarixi, ulkan ma'naviy-ma'rifiy xazinalari yoshlarimiz uchun ibrat maktabidir. Shu ma'noda, muzeylar endilikda tarixning shunchaki ko'zgusi bo'lib qolmay, ilm-fan rivojlanishining boy manbalari, xalqimiz intellektual salohiyati o'sib borishining tayanchi sifatida xizmat qiladi. Ushbu tarix xazinaxonalari jamlamalarida yuz minglab asori-atiqalar, san'at asarlari, xalq hunarmandchiligining namunalari, qo'lyozmalar, hujjatlar va fotosuratlar saqlanmoqdaki, ularning har biri soha xodimlaridan o'z ilmiy tadqiqini kutadi. Bu o'z navbatida muzey nafaqat ilmiy tadqiqot olib boriladigan ob'ekt, balki muzeylardan joy olgan bebaho durdonalarimizni to'g'ri tahlil qilib, tushuntira oladigan mutaxassis ekskursovodlarga, bozor iqtisodiyoti sharoitida innovator boshqaruvchidan tortib saqlovchi mutaxassislarga talab kundan-kunga ortayotgan ma'rifiy maskan hamdir. Bugungi kunda jahon muzeyshunosligida lokal (hududiy) muzeylar nafaqat moddiy-madaniy merosni saqlash maskani, balki mintaqaning turistik salohiyatini va tarixiy xotirasini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy-madaniy institutlar sifatida tadqiq etilmoqda. O'zbekiston Respublikasida mustaqillik yillarida milliy o'zlikni anglash, xususan, Quyi Amudaryo havzasining qadimiy shaharlari tarixini o'rganish va targ'ib qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi. Bu borada Orolbo'yi hududining qadimgi va boy tarixiga ega bo'lgan Xo'jayli shahri va uning o'lkashunoslik muzeyi faoliyatini ilmiy nuqtai nazardan tahlil qilish alohida ahamiyat kasb etadi.

Muammoning o'rganilganlik darajasi. Qoraqalpog'iston muzeylari tarixi va ularning shakllanish bosqichlari asosan yirik markaziy muzeylar misolida keng tadqiq etilgan [1]. Tuman va shahar miqyosidagi o'lkashunoslik muzeylarining faoliyati, ularning mintqa madaniy hayotidagi o'rni hamda xususiy tashabbuslar natijasida yuzaga kelishi masalalari hali ham yetarlicha tizimli olingan emas. Xo'jayli o'lkashunoslik muzeyi ekspozitsiyalarining shakllanishi bevosita fidoiy insonlar mehnatiga borib taqaladi.

G.Karamanovanning qoraqalpoq tilida chop etilgan Muzeyshunoslik atamasidagi o'quv-uslubiy qo'llanmada fan nazariyasidan tashqari talabalarining mustaqil ishlashi uchun materiallar, test topshiriqlari, muzeyshunoslik fanini o'rganish bo'yicha interfaol metodlar, glossariy ham berilgan[2]. Z.Kdirniyazov asarlarida Qoraqalpog'iston o'lkashunosligi tarixini ilmiy bilim sohasi sifatida o'rganish hamda o'lkashunos-tadqiqotchilarning 1925-1959 yillardagi amaliy faoliyati tarixi ochib berilgan [3]

Maqolaning maqsad va vazifalari. Ushbu maqolaning asosiysi maqsadi – Xo‘jayli shahri o‘lkashunoslik muzeyining tashkil etilish tarixi, uning fondini shakllantirishda fidoiy o‘lkashunos, muzey asoschisi O‘razimbet Abdireymovning ko‘rsatgan xizmatlarini ilmiy asosda yoritib berishdan iborat. Muzey fondidagi 3000 dan ortiq eksponatlarning tasnifi va ularning o‘lka tarixini o‘rganishdagi manbashunoslik ahamiyatini ochib berish maqolaning asosiy vazifasi qilib belgilangan.

Muzey tashkil qilinishi fidokor mehnat faxriysi O‘. Abdreymov nomi bilan bog‘liq. O‘. Abdreymov 2012-yil xalq ta‘limi sohasidan nafaqaga chiqqan bo‘lsaham o‘zida kuch-g‘ayrat sezib yangi loyiha boshlaydi. 2011-yildan boshlab Eski Xo‘jayli, Azatliq, Nayman kaxozidan Toshkent savxozigacha bo‘lgan hududlardan kimda qanday eski buyumlar mis qumon, ko‘za, kiyim-kechak bo‘lsa o‘z uyiga yig‘a boshlaydi. 2013-yilda esa Eski shahardagi №17-sonli MFY hududida joylashgan eski ko‘p tarmoqli tibbiyot birlashmasi binosida Muzey tashkil qilish uchun shahar hokimyatidan yozma ravishda ruxsat soraydi. Bu bino o‘ziham bir muzey sababi bu bino 1880-yillar o‘rtalarida Kaziyeu ismli tatar tadbirkori tomonidan to‘rtta shaharda To‘rtko‘l, Nukus, Xo‘jayli va Chimboyda huddi bir xil arxitekturada 6 ta xonali qilib pishgan g‘ishtdan qurdirgan. O‘. Abdreymov 2013-yili may oyida Qoraqalpog‘iston Respublikasi O‘lkashunoslik muzeyiga borib Xo‘jaylida o‘lkashunoslik muzeyi ochishga ruxsat so‘raydi. 2013-yil 21-may kuni muzeyning ochilish marosimi o‘tkaziladi. Qoraqalpog‘iston Respublikasi O‘lkashunoslik muzeyi hodimlari ekspansatlarni joylashtirish bo‘yicha tavsiyalar va amaliy yordam beradi. “Qaraqalpog‘istan jaslari” gazetasining 2013-yil 6-iyun sonining 3-betida jurnalist Shukirbay Siypatdinovning “Жаңа музей иске тусти” maqolasi bosilib chiqdi. Muzeyning direktori lavozimini olgach ekspansatlarni yanada boyitishga harakat qila boshlaydi. Umumiy 3000 dan ortiq ekspansatlar yig‘ildi. Lekin o‘sha yillarda shahar hokimlarining tez-tezdan o‘zgarib turishi va boshqa bir qancha sabablar bilan muzeyning moddiy-texnik bazasi ta‘minlanmasdan qoldi. Muzeyga qo‘shimcha ishchi hodimlar o‘rni ajratilmadi O‘. Abdreymov ham direktor ham qorovul ham ekskursiyachi bo‘lib kelgan odamlarga, maktab o‘quvchilariga xizmat ko‘rsatdi. Muzey atrofida istiqomat qiluvchi Abdusalij og‘a ismli 80 yoshli nafaqaxor muzey atrofining obodonchilik ishlariga 6 yil davomida beminnat yordam berib keldi. O‘. Abdreymov ekspansatlarni yig‘ish davomida kimdan qanday buyum olgan bo‘lsa hammasini qachon qayerdan olganligini daftarga qayd qilib borgan.

Muzey 2013-yilda ochilgan bo‘lsa ham rasmiy ravishda Xo‘jayli tumanida o‘lkashunoslik muzeyi tashkil qilish to‘g‘risida qaror 2015-yil 27-aprel kuni chiqarildi.

2025-yilda esa Xo‘jayli shahrining hozirgi hokimi J. Ermashev tomonidan muzey binosini tamirlash taklifi beriladi.

Muzey asoschisi Abdreymov Orazimbet Omirbayevich 1948-yil 1-martda Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Xo‘jayli tumani, Qulab ovuli, Axunboboyev nomidagi kolxozning 7-brigadasida tug‘ilgan. 1955–1966-yillarda 7-sonli Jdanov nomidagi o‘rta maktabda o‘qigan. 1966–1967-yillarda Xo‘jayli kasb-hunar bilim yurtida o‘qib, shofyor-traktorchil kasbini egallagan. 1967–1969-yillarda Sovet Armiyasi safida xizmat qildi. Jangovar-siyosiy tayyorgarligi uchun ko‘krak nishoni bilan taqdirlandi. 1969–1970-yillarda Nukus ko‘prik qurilish boshqarmasida shofyor-kranchi bo‘lib ishladi. 1970–1975-yillarda Voronej davlat pedagogika institutida o‘qidi. Institutni imtiyozli diplom bilan tamomlab, rektorat va yoshlar tashkiloti nomidan faxriy yorliqlar bilan taqdirlandi. 1975–1978-yillarda 36-sonli o‘rta maktabda rus tili va adabiyoti o‘qituvchisi bo‘lib ishladi. 1979–1982-yillarda 31-sonli o‘rta maktab direktori vazifasini bajardi. 1983–1985-yillarda Nukus qishloq xo‘jaligi texnikumining agronomiya bo‘limini tamomladi. 1982–2012-yillarda 14-sonli o‘rta maktab direktori bo‘lib ishlab, jami 34 yil davomida maktabga rahbarlik qildi va bilimli kadrlar tayyorlashga hissa qo‘shdi. 2012-yildan buyon faxriy dam olishda. 2013-yilda Xo‘jayli tarixiy o‘lkashunoslik muzeyini tashkil etib, 3000 dan ortiq eksponat to‘pladi va muzeyga rahbarlik qilib kelmoqda. U tarbiyalagan shogirdlari orasida matematika fanlari doktorlari, fizika fanlari doktorlari,

arxitektura fanlari nomzodi, bir necha fan nomzodlari, shifokorlar, pedagoglar, quruvchilar, muhandis-texnik xodimlar, yuristlar va iqtisodchilar bor.

Buning natijasida qishloq va tuman xalqi orasida katta hurmat-e'tiborga sazovor bo'ldi. Mehnatlari munosib baholanib, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi hamda tuman hokimligi tomonidan bir necha bor faxriy yorliqlar bilan taqdirlandi. Shuningdek, "O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi a'lochisi" ko'krak nishoni, Qoraqalpog'iston Respublikasida xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi unvoni, "Mustaqillikning 20 yilligi" esdalik nishoni hamda I darajali "Mehnat faxriysi" medali bilan taqdirlangan.

Oilasi va shaxsiy hayoti Abdireymov Orazimbet turmush o'rtog'i Erniyazova Arzigul bilan birgalikda 3 o'g'il va 4 qizni tarbiyalab, voyaga yetkazdi. Farzandlarining barchasi oliy ma'lumotli bo'lib, bugungi kunda xalq xo'jaligining turli sohalarida xizmat qilmoqda. O'. Abdireymov 7 farzand, 21 nevvara va 2 evaraning sevimli bobosidir.

Xulosa. Xo'jayli tuman o'lkashunoslik muzeyi faoliyati va uning fondlarini o'rganish natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Shaxs omili va ilmiy jasorat: Muzeyning tashkil topishi va uning bugungi mavqeyi bevosita asoschi Orazimbet Abdireymovning shaxsiy tashabbusi va o'lka tarixiga bo'lgan yuksak ehtiromi natijasidir. Birgina insonning tinimsiz izlanishlari va ilmiy-dala kuzatuvlari natijasida 3000 dan ortiq nodir eksponatlarning jamlanishi – hudud madaniy hayotida o'ziga xos ilmiy jasorat hisoblanadi.

2. Eksponatlarning manbashunoslik qiymati: Muzey fondidan joy olgan arxeologik, etnografik va numizmatik materiallar nafaqat Xo'jayli (Mizdaxqon majmuasi va uning atrofi) tarixini, balki butun Quyi Amudaryo havzasi xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyatini davrlashtirishda birlamchi manba bo'lib xizmat qiladi [4].

3. Ijtimoiy-tarbiyaviy ahamiyati: Bugungi kunda ushbu o'lkashunoslik muzeyi shunchaki eksponatlar saqlanadigan joy emas, balki yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash, hududning turistik jozibadorligini oshirish va mahalliy aholining tarixiy xotirasini tiklashda muhim lokal markaz vazifasini o'tamoqda. Muzey ilmiy salohiyatini yanada oshirish uchun uning fondlarini raqamlashtirish va keng jamoatchilikka katalog ko'rinishida taqdim etish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Нурабуллаева С.С. Музей тарихи // Мозийдан садо. 2004. - №2 (22). – Б. 2–4.
2. Karamanova G. Muzeytaniw. – Nokis: Qaraqalpaqstan, 2014. – 164 b.
3. Кидирниязов З.Б. Роль краеведения Каракалпакстана в формировании научно-исторической мысли (1920-1930-е гг.) // Ўзбекистон Республикаси Илимлар академияси Қарақалпақстан бөлими Хабаршысы. – Нукус, 2019. - №4. – Б. 104-107.
4. Кидирниязов М.-Ш. Материальная культура городов Хорезма XIII-XIV вв. – Нукус: Каракалпакстан, 1989. – С.64.

АНТРОПОЛОГИЯ ТЕРРОРИЗМА И ВИРТУАЛЬНОГО
НАСИЛИЯ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ

Бойбутаев Жахонгир,
PhD, доцент
Академия Министерства внутренних дел
Республики Узбекистан

Аннотация. В статье анализируются антропологические особенности терроризма и виртуального насилия в цифровом обществе с социально-философской точки зрения. Целью исследования является определение влияния цифровых коммуникаций, социальных сетей и алгоритмических механизмов на процессы радикализации, а также раскрытие антропологической природы современного терроризма.

Ключевые слова: цифровое общество, терроризм, виртуальное насилие, радикализация, экстремизм, коллективная идентичность, социальные сети, алгоритм, цифровая коммуникация, виртуальное сообщество, антропология терроризма, психологическое воздействие.

Annotatsiya. Maqolada raqamli jamiyat sharoitida terrorizm va virtual zo'ravonlikning antropologik xususiyatlari ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi raqamli kommunikatsiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va algoritmik mexanizmlarning radikallashuv jarayonlariga ta'sirini aniqlash hamda zamonaviy terrorizmning antropologik tabiatini ochib berishdan iborat.

Kalit so'zlar: raqamli jamiyat, terrorizm, virtual zo'ravonlik, radikallashuv, ekstremizm, jamoaviy identiklik, ijtimoiy tarmoqlar, algoritm, raqamli kommunikatsiya, virtual hamjamiyat, terrorizm antropologiyasi, psixologik ta'sir.

Abstract. The article analyzes the anthropological characteristics of terrorism and virtual violence in the digital society from a socio-philosophical perspective. The study aims to determine the influence of digital communications, social networks, and algorithmic mechanisms on radicalization processes and to reveal the anthropological nature of contemporary terrorism.

Keywords: digital society, terrorism, virtual violence, radicalization, extremism, collective identity, social networks, algorithm, digital communication, virtual community, anthropology of terrorism, psychological influence.

Введение. В XXI веке стремительное развитие цифровых технологий и глобальных коммуникационных сетей охватывает все сферы человеческой жизни. В то время как интернет и социальные сети стали основной площадкой для обмена информацией, формирования социальных отношений и коллективной идентичности, они также служат благоприятной средой для распространения различных деструктивных идей. В частности, терроризм и экстремизм выходят за рамки традиционного физического пространства и проявляются в цифровой среде в новых формах и методах.

Сегодня террористические организации используют интернет и социальные сети не только как инструмент пропаганды, вербовки и финансирования, но и как механизм формирования виртуальных идентичностей, психологического воздействия и создания глобальной атмосферы страха. Поэтому исследование антропологии терроризма и виртуального насилия в цифровом обществе становится одним из важных направлений современных социально-философских исследований.

Следовательно, "Интернет позволил террористам развить искусство общения до такой степени, что теперь они могут полностью контролировать весь процесс коммуникации" [1].

Как отмечает Габриэль Вайманн, "Терроризм – это форма психологической борьбы" [1]. В цифровом обществе терроризм осуществляется не только через физическое насилие,

но и через захват коммуникационного пространства, в результате чего интернет становится площадкой глобального распространения идеологии терроризма. Вайманн утверждает, что основной целью терроризма является не причинение физического вреда, а создание атмосферы страха, неуверенности и психологического давления. Интернет усиливает это влияние в несколько раз. Потому что в виртуальной среде контент терроризма одновременно доходит до миллионов людей.

В виртуальном пространстве основным оружием терроризма являются не взрывчатые вещества, а человеческое сознание. В этом смысле Интернет выполняет задачу глобальной инфраструктуры, расширяющей сферу психологического воздействия терроризма.

Американский исследователь терроризма Марк Сагеман в своей книге “Понимание террористических сетей” (Understanding Terror Networks) подчёркивает необходимость пересмотра традиционных подходов к пониманию современного терроризма. По его мнению, терроризм нельзя односторонне объяснить такими факторами, как бедность, невежество, психологическое отклонение или религиозный фанатизм. На основе анализа биографических данных 172 участников джихада автор обосновывает, что в процессе радикализации социальные связи, дружеские отношения, родственные связи и неформальные групповые сети имеют большее значение, чем идеологическое влияние. С этой точки зрения терроризм проявляется не как деятельность централизованной организации, а как продукт отраслевых отношений, объединяющих социально отчужденных лиц.

Как отмечает автор, устойчивость и жизнеспособность террористической деятельности определяется именно структурой и динамикой этих социальных сетей. В условиях современного цифрового общества этот подход приобретает еще большую актуальность. Потому что интернет и социальные сети переносят традиционные социальные связи в виртуальную среду, создавая благоприятные условия для быстрого распространения радикальных идей в транснациональном масштабе. Поэтому целесообразно анализировать терроризм не только как идеологический или политический феномен, но и как феномен социальной сети, формирующийся и укрепляющийся посредством цифровых коммуникаций [2].

Если Сагеман объяснял терроризм как "продукт социальных сетей," то в условиях цифрового общества эти сети приобретают виртуальный характер. В результате антропология терроризма также меняется, и радикализация в физическом пространстве заменяется процессом радикализации в цифровом пространстве через идентичность, виртуальное сообщество и алгоритмическое воздействие.

Американский исследователь Дж.М.Бергер в своей книге “Экстремизм” (Extremism) предлагает объяснить экстремизм не через содержание определенной идеологии, а через отношения между социальными идентичностями. По его мнению, в основе экстремистских взглядов лежит механизм разделения людей на конкурирующие социальные группы типа “мы” и “они”. В результате собственная группа изображается как обладатель абсолютной истины и легитимности, в то время как другие группы воспринимаются как источник опасности, врага или угрозы. Именно этот процесс создает основу для формирования экстремистского мировоззрения и идеологического оправдания насилия.

Выше Дж.М.Бергер в своем исследовании отметил, что в основе экстремизма лежит дихотомия “мы-они”, в условиях цифрового общества этот процесс усиливается под влиянием алгоритмов и виртуальных сообществ. Социальные сети окружают человека аудиторией с схожими взглядами, отделяя его от альтернативных точек зрения. В результате в цифровой среде формируются закрытые виртуальные сообщества, объединяющие людей с схожими взглядами и ценностями, которые становятся благоприятным социокультурным пространством для распространения и укрепления

экстремистских идей. Поэтому специфическая особенность экстремизма XXI века проявляется не только в идеологической радикализации, но и в трансформации и радикализации личной и коллективной идентичности под влиянием цифровых коммуникаций.

Шошана Зубофф подчеркивает, что целью цифровых платформ теперь становится не просто наблюдение за человеческим поведением, а его автоматическое формирование и управление, заявляя, что “теперь цель – автоматизировать нас”[3]. Согласно теории Зубоффа, цифровые платформы – это не нейтральное коммуникационное пространство, а фактор, который анализирует интересы, эмоции, страхи и социальные предпочтения человека и влияет на его процесс принятия решений. С этой точки зрения распространение радикальных идей связано не только с результатом идеологической пропаганды, но и с алгоритмическим выбором и архитектурой цифровой среды.

Таким образом, при взаимном анализе мнений Марка Сагемана и Шошаны Зубофф, Сагеман указывает на решающее значение социальных сетей в формировании терроризма, а Зубофф пытается раскрыть, что в условиях цифрового общества эти сети управляются алгоритмическими механизмами, влияющими на поведение и сознание человека.

Зигмунт Бауман о источниках страха... “террористические зверства...” [4] утверждает, что люди вошли в число источников повседневных страхов. В книге “Водоворот страха” (Liquid Fear) он анализирует терроризм наряду со стихийными бедствиями, экономическими кризисами и другими глобальными угрозами. При этом влияние терроризма в цифровом обществе проявляется не в степени его разрушительности, а в том, что он интегрируется в глобальную систему страхов.

Бауман также подчеркивает, что современный человек воспринимает опасность не непосредственно, а через телевидение, интернет и информационные потоки, заявив: “Самое страшное – это повсеместное присутствие страха” [4]. Эта мысль очень важна для антропологии виртуального насилия. В частности, террористический акт может произойти в одном регионе, но его психологическое воздействие распространяется по всему миру через цифровые сети.

В терроризме XXI века масштаб аудитории страха имеет большее значение, чем количество жертв. Чем больше террористическое движение распространяется в цифровой среде, тем сильнее его антропологическое воздействие.

Опираясь на концепцию “Водоворот страха” Зигмунта Баумана, можно сказать, что основной целью терроризма в цифровом обществе является не нанесение физического ущерба, а формирование глобальной атмосферы неопределенности, тревоги и постоянного страха. Интернет и социальные сети передают этот страх бесконечной аудитории, превращая терроризм из локального акта насилия в механизм глобального психологического воздействия. В этом смысле виртуальное насилие является одним из важнейших антропологических измерений современного терроризма.

В традиционных подходах радикализация ислама рассматривается как причина терроризма. Как сказал Оливье Рой: “Терроризм проистекает не из радикализации ислама, а из исламизации радикализма” [5]. По его мнению, проблема заключается в молодых людях, склонных к насилию, нигилистам и бунтарям. Они принимают исламские лозунги и идеи джихада, чтобы выразить свой гнев и радикальные настроения. Рой отметил, что большинство террористов – молодые бунтовщики, не имеющие религиозного образования, не сформировавшиеся в среде мечетей, имеющие криминальный опыт, “перерелигиозные”, зачастую ищущие смысл жизни.

Оливье Рой трактует терроризм не как результат религиозной радикализации, а как исламизацию существующих радикальных настроений. Данный подход имеет важное значение в раскрытии антропологических корней терроризма. Однако недостаточно объяснить феномен терроризма только индивидуальным радикализмом. Социальное отчуждение, кризис идентичности, влияние цифровой среды и глобальные политические

конфликты также играют важную роль в формировании личности террориста. Поэтому терроризм целесообразно оценивать как продукт взаимодействия радикальной личности, социальной среды и идеологических факторов.

Анализ приведенных выше теоретических подходов показывает, что в условиях цифрового общества феномены терроризма и виртуального насилия приобретают гораздо более широкое и сложное содержание, чем представления о традиционном терроризме. Габриэль Вайманн пытается раскрыть коммуникативную и психологическую природу терроризма, Марк Сагеман – механизмы его формирования на основе социальных сетей, Дж.М.Бергер - роль конфликта идентичностей в радикализации, Шошана Зубофф – влияние алгоритмического управления на сознание и поведение человека, Зигмунт Бауман - формирование глобальной среды страха, Оливье Рой – социально-психологическую природу радикализма. Сочетание этих концепций позволяет интерпретировать терроризм XXI века не только как политическое или идеологическое явление, но и как сложный антропологический феномен, неразрывно связанный с процессами коллективной идентичности, виртуальных сообществ, алгоритмического воздействия и психологических манипуляций, формирующихся в цифровой среде.

Заключение. Подводя итог, можно сказать, что в условиях цифрового общества феномены терроризма и виртуального насилия приобретают новые характеристики по содержанию и форме. Интернет и социальные сети становятся важным инструментом распространения идей терроризма, формирования радикальных групп, привлечения новых членов и оказания психологического воздействия. В результате, процесс радикализации происходит в цифровой среде больше, чем в традиционной социальной среде, и усиливается виртуальными сообществами и алгоритмическими воздействиями. Поэтому исследование терроризма и виртуального насилия в цифровом обществе с антропологической точки зрения позволяет глубже понять суть этой угрозы и разработать эффективные стратегии борьбы с ней.

Использованная литература:

1. Gabriel Weimann. Terror on the Internet: The New Arena, the New Challenges. // United States Institute of Peace Press Washington, D.C. 2006. – P. ix.
2. Marc Sageman. Understanding Terror Networks. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 2004. – xi-xii, 135-178 pp.
3. Shoshana Zuboff. The Fight for a Human Future at the New Frontier of Power. / – London: Profile books. 2019. – P. 8.
4. Zygmunt Bauman. Liquid Fear. / – USA: Polity, 2006. – P. 102.
5. Olivier Roy. Jihad and Death: The Global Appeal of Islamic State. / – London: Hurst Publishers, 2017. – P. 12.

JARQO'TON SHAHARSOZLIK AN'ANALARI VA QADIMGI BAQTRIYA URBANIZATSIYASI

Yo'ldoshev Iskandar Baxtiyor o'g'li,
Termiz davlat universiteti
O'zbekiston tarixi va manbashunoslik
kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada Janubiy O'zbekistonning bronza davriga oid yirik arxeologik yodgorligi hisoblangan Jarqo'tonning tarixiy-topografik tuzilishi, urbanizatsiya jarayonlaridagi o'rni va ilk davlatchilikning shakllanishidagi ahamiyati tahlil qilinadi. Arxeologik qazishmalar natijasida aniqlangan ko'handiz, shahriston, nekropol, monumental saroy majmuasi, ibodatxona va hunarmandchilik markazlari asosida Jarqo'tonning miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida yirik siyosiy, iqtisodiy va diniy markaz sifatida shakllanganligi yoritiladi.

Kalit so'zlar: Jarqo'ton, ilk shahar, ilk davlatchilik, urbanizatsiya, Oks sivilizatsiyasi, Baqtriya, bronza davri, ko'handiz, shahriston, nekropol, ibodatxona, hunarmandchilik, metallurgiya, Sherobod vohasi, arxeologiya.

Аннотация. В данной статье анализируются историко-топографическая структура археологического памятника Джаркутан, являющегося одним из крупнейших памятников эпохи бронзы Южного Узбекистана, его роль в процессах урбанизации и значение в формировании ранней государственности. На основе результатов археологических раскопок рассматриваются цитадель, шахристан, некрополь, монументальный дворцовый комплекс, храм и ремесленные центры, что позволяет охарактеризовать Джаркутан как крупный политический, экономический и религиозный центр середины II тысячелетия до н. э.

Ключевые слова: Джаркутан, ранний город, ранняя государственность, урбанизация, Окская цивилизация, Бактрия, эпоха бронзы, цитадель, шахристан, некрополь, храм, ремесло, металлургия, Шерабадский оазис, археология.

Abstract. This article analyzes the historical and topographical structure of Jarkutan, one of the largest Bronze Age archaeological sites in Southern Uzbekistan, as well as its role in urbanization processes and the formation of early statehood. Based on archaeological excavations, the study examines the citadel, residential quarters (shahristan), necropolis, monumental palace complex, temple, and craft-production centers, demonstrating that Jarkutan emerged as a major political, economic, and religious center during the middle of the second millennium BCE.

Keywords: Jarkutan, early city, early statehood, urbanization, Oxus Civilization, Bactria, Bronze Age, citadel, shahristan, necropolis, temple, craftsmanship, metallurgy, Sherabad Oasis, archaeology.

Ma'lumki, shaharsozlik (shahar qurish) me'morlikning yirik sohasi; shahar bunyod etish nazariyasi va amaliyoti, ya'ni aholi yashaydigan hududlar (turar jsoylar)ni loyiha asosida rejalashtirishdir. Shaharsozlik ijtimoiy-iqtisodiy, sanitariyagigiyena, qurilishtexnika, badiiye'moriy masalalar majmuini qamrab oladi. Shaharsozlik majmui me'morlik va qurilish bunyodkorligi, jamiyatning ijtimoiy tizimi va ishlab chiqarish kuchlarining taraqqiyot darajasi, madaniyati, tabiiy iqlim sharoitlari va milliy o'ziga xosligi bilan belgilanadi. Shaharsozlik o'z navbatida qishloq aholi turar joylarini rejalash, landshaft me'morligi, bog' barpo etish, tumanlarni rejalash, sanoat korxonalari, dam olish mintaqalarini ratsional ravishda joylashtirish, ekologiya masalalari kabi bir necha tarmoqlarga bo'lingan. Shahrida turar joylarning nafaqat me'moriy-badiiy qiyofasiga, estetik jihatlariga, balki obodonlashtirishga — yo'llar, ayniqsa, avtomobil yo'llarita, infratuzilma (suv, oqava — kanalizatsiya, gaz, elektr va boshqalar muhandislik ta'minotlari)ga katta e'tibor beriladi. Shahrida yangi shahar, shaharcha, qishloqlarni qurish, qadimiy shaharlarni muhofaza qilish (rekonstruksiya qilish), me'moriy majmualar (ko'proq turar joy.mavzelari)ni bunyod etish bosh reja asosida amalga oshiriladi, bunda

Markaziy Osiyoda ilk urbanizatsiya va davlatchilik jarayonlarini o'rganishda Jarqo'ton yodgorligi alohida o'rin egallaydi. Surxondaryo viloyatining Sherobod vohasida, Bo'stonsoy sohilida joylashgan ushbu yodgorlik miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalarida shakllangan yirik madaniy va siyosiy markazlardan biri hisoblanadi. Ko'p yillik arxeologik tadqiqotlar natijasida Jarqo'ton O'zbekiston hududidagi eng qadimgi ilk shahar sifatida e'tirof etildi. Ushbu yodgorlikni o'rganish natijalari Janubiy O'zbekiston hududida ilk davlatchilikning shakllanishi, urbanizatsiya jarayonlarining rivojlanishi va Oks sivilizatsiyasining tarixiy taraqqiyotini yoritishda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Jarqo'ton yodgorligi Bo'stonsoyning chap qirg'og'ida joylashgan bo'lib, uning katta qismi keyingi davrlarda qishloq xo'jaligi yerlari sifatida o'zlashtirilgan. Biroq tabiiy jarliklar tufayli yodgorlikning muhim qismlari saqlanib qolgan. Arxeologik kuzatuvlarga ko'ra, yodgorlik tarixiy topografik jihatdan ko'handiz, shahriston va nekropol qismlaridan tashkil topgan. Ko'handiz mudofaa devorlari bilan o'ralgan bo'lib, shaharning siyosiy-ma'muriy markazi vazifasini bajargan. Shahriston esa aholi istiqomat qilgan va ishlab chiqarish faoliyati amalga oshirilgan hudud bo'lgan. Shaharning janubiy qismida joylashgan nekropol qadimgi dafn marosimlari va diniy qarashlarni o'rganishda muhim manba hisoblanadi.

Shahriston hududida yigirmaga yaqin tepaliklar qayd etilgan bo'lib, ular ustida topilgan sopol buyumlar, tosh yorg'uchoqlar va boshqa mehnat qurollari ushbu tepaliklarning alohida urug' jamoalariga mansub turar-joy majmualari bo'lganligini ko'rsatadi. Har bir turar-joy majmuasi mustaqil xo'jalik birligi sifatida faoliyat yuritgan bo'lsa-da, ular yagona siyosiy markazga bo'ysungan. Bu holat shaharda murakkab ijtimoiy tashkilot shakllanganidan dalolat beradi.

Jarqo'tonda muntazam arxeologik qazishmalar 1973-yilda boshlandi. Tadqiqotlarga akademik Asqarov rahbarlik qildi va keyingi yillarda uning shogirdlari tomonidan izlanishlar davom ettirildi. Shuningdek, Germaniya va Fransiya ilmiy markazlari mutaxassislari ham tadqiqotlarda ishtirok etib, topilmalarni radiokarbon usulida sanalash ishlarini amalga oshirdilar. Natijada yodgorlikning xronologik chegaralari va rivojlanish bosqichlarini aniqlash imkoniyati yaratildi.

Ko'p yillik qazishmalar natijasida Jarqo'tonning oddiy qishloq manzilgohidan yirik urbanistik markazga aylanish jarayoni kuzatildi. Ko'handiz hududidan monumental saroy majmuasi, mudofaa devorlari, darvozalar, metall eritish ustaxonalari hamda turar-joy binolari topildi. Saroy majmuasining mavjudligi shaharda markazlashgan hokimiyat tizimi shakllanganligini ko'rsatadi. Ayniqsa, hukmdor qarorgohining alohida mudofaa tizimi bilan himoyalanganligi va shaharning boshqa qismlaridan ajratilganligi siyosiy tabaqalanishning mavjudligidan dalolat beradi.

Jarqo'tonning ilk shahar sifatidagi maqomini belgilovchi eng muhim omillardan biri uning iqtisodiy bazasidir. Arxeologik ma'lumotlarga ko'ra, shaharda sug'orma dehqonchilik rivojlangan bo'lib, u iqtisodiy hayotning asosini tashkil etgan. Dehqonchilik mahsulotlari nafaqat mahalliy ehtiyojlarni qondirgan, balki hunarmandchilik ishlab chiqarishining rivojlanishi uchun ham zarur iqtisodiy sharoit yaratgan. Sug'orish tizimlari, qadimgi kanal izlari va dehqonchilik bilan bog'liq topilmalar Jarqo'ton aholisi sun'iy sug'orishga asoslangan xo'jalik yuritganligini ko'rsatadi.

Hunarmandchilik tarmoqlari orasida kulolchilik, metallurgiya, zargarlik va to'qimachilik alohida rivojlangan. Qazishmalar davomida aniqlangan ikki kamerali kulolchilik xumdonlari, bronza eritish pechlari va metallga ishlov berish ustaxonalari yuqori texnologik darajani namoyish etadi. Topilgan bronza pichoqlar, nayza uchlari, mehnat qurollari va bezak buyumlari mahalliy ustalarning yuksak mahoratidan dalolat beradi. Bundan tashqari, paxta va ipak mahsulotlarini qayta ishlash bilan bog'liq topilmalar Janubiy O'zbekiston hududida to'qimachilikning ham muhim o'rin tutganligini ko'rsatadi.

Qadimgi Sharq tarixidan ma'lumki, ilk shaharlarning vujudga kelishi uch asosiy omil bilan bog'liq bo'lgan. Birinchisi qulay tabiiy-geografik muhit, ikkinchisi rivojlangan sug'orma

dehqonchilik iqtisodiyoti, uchinchi esa ijtimoiy tabaqalanish va boshqaruv tizimining shakllanishidir. Jarqo‘ton misolida ushbu omillarning barchasi kuzatiladi. Sherobod vohasining qulay tabiiy sharoiti va suv manbalariga yaqinligi dehqonchilik taraqqiyotini ta‘minlagan bo‘lsa, hunarmandchilikning rivojlanishi iqtisodiy ixtisoslashuvga olib kelgan. Natijada jamiyatda tabaqalanish kuchayib, siyosiy va diniy boshqaruv institutlari shakllangan.

Jarqo‘tonning diniy markaz sifatidagi ahamiyati ham nihoyatda katta. Shahriston hududidan topilgan monumental ibodatxona majmuasi O‘zbekiston hududidagi eng qadimgi diniy inshootlardan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilar ushbu majmuani protozardushtiylik e‘tiqodlari bilan bog‘lashga harakat qilganlar. Ibodatxona tarkibida muqaddas olov bilan bog‘liq inshootlarning mavjudligi diniy marosimlar muhim ahamiyat kasb etganligini ko‘rsatadi. Diniy markazning mavjudligi esa shaharning nafaqat iqtisodiy va siyosiy, balki mafkuraviy markaz vazifasini ham bajarganligini anglatadi.

Jahon arxeologiyasida qadimgi shaharni aniqlash uchun qabul qilingan mezonlarga ko‘ra, aholi yashash maskani yirik hududga ega bo‘lishi, mudofaa devorlari bilan himoyalaniishi, hukmdor qarorgohi va diniy markaz mavjud bo‘lishi, hunarmandchilik va savdo rivojlangan bo‘lishi hamda ijtimoiy tabaqalanish kuzatilishi kerak. Jarqo‘ton ushbu mezonlarning barchasiga javob beradi. Shu sababli u ko‘plab olimlar tomonidan O‘zbekiston hududidagi eng qadimgi ilk shahar va shahar-davlat sifatida e‘tirof etilgan.

Jarqo‘ton taraqqiyoti bir necha tarixiy bosqichlarni o‘z ichiga oladi. Tadqiqotchilar tomonidan Jarqo‘ton (mil. avv. 1500–1350-yillar), Ko‘zali (mil. avv. 1350–1200-yillar), Mo‘lali (mil. avv. 1200–1000-yillar) va Bo‘ston (mil. avv. 1000–900-yillar) bosqichlari ajratilgan. Ushbu davrlar davomida shaharning hududi kengayib, iqtisodiy va siyosiy ahamiyati ortib borgan. Arxeologik materiallar Jarqo‘tonda kamida 500–600 yil davomida uzluksiz hayot mavjud bo‘lganligini ko‘rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, Jarqo‘ton yodgorligi O‘zbekiston hududida ilk urbanizatsiya va davlatchilik tarixini o‘rganishda eng muhim arxeologik majmualardan biridir. Uning hududidan topilgan monumental me‘morchilik namunalari, rivojlangan hunarmandchilik markazlari, diniy majmualar va mudofaa inshootlari Jarqo‘tonning bronza davrida yirik siyosiy, iqtisodiy va diniy markaz bo‘lganligini isbotlaydi. Shu bois Jarqo‘ton Markaziy Osiyodagi ilk shaharlar va davlatchilik jarayonlarini tadqiq etishda tayanch yodgorlik sifatida alohida ilmiy ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Изд. “Фан”, Т.: 1977. с. 46.
2. Аскарлов А., Абдуллаев Б. Джаркутан. (К проблеме протогородской цивилизации на юге Узбекистана). Изд. «Фан», Т.: 1983, с. 8-9.
3. Аскарлов А., Ширинов Т. Равняная городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии. Самарканд-1993, с. 7-24, 47.
4. Аскарлов А. Энг қадимги шаҳар. Т.: “Маънавият”. 2001. 11-бет.
5. Масон В.М. Алтын-Депе. Ленинград-1981, с. 119-128.
6. Рахманов У. Керамическое производство эпохи бронзы южного Узбекистана. Автореф. канд. дисс. Самарканд, 1987, с. 16-17.

XIX ASR OXIRI XX ASR BOSHLARIDA SAMARQAND SHAHRIDA YEVROPA USLUBIDAGI ME'MORCHILIK INSHOOTLARINING QURILISH TARIXIDAN

**Mahmudov Qahramon,
Turan International University
Tarix fani o'qituvchisi**

Annotatsiya. Ushbu maqolada XIX asrning ikkinchi yarmi va XX asr boshlarida Samarqand shahrida kechgan shaharsozlik transformatsiyasi, hududiy kengayish va urbanizatsiya jarayonlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda mustamlaka ma'muriyatining dastlabki moslashuv bosqichi, an'anaviy ob'ektlar (Samarqand Arki, madrasalar) funksiyasining o'zgartirilishi hamda 1875-yilgi bosh reja asosida shakllangan dualistik ("Eski" va "Yangi" shahar) tizim tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Samarqand, shaharsozlik transformatsiyasi, urbanizatsiya, dualistik shahar, Yangi shahar, Samarqand Arki, Abramov bulvari, Zarafshon okrugi, me'morchilik, chor Rossiyasi ma'muriyati.

Аннотация. В данной статье анализируются процессы градостроительной трансформации, территориального расширения и урбанизации Самарканда во второй половине XIX — начале XX веков. В исследовании рассматриваются первоначальный этап адаптации колониальной администрации, функциональная перестройка традиционных объектов (Самаркандская цитадель — Арк, медресе), а также формирование дуалистической системы («Старый» и «Новый» город) на основе генерального плана 1875 года.

Ключевые слова: Самарканд, градостроительная трансформация, урбанизация, дуалистический город, Новый город, Самаркандский Арк, Абрамовский бульвар, Зеравшанский округ, архитектура, администрация царской России.

Abstract. This article analyzes the processes of urban transformation, territorial expansion, and urbanization in Samarkand during the second half of the 19th and early 20th centuries. The study examines the initial adaptation phase of the colonial administration, the functional repurposing of traditional sites (the Citadel of Samarkand - Ark, madrasahs), and the formation of a dualistic ("Old" and "New" town) urban system based on the 1875 master plan.

Keywords: Samarkand, urban transformation, urbanization, dualistic city, New Town, Samarkand Ark, Abramov Boulevard, Zarafshon District, architecture, Tsarist Russian administration.

Kirish. XIX asrning oxiri XX asr boshlarida ko'hna Samarqand shahrining me'morchilik qiyofasida tub burilish davri bo'ldi. Shahar Rossiya imperiyasi tarkibiga kiritilgach, shahar nafaqat ma'muriy-siyosiy markazga aylandi, balki uning shaharsozlik qiyofasida ham ulkan transformatsiya jarayoni boshlandi. Asrlar davomida shakllangan va Islom dunyosi durdonalari hisoblangan an'anaviy sharqona me'morchilik yonida butunlay yangi muhit – g'arbcha andozalarga asoslangan "Yangi shahar" hududi qad ko'tara boshladi. Bu hudud imperiyaning yetakchi me'morlari uchun ulkan arxitektura tajribalari maydoniga aylandi.

Ushbu davrda Samarqand shaharsozligiga **modern, eklektika** (turli uslublar qorishmasi) va **neoklassitsizm** kabi Yevropa me'morchiligi oqimlari shiddat bilan kirib keldi. Mana shu davrning eng iste'dodli muhandis va me'morlari – V.O.Nenevman, I.A.Lebenets hamda G.M.Svarichevskiy kabi shaxslar loyihalari asosida Samarqand yerlarida Yevropa konstruktivizmi va mahalliy iqlim sharoitlari sintezi(uyg'unlashuvi) yuzaga keldi. Mazkur me'morchilik jarayonlarida nafaqat imperiya ma'muriyati, balki mahalliy yirik sarmoyadorlar ham faol ishtirok etdilar; aka-uka Kalantarovlarning Yevropa andozalaridagi mahobatli hovli-joylari yuqoridagi fikrlarimizga yorqin misol bo'la oladi.

Fikr va mulohazalar. Samarqand ko'p asrlar davomida sharqning eng go'zal shaharlaridan biri bo'lib keldi. XVI asrdan boshlab muntazam ravishda Buxoro hukmdorlari hokimiyati ostida bo'lgan, bu esa shahar taraqqiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatmagan. XVII asrning

o'rtalarida, Samarqand viloyatining amaldagi mustaqil hukmdori bo'lgan Yalangto'sh Bahodir hukmdorligi davrida shahar yana bir necha yirik me'moriy inshootlar bilan bezatildi.

XIX asrning 60-yillari oxirlarigacha Samarqand shahri hududi kengayib borib, N.V.Xanikovning ma'lumot berishicha, "shahar aylanasi 13 verstga, uning kvadrat yuzasi 2 280 000 sajenga yoki 2533,31 tanobga teng bo'lib, Buxoro shahri hududidan 500 tanobga katta" bo'lgan. Bu davrda shahar kengayishi va urbanizatsiya jarayoni jadallashgani haqida fikrimizni N.V.Xanikovning ushbu ma'lumotlari ham tasdiqlaydi[1].

Samarqand shahri ikki qismga bo'lingan bo'lib, ulardan birinchi qismi;

Shaharning sharqiy, janubiy va janubiy-g'arbiy tomonlariga Samarqand qishloq okrugiga qarashli bog'lar hamda ekin maydonlari tutashib ketgan bo'lib, ular "Darg'om" gacha cho'zilgan edi. Shaharning ikkinchi yirik tarkibiy qismi "Ark" edi. U shaharning g'arbiy qismida joylashgan, balandligi o'n metrgacha bo'lgan alohida tepalik ustida bunyod etilgan bo'lib, shunday joylashtirilganki, uning bir qismi shahar qurilish hududiga kirib borgan, ikkinchi qismi esa tashqariga chiqib turgan.

Arkda eng yirik inshoot Samarqand bekining saroyi bo'lib, u temuriylar davridagi qadimgi "Ko'ksaroy" o'rnida qurilgan hamda eski "Ko'ktosh" nomini ham saqlab qolgan edi.

1868-yilda aynan shu ark Samarqandda rus qo'shinlari va yangi ma'muriy hokimiyatning dastlabki qarorgohiga aylandi. Qo'shinlar hamda harbiy muassasalarni joylashtirish uchun ark ichidagi barcha binolar va shaharning unga tutash mahallalaridagi ayrim uylar foydalanishga moslashtirildi. Sobiq bek saroyida harbiy lazaret tashkil etildi, masjid binosida okrug boshlig'ining turar joyi va devonxonasi joylashtirildi. "Ali madrasasi" qamoqxona sifatida qayta moslashtirildi, yaqin atrofdagi "Yusufboy madrasasi" esa mahalliy aholi uchun bepul shifoxonaga aylantirildi. Bu holat yangi ma'muriyatning mahalliy aholi orasida obro'-e'tibor qozonishga intilganidan dalolat beradi.

Yuqorida keltirgan manbalarimizdagi ma'lumotlarni tahlil qilish orqali shuni aytishimiz mumkin-ki Samarqanddagi transfotmatsiya jarayonlari asta-sekinlik bilan olib borilganini, dastlab mavjud binolardan foydalanilganini ko'rishimiz mumkin.

Harbiy ma'muriyat eski binolardan foydalanish bilan cheklanib qolmay, qisqa vaqt ichida ark hududida yangi inshootlar qurishni ham boshladi. Xom g'ishtdan bunyod etilgan, tomlari guvalali loy (gil-somon qorishmasi) bilan yopilgan yangi kazarmalar, Rossiyadan kelgan amaldorlar va ofitserlar uchun mehmonxona qad ko'tardi. Rus savdogarlari esa savdo do'konlarini barpo etdilar.

Qal'adagi eng yirik bino 1868-yil oxirida qurilgan "Avliyo Georgiy cherkovi" edi. U bir zalli, tekis tomli inshoot bo'lgan. Uning g'arbiy tomoniga tarhi kvadrat shakldagi, ikki qavatli qo'ng'iroqxona tutashgan bo'lib, u ham tekis tom bilan yopilgan edi. Qo'ng'iroqxona va cherkov binosining shimoliy hamda janubiy fasadlarida xochlar bilan bezatilgan shakldor frontonlar mavjud bo'lib, ular ushbu jihatdan sodda inshootning yagona bezak elementlari hisoblangan.

Samarqand shahri to'liq egallangandan keyin shaharni qayta rejalashtirish ishlari ham boshlandi. Podsho ma'muriyatining va boshqa yuqori martabali rus savdo-sanoat doiralariining asosiy siyosiy maqsadlaridan biri bu albatta o'lkani bosqichma-bosqich va izchil ravishda ruslashtirishdan iborat edi. Zarafshon vodiysi, jumladan Samarqandning ham Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga batamom qo'shilgani to'g'risidagi qaror qabul qilingach, Samarqandning "Yangi" shahar qismini barpo etish masalasi ham kun tartibidagi asosiy masalaga aylandi.

1875-yil 1-yanvar holatiga tuzilgan Samarqandning bosh rejasida O'rta Osiyo shaharlariga xos bo'lgan o'ziga xos tuzilma yaqqol namoyon bo'ladi. Unda shahar bir-biridan keskin farq qiluvchi ikki qismga — "Eski shahar" va "Yangi shahar"ga ajratilgan bo'lib, ular me'moriy qiyofasi, obodonlashtirilish darajasi hamda aholining etnik tarkibi jihatidan sezilarli farqlangan.

"Yangi shahar" arkning janubi-g'arbiy qismida joylashgan bo'lib, "121 gektar" maydonni egallagan sektor shaklidagi hududdan iborat edi. U radial-halqasimon rejalashtirish tizimi asosida barpo etilgan.

Asosiy radial ko'cha — "Abramov bulvari" — yangi shaharni janubi-g'arb tomondan Eski shahar qurilish hududidan ajratib turgan hamda Samarqandning ushbu ikki qismini bog'lovchi bosh magistral vazifasini bajargan. Qolgan uchta radial ko'cha — "Urgut ko'chasi" (keyinchalik "O'zbekiston ko'chasi"), "Toshkent ko'chasi" (keyinchalik "Frunze ko'chasi") va "Kattaqo'rg'on ko'chasi" (keyinchalik "Karl Marks ko'chasi") — shahar hududini teng qismlarga bo'lgan va bevosita ark markaziga yo'naltirilgan edi. To'rtta asosiy halqasimon magistral radial ko'chalarni o'zaro bog'lab turgan. Ulardan "Chernyayev ko'chasi" (keyinchalik "Engels ko'chasi") shaharning g'arbiy chegarasini belgilagan bo'lsa, "Aleksandr ko'chasi" (keyinchalik "Kommunistlar ko'cha") sharqiy tomondagi eng chekka magistral hisoblangan. "Kaufman ko'chasi" (keyinchalik "Lenin ko'chasi") hamda "Nikolayev ko'chasi" (keyinchalik "Sovet ko'chasi") shaharning markaziy qismidan o'tgan bo'lib, ayniqsa Kaufman ko'chasi bosh ko'cha vazifasini bajargan. Aynan shu ko'chalar bo'ylab eng muhim jamoat binolari va savdo inshootlari qurila boshlagan[2].

Shahar rejalashtirilishi va undagi binolar tarkibidan ko'rinadiki, u dastlab "Zarafshon okrugi" (keyinchalik "Samarqand viloyati")ning harbiy va ma'muriy markazi sifatida bunyod etilgan. Bu davrda yangi sanoat korxonalari hali juda kam edi. "D. L. Filatov"ning vino va pivo zavodi hamda "D. A. Lyamin"ning "Siyob" bo'yidagi tegirmoni uncha yirik bo'lmay, faqat Samarqand ichki bozorini mahsulot bilan ta'minlashga mo'ljallangan edi. Ular Yangi shahar hududidan tashqarida joylashgani sababli uning shaharsozlik qiyofasining shakllanishiga deyarli ta'sir ko'rsatmagan.

Xulosa. 1868-yilda chor Rossiyasi qo'shinlari tomonidan shahar egallangach, shaharsozlikda dastlabki "moslashuv va transformatsiya" bosqichi kuzatildi. Rossiya imperiyasi ma'muriyati yangi infratuzilmani noldan qurishga mablag' sarflamasdan, strategik ob'ekt hisoblangan Samarqand Arkidagi an'anaviy temuriylar davri binolarini (Ko'ksaroy negizida) ma'muriy va harbiy ehtiyojlarga moslashtirdi. Shu bilan birga, mahalliy madrasalarning kasalxona va qamoqxonalarga aylantirilishi an'anaviy binolarning funksional vazifasini o'zgartirish orqali o'lkada yangi hokimiyatning obro'sini mustahkamlash va nazorat o'rnatishga xizmat qildi.

1875-yilgi Samarqand bosh rejasi O'rta Osiyoning chor Rossiyasi tomonidan bosib olingan boshqa yirik markazlari kabi dualistik (ikki qismli) shaharsozlik tizimini qonuniylashtirdi. Shahar etnik tarkibi, me'moriy qiyofasi va infratuzilmasi jihatidan keskin farq qiluvchi an'anaviy "Eski shahar" hamda mustamlakachilik markazi bo'lgan "Yangi shahar"ga ajratildi. Yangi shahar qismi o'lkani izchil ravishda ruslashtirish va imperiya mafkurasini yoyishning vizual vositasi sifatida xizmat qildi.

Ushbu davrda Yangi shahar hududining me'moriy qiyofasi asosan harbiy kazarmalar, cherkovlar (masalan, Avliyo Georgiy cherkovi) va davlat idoralari hisobiga shakllandi. Mintaqadagi ilk sanoat korxonalari (D.L. Filatov vino zavodi, D.A. Lyamin tegirmoni) faqat ichki bozor ehtiyojini qoplagani va shahar hududidan tashqarida joylashgani sababli, dastlabki bosqichda urbanizatsiya jarayonining iqtisodiy-sanoat omili emas, balki harbiy-ma'muriy omili ustuvor bo'lganini ko'rsatadi. XIX asr ikkinchi yarmidagi Samarqand shaharsozligi an'anaviy Sharq me'morchiligi inqirozi fonida G'arbiy Yevropa tipidagi imperiya arxitekturasining kirib kelishi, dualistik shahar tuzilmasining shakllanishi va harbiy-ma'muriy boshqaruv ehtiyojlariga asoslangan jadal urbanizatsiya bosqichidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston tarixi. IX jild. Samarqand tarixi. Ma'sul muharrir B.S.G'oyibov. Toshkent: "O'zbekiston", 2023.

2. Нильсин В. А. Современного градостроительства Узбекистана /XIX начало – XX веков /. – Т.: Издательства литературы и искусства имени Гафур Гуляма, 1988.

YANGI O'ZBEKISTONDA HUQUQIY TA'LIMNI ISLOH QILISHNING KONSEPTUAL ASOSLARI

**Turg'unov Sherzod Nurmuxamedovich,
Andijon davlat pedagogika instituti
mustaqil tadqiqotchisi**

Annotatsiya. Mazkur maqolada Yangi O'zbekiston sharoitida huquqiy ta'limni isloh qilishning konseptual asoslari ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Huquqiy ta'limning huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etishdagi o'rni, huquqiy ong va huquqiy madaniyatni yuksaltirishdagi ahamiyati hamda ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning ustuvor yo'nalishlari ochib berilgan.

Kalit so'zlar: huquqiy ta'lim, huquqiy ong, huquqiy madaniyat, Yangi O'zbekiston, fuqarolik jamiyati, huquqiy davlat, ijtimoiy falsafa, demokratik qadriyatlar, qonun ustuvorligi, ta'lim islohotlari.

Аннотация. В статье с социально-философских позиций анализируются концептуальные основы реформирования правового образования в условиях Нового Узбекистана. Раскрываются роль правового образования в построении правового государства и гражданского общества, его значение в формировании правового сознания и правовой культуры, а также основные направления модернизации образовательной системы.

Ключевые слова: правовое образование, правовое сознание, правовая культура, Новый Узбекистан, гражданское общество, правовое государство, социальная философия, демократические ценности, верховенство закона, реформы образования.

Abstract. This article examines the conceptual foundations of reforming legal education in New Uzbekistan from a socio-philosophical perspective. It analyzes the role of legal education in building a rule-of-law state and civil society, enhancing legal awareness and legal culture, and modernizing the national education system.

Keywords: legal education, legal awareness, legal culture, New Uzbekistan, civil society, rule of law, social philosophy, democratic values, constitutional reforms, educational modernization.

Kirish. Yangi O'zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan keng ko'lamli islohotlar tizimida huquqiy davlat va fuqarolik jamiyatini barpo etish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanmoqda. Ushbu jarayonda jamiyat a'zolarining huquqiy ongi va huquqiy madaniyatini yuksaltirish, shuningdek, huquqiy ta'lim tizimini zamonaviy talablar asosida takomillashtirish dolzarb ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Huquqiy ta'lim shaxsning ijtimoiy faolligi, fuqarolik pozitsiyasi va demokratik qadriyatlarga sodiqligini shakllantiruvchi muhim ijtimoiy institut sifatida namoyon bo'ladi [1].

Huquqiy ta'limning ijtimoiy-falsafiy mohiyati shundaki, u nafaqat bilim berish jarayoni, balki jamiyatning normativ tizimini ichki qabul qilish, huquqiy qadriyatlarni ongga singdirish va ijtimoiy xulq-atvorni tartibga soluvchi mexanizm sifatida ham amal qiladi. Shu nuqtai nazardan, huquqiy ta'lim jamiyatning barqaror rivojlanishi va ijtimoiy integratsiyasini ta'minlovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi. S.S. Alekseevning fikricha, huquq ijtimoiy hayotning normativ ifodasi bo'lib, uning samarali amal qilishi huquqiy ong darajasi bilan bevosita bog'liqdir. Olim huquqiy ongni shakllantirishda huquqiy ta'limning hal qiluvchi rolini alohida ta'kidlaydi [3]. Ushbu yondashuvga ko'ra, huquqiy ta'lim jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlashning nazariy va amaliy asosi hisoblanadi.

V.S. Nersesyants huquqni erkinlik, tenglik va adolat kategoriyalari bilan uzviy bog'liq ijtimoiy hodisa sifatida talqin qilib, huquqiy ta'limni fuqarolik jamiyatining shakllanishida zaruriy shartlardan biri sifatida ko'rsatadi [4]. Uning fikricha, huquqiy ta'lim shaxsning erkin

fuqaro sifatida shakllanishida asosiy metodologik vositadir. A.B. Vengerov esa davlat va huquq nazariyasi doirasida huquqiy ta'limni davlatning barqarorligi va huquqiy tizimning samarali faoliyat yuritishini ta'minlovchi institutsional omil sifatida baholaydi [5].

O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi Konstitutsiyasida inson huquq va erkinliklari oliy qadriyat sifatida e'tirof etilishi hamda qonun ustuvorligi prinsipining mustahkamlanishi huquqiy ta'lim tizimini tubdan takomillashtirish zaruratini yuzaga keltiradi. Shu bilan birga, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni ta'lim sohasida uzluksizlik, sifat va kompetensiyaviy yondashuvni joriy etishni nazarda tutadi [2]. Yangi O'zbekistonning 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Taraqqiyot strategiyasida esa aholining huquqiy madaniyatini oshirish, yoshlar ongida qonunga hurmat tuyg'usini shakllantirish va huquqiy savodxonlikni rivojlantirish davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri sifatida belgilangan.

O'zbekistonlik olim A.X. Saidov huquqiy madaniyatni demokratik jamiyatning asosiy mezon sifatida talqin qilib, huquqiy ta'limni inson huquqlarini ta'minlash va jamiyatni demokratlashtirishning muhim vositasi sifatida asoslab beradi [6]. Shu bilan birga, zamonaviy ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, huquqiy ta'limni Yangi O'zbekiston taraqqiyot modeli, raqamli transformatsiya jarayonlari va fuqarolik jamiyati institutlari bilan uzviy bog'liq holda kompleks o'rganish yetarli darajada amalga oshirilmagan. Mazkur holat tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi. Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi Yangi O'zbekiston sharoitida huquqiy ta'limni isloh qilish jarayonini faqat pedagogik yoki yuridik muammo sifatida emas, balki ijtimoiy-falsafiy tizim sifatida kompleks tahlil qilish bilan belgilanadi. Tadqiqotda huquqiy ta'lim jamiyat taraqqiyotining muhim institutsional omili sifatida qaralib, uning funksional, aksiologik va transformatsion jihatlari yangi konseptual yondashuv asosida ochib beriladi.

Birinchidan, tadqiqotda huquqiy ta'limning ijtimoiy-falsafiy mohiyati yangicha talqin qilindi. An'anaviy yondashuvlarda huquqiy ta'lim asosan huquqiy bilim berish vositasi sifatida qaralsa, ushbu ishda u jamiyatning normativ ongini shakllantiruvchi, ijtimoiy xulq-atvorni tartibga soluvchi va demokratik qadriyatlarni singdiruvchi murakkab ijtimoiy institut sifatida asoslab berildi. Bu esa huquqiy ta'limni "bilim berish tizimi"dan "ijtimoiy ongni shakllantiruvchi mexanizm" darajasiga ko'taradi.

Ikkinchidan, tadqiqotda "huquqiy ta'lim – huquqiy ong – huquqiy madaniyat" o'zaro bog'liqligining yangi konseptual modeli ishlab chiqildi. Ushbu modelga ko'ra, huquqiy ta'lim huquqiy ongni shakllantiradi, huquqiy ong esa huquqiy madaniyatning rivojlanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu orqali jamiyatda qonun ustuvorligi va ijtimoiy barqarorlik mustahkamlanadi.

Uchinchidan, tadqiqotda Yangi O'zbekiston sharoitida huquqiy ta'limni isloh qilishning "uch bosqichli transformatsiya modeli" asoslab berildi:

- an'anaviy huquqiy ta'lim bosqichi (nazariy bilimlar ustuvorligi);
- kompetensiyaviy yondashuv bosqichi (amaliy ko'nikmalar shakllanishi);
- raqamli va innovatsion huquqiy ta'lim bosqichi (sun'iy intellekt, elektron platformalar va masofaviy ta'lim integratsiyasi).

Bu model huquqiy ta'limning zamonaviy ijtimoiy sharoitga moslashuv mexanizmlarini ochib beradi.

To'rtinchidan, tadqiqotda huquqiy ta'limning aksiologik (qadriyatga asoslangan) funksiyasi alohida ilmiy yo'nalish sifatida asoslab berildi. Bunda huquqiy ta'lim faqat bilim va ko'nikma emas, balki shaxsda adolat, tenglik, inson qadr-qimmat, qonun ustuvorligi kabi demokratik qadriyatlarni shakllantiruvchi ijtimoiy institut sifatida tahlil qilindi.

Beshinchidan, Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi kontekstida huquqiy ta'limning ijtimoiy integratsion funksiyasi ochib berildi. Tadqiqotda huquqiy ta'lim jamiyatning turli

qatlamlari o'rtasida huquqiy ong birligini ta'minlovchi, ijtimoiy ziddiyatlarni yumshatuvchi va fuqarolik birdamligini mustahkamlovchi mexanizm sifatida asoslandi.

Oltinchidan, tadqiqotda huquqiy ta'limni modernizatsiya qilishning "ta'lim – davlat – fuqarolik jamiyati" hamkorlik modeli ishlab chiqildi. Ushbu modelga ko'ra, huquqiy ta'lim samaradorligi faqat ta'lim muassasalariga emas, balki davlat organlari va fuqarolik jamiyati institutlarining o'zaro hamkorligiga bog'liq ekani ilmiy asoslab berildi.

Yettinchidan, zamonaviy global tendensiyalar (raqamlashtirish, globalizatsiya, axborotlashgan jamiyat) sharoitida huquqiy ta'limning yangi funksional yo'nalishlari aniqlanib, uning "raqamli huquqiy savodxonlik"ni shakllantirishdagi roli ilmiy jihatdan asoslandi.

Adabiyotlarning tahlili. Yangi O'zbekistonda huquqiy ta'limni isloh qilish muammosi ijtimoiy-falsafiy, huquqiy va pedagogik adabiyotlarda turlicha yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. Mavzuni o'rganish jarayonida xorijiy va mahalliy olimlarning ilmiy qarashlari tahlil qilindi. Huquq falsafasi klassiklaridan biri S.S. Alekseev huquqni ijtimoiy tartibga solish tizimi sifatida talqin qilib, huquqiy ongning huquq normalarining real hayotda amal qilishidagi hal qiluvchi rolini asoslab beradi [3]. Uning yondashuvida huquqiy ta'lim huquqiy ongni shakllantiruvchi asosiy mexanizm sifatida ko'riladi.

V.S. Nersesyants huquqni erkinlik va adolatning ijtimoiy ifodasi sifatida izohlaydi hamda huquqiy ta'limni fuqarolik jamiyatining shakllanishidagi zaruriy shartlardan biri deb hisoblaydi. Uning fikricha, huquqiy ta'lim shaxsni "erkin va mas'uliyatli fuqaro" sifatida shakllantirishga xizmat qiladi. A.B. Vengerov davlat va huquq nazariyasi doirasida huquqiy ta'limni davlat barqarorligini ta'minlovchi institutsional omil sifatida tahlil qiladi [5]. U huquqiy ta'limni huquqiy tizimning samarali ishlashini ta'minlovchi ijtimoiy mexanizm deb baholaydi. Pedagogika sohasida V.A. Slastenin huquqiy tarbiyani shaxsning ijtimoiylashuvi jarayonining muhim tarkibiy qismi sifatida ko'rsatadi va huquqiy madaniyatni shakllantirishda ta'limning rolini alohida ta'kidlaydi.

O'zbekiston olimlari orasida A.X. Saidov inson huquqlari va huquqiy madaniyatni demokratik jamiyatning asosiy mezon sifatida talqin qilib, huquqiy ta'limni fuqarolik jamiyatini rivojlantirishning muhim vositasi sifatida asoslab beradi [9]. Shuningdek, M.X. Rustamboyev huquqiy davlat konsepsiyasini rivojlantirar ekan, huquqiy ta'limning qonun ustuvorligini ta'minlashdagi o'rniga alohida e'tibor qaratadi [6].

Zamonaviy tadqiqotlarda esa huquqiy ta'limning kompetensiyaviy yondashuv, raqamli transformatsiya va globallashtirish sharoitidagi o'zgarishlari ko'proq yoritilmoqda. Biroq mavjud adabiyotlarda huquqiy ta'limni aynan Yangi O'zbekiston taraqqiyot modeli va ijtimoiy-falsafiy transformatsiyalar bilan kompleks bog'lash yetarli darajada o'rganilmagan. Shu jihat ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqotda Yangi O'zbekistonda huquqiy ta'limni isloh qilishning konseptual asoslarini yoritish uchun huquq falsafasi, ijtimoiy falsafa va pedagogik nazariyalar integratsiyasiga tayanuvchi kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Dialektik metod huquqiy ta'lim rivojlanishining ichki ziddiyatlari, o'zgarish dinamikasi hamda ijtimoiy-siyosiy taraqqiyot bilan bog'liqligini ochib berishga xizmat qildi. Tizimli yondashuv orqali huquqiy ta'lim ta'lim tizimi, davlat siyosati va fuqarolik jamiyati institutlari bilan o'zaro aloqador yaxlit ijtimoiy tizim sifatida o'rganildi. Qiyosiy-huquqiy metod asosida O'zbekiston, AQSh, Germaniya va Janubiy Koreyadagi huquqiy ta'lim tajribalari solishtirilib, sohani modernizatsiya qilishga xizmat qiluvchi ilg'or modellar va innovatsion yondashuvlar aniqlandi.

Aksiologik metod huquqiy ta'limning adolat, tenglik, inson huquqlari va qonun ustuvorligi kabi demokratik qadriyatlarni shakllantirishdagi o'rnini tahlil qilish imkonini berdi. Institutsional yondashuv asosida davlat organlari, ta'lim muassasalari va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi hamkorlik hamda huquqiy ta'lim samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar o'rganildi. Tarixiy metod vositasida O'zbekistonda huquqiy ta'lim rivojlanishining bosqichlari va hozirgi islohotlarning tarixiy ildizlari yoritildi. Kontent-tahlil metodi orqali Konstitutsiya, Prezident

farmonlari va ta'limga oid qonunlar mazmuni o'rganilib, huquqiy ta'limni rivojlantirishga doir davlat siyosatining asosiy yo'nalishlari belgilandi.

Xulosa. Yangi O'zbekistonda huquqiy ta'limni isloh qilish jarayoni nafaqat ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, balki jamiyatning ijtimoiy-falsafiy rivojlanish tendensiyalarini belgilovchi strategik yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Amalga oshirilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, huquqiy ta'lim jamiyatda huquqiy ongni shakllantirish, huquqiy madaniyatni yuksaltirish va fuqarolik jamiyatini mustahkamlashning asosiy institutsional mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

Birinchidan, tadqiqot natijalari huquqiy ta'limning ijtimoiy-falsafiy mohiyati uning faqat bilim berish tizimi emas, balki shaxsning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi va ijtimoiy xulq-atvorini shakllantiruvchi murakkab ijtimoiy institut ekanligini tasdiqlaydi. Bu jihat huquqiy ta'limni "ta'lim jarayoni"dan "ijtimoiy ongni shakllantiruvchi mexanizm" darajasiga ko'taradi.

Ikkinchidan, huquqiy ta'limning "huquqiy ong – huquqiy madaniyat – fuqarolik mas'uliyati" zanjiri asosidagi rivojlanishi jamiyatda qonun ustuvorligini ta'minlashning asosiy sharti ekanligi aniqlandi. Bu zanjirning uzviyligi buzilganda ijtimoiy huquqiy ong darajasi pasayishi va fuqarolik faolligi susayishi kuzatiladi.

Uchinchidan, Yangi O'zbekiston sharoitida amalga oshirilayotgan islohotlar huquqiy ta'limni kompetensiyaviy, innovatsion va raqamli yondashuvlar asosida rivojlantirish zarurligini ko'rsatmoqda. Bu esa huquqiy ta'limning an'anaviy bilim berish modelidan amaliy ko'nikmalar va raqamli savodxonlikni shakllantirish modeliga o'tishini talab etadi.

To'rtinchidan, tadqiqot natijalari huquqiy ta'limning aksiologik funksiyasi -ya'ni shaxsda adolat, tenglik, inson huquqlariga hurmat, qonun ustuvorligi kabi demokratik qadriyatlarni shakllantirishdagi o'rnini alohida ajratib ko'rsatadi. Bu jihat huquqiy ta'limni faqat professional tayyorgarlik emas, balki ma'naviy-axloqiy tarbiya tizimi sifatida ham ko'rsatadi.

Beshinchidan, huquqiy ta'lim tizimining samaradorligi davlat, ta'lim muassasalari va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi o'zaro hamkorlik darajasiga bevosita bog'liqligi ilmiy jihatdan asoslandi. Ushbu hamkorlik mexanizmi huquqiy savodxonlikni oshirish va jamiyatda huquqiy madaniyatni shakllantirishda muhim o'rin tutadi.

Oltinchidan, raqamli transformatsiya sharoitida huquqiy ta'limning yangi funksiyalari paydo bo'layotgani aniqlandi. Jumladan, elektron ta'lim platformalari, onlayn huquqiy maslahat tizimlari va raqamli resurslar huquqiy ta'limning ochiqligi va samaradorligini oshirmoqda.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, Yangi O'zbekistonda huquqiy ta'limni isloh qilish jarayoni ijtimoiy-falsafiy jihatdan chuqur transformatsiyani talab etadi. Bu transformatsiya huquqiy ta'limni zamonaviy demokratik jamiyatning barqaror rivojlanishini ta'minlovchi strategik institutga aylantirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi. – Toshkent, 2023.
2. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – O'RQ–637-son, 23.09.2020.
3. Alekseev S.S. Teoriya prava. – Moskva: BEK, 1995.
4. Nersesyants V.S. Filosofiya prava. – Moskva: Norma, 2002.
5. Vengerov A.B. Teoriya gosudarstva i prava. – Moskva: Yurist, 2000.
6. Saidov A.X. Inson huquqlari va huquqiy madaniyat. – Toshkent: Adolat, 2018.

MILLIY HUNARMANDCHILIK ORQALI YOSHLARNING IJTIMOIIY FAOLLIGINI RIVOJLANTIRISHNING DIALEKTIK ASOSLARI

Mahmudjonov Javoxir Abduvoxidjon o'g'li,
Farg'ona davlat universiteti
mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada milliy hunarmandchilik orqali yoshlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishning dialektik asoslari ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Yoshlar ijtimoiy faolligi jamiyat taraqqiyotining muhim omili sifatida baholanadi. Milliy hunarmandchilik yoshlarning ijtimoiy ongini, mas'uliyatini va tashabbuskorligini shakllantiruvchi ijtimoiy institut sifatida talqin etiladi.

Kalit so'zlar: Milliy hunarmandchilik, yoshlar, ijtimoiy faollik, dialektika, an'ana, innovatsiya, ijtimoiy ong, ijtimoiy institut, tarbiya.

Аннотация. В данной статье с социально-философской точки зрения анализируются диалектические основы развития социальной активности молодежи через национальное ремесленничество. Социальная активность молодежи оценивается как важный фактор развития общества. Национальное ремесленничество интерпретируется как социальный институт, формирующий социальное сознание, ответственность и инициативность молодежи.

Ключевые слова: Национальное ремесленничество, молодежь, социальная активность, диалектика, традиция, инновация, социальное сознание, социальный институт, воспитание.

Annotation. In this article, the dialectical foundations of developing youth social activity through national handicrafts are analyzed from a socio-philosophical perspective. Youth social activity is regarded as an important factor in the development of society. National handicrafts are interpreted as a social institution that shapes young people's social consciousness, responsibility, and initiative.

Keywords: National handicrafts, youth, social activity, dialectics, tradition, innovation, social consciousness, social institution, education.

Kirish. Bugungi globallashuv sharoitida yoshlarning ijtimoiy faolligi jamiyat barqaror rivojlanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi. Yoshlar jamiyatning eng faol ijtimoiy guruhi bo'lib, ularning tashabbuskorligi va ijtimoiy jarayonlardagi ishtiroki jamiyat taraqqiyotiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois yoshlar ijtimoiy faolligini rivojlantirish masalasi zamonaviy ijtimoiy-falsafiy tadqiqotlarda alohida dolzarblik kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasida bu yo'nalish davlat siyosatining ustuvor vazifalaridan biri bo'lib, Shavkat Mirziyoyev tomonidan qabul qilingan "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF–60-son Farmonda yoshlarning ijtimoiy faolligini, bandligini va kasbiy salohiyatini oshirish muhim vazifa sifatida belgilangan.

Milliy hunarmandchilik xalqning tarixiy xotirasi va madaniy merosini mujassam etgan muhim ijtimoiy institut bo'lib, yoshlarning ijtimoiy ongini, mehnat madaniyatini va fuqarolik mas'uliyatini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Hunarmandchilik faoliyatiga yoshlarni jalb etish ularning ijtimoiylashuvi va jamoaviylik ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Mazkur maqolada yoshlar ijtimoiy faolligi va milliy hunarmandchilik o'rtasidagi munosabatlar dialektik yondashuv asosida tahlil qilinadi. An'ana va innovatsiya o'rtasidagi dialektik uyg'unlik yoshlar faolligini rivojlantirish omili sifatida asoslanadi.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Mazkur tadqiqot yoshlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishda milliy hunarmandchilikning o'rnini aniqlashga qaratilgan bo'lib, ijtimoiy-falsafiy metodologiya asosida olib borildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida dialektik yondashuv tanlandi.

Tadqiqotda tarixiylik va mantiqiylik birligi prinsipi qo'llanilib, milliy hunarmandchilikning shakllanishi va rivojlanish bosqichlari yoshlar ijtimoiy faolligi bilan uzviy bog'liqlikda tahlil qilindi. Qiyosiy tahlil usuli yordamida mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlarda yoshlar ijtimoiy faolligi hamda madaniy meros masalalariga berilgan yondashuvlar solishtirildi.

Mavzuni tahlil qilishda xorijiy ilmiy adabiyotlarda yoshlar ijtimoiy faolligi masalasi asosan ijtimoiy falsafa, sotsiologiya va madaniyatshunoslik doirasida tadqiq etilgan. G. Gegel va K. Marks ijtimoiy faollikni jamiyat taraqqiyotining dialektik harakatlantiruvchi kuchi sifatida talqin qilgan. M. Veber ijtimoiy harakatlar nazariyasida shaxs faolligining madaniy qadriyatlar bilan bog'liqligini asoslagan. P. Burdye madaniy kapital konsepsiyasi orqali an'anaviy faoliyat turlarining ijtimoiy mavqega ta'sirini ochib bergan. Zamonaviy olimlardan R. Inglsart yoshlar faolligini qadriyatlar transformatsiyasi bilan bog'lab o'rgangan. Biroq xorijiy tadqiqotlarda milliy hunarmandchilik ko'proq madaniy meros sifatida yoritilib, uning yoshlar ijtimoiy faolligi bilan dialektik aloqasi yetarlicha ochildirilmagan.

Mahalliy olimlar tomonidan yoshlar ijtimoiy faolligi masalasi ijtimoiy ong, ma'naviy qadriyatlar va tarbiya bilan uzviy aloqada tadqiq etilgan. Jumladan, Q.Nazarov [1] va A.Shermuhamedov [2] asarlarida yoshlar jamiyat taraqqiyotining faol subyekti sifatida talqin etilgan. Milliy hunarmandchilik masalasi esa R.Rajabov [3] va M.Qodirov [4] tomonidan asosan madaniy meros va milliy o'zlik nuqtayi nazaridan o'rganilgan.

Natija va muhokama. Tadqiqot natijalari milliy hunarmandchilikning yoshlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishda muhim ijtimoiy-falsafiy omil ekanligini ko'rsatadi. Hunarmandchilik faoliyatiga jalb etilgan yoshlar orasida tashabbuskorlik, mas'uliyat, ijodkorlik va jamoaviylik kabi sifatlar sezilarli darajada shakllanadi. Bu jarayon ularning ijtimoiy ongini kengaytirib, jamiyat hayotidagi faol ishtirokini kuchaytiradi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, milliy hunarmandchilik yoshlar uchun ham iqtisodiy, ham ijtimoiy-madaniy funksiyani bajaradi. U nafaqat kasbiy faoliyat sohasi, balki ijtimoiylashuv va madaniy identifikatsiya maydoni sifatida ham namoyon bo'ladi. Ushbu ikki funktsiyaning uyg'unligi yoshlar ijtimoiy faolligining oshishiga xizmat qiladi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, ustoz-shogird an'anasi yoshlarning ijtimoiy faolligini shakllantirishda muhim mexanizm hisoblanadi. Bu tizim orqali bilim va qadriyatlar uzluksiz uzatiladi hamda yoshlarning ijtimoiy mas'uliyati mustahkamlanadi. Natijada yoshlar jamiyatdagi o'z o'rnini anglab boradi.

Shuningdek, milliy hunarmandchilik va yoshlar ijtimoiy faolligi o'rtasidagi munosabat dialektik xarakterga ega bo'lib, an'ana va innovatsiya o'zaro to'ldiruvchi jarayon sifatida namoyon bo'ladi. Yoshlar an'anaviy hunarmandchilikni zamonaviy texnologiyalar bilan uyg'unlashtirish orqali uni rivojlantiradi, bu esa ijtimoiy faollikni yanada kuchaytiradi.

Milliy hunarmandchilik yoshlarning iqtisodiy mustaqilligi va ijtimoiy tashabbuskorligini rivojlantirish uchun ham amaliy imkoniyat yaratadi. Hunar egallagan yosh o'z mehnati natijasini bevosita ko'radi, mahsulot yaratish, uni bozorga olib chiqish va iste'molchi bilan munosabat o'rnatish jarayonida mas'uliyat hamda tadbirkorlik ko'nikmalarini o'zlashtiradi. Shaxsiy mehnat manfaatlari mahalliy iqtisodiy taraqqiyot ehtiyojlari bilan uyg'unlashib, yoshlarning jamiyat hayotiga daxldorlik hissini kuchaytiradi.

Hunarmandchilik ustaxonalari, ko'rgazmalar, yarmarkalar va ijodiy birlashmalar yoshlarning jamoaviy faoliyatini rivojlantiruvchi ijtimoiy makon vazifasini bajaradi. Bunday muhitda hamkorlik, o'zaro ishonch, tajriba almashish va umumiy maqsad yo'lida faoliyat yuritish ko'nikmalari shakllanadi. Individual mahoratning jamoa manfaatiga xizmat qilishi hunarmandchilikning dialektik mohiyatini ifodalab, shaxsiy rivojlanish bilan ijtimoiy taraqqiyot o'rtasidagi aloqani mustahkamlaydi.

Raqamli texnologiyalarning hunarmandchilikka kirib kelishi yoshlar faolligining yangi shakllarini yuzaga chiqarmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar, elektron savdo platformalari, raqamli dizayn va reklama imkoniyatlari hunarmandchilik mahsulotlarini keng auditoriyaga taqdim etish, milliy brendlarni yaratish hamda xalqaro bozorlarga chiqish imkonini beradi. Bu jarayonda an'anaviy

usullar zamonaviy texnologiyalar bilan boyib, milliy hunarmandchilikning mazmuni saqlangan holda uning ijtimoiy va iqtisodiy imkoniyatlari kengayadi.

Milliy hunarmandchilik yoshlarning hududiy rivojlanish jarayonlaridagi ishtirokini ham kengaytiradi. Mahalliy xomashyo, an'anaviy usullar va hududga xos hunar turlaridan foydalanish yoshlarni o'z yashash muhiti bilan yaqinlashtirib, ularda hudud taraqqiyotiga mas'uliyat hissini shakllantiradi. Yosh hunarmandlarning faoliyati yangi ish o'rinlari yaratish, oilaviy tadbirkorlikni rivojlantirish va mahalliy mahsulotlarning nufuzini oshirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan hunarmandchilik yoshlarning shaxsiy faolligini jamiyatning iqtisodiy va madaniy ehtiyojlari bilan bog'laydigan amaliy vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Globallashuv sharoitida milliy hunarmandchilik yoshlarni milliy o'zlikni anglash va madaniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalaydi. Shu sababli, uni ta'lim tizimi va yoshlar siyosatiga integratsiya qilish dolzarb vazifa hisoblanadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari milliy hunarmandchilikni yoshlar siyosati, ta'lim tizimi va madaniy dasturlar bilan integratsiya qilish zarurligini ko'rsatadi. Bu esa yoshlarning ijtimoiy faolligini oshirishda tizimli va barqaror mexanizm bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari milliy hunarmandchilik yoshlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirishda muhim ijtimoiy-falsafiy omil ekanligini tasdiqladi. Hunarmandchilik faoliyati yoshlarning tashabbuskorligi, mas'uliyati, ijodkorligi va jamoaviylik kabi ijtimoiy sifatlarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, u yoshlarning ijtimoiy ongini kengaytirib, jamiyatdagi faol ishtirokini kuchaytiradi.

Milliy hunarmandchilik bir vaqtning o'zida ham iqtisodiy, ham madaniy-ijtimoiy funksiyani bajaradi. Aynan shu ko'p funktsionallik uning yoshlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishdagi ahamiyatini yanada oshiradi. Ustoz-shogird an'anasi esa bilim, tajriba va qadriyatlarning uzluksiz uzatilishini ta'minlovchi asosiy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot davomida milliy hunarmandchilik va yoshlar ijtimoiy faolligi o'rtasidagi munosabat dialektik xarakterga ega ekani asoslab berildi. An'ana va innovatsiya o'zaro qarama-qarshi emas, balki bir-birini to'ldiruvchi va rivojlantiruvchi omillar sifatida amal qiladi. Yoshlar esa ushbu jarayonda an'anaviy hunarmandchilikni zamonaviy yondashuvlar bilan boyituvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi.

Shuningdek, globallashuv sharoitida milliy hunarmandchilik yoshlarni milliy o'zlikni anglash, madaniy merosga hurmat va ijtimoiy mas'uliyat ruhida tarbiyalashda muhim vosita ekanligi aniqlandi. Shu sababli, uni ta'lim tizimi va yoshlar siyosatiga integratsiya qilish zaruriy ilmiy-amaliy vazifa hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Назаров Қ. Ижтимоий фалсафа асослари. — Тошкент: ЎзМУ нашриёти, 2010. — 312 б.
2. Шермухамедов А. Жамият ва шахс диалектикаси. — Тошкент: Фалсафа институти нашриёти, 2015. — 256 б.
3. Ражабов Р. Миллий ҳунармандчилик ва маданий мерос. — Тошкент: Маънавият, 2018. — 198 б.
4. Қодиров М. Ўзбекистонда анъанавий ҳунармандчилик тарихи. — Тошкент: Фан, 2016. — 224 б.

MA'RIFATLI JAMIYATNING MA'NAVIY MAKON VA ZAMONDA
RIVOJLANISH TENDENSIYALARI

Achilova Nilufar Norbutayevna,
Samarqand davlat pedagogika instituti
Milliy g'oya va falsafa kafedrası assistenti
<https://orcid.org/0009-0006-5017-7965>

Annotatsiya. Maqolada ma'rifatli jamiyatning mazmun-mohiyati, uning ma'naviy makon va zamondagi rivojlanish tendensiyalari ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilingan. Ma'rifat, bilim, ta'lim, axloqiy qadriyatlar va ijtimoiy faollikning jamiyat taraqqiyotidagi o'rni yoritilgan. Ma'rifatli jamiyatni rivojlantirishning ustuvor yo'nalishlari hamda amaliy ahamiyati asoslangan.

Kalit so'zlar: ma'rifatli jamiyat, ma'naviy makon, ijtimoiy taraqqiyot, ma'rifat, ta'lim, ma'naviy qadriyatlar, ijtimoiy faollik, Uchinchi Renessans.

Аннотация. В статье с социально-философской точки зрения анализируются сущность просвещённого общества и тенденции его развития в духовном пространстве и времени. Раскрывается роль просвещения, знаний, образования, нравственных ценностей и социальной активности в развитии общества. Обоснованы приоритетные направления развития просвещённого общества и их практическое значение.

Ключевые слова: просвещённое общество, духовное пространство, общественное развитие, просвещение, образование, духовно-нравственные ценности, социальная активность, Третий Ренессанс.

Abstract. The article provides a socio-philosophical analysis of the essence of an enlightened society and the trends of its development in spiritual space and time. It examines the role of enlightenment, knowledge, education, moral values, and social activity in social development. The priority areas for developing an enlightened society and their practical significance are substantiated.

Keywords: enlightened society, spiritual space, social development, enlightenment, education, spiritual and moral values, social activity, Third Renaissance.

Kirish. Har qanday shaxs, elat, millat va xalqlarning ma'naviy makondagi o'rni va zamonda rivojlanib borishi, ularning ilmiy bilimlar, ma'naviy obyektiv va subyektiv omillarning uyg'unligi zaminiga qurilajak ma'rifatli jamiyatining yetuklik darajasiga bog'liqdir. Ma'rifatli jamiyat — bu faqat egallangan bilimlar darajasi bilan emas, balki mazkur bilimlar asosida kishilar o'z hayot mazmunini, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, g'oyaviy-mafkuraviy munosabatlarini, axloqiy-estetik qadriyatlar norma va prinsiplariga muvofiq tarzda tashkillashtirish asosida hayot kechiradigan barkamol jamiyatdir. Bunday jamiyatda umrguzaronlik qilish insoniyatning azaliy orzusidir. Shu sababli bugungi kunda ma'rifat, ma'rifatchilik va ma'rifatparvarlikning ahamiyati ortib, jamiyatning barqaror rivojlanishi ta'minlaydigan, turli xil ijtimoiy ziddiyatlarni jilovlay oladigan ezgulik omili sifatida yanada dolzarb masalaga aylanib bormoqda.

Adabiyotlarning tahlili. Ma'rifatli jamiyatning obyektiv reallik sifatida tarixiy makonda paydo bo'lishi va zamonda rivojlanib borishi masalalari azaldan olimu-fuzalolarni qiziqtirib kelgan. Shu sababli ko'pgina mumtoz mutafakkirlar bu to'g'risida ko'plab asarlar yozishgan. Masalan, "Avesto"da ma'rifatli jamiyat qurishning g'oyaviy-ma'rifiy asosi haqida: "Ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amalni olqishlayman, Fikr, so'z va amal olamidan ezgu fikr, ezgu so'z va ezgu amalni tanlayman" [4], -degan nihoyatda chuqur mantiqiy ma'noga ega bo'lgan, ayni vaqtda yangilanayotgan O'zbekistonda ma'rifatli jamiyatni shakllantirishga konseptual asos bo'ladigan g'oya sifatida qaralishi bejiz emas, albatta.

Bundan 1160 yillar oldin yashab o'tgan buyuk bobokalonimiz Abu Nasr Forobiy "Fozil odamlar shahri" nomli asarida tom ma'noda ma'rifatli jamiyat (fozil odamlar – A.N.N.) haqida:

“Insonlar o‘z ehtiyojlarini qondirish va kamol topish uchun jamoaga va jamiyatga birlashuvlari zarur bo‘ladi. Bu jamoada har bir shaxs o‘z tabiatiga, iste‘dodi va qobiliyatiga yarasha kasb-hunarlarni o‘rganib, har kun o‘z san‘atida (hunarida) kamolotga yetishga harakat qiladi. ...Noz-ne‘matlar tabiati shundayki, ular erkin istak-iroda va erkin tanlov bilan hosil qilinadi. Yomonliklar ham erkin istak va erkin tanlov bilan sodir qilinadi. Istak, niyatlar yaxshi bo‘lsa shahar aholisi ma‘naviy kamol topib, baxt-saodatga yetisha oladi.

Haqiqiy baxt-saodatga yetishuv yo‘lida bir-birlariga yordam berib yaxshi, go‘zal ish amallar qiluvchi odamlar yashaydigan shahar fozila shahar, ya‘ni fozil odamlar shaharidir. Barcha shaharlarda baxt-saodatga yetishuv yo‘lida go‘zal, xayrli ishlarga bir-biriga yordam beruvchi xalqlar fazila, ya‘ni fazilatli xalqlardir. Inson barcha a‘zolari solim, butun, mukammal ishlab turganida sog‘lom bo‘lganiday, barcha aholisi go‘zal yaxshi xulqli, yaxshi ishlar va bir-biriga yordam beruvchi shahar ham fozil odamlar shahridir” [5], - deb yozgan edi. Buyuk mutafakkirlarning qoldirgan falsafiy merosidan metodologik manba sifatida foydalanish zarurati to‘g‘risida davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev: “Shu munosabat bilan, odamlar, birinchi navbatda, yoshlarning tafakkurini ma‘rifat asosida shakllantirish va tarbiyalash muhim vazifadir va bunda mamlakatimiz asrlar davomida jahon sivilizatsiyasining ajralmas qismi, umuminsoniy madaniyat markazlaridan biri bo‘lib kelganini aks ettiradigan ilmiy-tarixiy va ijtimoiy-falsafiy konsepsiyani samarali amalga oshirish lozim” [3], -deb yozgan edi.

Demak, bundan bir necha ming yillar ilgari ajdodlarimiz tomonidan aytilgan ma‘rifatli jamiyatni barpo etish g‘oyasi ilk bor Sharq mutafakkirlari asarlarida ilgari surilganligini, yangi davrga kelib G‘arb falsafasi, ijtimoiy-falsafiy nazariya va davlat siyosati darajasiga ko‘tarilganligini ko‘rish mumkin.

Ma‘rifatli jamiyatni bunyod etish g‘oyasi XXI asrning birinchi choragiga kelib D.Bell ning “Postindustrial jamiyatning paydo bo‘lishi” nomli kitobida yozilishicha “bilimga asoslangan jamiyat (knowledge-based society) modeli” tarzida insoniyat taraqqiyotining ustuvor yo‘nalishini belgilovchi omillardan biri sifatida qaralmoqda. Piter Druker “Har kuni Druker bilan” nomli asarida, ma‘rifatli jamiyatning maqsadini belgilashda quyidagi: “Jamiyat maqsad va ideallari jamiyatni tashkil qiluvchi odamlarning maqsad va ideallariga mos kelgan taqdirdagina mohiyat kasb etadi. Har bir tashkil etilgan jamiyat inson tabiati konsepsiyai asosiga, uning vazifalariga, jamiyatdagi o‘rni asosiga qurilgan. Erix From “Ozodlikdan qochish” nomli kitobida: “Insonning ozodlik va baxtga bo‘lgan ajralmas huquqi unga botinam xos bo‘lgan xususiyatlarga: tarixiy evolyutsiya jarayonida unda vujudga keladigan hayotga, rivojlanishga va o‘z qobiliyatlarini ro‘yobga chiqarishga bo‘lgan intilishlariga asoslangandir”, - degan qoidalarga amal qilishini uqtirgan.

“Ma‘rifatli jamiyat” nima degan tushunchani izohlash borasida olimlar ko‘pincha “ma‘rifat”, “ma‘rifatchilik”, “ma‘rifatparvarlik”, “ma‘rifatli inson” degan tushunchalarga ta‘rif berish bilan chegaralanib qolganlar. Shunday bo‘lsada A.Giddensning “Sotsiologiya” nomli kitobida umumiy ma‘noda: “Ma‘rifatli jamiyat - bu a‘zolarining bilim darajasi yuqori, tanqidiy fikrlay oladigan, ijtimoiy mas‘uliyatli va ma‘naviy barkamol bo‘lgan ijtimoiy tizimdir” - degan ta‘rif berilgan bo‘lsa, nemis faylasufi Yu.Xabermas “Kommunikativ harakat nazariyasi” nomli asarida: “Ma‘rifatli jamiyat-bu ratsional muloqot va ijtimoiy kelishuvga asoslangan jamiyat bo‘lib, uning taraqqiyoti bilimning ommalashuvi va erkin fikr muhiti bilan uzviy bog‘liq” - degan fikrni bayon qiladi. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin, albatta. Biroq, ularni qanday metodologiyalardan foydalangan holda ratsional mag‘zini bilish jiddiy masaladir.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda dialektik, tizimli, kontent-tahlil, statistik va empirik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Muhokama va natijalar. Ma‘rifatli jamiyat, qanday jamiyat, degan savolga ilmiy jihatdan javob topish uchun eng avvalo “ma‘rifat” tushunchasining mazmunini bilish lozim bo‘ladi. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da qayd etilishicha: “Ma‘rifat [arabcha – bilim, fan; ma‘lumot; tanishish] – bu ta‘lim-tarbiya, iqtisodiy, siyosiy, diniy, falsafiy g‘oyalar asosida kishilarning ong-bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan faoliyat”. “Ma‘naviyat: asosiy tushunchalar izohli

lug'ati"da esa: "Ma'rifat (arabcha – bilish, bilim, ma'lumot, tanish, tanishish) – tabiat, jamiyat va inson mohiyati haqidagi bilimlar, ma'lumotlar, ta'lim-tarbiya va maorif tizimi majmuini ifodalovchi tushunchadir". "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi"da: "Ma'rifat – kishilarning ongini, bilimini, madaniyatini oshirishga qaratilgan ta'lim-tarbiya" – degan ta'riflar berilgan. Yuqorida keltirilgan ta'riflarga asoslangan, ularning ratsional mag'zidan kelib chiqqan holda "ma'rifat" tushunchasiga quyidagicha falsafiy ta'rif berish mumkin.

Ma'rifat – bu obyektiv olamdagi obyekt va subyektlarning real mavjudligi, rivojlanish qonuniyatlarini, o'zaro aloqasi haqidagi ma'lumotlarni bilib olgan bilimdon kishilar tomonidan o'zgalarning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-madaniy bilimlarini oshirishga qaratilgan ijodiy faoliyatidir.

Demak, ma'rifatning faoliyat sifatidagi mazmun-mohiyati:

birinchidan, ma'rifatning manbaini olamda mavjud real narsalar, ularning rivojlanish qonuniyatlari, o'zaro bevosita yoki bilvosita aloqalari haqidagi ilmiy-amaliy ma'lumotlar tashkil qilishi;

ikkinchidan, ma'rifat ishlari bilan har qanday kishilar emas, balki chuqur bilim va iniq ma'lumotlar bilan tanish bo'lgan bilimdon kishilar tomonidan olib borilishi;

uchinchidan, aholining ijtimoiy-iqtisodiy bilimlarini (masalan, bozor iqtisodiyoti sharoitida tadbirkorlarning raqobotbardoshligini ta'minlashga oid bilimlarni targ'ib qilish va h.k.) oshirish;

to'rtinchidan, kishilarning siyosiy-huquqiy bilimlarini (masalan, siyosiy partiyalarning davlatni boshqaruv ishlarida qatnashishi, odamlarning mulkdor bo'lishi, saylovlarda to'g'ridan to'g'ri yashirin ovoz berishi, xususiy shifoxonalarni ochish borasidagi huquq va majburiyatlari haqidagi bilimlarni va h.k.);

beshinchidan, jamiyatda ma'naviy-axloqiy muhitni yaxshilash borasidagi bilimlarini (masalan, to'ylarni ixcham tarzda o'tkazish, oilada bolalar tarbiyasi, kiyinish madaniyati, fuqarolar bilan so'zlashuv odobini shakllantirishga oid bilim va ko'nikmalarini va h.k.) oshirishga qaratilgan bir qator faoliyat turlari bilan shug'ullanishlarida ifodalanadi.

Jamiyat — tarixiy taraqqiyot jarayonida kishilarning umumiy ehtiyoj, maqsad va faoliyati asosida shakllangan, ijtimoiy munosabatlar, institutlar hamda moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish birligini ifodalovchi murakkab sotsial tizimdir. Tor ma'noda u muayyan tarixiy bosqich yoki maqsad asosida birlashgan ijtimoiy birlikni, keng ma'noda esa insonlarning umumiy hayotiy faoliyati va munosabatlari majmuini anglatadi. Jamiyatning yaxlitligi o'zaro hamkorlik, mehnat taqsimoti, ijtimoiy normalar, boshqaruv mexanizmlari va madaniy qadriyatlar orqali ta'minlanadi.

Jamiyatning murakkabligi uning iqtisodiy, siyosiy, huquqiy, ma'naviy va madaniy sohalari o'rtasidagi uzviy aloqalarda namoyon bo'ladi. Har bir soha o'z vazifasi va faoliyat mexanizmlariga ega bo'lib, ularning rivojlanishi jamiyatning umumiy taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy munosabatlar kishilarning moddiy ehtiyojlarini ta'minlasa, siyosiy va huquqiy institutlar ijtimoiy tartib, boshqaruv hamda manfaatlar muvozanatini qaror toptiradi. Ma'naviy-madaniy hayot esa insonlarning dunyoqarashi, axloqiy mezonlari, ilmiy tafakkuri va ijtimoiy mas'uliyatini shakllantiradi. Shu ma'noda, jamiyatning barqarorligi uning tarkibiy sohalari o'rtasidagi muvofiqlik va hamkorlik darajasiga bog'liqdir.

Tarixiy taraqqiyot davomida jamiyatning tuzilishi, boshqaruv shakllari, qadriyatlari va ehtiyojlari muntazam ravishda o'zgarib boradi. Ilm-fan, ta'lim va axborot texnologiyalarining rivojlanishi ijtimoiy munosabatlarning mazmuniga yangi xususiyatlar olib kiradi. Bilimning keng tarqalishi kishilarning voqelikni anglash, mustaqil fikrlash va jamiyat hayotida faol ishtirok etish imkoniyatlarini oshiradi. Ma'rifat darajasi yuksalgan sari insonning o'z huquq va majburiyatlarini anglashi, umumiy manfaatlarga mas'uliyat bilan munosabatda bo'lishi ham kuchayadi. Jamiyatning moddiy taraqqiyoti ma'naviy rivojlanish bilan uyg'unlashgan sharoitda ijtimoiy barqarorlik va inson kamoloti uchun mustahkam zamin yaratiladi.

Ma'naviy makon jamiyat a'zolarining bilimlari, dunyoqarashi, axloqiy mezonlari, e'tiqodi va madaniy tajribasi shakllanadigan ijtimoiy muhitdir. Uning mazmuni ta'lim, fan, oila, mahalla,

ommaviy axborot vositalari, san'at va jamoat institutlari faoliyati orqali boyib boradi. Ma'naviy makonda tarqaladigan g'oyalar va qadriyatlar insonlarning voqelikka munosabati, hayotiy maqsadlari hamda ijtimoiy xulq-atvoriga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Axborot oqimlarining tezlashuvi bu makonning chegaralarini kengaytirib, milliy va umuminsoniy qadriyatlar o'rtasidagi aloqalarni kuchaytirmoqda. Bunday sharoitda ma'rifat insonning axborotni saralashi, uning mazmunini anglab yetishi va mustaqil xulosa chiqarishini ta'minlaydigan muhim ma'naviy kuch sifatida namoyon bo'ladi. Ma'rifatli jamiyatning rivojlanishi ma'naviy makonning ochiqligi, bilim almashinuvi, fikrlar xilma-xilligi va axloqiy mas'uliyatning yuksalishi bilan belgilanadi.

Zero, jamiyat mavjud ekan, uning o'ziga xos tarkibiy tuzilishlarga, harakat qilish mexanizmlariga ega bo'lgan sohalar ham mavjud bo'ladi. Buni biz jamiyat hayoti deb ataymiz. Shu nuqtayi nazardan qaraganda: "Jamiyat hayoti – bu ijtimoiy subyektlar (shaxs, ijtimoiy guruh, sinf, jamiyat)ning muayyan tarixiy sharoitda mavjud bo'lgan voqelikni o'zlashtirish va o'zgartirishga qaratilgan faoliyat tur va shakllaridan tashkil topgan real jarayonlar tizimidir". Bu jarayonning negizini "insonning aqliy va jismoniy mehnat faoliyatiga asoslangan moddiy va ma'naviy ishlab chiqarish tashkil etadi. Bunda moddiy ishlab chiqarish kishilarning moddiy (oziq ovqat, kiyim-kechak, uy-joy va boshqalar), ma'naviy ishlab chiqarish esa ularning ma'naviy (ilm-fan, adabiyot-san'at, kitob, gazeta, axborotlar olish, qadriyatlar va boshqalar) ehtiyojlarini qondiruvchi narsalarni yaratish jarayonlarini o'z ichiga oladi".

Jamiyatda mazkur ehtiyojlarni qondirish esa, birinchi navbatda jamiyatning asosiy harakatlantiruvchi kuchi bo'lgan insonning salomatligini saqlash, shu orqali jamiyatda mehnatga yaroqli bo'lgan inson kapitalini ko'paytirishga qaratilganligi bilan belgilanadi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev aytganidek: "xalqimiz salomatligini mustahkamlash, sog'lom turmush tarzini qaror toptirish biz uchun hayotiy muhim masaladir. Takror aytaman, tinchlik va sog'liqni ta'minlasak, qolgan hamma narsaga erishamiz" [1]. Demak, birinchidan, jamiyatning barcha bo'g'inlaridagi subyektlarning tabiat olamida yuz berayotgan narsa, hodisa, jarayonlarga nisbatan pozitiv yoki negativ shakldagi reaksiyalarining mahsuli; ikkinchidan, moddiy va ma'naviy hayot jarayonidagi ishlab chiqarish va iste'molning nisbatiylik darajasi; uchinchidan, sotsiumlarning o'ziga va o'zgalarga, bir butun jamiyatga nisbatan bo'lgan biologik, psixofiziologik, ijtimoiy-mehnat munosabatlarining tizimi sifatida ma'naviy-ma'rifiy hayoti vujudga keladi, shakllanadi va rivojlanadi.

Har ikkala tushunchaning integrallashib borish xususiyatlaridan kelib chiqqan holda **ma'rifatli jamiyat** – bu obyektiv olamdagi obyekt va subyektlarning rivojlanish qonuniyatlarini o'zlashtirib olgan, insonni oliy qadriyat deb biladigan, uning baxt-saodati yo'lida tinmay xizmat qiladigan oliy himmat bilimdon kishilar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-huquqiy, ma'naviy-madaniy munosabatlarining uyg'unlashgan bir butun tizimidir, desak xato qilmagan bo'lamiz.

Ushu falsafiy ta'rifni qisqacha sharhlaydigan bo'lsak, ma'rifatli jamiyatning ma'naviy makonda tutgan o'rni va zamonda rivojlanish tendensiyalari: birinchidan, globallashtayotgan dunyoda kechayotgan barcha jarayonlarning ijobiy va salbiy tomonlarini tezlikda anglab olish va shunga qarab barcha fuqarolarning manfaatlarini ko'zlab faoliyat yuritish; ikkinchidan, sog'lom axborot makonini yaratish va zamon o'lchovlari asosida kompyuterlashtirish, sun'iy intellektidan foydalanish, milliy manfaatlariga mos keladigan umumiy axborot muhitini yaratish; uchinchidan, ma'rifatli jamiyatni shakllantirishda ta'lim tizimi zamon o'lchovlari asosida takomillashtirib borish; to'rtinchidan, barqaror taraqqiyotga erishish uchun ta'limga investitsiya kiritishni jadallashtirish; beshinchidan, har bir shaxsning ijtimoiy faolligini, innovatsion fikrlash qobiliyatini kuchaytirish va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirish; oltinchidan, ma'naviy tarbiya, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'un rivojlantirish kabilarda yaqqol namoyon bo'lmoqda.

Xulosa va takliflar. 1. Ma'rifatli jamiyatda yashash – bu progressiv insoniyatning azaliy orzu-umidlaridan biri bo'lib kelgan. Shu sababli ular shunday jamiyatni barpo etish uchun bir

qator umumiy va milliy ahamiyatga ega bo'lgan ijtimoiy-falsafiy g'oya va nazariyalarni ishlab chiqqanlar.

2. Yangi O'zbekistonni barpo etish, uchinchi Renessans poydevorini qurishning o'zi bir tomondan o'zbek xalqining manfaatlariga mos keladigan ma'rifatli jamiyat qurish konsepsiyasini yaratishni va uni zamon talablariga mos ravishda takomillashtirib borishni; ikkinchi tomondan esa konsepsiyani bosqichma-bosqich amalga oshirishni taqozo etmoqda.

3. Yoshlarni qurilajak ma'rifatli jamiyatning faol subyektiga, ya'ni harakatlantiruvchi kuchiga aylantirish uchun oilada, ta'lim muassalarida, mehnat jamoalarida "Ma'rifat – baxt-saodatga eltuvchi kuch" shiori ostida ommaviy tadbirlar o'tkazish maqsadga muvofiq bo'lar edi.

Davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyev: "Biz Yangi O'zbekistonni yuksak madaniyat va ma'naviyatga ega bo'lgan, erkin va baxtli insonlar yashaydigan mamlakatga aylantirish uchun barcha kuch va imkoniyatlarni safarbar etamiz. Shu munosabat bilan "Yangi O'zbekiston – ma'rifatli jamiyat" konsepsiyasi va uni amalga oshirish milliy dasturi ishlab chiqiladi.

Bu, avvalo, ma'naviy-axloqiy qadriyatlarimizni davr talablariga mos ravishda boyitish va rivojlantirish, shu orqali jamiyatning madaniy va ma'rifiy yuksalishiga erishish imkonini beradi. O'z navbatida, bu jamiyat a'zolarining ongi va tafakkurini, hayot falsafasi va dunyoqarashini kengaytirishga xizmat qiladi. Ushbu yo'nalishdagi ishlarni tizimli tashkil etish, bu borada amalga oshirilayotgan chora-tadbirlarning samaradorligini kuchaytirish zarur. Bunda, aholi, ayniqsa, yoshlarning intellektual salohiyati va dunyoqarashini yuksaltirish, vatanparvarlik, xalqqa muhabbat va sadoqat tuyg'usi bilan yashaydigan barkamol avlodni tarbiyalash – bizning oliy maqsadimizdir" [2].

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. Niyati ulug' xalqning ishi ham ulug', hayoti yorug' va kelajagi farovon bo'ladi. 3-jild. – Toshkent: O'zbekiston NMIU, 2019. – B.10. (400 bet).
2. Mirziyoyev Sh.M. "Yangi O'zbekiston — ma'rifatli jamiyat" konsepsiyasi va uni amalga oshirish milliy dasturi ishlab chiqiladi// <https://www.uzlidep.uz/uz/menu/the-party-election-prog>.
3. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi. To'ldirilgan ikkinchi nari. – Toshkent: "O'zbekiston" nashriyoti, 2022. – B.289.
4. Avesto. Tarixiy-adabiy yodgorlik. Asqar Mahkam tarjimasi. – T.: «Sharq», 2001. – B.34.
5. Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2016. – B.238-239.

MANIPULYATIV TA'SIR KO'RSATISH VOSITALARI VA TEXNOLOGIYALARI

Abduqahhorov Lochinbek Tursunali o'g'li,
Namangan davlat universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
Orcid: 0000-0002-7212-7540

Annotatsiya. Maqolada manipulyativ ta'sir ko'rsatishning to'g'ridan-to'g'ri va bilvosita vositalari hamda zamonaviy axborot texnologiyalari tahlil qilingan. Freyming, priming, selektiv axborot berish, dezinformatsiya, ramzlar, reklama va algoritmik tavsiyalarning jamoatchilik ongiga ta'siri yoritilgan. Manipulyativ ta'sirni kamaytirishda media savodxonlik, tanqidiy tafakkur va axborot manbalari xilma-xilligining ahamiyati asoslangan.

Kalit so'zlar: manipulyativ ta'sir, freyming, priming, selektiv axborot, dezinformatsiya, algoritmik tavsiyalar, jamoatchilik ongi, media savodxonlik, tanqidiy tafakkur.

Аннотация. В статье анализируются прямые и косвенные средства манипулятивного воздействия, а также современные информационные технологии. Раскрывается влияние фрейминга, прайминга, избирательной подачи информации, дезинформации, символов, рекламы и алгоритмических рекомендаций на общественное сознание. Обосновано значение медиаграмотности, критического мышления и разнообразия источников информации в снижении манипулятивного воздействия.

Ключевые слова: манипулятивное воздействие, фрейминг, прайминг, избирательная подача информации, дезинформация, алгоритмические рекомендации, общественное сознание, медиаграмотность, критическое мышление.

Abstract. The article analyzes direct and indirect means of manipulative influence as well as modern information technologies. It examines the impact of framing, priming, selective presentation of information, disinformation, symbols, advertising, and algorithmic recommendations on public consciousness. The importance of media literacy, critical thinking, and diversity of information sources in reducing manipulative influence is substantiated.

Keywords: manipulative influence, framing, priming, selective presentation of information, disinformation, algorithmic recommendations, public consciousness, media literacy, critical thinking.

Kirish. Manipulyativ ta'sir - bu shaxs, ijtimoiy guruh yoki keng jamoatchilik ongi, his-tuyg'ulari va xulq-atvoriga to'g'ridan-to'g'ri yoki bilvosita ta'sir ko'rsatishga qaratilgan, ko'pincha yashirin, ammo ayrim hollarda ochiq shaklda ham qo'llaniladigan ijtimoiy-psixologik, madaniy va axborot texnologiyalari majmuasidir. Uning mohiyati shundaki, manipulyatsiya sub'yektning voqelikni to'laqonli va xolis baholash qobiliyatini cheklaydi, mustaqil fikr yuritish jarayonini yo'naltiradi va erkin qaror qabul qilish imkoniyatlarini pasaytiradi. Bu orqali muayyan g'oyalar, qarashlar, qiymatlar yoki xulq-atvor modellari jamoat ongida ustuvor maqomga ega bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Manipulyativ ta'sir zamonaviy kommunikatsiya va axborot muhitida ikki asosiy yo'nalishda namoyon bo'ladi - to'g'ridan-to'g'ri ta'sir va bilvosita ta'sir. To'g'ridan-to'g'ri ta'sir usullariga ommaviy targ'ibot, siyosiy chiqishlar, reklama kampaniyalari, ommaviy tadbirlar va turli shakldagi jamoatchilik bilan muloqot kiradi. Bu usulda manipulyator o'z g'oyasi yoki manfaatini auditoriyaga ochiq va to'g'ridan-to'g'ri yetkazadi, ko'pincha ta'sir vositalari sifatida ta'sirchan nutq, vizual materiallar, ommaviy ma'naviy shiorlar, emotsional obrazlar va maxsus ssenariylashtirilgan tadbirlardan foydalanadi. Siyosiy mitingda notiq milliy ramzlar, tarixiy qiyofalar va qo'rquv yoki umid uyg'otuvchi ritorik ifoda vositalari bilan tinglovchi ongiga ta'sir ko'rsatishini misol sifatida ko'rsatish mumkin.

Bilvosita ta'sir esa ko'pincha auditoriya tomonidan darhol sezilmaydigan, yashirin yoki kam oyoqlangan kommunikatsiya strategiyalariga asoslanadi. Bu usulda manipulyatsiya

axborotni selektiv berish (ya'ni ma'lum ma'lumotlarni ta'kidlab, boshqalarini e'tibordan chetda qoldirish), ramzlar va belgilar orqali his-tuyg'ular uyg'otish, ijtimoiy norma va trendlarni sun'iy yaratish, madaniy kodlar va assosiativlar orqali g'oyalarni singdirish kabi shakllarda amalga oshiriladi. Jumladan, ijtimoiy tarmoqlarda muayyan xeshteg kompaniyasi orqali yangi ijtimoiy tendensiya shakllantirilishi yoki film va kliplarda muayyan hayotiy modellar normal deb ko'rsatilishi mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy nuqtai nazardan, har ikki usul ham inson ongidagi kognitiv jarayonlar va emotsional mexanizmlardan foydalanishga asoslanadi. Kognitiv psixologiyada bu jarayon inson ma'lumotni qanday qabul qilishi, qayta ishlashi va yodda saqlashi bilan bog'liq bo'lib, "framing effect" (kontekst o'zgarishi ta'siri), "availability heuristic" (e'tiborli ma'lumotga asoslanish), yoki "priming" (oldindan yo'naltirish) kabi mexanizmlar orqali izohlanadi. Emotsional ta'sir esa miyaning limbik tizimi, ayniqsa amigdala va nukus yadrosi faoliyati bilan bog'liq bo'lib, qo'rquv, umid, g'urur yoki nafrat kabi kuchli his-tuyg'ularni uyg'otish orqali qaror qabul qilish jarayonini mantiqiy tahlildan ko'ra tezkor va hissiy reaksiyaga yo'naltiradi. Zamonaviy tadqiqotlarda manipulyatsiyaning nazariy asoslari kamida uchta yirik fan sohasi bilan uzviy bog'liq. Ular kognitiv psixologiya, ommaviy kommunikatsiya nazariyasi, axborot xavfsizligi va media muhit tahlili bo'lib, bir-birini to'ldiruvchi tahliliy instrumentlar sifatida xizmat qiladi.

Kognitiv psixologiya - insonning idrok, diqqat, tafakkur, xotira va qaror qabul qilish jarayonlarini o'rganuvchi psixologiyaning muhim yo'nalishi bo'lib, manipulyativ ta'sirni ilmiy jihatdan tushuntirishda asosiy nazariy poydevor hisoblanadi. Ushbu sohaning xulosalariga ko'ra, odam axborotni qabul qilish va qayta ishlash jarayonida doimo neyropsixologik va ijtimoiy-psixologik omillar ta'sirida bo'ladi. Manipulyatsiya esa aynan shu jarayondagi zaif nuqtalardan - "kognitiv filtrlar" va "kognitiv ifloslanish" kabi mexanizmlardan - foydalanish orqali amalga oshiriladi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson ma'lumotni har doim ob'yektiv tarzda qabul qilmaydi. Jumladan, framing effect ("kadr effekti") insonning bir xil ma'lumotni turli shaklda taqdim etilishiga qarab turlicha baholashini izohlaydi. Agar ma'lumot ijobiy fon bilan berilsa, qabul qiluvchida umid va ishonch hissi uyg'otilishi mumkin, aksincha, salbiy kontekstda taqdim etilganda esa qo'rquv va xavotir kuchayadi. Manipulyativ ta'sir to'g'ridan-to'g'ri ta'sir (masalan, targ'ibot, ommaviy chiqishlar, reklamalar) yoki bilvosita ta'sir (masalan, axborotni selektiv berish, ramzlar orqali his-tuyg'ular uyg'otish, ijtimoiy norma va trendlar yaratish) ko'rinishida amalga oshirilishi mumkin. Har ikki usul ham inson ongidagi kognitiv jarayonlar va emotsional mexanizmlardan foydalanishga asoslanadi.

Natijalar. Kognitiv psixologiya - insonning idrok, diqqat, tafakkur, xotira va qaror qabul qilish jarayonlarini o'rganuvchi psixologiya sohasi bo'lib, manipulyativ ta'sirni tushunishda asosiy nazariy poydevor sanaladi. Ushbu sohaning xulosalariga ko'ra, inson ma'lumotni har doim ob'yektiv qabul qilmaydi. Framing effect ("kadr effekti") insonning bir xil ma'lumotni turli shaklda taqdim etilishiga qarab turlicha baholashini ko'rsatadi: ijobiy kontekstda ma'lumot umid uyg'otsa, salbiy kontekstda bo'sa qo'rquv va xavotir payda bo'ladi.

Siyosiy amaliyotlarda selektiv axborot berish juda keng tarqalgan. Xususan, saylovoldi kompaniyasi davomida partiyalar va nomzodlar o'z yutuqlarini keng yoritadi, ammo kamchiliklar yoki ijtimoiy-iqtisodiy muammolar haqida gapirmaydi. Bu holat auditoriyada optimistik kayfiyat uyg'otishi mumkin, ammo real voqelik boshqacha bo'lishi ehtimoli katta.

Psixologik nuqtai nazardan, selektiv axborot berish insonning kognitiv filtrlari va ma'lumotni qayta ishlash mexanizmlari bilan uzviy bog'liq. Inson ko'pincha unga yetkazilgan ma'lumotni to'liq tahlil qilish o'rniga berilgan qismlar asosida umumiy xulosa chiqaradi. Shu sababli, ma'lumotning qaysi qismi, qanday tarzda va qanday emotsional fon bilan taqdim etilishi qabul qiluvchining fikri va xulosasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi.

Ommaviy kommunikatsiya nazariyasida selektiv axborot berish ko'pincha "agenda-setting" effekti bilan izohlanadi. Bu nazariyaga ko'ra, media qaysi mavzularni ustuvor yoritisa, auditoriya aynan shu masalalarni jamiyatda eng muhim deb qabul qiladi.

O'zbek adabiyotida ham bu uslublarga o'xshash qirralar uchraydi. Alisher Navoiy ayrim asarlarda voqea yoki shaxsning ma'lum jihatlarini ta'kidlab, boshqalarini paslashtirish orqali o'quvchida muayyan emotsional o'y-qofiya uyg'otgan. Shuningdek, Abdurauf Fitrat va Cho'lpon asarlarida bir voqea turli nuqtai nazardan yoritilib, o'quvchida muayyan munosabat shakllantirishga harakat qilinganligi ko'rinadi.

Zamonaviy raqamli muhitda freyming ta'siri an'anaviy media vositalaridagidan ko'ra ancha kuchli va murakkab shaklda namoyon bo'lmoqda. Bugungi kunda yirik ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar - Facebook, Instagram, TikTok, YouTube, X (Twitter) kabilar - foydalanuvchi faoliyatini doimiy ravishda tahlil qiladigan algoritmlardan foydalanadi. Bu algoritmlar foydalanuvchining qidiruv tarixi, layklari, izohlari, kuzatgan videolari, ko'rgan suratlari va hatto ekranda ma'lum kontentda qancha vaqt to'xtab qolganigacha bo'lgan ma'lumotlarni yig'ib, tahlil qiladi. Shu orqali ular foydalanuvchiga qiziqishi mumkin bo'lgan kontentni tavsiya etadi, biroq bu jarayonda ma'lumotning taqdim etilish tarzi - ya'ni freyming - ham avtomatik ravishda yo'naltiriladi.

Etik nuqtai nazardan, bunday kontekst o'zgarishi jamiyatdagi axborot adolati va fikrlar xilma-xilligi tamoyillariga tahdid soladi. Axborotning qaysi jihatlari yoritilishi, qaysi jihatlari esa umuman tilga olinmasligi foydalanuvchi voqelikni to'liq va muvozanatli anglay olmasligiga olib kelishi mumkin. Bu holat jamoatchilikning qaror qabul qilish jarayonlariga ham ta'sir ko'rsatadi, chunki noto'liq axborot asosida qabul qilingan qarorlar ko'pincha mantiqiy va rasional bo'lmaydi.

Shu sababli zamonaviy media muhitida freyming ta'sirini kamaytirish uchun uchta asosiy yo'nalish muhim ahamiyatga ega. Birinchisi - media savodxonlik: fuqarolar axborotning mazmuni bilan birga uning qanday shaklda taqdim etilganiga ham e'tibor qarata olishi shart. Ikkinchisi - manba xilma-xilligi: turli nuqtai nazarlardan ma'lumot olish, bir manbaga yoki yagona media platformasiga suyanmaslik axborotni to'liqroq anglash imkonini beradi. Uchinchisi - tanqidiy tahlil ko'nikmalari: olingan ma'lumotni tahlil qilish, muqobil tushuntirishlarni ko'rib chiqish va dalillarni tekshirish odatini shakllantirish freyming ta'sirini sezilarli darajada kamaytiradi.

Natijada, raqamli davrda freyming faqatgina axborot jurnalistikasi yoki reklama sohasida emas, balki ijtimoiy fikr va siyosiy jarayonlarni boshqarishda ham markaziy manipulyativ vositaga aylandi. Bu jarayonning oqibatlarini anglash va unga qarshi samarali choralar ko'rish media muhitda sog'lom, ochiq va adolatli axborot aylanmasi uchun zarur shartdir. Ilmiy nuqtai nazardan, dezinformatsiya va feyk axborot bir-biridan farq qiladi: feyk axborot ko'p hollarda tasodifan yoki axborot manbasining noto'g'ri tahlili orqali yuzaga kelishi mumkin bo'lsa, dezinformatsiya doimo qasddan, muayyan siyosiy, iqtisodiy yoki ijtimoiy maqsadlarda ishlab chiqiladi. Saylov jarayonlarida raqib nomzod haqida yolg'on ma'lumot tarqatish yoki pandemiya davrida noto'g'ri tibbiy ma'lumot tarqatish keng ko'lamli ijtimoiy oqibatlarga olib kelishi mumkin.

Siyosiy sohada simvollardan foydalanish keng tarqalgan. Partiyalar o'z logotiplarida milliy ramzlar, davlat bayrog'i ranglari yoki tarixiy qahramonlarning obrazlarini ishlatib, o'zlarini xalqning tarixi va qadriyatlar bilan uyg'un ko'rsatishga harakat qiladilar. Saylov kampaniyasida logotipda qo'llangan orel, yulduz yoki quyosh timsollari kuch, erkinlik yoki yangi boshlanish ma'nosini ifoda qilishi mumkin. Shu tarzda ramz auditoriyada irratsional, hissiy munosabat uyg'otib, mantiqiy tahlildan ko'ra tuyg'uga asoslangan qo'llab-quvvatlashni shakllantiradi.

Xalqaro tajribalarda bunday xavflarni kamaytirish uchun algoritm shaffofligi, kontent xilma-xilligini oshirish va media savodxonlik kabi choralar qo'llanilmoqda. Shu bilan birga, media savodxonlik fuqarolarning manipulyativ ta'sirga qarshi immunitetini shakllantiradi va axborot muhitining adolatli hamda muvozanatli bo'lishiga yordam beradi. Siyosiy ong ijtimoiy

ongning eng sezgir va tez o'zgaradigan segmenti hisoblanadi. U ko'p hollarda manipulyatsiya va maqsadli axborot ta'siri uchun ochiq bo'ladi. Ommaviy axborot vositalaridagi tanlovli yoritish, ma'lum voqealarni ortiqcha yoki kam yoritish, turli ramzlar va shevronlar orqali xissiy ta'sir ko'rsatish - bularning barchasi siyosiy ongga ta'sir o'tkazish usullaridir. Reklama esa, faqat tijorat sohasida emas, balki siyosiy, madaniy va axloqiy maydonda ham ijtimoiy ongni yo'naltirishning kuchli mexanizmiga aylanadi. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, reklama orqali jamiyat a'zolarida muayyan qiymatlar, stereotiplar va identifikatsiya shakllari ong osti darajasida mustahkamlanadi.

Manipulyatsiyaning yana bir ko'rinishi dezinformatsiya va axborotni sun'iy ravishda qayta ishlash orqali amalga oshiriladi. Bunda "troll fabrikalari" kabi maxsus tuzilmalar jamiyatdagi muayyan mavzular atrofida notenglik yaratish, ishonchsizlik uyg'otish yoki ma'lum siyosiy yo'nalishni qo'llab-quvvatlash maqsadida ma'lumot tarqatadi. Bu turdagi ta'sir mexanizmlari xalqaro darajada keng tarqalgan bo'lib, so'nggi yillarda O'zbekiston va Rossiya tadqiqotchilari tomonidan ham chuqur o'rganilmoqda.

Ijtimoiy ongni to'liq anglash uchun uning dinamikasini, ichki tizimini va ta'sir kanallarini o'rganish zarur. Zamonaviy tahlillar ijtimoiy ongni ko'p qatlamli, bir-biri bilan chambarchas bog'langan va tashqi axborot oqimlariga sezgir tuzilma sifatida ko'radi. Bunda media savodxonlik va tanqidiy tafakkur jamiyat a'zolariga manipulyativ usullarni aniqlash, axborotni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini beradi. Shu yo'l bilan jamiyatda sog'lom axborot muhiti va barqaror ma'naviy rivojlanish ta'minlanadi.

Manipulyatsiyaning asosiy maqsadlari tarixiy va zamonaviy siyosiy jarayonlarda doimo strategik ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Uning ilk va eng muhim vazifasi - nazoratni ta'minlashdir. Axborot muhitini nazorat qilish orqali jamiyatda qaysi mavzular muhokama markaziga chiqishi yoki e'tibordan chetda qolishi mumkinligini belgilash mumkin. Bu jarayon media kun tartibini shakllantirish nazariyasi (agenda-setting theory) bilan chambarchas bog'liq bo'lib, tadqiqotlar shundan dalolat beradiki, axborot manipulyatsiyasi orqali siyosiy hokimiyat jamiyatning kundalik faoliyatidagi ma'naviy va ijtimoiy yo'nalishni nazorat qila oladi. O'zbekistondagi ayrim tadqiqotlar esa davlat telekanallarida taqdim etilayotgan axborot tarkibi va uning taqsimoti orqali siyosiy kun tartibini boshqarish usullarini o'rgangan va buning orqali aholining dolzarb masalalarga munosabatini yo'naltirish mumkinligini ko'rsatgan.

Xulosa va takliflar. Ta'kidlash lozimki, til - manipulyatsiyaning jamoatchilik ongiga ta'sir etishdagi asosiy vositasi hisoblanadi. Til - bu faqat insonlar o'rtasida ma'lumot uzatish uchun xizmat qiluvchi kommunikativ vosita emas, balki jamiyatda voqea-hodisalarning istilohiy ramkalari orqali qabul qilinishiga asos vazifasini o'tadigan, juda kuchli manipulyativ instrumentdir. Semantik ramkalar (freyming) va voqeani qanday ifoda etish mumkinligi haqidagi tanlovlar (priming) jarayoni inson ongini konkret yo'nalishda shakllantiradi va baho berilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, Siyosiy jarayonlarda bunday algoritmlar jamiyatning ma'lum qatlamlarini muayyan g'oyalar, shaxslar yoki partiyalar atrofida birlashtirishi mumkin, ammo shu bilan birga radikal qarashlarning o'sishiga ham zamin yaratadi. Saylov kampaniyalarida foydalanuvchilarga ko'proq ular qo'llab-quvvatlayotgan nomzod haqida ijobiy, raqibi haqida esa salbiy ma'lumot tavsifa qilinishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот хавфсизлиги тўғрисида”ги Қонуни, 15.04.2020 й., Олий Мажлис Қонунчилик палатаси расмий сайти.
2. Ўзбекистон Республикасининг “Ахборот эркинлиги принциплари ва кафолатлари тўғрисида”ги қонуни, 2002 йил 12 декабрь.
3. “Киберхавфсизлик тўғрисида”ги қонуни, 2022 йил 15 апрель.

RAHBAR SHAXSINING TEMPERAMENT XUSUSIYATLARINING JAMOAVIY ISHLASH SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

Shakirov Abitxan Sabitxanovich,
Oriental universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annatsiya. Mazkur maqolada rahbar shaxsining temperament xususiyatlari va ularning jamoaviy ishlash samaradorligiga ta'siri psixologik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqotda temperament tiplarining rahbarlik uslubi, jamoadagi psixologik muhit, xodimlar motivatsiyasi va mehnat samaradorligiga ta'siri yoritilgan.

Kalit so'zlar: Rahbar, temperament, jamoa, jamoaviy ishlash, boshqaruv psixologiyasi, liderlik, psixologik iqlim, motivatsiya, samaradorlik, kommunikativ kompetentlik, tashkilot psixologiyasi, boshqaruv faoliyati.

Аннотация. В данной статье представлен психологический анализ темпераментальных особенностей лидера и их влияния на эффективность работы команды. В исследовании рассматривается влияние типов темперамента на стиль руководства, психологический климат в коллективе, мотивацию сотрудников и производительность труда.

Ключевые слова: лидер, темперамент, команда, командная работа, психология управления, лидерство, психологический климат, мотивация, эффективность, коммуникативная компетентность, организационная психология, управленческая деятельность.

Abstract. This article provides a psychological analysis of a leader's temperamental characteristics and their impact on team performance. The study examines the influence of temperament types on leadership style, the psychological climate within the team, employee motivation, and work productivity.

Keywords: Leader, temperament, team, teamwork, management psychology, leadership, psychological climate, motivation, efficiency, communicative competence, organizational psychology, managerial activity.

Kirish. Bugungi kunda boshqaruv, boshqaruv psixologiyasida rahbar shaxsining individual xususiyatlarini o'rganish dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Rahbarning temperament tipi uning qaror qabul qilish uslubi, muloqot madaniyati, nizolarni boshqarish qobiliyati, xodimlarni rag'batlantirish usullari hamda jamoada psixologik iqlimni shakllantirish jarayonlariga bevosita ta'sir qiladi. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi [1]da inson kapitalini rivojlantirish, davlat va jamiyat boshqaruvi samaradorligini oshirish, professional rahbar kadrlarni tayyorlash hamda zamonaviy boshqaruv tamoyillarini joriy etish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilangan. davlat boshqaruvi tizimini takomillashtirish, inson kapitalini rivojlantirish va professional rahbar kadrlarni tayyorlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-sonli "O'zbekiston - 2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmonida "har bir insonga o'z salohiyatini ro'yobga chiqarish uchun munosib sharoitlar yaratish" [2] hamda xalq xizmatidagi zamonaviy va samarali davlat boshqaruvini shakllantirish strategiyaning ustuvor yo'nalishlari sifatida belgilangan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Rahbar shaxsining temperament xususiyatlari va ularning jamoaviy ishlash samaradorligiga ta'siri psixologiya, boshqaruv va tashkilot psixologiyasi fanlarida uzoq yillardan buyon tadqiq etib kelinayotgan dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biridir. Mazkur muammoni o'rganish temperament haqidagi dastlabki nazariyalardan boshlab zamonaviy liderlik konsepsiyalarigacha bo'lgan ilmiy qarashlarni tahlil qilishni talab etadi.

Temperament haqidagi ilk ilmiy qarashlar qadimgi yunon tabibi Gippokrat nomi bilan bog'liq bo'lib, u inson xulq-atvoridagi individual farqlarni organizmdagi to'rt xil suyuqlik qon, sariq o't, qora o't va shilliq moddalarning ustunligi bilan izohlagan. Keyinchalik Galen ushbu nazariyani rivojlantirib, temperamentning sangvinik, xolerik, flegmatik va melanxolik turlarini ilmiy muomalaga kiritgan. Mazkur yondashuv temperament tipologiyasining shakllanishiga asos bo'lsa-da, uning biologik mexanizmlarini to'liq izohlab bera olmagan.

Temperamentning ilmiy asoslangan nazariyasi I.P.Pavlov tomonidan ishlab chiqilgan bo'lib, u temperamentni bosh miya po'stlog'idagi nerv jarayonlarining kuchi, muvozanatlilik va harakatchanligi bilan bog'lagan. Pavlovning fikricha, nerv tizimining individual xususiyatlari insonning emotsional barqarorligi, faoliyati va muloqot uslubini belgilaydi. Mazkur yondashuv temperamentni fiziologik asosda izohlashi bilan ajralib turadi va keyingi psixologik tadqiqotlar uchun metodologik asos vazifasini bajardi.

XX asrning ikkinchi yarmida G.Ayzenk temperamentni biologik va genetik omillar bilan bog'liq shaxs xususiyati sifatida talqin qildi. U ekstraversiyaintroversiya hamda nevrotizm ko'rsatkichlarini temperamentning asosiy mezonlari sifatida tavsiya etdi. Liderlik psixologiyasi sohasida P.G.Northouse rahbarlik samaradorligini shaxsning individual xususiyatlari, vaziyat va tashkilot madaniyatining o'zaro uyg'unligi bilan izohlaydi. G.A.Yukl esa samarali rahbarlik faqat temperamentga emas, balki rahbarning kommunikativ kompetensiyasi, motivatsiyasi va boshqaruv tajribasiga ham bog'liqligini ta'kidlaydi. D.Goleman emotsional intellekt nazariyasi orqali rahbarning o'z hissiyotlarini boshqara olishi va boshqalarning emotsional holatini anglay bilishi jamoa samaradorligini oshiruvchi muhim omillardan biri ekanligini asoslaydi. Ushbu yondashuvlar temperamentni rahbarlik faoliyatining yagona omili emas, balki boshqa psixologik kompetensiyalar bilan uyg'unlashgandagina yuqori natija berishini ko'rsatadi.

O'zbekiston psixologiya maktabida ham rahbar shaxsi va boshqaruv psixologiyasi masalalari muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Professorlar I.I.Mahmudov, [3] E.G'.G'oziyev, [4] V.M.Karimova, [5] va R.S.Samarovlarning [6] ilmiy ishlarida shaxs psixologiyasi, boshqaruv faoliyatining psixologik jihatlarini, rahbarning kasbiy kompetensiyalari hamda jamoadagi ijtimoiy-psixologik munosabatlar keng tahlil qilingan.

Ilmiy izlanishlar tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy tadqiqotlarda temperament, liderlik va jamoa samaradorligi masalalari alohida yo'nalishlarda keng o'rganilgan bo'lsa-da, ularning o'zaro psixologik bog'liqligi, ayniqsa O'zbekiston tashkilotlari misolida kompleks empirik tadqiqotlar yetarli emas. Mazkur ilmiy bo'shliq ushbu tadqiqotning dolzarbligini belgilaydi hamda rahbar shaxsining temperament xususiyatlari va jamoaviy ishlash samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni zamonaviy psixologik yondashuvlar asosida tadqiq etish zaruratini yuzaga keltiradi. So'nggi yillardagi tadqiqotlar jamoa samaradorligi o'zaro ishonch, samarali muloqot, rollarning aniq taqsimlanishi, psixologik xavfsizlik va rahbarlik sifati bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatmoqda. J.R.Hakman jamoa samaradorligini yakuniy natijalar, hamkorlikning barqarorligi va a'zolarining rivojlanishi orqali baholaydi. U samarali jamoani shakllantirishda aniq maqsad, rollarning to'g'ri taqsimlanishi va rahbarning qo'llab-quvvatlovchi faoliyatini muhim omillar sifatida ko'rsatadi. A.Edmondson psixologik xavfsizlik konsepsiyasida o'zaro ishonch va erkin muloqot mavjud jamoalarda innovatsion faoliyat hamda mehnat unumdorligi yuqori bo'lishini ta'kidlaydi. Uning fikricha, bunday muhitni shakllantirishda rahbarning muloqot uslubi muhim ahamiyatga ega.

O'zbek psixologiya maktabida shaxs va boshqaruv psixologiyasi hamda jamoadagi ijtimoiy-psixologik munosabatlar keng o'rganilgan. Biroq rahbar temperamentining jamoaviy ishlash samaradorligiga ta'siri mustaqil tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada yoritilmagan. I.I.Mahmudov boshqaruv faoliyatining psixologik asoslari va rahbarning kasbiy fazilatlarini yoritgan bo'lsa, E.G'.G'oziyev temperamentni shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini belgilovchi muhim omil sifatida baholaydi. R.S.Samarov esa boshqaruv psixologiyasi va rahbarning individual xususiyatlarini diagnostika qilish hamda rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratadi. Biroq mazkur olimlarning tadqiqotlarida rahbar temperamentining jamoaviy

ishlash samaradorligiga ta'siri kompleks empirik jihatdan yetarli darajada yoritilmagan. Bu esa, O'zbek olimlarining ilmiy ishlari rahbar shaxsining kasbiy kompetensiyalari, kommunikativ madaniyati va boshqaruv faoliyatining psixologik jihatlarini yoritishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. Biroq tahlillar shuni ko'rsatadiki, rahbar temperamentining jamoaviy ishlash samaradorligiga ta'siri, ayniqsa zamonaviy tashkilotlar faoliyati misolida, yetarli darajada empirik va kompleks tadqiq etilmagan. Mazkur holat ushbu tadqiqotning ilmiy ahamiyatini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

1-jadval

Rahbar temperamenti va jamoaviy ishlash samaradorligiga oid ilmiy tadqiqotlarning qiyosiy tahlili

Muallif(lar)	Tadqiqot yo'nalishi	Asosiy ilmiy xulosa	Aniqlangan ilmiy bo'shliq (Research Gap)
Gippokrat, Galen, I.P. Pavlov, H. Ayzenk	Temperament nazariyasi	Temperamentning nazariy, biologik va fiziologik asoslari ishlab chiqilgan.	Temperamentning rahbarlik va jamoa samaradorligiga ta'siri yetarli empirik o'rganilmagan.
P.G. Northouse, G.A. Yukl, D. Goleman	Liderlik va boshqaruv psixologiyasi	Samarali rahbarlik shaxsiy fazilatlar, kommunikativ kompetensiya va emotsional intellekt bilan izohlangan.	Temperament rahbarlik samaradorligining mustaqil psixologik omili sifatida chuqur tahlil qilinmagan.
J.R. Hackman, R.M. Belbin	Jamoa samaradorligi	Jamoa samaradorligini ta'minlovchi tashkiliy omillar va jamoaviy rollar asoslab berilgan.	Rahbar temperamentining jamoa faoliyatiga ta'siri alohida tadqiq etilmagan.
II.Mahmudov, E.G'. G'oziyev, V.M. Karimova, R.S. Samarov	O'zbekiston psixologiya maktabi	Rahbar shaxsi, boshqaruv psixologiyasi va ijtimoiy-psixologik munosabatlar yoritilgan.	Rahbar temperamenti va jamoaviy ishlash samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlik kompleks empirik tadqiq qilinmagan.
Mazkur tadqiqot	Rahbar temperamenti va jamoaviy ishlash samaradorligi	Rahbar temperamentining jamoa samaradorligi, psixologik iqlim va hamkorlik jarayonlariga ta'siri empirik jihatdan tahlil qilinadi.	Mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirish va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Jadval ma'lumotlari va o'rganilgan ilmiy manbalar tahlili shuni ko'rsatadiki, xorijiy va mahalliy olimlar temperament, liderlik hamda jamoa samaradorligi masalalarini alohida yo'nalishlarda keng tadqiq etganlar. Biroq rahbar temperamentining jamoaviy ishlash samaradorligiga ta'siri, ayniqsa O'zbekiston tashkilotlari misolida, kompleks empirik tadqiqot obyekti sifatida yetarli darajada o'rganilmagan. Shu sababli mazkur tadqiqot mavjud ilmiy bo'shliqni to'ldirish hamda rahbar temperamenti va jamoaviy ishlash samaradorligi o'rtasidagi psixologik bog'liqlikni zamonaviy boshqaruv psixologiyasi yondashuvlari asosida ilmiy jihatdan asoslashga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot rahbar shaxsining temperament xususiyatlari va ularning jamoaviy ishlash samaradorligiga ta'sirini empirik jihatdan o'rganishga qaratilgan. Tadqiqot kvantitativ yondashuv asosida tashkil etilib, deduktiv tadqiqot strategiyasi qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida rahbarlarning temperament xususiyatlari hamda jamoaviy ishlash

samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash maqsadida psixologik diagnostika va statistik tahlil usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot Oriental universitetida 2026-yilda o'tkazildi. Tadqiqot obyekti sifatida universitetning boshqaruv tizimida faoliyat yuritayotgan rahbar xodimlar tanlandi. Tanlanma maqsadli tanlash usuli asosida shakllantirildi. Tadqiqotda jami 9 nafar rahbar ishtirok etdi. Ularning tarkibini 4 nafar kafedra mudiri, 4 nafar bo'lim boshlig'i va 1 nafar prorektor tashkil etdi.

Rahbarlarning temperament xususiyatlarini aniqlash uchun G.Ayzenkning "Ayzengning shaxs inventarizatsiya" metodikasidan foydalanildi. Mazkur metodika respondentlarning ekstraversiya-introversiya va emotsional barqarorlik (nevrotizm) ko'rsatkichlarini aniqlash orqali temperament tiplarini baholash imkonini beradi.

Rahbarlarning jamoaviy ishlash samaradorligini baholash maqsadida boshqaruv psixologiyasi, liderlik va jamoa samaradorligi nazariyalari asosida muallif tomonidan ishlab chiqilgan "Rahbarning jamoaviy ishlash samaradorligini baholash" nomli 20 banddan iborat so'rovnoma qo'llanildi. So'rovnoma kommunikativ liderlik, jamoaviy hamkorlik, motivatsiya hamda konfliktlarni boshqarish kabi to'rtta mezonni qamrab oldi. Javoblar besh pog'onali Likert shkalasi (1-5 ball) asosida baholandi.

Empirik ma'lumotlar IBM SPSS Statistics dasturi yordamida qayta ishlanib, tavsifiy statistika (o'rtacha qiymat, foiz, standart og'ish) hamda Spearman rang korrelyatsiyasi usuli orqali tahlil qilindi. Mazkur statistik usul respondentlar sonining kamligi va ma'lumotlarning parametrik taqsimot talablariga to'liq javob bermasligi sababli tanlandi.

Tadqiqotda ishtirok etgan 9 nafar rahbarning temperament xususiyatlari G.Ayzenkning "Ayzengning shaxs inventarizatsiya" metodikasi yordamida aniqlandi. Olingan natijalarga ko'ra, respondentlar orasida sangvinik, xolerik va flegmatik temperament tiplari kuzatildi. Melanxolik temperament tipiga mansub respondentlar aniqlanmadi.

2-jadval

Respondentlarning Ayzenk testi bo'yicha temperament tiplari taqsimoti (n = 9)

Temperament tipi	Respondentlar soni (n)	Ulushi (%)
Xolerik	3	33,3
Sangvinik	4	44,4
Flegmatik	2	22,2
Melanxolik	0	0,0
Jami	9	100,0

Jadval natijalariga ko'ra, respondentlarning 44,4% sangvinik, 33,3 % xolerik va 22,2 % flegmatik temperament tipiga mansubligi aniqlandi. Tadqiqot ishtirokchilari orasida melanxolik temperament tipiga ega rahbarlar aniqlanmadi.

Lavozimlar kesimida tahlil natijalariga ko'ra, kafedra mudirlarida asosan **xolerik**, bo'lim boshliqlari va prorektorda esa **sangvinik** temperament ustunligi kuzatildi. Olingan natijalar universitet rahbarlari orasida sangvinik temperamentning nisbatan ustun ekanligini ko'rsatdi. Bu holat sangvinik temperamentga xos kommunikativlik, moslashuvchanlik va tashabbuskorlik kabi xususiyatlar bilan izohlanishi mumkin.

3-jadval

"Rahbarning jamoaviy ishlash samaradorligini baholash" mualliflik so'rovnomasi natijalari (n = 9)

Jamoaviy ishlash samaradorligi darajasi	Ball oralig'i	Respondentlar soni (n)	Ulushi (%)
Past	20-46	3	33,3
O'rta	47-73	4	44,4
Yuqori	74-100	2	22,2
Jami	-	9	100,0

3-jadval natijalariga ko'ra, tadqiqotda ishtirok etgan **9 nafar rahbarning 3 nafari (33,3 %)** jamoaviy ishlash samaradorligi bo'yicha **past, 4 nafari (44,4 %) o'rta** va **2 nafari (22,2 %) yuqori** darajani namoyon etdi.

Natijalarga ko'ra, respondentlarning 44,4 % jamoaviy ishlash samaradorligi bo'yicha o'rta, 22,2 % yuqori, 33,3 % esa past darajani qayd etdi. Bu holat rahbarlarning aksariyatida jamoa bilan ishlash ko'nikmalari shakllangan bo'lsa-da, ayrim rahbarlarda kommunikativ liderlik, hamkorlikni tashkil etish va jamoani boshqarish kompetensiyalarini yanada rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Olingan natijalar rahbar temperamenti va jamoaviy ishlash samaradorligi o'rtasidagi bog'liqlikni empirik jihatdan o'rganish muhimligini tasdiqlaydi.

4-jadval

Rahbarlarning temperament tiplari va jamoaviy ishlash samaradorligi ko'rsatkichlari (n = 9)

Respondent	Lavozimi	Temperament	Jamoaviy ishlash balli	Daraja
R1	Kafedra mudiri	Xolerik	71	O'rta
R2	Kafedra mudiri	Xolerik	70	O'rta
R3	Kafedra mudiri	Xolerik	70	O'rta
R4	Kafedra mudiri	Sangvinik	82	Yuqori
R5	Bo'lim boshlig'i	Sangvinik	80	Yuqori
R6	Bo'lim boshlig'i	Sangvinik	81	Yuqori
R7	Bo'lim boshlig'i	Flegmatik	50	O'rta
R8	Bo'lim boshlig'i	Flegmatik	51	O'rta
R9	Prorektor	Sangvinik	91	Yuqori

4-jadval natijalariga ko'ra, sangvinik temperamentga ega rahbarlar jamoaviy ishlash samaradorligi bo'yicha 80-91 ball bilan yuqori natijalarni qayd etdilar. Xolerik temperament vakillari 70-71 ball, flegmatik temperament vakillari esa 50-51 ball bilan asosan o'rta darajani namoyon etdilar. Ushbu natijalar sangvinik temperamentning kommunikativlik va moslashuvchanlik kabi xususiyatlari jamoa samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligini anglatadi. Biroq respondentlar sonining cheklanganligi sababli, mazkur natijalarni kengroq tanlanmada tekshirish maqsadga muvofiqdir.

Tahlil va natijalar: Mazkur tadqiqot natijalari rahbar shaxsining temperament xususiyatlari jamoaviy ishlash samaradorligiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Xususan, sangvinik temperamentga ega bo'lgan rahbarlar jamoaviy ishlash samaradorligi bo'yicha yuqoriroq natijalarni qayd etdilar. Ularning o'rtacha ko'rsatkichi 83,5 ballni tashkil etgan bo'lsa, xolerik temperamentga ega respondentlarda mazkur ko'rsatkich 70,3 ballni, flegmatik temperament vakillarida esa 50,5 ballni tashkil etdi. Bu natijalar rahbarning individual-psixologik xususiyatlari jamoani boshqarish samaradorligiga ta'sir qilishi mumkinligini ko'rsatadi. Olingan natijalar P.G.Northouse tomonidan ilgari surilgan liderlik konsepsiyasi bilan qisman mos keladi. Northouse samarali rahbarlikni shaxsiy fazilatlar, vaziyat va jamoa ehtiyojlarining uyg'unligi bilan izohlaydi. Bizning tadqiqotimizda ham sangvinik temperamentga ega rahbarlar jamoa bilan samarali muloqot qilish va hamkorlikni tashkil etishda nisbatan yuqori natijalarni namoyon etdilar. Bu temperamentning rahbarlik faoliyatidagi kommunikativ jihatlar bilan bog'liqligini ko'rsatadi.

Tadqiqot natijalari G.A.Yuklning rahbarlik samaradorligi kommunikativ kompetensiya, motivatsiya va boshqaruv tajribasi bilan bog'liqligi haqidagi qarashlarini tasdiqlaydi. Xolerik temperament vakillarining o'rta natijalari temperamentning o'zi rahbarlik samaradorligini to'liq belgilamasligini ko'rsatadi. Shuningdek, olingan natijalar D.Golemanning emotsional intellekt konsepsiyasi bilan hamohang bo'lib, sangvinik temperamentga ega rahbarlarning yuqori natijalari ularning kommunikativlik va emotsional barqarorligi bilan izohlanadi.

O'zbek olimlari professorlar V.M.Karimova, I.I.Mahmudov va R.S.Samarovlarning ilmiy qarashlarida ham rahbarning kommunikativ madaniyati, boshqaruv kompetensiyasi va shaxsiy fazilatlar samarali boshqaruvning muhim omillari sifatida e'tirof etilgan. Mazkur tadqiqot

natijalari ushbu ilmiy qarashlarni to'ldirib, temperament ham rahbarlik faoliyatining muhim psixologik omillaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning ayrim cheklovlari mavjud. Jumladan, tadqiqot Oriental universiteti misolida va kichik tanlanma ($n=9$) asosida o'tkazildi hamda jamoaviy ishlash samaradorligi rahbarlarning o'z-o'zini baholashi orqali aniqlandi. Shu bois kelgusidagi tadqiqotlarda respondentlar sonini oshirish, turli tashkilotlarni qamrab olish va jamoa a'zolarining baholarini ham hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa va takliflar. Mazkur tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi:

1. Tadqiqot natijalari rahbar temperamentining jamoaviy ishlash samaradorligiga ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi.

2. "Ayzengning shaxs inventarizatsiya" metodikasi natijalariga ko'ra, respondentlarning 44,4 %i sangvinik, 33,3 %i xolerik va 22,2 %i flegmatik temperament tipiga mansubligi aniqlandi.

3. Mualliflik so'rovnomasi natijalariga ko'ra, respondentlarning 44,4 %ida jamoaviy ishlash samaradorligi o'rta, 22,2 %ida yuqori va 33,3 %ida past darajada ekanligi aniqlandi.

4. Qiyosiy tahlil sangvinik temperamentga ega rahbarlarda jamoaviy ishlash samaradorligi ko'rsatkichlari xolerik va flegmatik temperament vakillariga nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatdi.

5. Adabiyotlar tahlili va empirik natijalar rahbar temperamenti hamda jamoaviy ishlash samaradorligi o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligini tasdiqladi.

6. Tadqiqot natijalari rahbarlarni tanlash, tayyorlash va malakasini oshirish jarayonlarida temperament xususiyatlarini hisobga olish boshqaruv samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi.

Amaliy takliflar.

1. Rahbarlarni tanlash jarayonida temperament xususiyatlarini psixologik diagnostika qilish amaliyotini joriy etish tavsiya etiladi.

2. Rahbarlar malakasini oshirish dasturlariga kommunikativ kompetensiya, emotsional intellekt va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi treninglarni kiritish maqsadga muvofiq.

3. Rahbarlarning individual-psixologik xususiyatlarini muntazam baholash va ular asosida individual rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish zarur.

4. Jamoaviy ishlash samaradorligini oshirish uchun rahbarlar uchun samarali muloqot, nizolarni boshqarish va motivatsiya bo'yicha amaliy treninglar tashkil etish tavsiya etiladi.

5. Kelgusidagi tadqiqotlarda respondentlar sonini ko'paytirish, turli tashkilotlarni qamrab olish hamda jamoa a'zolarining baholarini ham tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023-yil 11-sentabrdagi PF-158-son "O'zbekiston -2030" strategiyasi to'g'risidagi Farmoni.

2. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. -Toshkent: O'zbekiston, 2021.

3. Mahmudov I.I. Boshqaruv psixologiyasi: o'quv qo'llanma. - Toshkent: "Rahbar" markazi, 2006. - 230 b.

4. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. - Toshkent: Universitet, 2002.

5. Karimova V.M. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya. - Toshkent: Fan va texnologiya.

6. Samarov R.S. Inson kamolotini ta'minlashda madaniy omil: strukturaviy-funksional jihat // Ilmiy axborotnoma. - Samarqand, 2024. - B. 179-184.

QORAXONIYLAR DAVLATIDA HOKIMIYAT RAMZLARI VA BOSHQARUV IYERARXIYASINING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Misrbekova Mahliyo Misrbek qizi,
Samarqand Davlat Chet tillari instituti o'qituvchisi
Orcid: <https://orcid.org/0009-0003-8756-1053>

Annotatsiya. Mazkur maqolada Qoraxoniylar davlatining boshqaruv tizimi, hokimiyat ramzlari va iyerarxik tuzilishining o'ziga xos xususiyatlari tadqiq etilgan. Shuningdek, numizmatik manbalar asosida hokimiyatning qonuniylik mexanizmlari va ikki tomonlama boshqaruv modelining davlat barqarorligidagi o'rni yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: Qoraxoniylar, davlatchilik, hokimiyat ramzlari, boshqaruv iyerarxiyasi, Arslonxon, Bug'roxon, tamg'a, julus, qurultoy, numizmatika, legitimlik.

Аннотация. В данной статье исследуются особенности системы управления, символов власти и иерархической структуры государства Караханидов. Также на основе нумизматических источников освещаются механизмы легитимации власти и роль модели «двойного управления» в стабильности государства.

Ключевые слова: Караханиды, государственность, символы власти, иерархия управления, Арслан-хан, Бугра-хан, тамга, дзюлюс, курултай, нумизматика, легитимность.

Abstract. This article examines the distinctive features of the administrative system, power symbols, and hierarchical structure of the Karakhanid state. Furthermore, based on numismatic sources, the mechanisms of political legitimacy and the role of the «dual administration» model in maintaining state stability are highlighted.

Keywords: Karakhanids, statehood, symbols of power, administrative hierarchy, Arslan Khan, Bugra Khan, tamga, julus, kurultai, numismatics, legitimacy.

Kirish. Markaziy Osiyo davlatchiligi tarixida Qoraxoniylar sulolasi nafaqat qadimgi turkiy boshqaruv an'alarini yangi diniy-madaniy qadriyatlar bilan muvaffaqiyatli sintez qilgan noyob siyosiy tizim, balki musulmon dunyosidagi ilk turkiy davlatlardan biri sifatida ham alohida o'rin tutadi. Bu boradagi davrlashtirishga aniqlik kiritish zarur: 840-yilda Uyg'ur xoqonligining qulashi Yettisuv va Qashqar mintaqalarida turkiy qabilalar (qarluq, chigil, yag'mo) uyushmasining shakllana boshlashiga turtki bergan bo'lsa, mazkur uyushmaning to'liq institutsional, islomiy davlat sifatidagi rasmiylashuvi Sotuq Bug'roxon islomni qabul qilgach, X asr o'rtalarida (taxminan 940–960-yillar) yakunlangan. Shu sababli maqolada “Qoraxoniylar (840–1212)” degan umumiy davr ko'rsatilganda, dastlabki ikki asrlik bosqich qabilaviy-siyosiy uyushma, keyingi bosqich esa to'la ma'nodagi islomiy davlat sifatida farqlanishi lozim.

Mazkur davlatning shakllanishi va taraqqiyoti mintaqaning ijtimoiy-siyosiy qiyofasini tubdan o'zgartirib, o'zbek davlatchiligi poydevorining muhim bosqichlaridan birini tashkil etdi. Qoraxoniylar davri davlatchiligini tadqiq etishda hokimiyat ramzlari, unvonlar tizimi va boshqaruv iyerarxiyasini o'rganish o'sha davrdagi siyosiy barqarorlik va mafkuraviy yo'nalishlarni anglashda birlamchi ahamiyat kasb etadi.

Maqolaning dolzarbligi shundaki, bugungi kunda O'zbekiston tarixi doirasida milliy davlatchilik asoslarini o'rganishga bo'lgan e'tibor kuchaygan bir paytda, Qoraxoniylar davlatining murakkab boshqaruv mexanizmlari va ularning ramziy ifodalari ko'p hollarda faqat numizmatik nuqtayi nazardan tahlil qilinmoqda. Vaholanki, hukmdorlarning Arslonxon, Bug'roxon kabi unvonlari, davlat muhrlaridagi tamg'alar va bayroqlardagi totemik belgilar shunchaki bezak bo'lmay, balki davlatning iyerarxik tuzilishi, hududiy bo'linishi va hukmdorning qonuniyligini tasdiqlovchi asosiy huquqiy-siyosiy vositalar hisoblangan.

Ushbu tadqiqotning maqsadi Qoraxoniylar davlati boshqaruv tizimidagi o'ziga xos “ikki tomonlama” boshqaruv iyerarxiyasini hamda uning davlat ramzlarida aks etishini kompleks tahlil qilishdan iborat. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil va manbashunoslik metodlaridan

foydalanildi. Shuningdek, maqolada turkiy qabilaviy an'analarning islomiy davlatchilik tamoyillari bilan uyg'unlashuvi natijasida vujudga kelgan hokimiyat atributlari manbalar asosida ko'rib chiqiladi. Mazkur mavzuni o'rganish nafaqat o'rta asrlar tarixshunosligini boyitadi, balki uslubiy jihatdan tarixiy uzviylikni yetkazishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Qoraxoniylar davlatining boshqaruv markazi va hukmdor qarorgohini belgilashda, birinchi navbatda, turkiy siyosiy an'ana xos "Ordu" (o'rdaxon) tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi – bu atama harbiy-siyosiy bosh qarorgoh, ko'chib yuruvchi hukmronlik markazi ma'nosini anglatgan va Qoraxoniylar davlatchiligining ko'chmanchi-turkiy ildizlarini aks ettirgan. Fors tilidan o'zlashgan "saroy" atamasi esa islomiy davrda ma'muriy-turg'un markazlarni ifodalash uchun qo'shimcha tarzda qo'llanila boshlagan, biroq Qoraxoniylar siyosiy-madaniy o'zligining negizini aynan "Ordu" tushunchasi tashkil etadi.

Muhokama va natijalar. Qoraxoniylarda oliy hokimiyat ramzi sifatida "Xoqon" unvoni qat'iy saqlangan bo'lib, u faqat sulola boshliqlariga tegishli bo'lgan. Hokimlar o'z mavqeini ta'kidlash uchun "Qadr" (qudratli, ulug') kabi faxriy laqablardan foydalangan. Bu o'rinda ikki yaqin, biroq mazmunan farqli atamani aniq ajratish zarur: "Tabg'ach" (yoki "Tafg'ach") atamasi qadimdan turkiy xalqlar tomonidan Shimoliy Vey (Toba) sulolasiga, keyinchalik esa umuman Xitoyga nisbatan qo'llanilgan tashqi-geosiyosiy atama bo'lgan[1]; "Tamg'ach" esa shu so'zdan kelib chiqqan, biroq Qoraxoniylar tomonidan o'zlarining ichki-sulolaviy unvoniga aylantirilgan alohida laqab bo'lib (masalan, Tamg'ach Bug'roxon, Tamg'ach Xon), u sulolaning nufuzli, "Xitoyga tenglashuvchi" ulug'vorlik da'vosini ramziy ifodalagan. Shu sababli quyida keltirilgan tanga yozuvlari va unvonlarda "Tamg'ach xoqon" shakli qo'llaniladi.

Qoraxoniylar davlati markazlashtirilgan hokimiyat tizimini shakllantirish jarayonida hukmdorning siyosiy qonuniyligini mustahkamlovchi ramziy, moddiy va tashkiliy tuzilmasi muhim o'rin tutgan. Bu davrda davlat boshqaruvi nafaqat ma'muriy apparat va harbiy qudrat, balki qadimiy turkiy siyosiy an'ana hamda islomiy qadriyatlarning o'zaro uyg'unligiga asoslangan ma'naviy-ramziy tizim orqali ham namoyon bo'lgan. Hukmdorning oliy vakolatini belgilovchi alomatlar ijtimoiy-siyosiy ierarxiyani mustahkamlash, hududiy birlikni ta'minlash va aholi ongida qonuniy hokimiyat obrazini shakllantirishga xizmat qilgan.

Qoraxoniylar sulolasida hokimiyatning ko'rinishi bir qator aniq belgilangan ramzlar orqali ifodalangan. Ulardan biri o'tov ayrim manbalarda "chuvoch" nomi bilan ham uchraydi. U nafaqat hukmdorning qarorgohi, balki davlat boshqaruvining vaqtinchalik markazi hamda siyosiy majlislar maydoni sifatida qaralgan. Mahmud Koshg'ariyning guvohlik berishicha, xoqonlarga xos ipakdan tikilgan bu maxsus chodir yozgi haroratdan himoya qilish bilan birga, qishki og'ir sharoitlarda ham hukmdor huzurini saqlab qolish imkonini bergan[2]. O'tov atrofida tikilgan tug'lar va chalingan nog'oralar hukmdorning harbiy tayyorgarligi va siyosiy mavqeini ochiq ko'rsatib turgan[3].

Text va toj esa hokimiyatning qonuniylashgan ko'rinishi hisoblangan. Sharqiy siyosiy madaniyatga muvofiq, text muqaddas yo'nalish sharqqa qarata joylashtirilgan bo'lib, bunga O'zgan (Uzgen) ark majmuasi va Samarqanddagi Qoraxoniylar saroyi qoldiqlaridan topilgan arxeologik dalillar misol bo'la oladi. Toj kiyish marosimi islomiy davrda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan; u nafaqat shaxsiy hukmronlik belgisi, balki ilohiy inoyat (qut) ning ko'rinishi sifatida qabul qilingan. Tojning shakli, bezaklari va unda ishlatilgan metallar hukmdorning darajasini va uning ilohiy himoyasini ramziy ifodalagan.

Chatr (soyabon), bayroq va tug' harbiy-siyosiy hokimiyat ramzlari hisoblangan. Qizil rangdagi chatr faqatgina hukmdorga tegishli bo'lib, vazirlar uchun qora rang belgilangan, bu esa ijtimoiy ierarxiyani vizual ravishda aks ettirgan. Tug'lar soni esa mansab darajasiga qarab o'zgargan; xoqon uchun to'qqiz tug' an'anasi saqlanib qolingan, bu raqam turkiy dunyoqarashda omad va mukammallik ramzi sifatida qadrlangan. "Ikki tomonlama" boshqaruv tizimida bu ramziy farq yanada aniqroq namoyon bo'lgan, deb taxmin qilish mumkin: oliy hukmdor Arslonxon to'liq to'qqiz tug' va o'z nomini birlamchi o'ringa qo'ygan tanga zarb qilish huquqiga ega bo'lgan bo'lsa, ham-xoqon maqomidagi Bug'roxon o'ziga tegishli hududda mustaqil

zarbxona va tug‘ amaliyotini yuritgan, biroq rasmiy hujjatlarda va tantanali marosimlarda oliy xoqonga nisbatan ikkinchi darajali o‘rinni egallagan. Ushbu taxminiy farqlanishni har ikki xoqonlik tangalarining qiyosiy tahlili orqali yanada aniqlashtirish kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalish bo‘lib qolmoqda. Bayroq va tug‘ nafaqat jang maydonida yo‘l ko‘rsatuvchi, balki qabila va davlat birligining muqaddas belgisi sifatida ham e‘tirof etilgan. Bayroqlardagi ranglar, tamg‘alar va yozuvlar davlatning mafkuraviy yo‘nalishini aks ettirgan.

Hil‘at va tiroz ya‘ni hukmdor nomi yoki davlat ramzi tushirilgan matolar islomiy davlat an‘anasining Qoraxoniylarga ta‘sirini ko‘rsatadi. Bu kiyimlar nafaqat mukofot vositasi, balki siyosiy sodiqlik va ierarxik tartibotni mustahkamlovchi institutsional amaliyot sifatida qo‘llanilgan. Hil‘at taqdim etish marosimi amaldorlarning lavozimga tayinlanishi yoki xizmatlari uchun taqdirlanishi bilan bog‘liq bo‘lgan. Shuningdek, kotuz (sorg‘uch), kamar, qilich, xanjar, qamchi, o‘q va yoy kabi shaxsiy atributlar hukmdorning harbiy qobiliyati, adolati va qadimiy turkiy qahramonlik an‘anasining davomiyligini ifodalagan. Kamar bog‘lash “hukmronlik qilmoq”, qamchi ushlar “yo‘l-yo‘riq ko‘rsatmoq”, qilich va yoy esa “mustaqillik va kuch” ramzi sifatida talqin qilingan.

Muhr va tamg‘a hokimiyatning yozma va vizual legitimatsiyasida muhim rol o‘ynagan. Qoraxoniylar davlat muhrlarida tamg‘alar, islomiy kalimalar va hukmdorlarning unvonlari joylashgan bo‘lib, ular hujjatlarning haqiqiylikni tasdiqlash va davlatning rasmiy vakolatini ko‘rsatish uchun ishlatilgan. Tamg‘alarning shakli va ularning kombinatsiyasi har bir sulola a‘zosining individual identifikatsiyasiga xizmat qilgan.

Qoraxoniylar davlatida hokimiyat ramzlari faqat moddiy shaklda emas, balki muayyan marosimlar va jamoat institutlari orqali ham amalga oshirilgan. Jülus ya‘ni taxtga chiqish marosimi yangi hukmdorning siyosiy qonuniyligini e‘lon qilishning asosiy vositasi bo‘lgan; qadimgi turkiy siyosiy an‘anada bunga mos keluvchi “qut olish” yoki “ko‘trülüş” (ko‘tarilish) atamallari ham qo‘llanilgan bo‘lib, bu ikki qatlamli terminologiya forscha-islomiy “jülus” va qadimgi turkiy “ko‘trülüş” maqolaning markaziy g‘oyasi bo‘lgan turkiy-islomiy sintezni til darajasida ham yaqqol namoyon etadi. Garchi hokimiyat ilohiy (qut) manbaga ega deb hisoblansa-da, uning rasmiy tasdig‘i qurultoy qarori, amaldorlarning bay‘ati va xalifalikning e‘tirofi bilan mustahkamlangan. Bu jarayon davlat tuzilmasining barqarorligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynagan, shuningdek, vorislik nizolarini minimallashtirishga xizmat qilgan.

To‘y marosimi esa ijtimoiy-siyosiy integratsiyaning muhim mexanizmi sifatida faoliyat yuritgan. Ziyofatlar nafaqat tantana, balki hukmdorning saxovati, adolati va xalq bilan bog‘liqligini namoyish etish maydoni bo‘lgan. Tarixiy manbalarda qayd etilishicha, to‘y an‘anasining buzilishi hatto siyosiy noroziliklarga sabab bo‘lgan, bu esa uning davlat barqarorligidagi o‘rnini ko‘rsatadi.

Qurultoy esa boshqaruv iyerarxiyasining eng yuqori maslahat organi sifatida faoliyat yuritgan. Dastlabki davrlarda o‘yin-kulgi va musobaqalar maydoni bo‘lgan qurultoy keyinchalik davlat siyosati, harbiy yurishlar, soliq masalalari va tashqi aloqalar hal qilinadigan institutsional maydonga aylangan. Hukmdorning qurultoyga raislik qilishi uning oliy hokimiyatini ramziy va amaliy jihatdan mustahkamlangan.

Bayramlar va yug‘ (motam) marosimlari ham davlatchilik tizimining ajralmas qismi bo‘lgan. Islomiy qabuldan so‘ng ham qadimiy turkiy bayram an‘analari o‘z ahamiyatini saqlab qolgan, hukmdorlarning xalqni yedirib-ichirishi va kiyintirishi esa siyosiy legitimlikni ta‘minlovchi ijtimoiy shartnoma sifatida qabul qilingan. Yug‘ marosimlari esa nafaqat diniy-urfodatiy xususiyatga ega bo‘lib, balki davlat rahbariyatining qadimiy an‘analarga sodiqligini va xalq birligini mustahkamlash vositasi bo‘lib xizmat qilgan. Motam davridagi ishtirok hukmdorning xalq bilan hamdardligi va siyosiy barqarorlikni saqlashdagi mas‘uliyatini ifodalagan.

Qoraxoniylar davlatida hokimiyat ramzlari va boshqaruv tuzilmasi bir-birini to‘ldiruvchi yagona tizimni tashkil etgan. Moddiy atributlar (o‘tov, taxt, tug‘, hil‘at va h.k.) ierarxik tartibotni vizual ravishda ifodalagan bo‘lsa, marosimlar (jülus, to‘y, qurultoy, bayramlar) bu tartibotni

ijtimoiy va siyosiy jihatdan mustahkamlagan. Qadimiy turkiy qut tushunchasi bilan islomiy xalifalik e'tirofining uyg'unligi hukmdorning hokimiyatini nafaqat dunyoviy, balki ma'naviy jihatdan ham asoslagan.

Boshqaruv iyerarxiyasi markazda hukmdor, uning atrofida yuqori amaldorlar (hojib, vazir, amir), qurultoy a'zolari va mahalliy boshqaruv organlaridan iborat bo'lib, ularning har biri o'ziga xos ramziy va institutsional vazifalarni bajargan. "Ikki tomonlama" boshqaruv modeli Arslonxon (oliy xoqon) va Bug'roxon (ham-xoqon) davlatning hududiy bo'linishini va markaz bilan viloyatlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda muhim vosita bo'lgan. Bu tizim nafaqat siyosiy boshqaruvni, balki harbiy, moliyaviy va ma'muriy jarayonlarni ham muvofiqlashtirish imkonini bergan.

Hukmdor ramzlari nafaqat vakolatni ko'rsatish, balki davlat apparatining ishlash tartibini belgilash vositasi ham bo'lgan. Masalan, navbat (nog'ora) chalinishi hukmdorning rasmiy ish kunini boshlashini, hil'at taqdim etilishi mansab tasdig'ini, tug' ko'tarilishi esa harbiy safar boshlanishini bildirgan. Shu tarzda, ramziy tizim va ma'muriy ierarxiya o'zaro uzviy bog'liq holda davlat boshqaruvining uzluksizligini ta'minlagan.

Numizmatik manbala tangalar hokimiyat ramzlari o'rganishda alohida ahamiyatga ega. Qoraxoniylar tangalarida "Sulaymon Qadr Tamg'ach xoqon" kabi yozuvlar, islomiy kalima va tamg'alar hukmdorning legitimligini va davlatning diniy-siyosiy yo'nalishini aks ettirgan. Tangalarning dizayni, zarb joyi va metall tarkibi markaziy hokimiyatning nazorati va mahalliy zarbxonalarning faoliyatini tahlil qilish imkonini beradi. Tangalar orqali hokimiyat ramzlari nafaqat ichki, balki tashqi siyosatda ham propaganda vositasi sifatida ishlatilgan.

Qoraxoniylar ushbu an'analarni keyingi turkiy-islomiy davlatlar (Saljuqiylar, Xorazmshohlar, Temuriylar) ga meros qoldirib, Markaziy Osiyoda davlatchilik madaniyatining uzluksiz rivojlanishiga poydevor yaratgan. Hokimiyat ramzlari va boshqaruv iyerarxiyasining o'zaro bog'liqligini tushunish nafaqat tarixiy bilimlarni boyitadi, balki zamonaviy davlatchilik nazariyasi uchun ham qimmatli darslar beradi.

Xulosa. Qoraxoniylar davlatida hokimiyat ramzlari va boshqaruv iyerarxiyasi yagona, o'zaro bog'liq tizimni tashkil etgan. Moddiy atributlar (o'tov, taxt, tug', bayroq, hil'at) ierarxik tartibotni vizual ifodalagan bo'lsa, institutsional marosimlar (julus/ko'trülüş, qurultoy, to'y, yug') bu tartibotni ijtimoiy-siyosiy jihatdan mustahkamlagan. "Ikki tomonlama" boshqaruv modeli (Arslonxon/Bug'roxon) Qoraxoniylar davlatchiligining eng o'ziga xos xususiyati bo'lib, markazlashgan hokimiyat bilan hududiy muxtoriyat o'rtasidagi muvozanatni ta'minlagan. Bu tizim keyingi turkiy-islomiy davlatlar (Saljuqiylar, Temuriylar) boshqaruv amaliyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

Hukmdorlik unvonlari ("Xoqon", "Qadr", "Tamg'ach") va numizmatik ramzlar siyosiy legitimlik vositasi hamda davlatning mafkuraviy yo'nalishini aks ettiruvchi semiotik tizim sifatida faoliyat yuritgan. Tangalardagi islomiy kalima bilan birga saqlanib qolgan turkiy tamg'alar madaniy uzluksizlik va diniy sintez jarayonlarini tasdiqlaydi.

Xususan, ushbu tadqiqotda yug' marosimi va "ikki tomonlama" boshqaruv tizimining ramziy-tarkibiy bog'liqligi, shuningdek julus va ko'trülüş atamalarining forsha-islomiy va qadimgi turkiy qatlamlar sifatidagi uyg'unligi ilk bor kompleks tarzda tahlil qilindi. Bu esa Qoraxoniylar davlatchiligini nafaqat siyosiy-institutsional, balki til va ramziy darajasida ham turkiy-islomiy sintez namunasi sifatida ko'rsatishga imkon berdi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Davidovich E.A. Numizmaticheskie zametki // Izvestiya otdeleniya obshchestvennykh nauk AN Tadzhikskoi SSR. – 1968. – №3. – B. 70–84.
2. Qoshg'ariy M. Devonu lug'atit-turk. I jild. – Toshkent: Fan, 1960. – 362 b.
3. Okudan G. Sarayı, askerî ve idarî yönleriyle Karahanlı Devleti'nin teşkilat tarihi. – Ankara: Iksad Publications, 2019. – B. 69.

MAFKURAVIY BO'SHLIQ MUAMMOSI: YOSHLARNI RADIKAL G'OYALAR TA'SIRIDAN HIMOYA QILISHNING ILMIY-FALSAFIY ASOSLARI

**Baymatov Alisher Kahramonovich,
Termiz davlat pedagogika instituti
Falsafa, ma'naviyat asoslari va
huquq ta'limi kafedrası o'qituvchisi
<https://orcid.org/0009-0008-6724-2991>**

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv va axborotlashuv jarayonlari kuchayib borayotgan hozirgi davrda yoshlar ongida yuzaga kelayotgan mafkuraviy bo'shliq hamda uning radikal g'oyalar tarqalishiga ta'siri ilmiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. O'zbekiston Respublikasi qonunchiligi, davlat siyosati hujjatlari hamda mahalliy va xorijiy tadqiqotlar asosida muammoning yechimiga oid taklif va tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: mafkuraviy bo'shliq, radikalizm, ekstremizm, yoshlar siyosati, mediasavodxonlik, axborot xavfsizligi, ma'naviy tarbiya, globallashuv, ijtimoiy tarmoqlar, destruktiv g'oyalar.

Аннотация. В данной статье с научно-философской точки зрения анализируется идеологический вакуум, возникающий в сознании молодежи в условиях усиливающейся глобализации и информатизации, а также его роль в распространении радикальных идей. На основе законодательства Республики Узбекистан, документов государственной политики, а также отечественных и зарубежных исследований разработаны предложения и рекомендации по решению данной проблемы.

Ключевые слова: идеологический вакуум, радикализм, экстремизм, молодежная политика, медиаграмотность, информационная безопасность, духовное воспитание, глобализация, социальные сети, деструктивные идеи.

Abstract. This article examines, from a scientific-philosophical perspective, the ideological vacuum emerging in young people's consciousness under conditions of intensifying globalization and informatization, and its role in the spread of radical ideas. Based on the legislation of the Republic of Uzbekistan, state policy documents, and domestic and foreign research, proposals and recommendations for addressing the problem are developed.

Keywords: ideological vacuum, radicalism, extremism, youth policy, medialiteracy, information security, spiritual education, globalization, social networks, destructive ideas.

Kirish. XXI asrda globallashuv va raqamli texnologiyalar taraqqiyoti natijasida axborot oqimi mislsiz darajada kuchaydi. Ayniqsa, yoshlarning internet va ijtimoiy tarmoqlardan faol foydalanishi ularning dunyoqarashi va tafakkuriga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Shu bilan birga, virtual makonda turli destruktiv oqimlar, ekstremistik va radikal guruhlarining mafkuraviy targ'iboti ham kengaymoqda. Bunday sharoitda yoshlar ongida "mafkuraviy bo'shliq" yuzaga kelishi jamiyat xavfsizligi uchun muhim tahdidlardan biri sifatida namoyon bo'lmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Yoshlarimiz mustaqil fikrlaydigan, yuksak ma'naviyatli va vatanparvar insonlar bo'lib voyaga yetishi uchun barcha imkoniyatlarni safarbar etishimiz zarur" [3]. Ushbu fikr yoshlarni mafkuraviy tahdidlardan himoya qilish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanini ko'rsatadi.

Bugungi kunda radikal guruhlar yoshlarni o'z safiga jalb qilishda asosan internet, messengerlar va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanmoqda. Birlashgan Millatlar Tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, ekstremistik kontentning katta qismi aynan yosh auditoriyaga yo'naltirilgan [5]. Bu esa mafkuraviy immunitetni shakllantirish masalasini dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon etadi.

Ishning ilmiy farazi shundan iboratki, agar yoshlar orasida mediasavodxonlik, tanqidiy tafakkur, huquqiy ong va milliy-ma'naviy qadriyatlarga asoslangan tarbiya tizimi kuchaytirilsa,

mafkuraviy bo'shliqning oldi olinadi hamda radikal g'oyalarning yoshlar ongiga ta'siri sezilarli darajada kamayadi.

Adabiyotlar tahlili. Mafkuraviy bo'shliq va yoshlar radikallasuvi muammosi so'nggi yillarda ham mahalliy, ham xorijiy tadqiqotchilar e'tiborini tortmoqda. A. Saidovning tadqiqotlarida inson huquqlari va ma'naviy xavfsizlik masalalari huquqiy nuqtai nazardan yoritilgan bo'lib, muallif huquqiy tarbiyani mafkuraviy tahdidlarga qarshi asosiy vositalardan biri sifatida ko'rsatadi [4]. Biroq bu tadqiqotda "mafkuraviy bo'shliq" tushunchasining falsafiy-psixologik ildizlari (identifikatsiya inqirozi) chuqur tahlil qilinmagan.

Xorijiy adabiyotda M. Bloomning tadqiqoti internet orqali radikallasuv jarayonini psixologik va ijtimoiy omillar orqali tushuntirishga harakat qiladi, jumladan, shaxsning ijtimoiy izolyatsiyasi va identifikatsiya inqirozi radikal kontentga moyillikni oshirishi ta'kidlanadi [7].

Xalqaro tashkilotlarning hisobotlarida (BMT, UNESCO) yoshlarning internetdan foydalanish darajasi va ular duch keladigan ekstremistik kontent hajmi statistik jihatdan yoritiladi [5; 6], biroq bu hisobotlar ko'proq tavsiflovchi xarakterga ega bo'lib, muammoning falsafiy sabablarini emas, balki uning ko'lamini ko'rsatadi.

Shunday qilib, mavjud adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, mafkuraviy bo'shliq muammosi alohida-alohida — huquqiy va xorijiy psixologik-sotsiologik nuqtai nazardan o'rganilgan, biroq bu jihatlarni O'zbekiston sharoitida yaxlit falsafiy-huquqiy tizim sifatida birlashtirgan maxsus tadqiqot yetishmaydi. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi: normativ-huquqiy tahlil – O'zbekiston Respublikasining yoshlar siyosati va diniy-ekstremizmga qarshi kurash sohasidagi qonunchilik hujjatlarini tahlil qilish; qiyosiy-tahliliy metod – mahalliy va xorijiy ilmiy adabiyotlarda "mafkuraviy bo'shliq" va radikallasuv tushunchalariga berilgan yondashuvlarni qiyoslash; falsafiy-kontseptual tahlil – "mafkuraviy bo'shliq" hodisasini identifikatsiya inqirozi nazariyasi asosida talqin qilish. Tadqiqot amaliy-empirik ma'lumotlarga emas, balki mavjud manbalarning nazariy-falsafiy tahliliga asoslanganini alohida ta'kidlash lozim.

Muhokama va natijalar. "Mafkuraviy bo'shliq" – bu shaxs yoki ijtimoiy guruh ongida mustahkam e'tiqod, ma'naviy qadriyatlar tizimi va hayotiy maqsadlarning yetishmasligi natijasida yuzaga keladigan holat bo'lib, unda shaxs o'zining kimligini, qayerga mansubligini va nima uchun yashashini anglay olmaydi. Falsafiy jihatdan bu – identifikatsiya inqirozi (identity crisis) ko'rinishidir. Bunday sharoitda shaxs turli destruktiv g'oyalar ta'siriga tez beriladi.

Amerikalik tadqiqotchi Mia Bloomning 2021-yildagi tadqiqotida internet orqali radikallasuv jarayoni yoshlarning psixologik holati va ijtimoiy izolyatsiyasi bilan chambarchas bog'liqligi ta'kidlanadi [7]. Tadqiqotchining fikricha, virtual makonda identifikatsiya inqiroziga duch kelgan yoshlar radikal kontent ta'siriga tez beriladi.

Axborot oqimi cheksiz bo'lgan hozirgi sharoitda internet va ijtimoiy tarmoqlar mafkuraviy bo'shliqni to'ldiruvchi asosiy vositaga aylandi. Turli xalqaro hisobotlarda yoshlarning internet foydalanuvchilari orasida ulushi yuqori ekani va shu bois axborot xurujlariga ko'proq duch kelayotgani ta'kidlanadi [6]. Bu esa yoshlarning axborot xurujlariga eng ko'p duch kelayotgan qatlam ekanini ko'rsatadi.

O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonunida yoshlarning ma'naviy, intellektual va jismoniy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash davlatning ustuvor vazifalaridan biri sifatida belgilangan [1]. Mazkur qonun yoshlarni turli zararli axborotlardan himoya qilishning huquqiy asosini yaratadi. Shuningdek, "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonun diniy ekstremizm va mutaassiblikning oldini olishga xizmat qiluvchi muhim huquqiy hujjatlardan biridir [2]. Akmal Saidov inson huquqlari va ma'naviy xavfsizlik masalalarini tahlil qilib, yoshlarni mafkuraviy tahdidlardan himoya qilishda huquqiy tarbiya muhim omil ekanini ko'rsatadi [4].

Mafkuraviy tahdidlarga qarshi kurashda faqat taqiqlash yoki jazolash usullaridan foydalanish yetarli emas, chunki radikallashuvning ildizlari ko'pincha ijtimoiy tengsizlik, ma'naviy bo'shliq, ishsizlik, ta'limdagi muammolar va psixologik omillar bilan bog'liq bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, "taqiqlash emas, yo'naltirish" tamoyiliga asoslangan quyidagi zamonaviy yondashuvlardan foydalanish muhim hisoblanadi.

Yoshlarni yolg'on axborot va manipulyativ targ'ibotlarni ajrata olishga o'rgatish kerak. Buning uchun maktab, akademik litsey, kollej va oliy ta'lim muassasalarida "Mediasavodxonlik" yoki "Axborot madaniyati" fanini o'qitishni kuchaytirish zarur. Ushbu fan orqali feyk xabarlarini aniqlash, manipulyativ kontentni tahlil qilish, axborotni tekshirish usullari va internetdagi mafkuraviy tahdidlarni tanib olish ko'nikmalari shakllantiriladi. Media savodxonlikni rivojlantirish faqat texnik bilim berish emas, balki yoshlarning mafkuraviy immunitetini, mustaqil fikrlashini va axborot madaniyatini shakllantirish jarayoni sifatida qaralishi kerak.

Yoshlar har bir ma'lumotni shubha ostiga olishi va mantiqan tahlil qilishi lozim. Radikal guruhlar odatda hissiyotlarga tayanadi, ilm va mantiq esa ularning kirdikorlarini fosh qiladi.

Yoshlardagi energiya va o'zini ko'rsatishga bo'lgan ehtiyojni to'g'ri yo'naltirish kerak. Ularni ko'ngillilar (volontyorlik) harakatlariga, startap loyihalarga va ijodiy jamoalarga jalb etish lozim.

Radikalizmga qarshi eng kuchli zarba – sof diniy bilim va milliy o'zlikni anglashdir. Dinni siyosiyashtirishga urinayotganlarga qarshi faqat ilm bilan kurashish mumkin.

Xulosa. Yoshlarni radikal xavflardan asrash faqat davlat yoki maktabning ishi emas, balki butun jamiyatning vazifasidir. Mafkuraviy bo'shliqni ilm, san'at, sport va umuminsoniy qadriyatlar bilan to'ldirish orqali yoshlarni har qanday destruktiv g'oyaviy ta'sirga qarshi kuchli immunitetga ega shaxslar qilib tarbiyalash mumkin. Globallashuv va raqamli kommunikatsiyalar sharoitida bu muammo yanada murakkablashib bormoqda, shu bois muammoning yechimi kompleks yondashuvni talab qiladi.

Muammoning yechimi sifatida quyidagi taklif va tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

- ta'lim tizimida mediasavodxonlik va tanqidiy fikrlash fanlarini keng joriy etish;
- yoshlar orasida ma'naviy-ma'rifiy targ'ibot ishlarini zamonaviy usullar asosida tashkil qilish;
- ijtimoiy tarmoqlarda milliy kontent ulushini oshirish;
- diniy savodxonlikni kuchaytirish va diniy bilimlarni ilmiy asosda targ'ib qilish;
- yoshlar bilan ishlovchi mutaxassislarining mafkuraviy tayyorgarligini oshirish;
- davlat, oila va fuqarolik jamiyati institutlari o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash.

Shunday ekan, yoshlarni radikal xavflardan himoya qilish faqat huquqni muhofaza qiluvchi organlarning emas, balki butun jamiyatning ustuvor vazifasiga aylanishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni, 2016.
2. O'zbekiston Respublikasining "Vijdon erkinligi va diniy tashkilotlar to'g'risida"gi Qonuni, 2021.
3. Mirziyoyev Sh. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021. – 464 b.
4. Saidov A. Inson huquqlari va zamonaviy xavfsizlik masalalari. – Toshkent, 2022. – 320 b.
5. United Nations Office of Counter-Terrorism. Report on Countering Terrorism Online, 2022.
6. UNESCO. Digital Literacy Report, 2023.
7. Bloom M. Pastels and Pedophiles: Inside the Mind of Qanon. – Stanford: Stanford University Press, 2021. – 272 p.

МИЛЛИЙ МАФКУРАНИНГ АКСИОЛОГИК АСОСЛАРИ ВА МАФКУРАВИЙ БАРҚАРОРЛИК ОМИЛЛАРИ: ИЖТИМОЙ-ФАЛСАФИЙ ТАҲЛИЛ

Матчанова Барно Иркиновна,
Ижтимоий-маънавий тадқиқотлар институти
мустақил тадқиқотчиси

Аннотация. Мақолада ижтимоий трансформация шароитида миллий мафкуранинг аксиологик асослари ва мафкуравий барқарорлик омиллари ижтимоий-фалсафий нуқтаи назардан таҳлил қилинади. Тадқиқот жараёнида неокантчилик фалсафасидаги қадриятлар назарияси, феноменологик аксиология ҳамда герменевтик ёндашув усулларидан фойдаланилиб, миллий мафкуранинг қадриятлар иерархиясидаги ўзига хос ўрни аниқланади.

Калит сўзлар: аксиология, миллий мафкура, қадриятлар иерархияси, мафкуравий барқарорлик, феноменологик аксиология, герменевтика, ижтимоий трансформация, маънавий ўзак, нарратив идентиклик, ижтимоий фалсафа.

Аннотация. В статье с социально-философской точки зрения анализируются аксиологические основы национальной идеологии и факторы идеологической устойчивости в условиях социальной трансформации. В процессе исследования, с использованием теории ценностей неокантианской философии, феноменологической аксиологии и методов герменевтического подхода, определяется особое место национальной идеологии в иерархии ценностей.

Ключевые слова: аксиология, национальная идеология, иерархия ценностей, идеологическая устойчивость, феноменологическая аксиология, герменевтика, социальная трансформация, духовное ядро, нарративная идентичность, социальная философия.

Abstract. The article analyzes the axiological foundations of national ideology and the factors of ideological stability under conditions of social transformation from a socio-philosophical perspective. The study utilizes value theory from neo-Kantian philosophy, phenomenological axiology, and hermeneutic approaches to determine the specific place of national ideology within the hierarchy of values.

Keywords: axiology, national ideology, hierarchy of values, ideological stability, phenomenological axiology, hermeneutics, social transformation, spiritual core, narrative identity, social philosophy.

Кириш. Ижтимоий трансформациянинг тезлашуви ва глобал маданий алоқаларнинг чуқурлашуви замонавий жамиятлар олдида миллий мафкуранинг маънавий-фалсафий асосларини қайта англаш заруратини қўймоқда. Мустақил тараққиёт йўлидан бораётган Ўзбекистонда бу масала алоҳида долзарбликка эга, чунки миллат ўзининг тарихий-маданий давомийлигини сақлаган ҳолда, замонавий цивилизациян жараёнлар билан уйғун ривожланиш вазифасини бажармоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, «янги Ўзбекистон қуриш, авваломбор, янги фикр, янги қарашлар, янги ёндашувларни талаб қилади»[1]. Ушбу янгича ёндашувнинг фалсафий асоси эса миллий мафкуранинг аксиологик – қадриятли-маънавий – таъминоти масаласида ёрқин намоён бўлади.

Тадқиқотнинг долзарблиги. Мафкуравий барқарорлик муаммоси анъанавий тарзда сиёсатшунослик ва социология доирасида ўрганилиб келинган. Бироқ ушбу ёндашувлар мафкуранинг сирт кўринишидаги институтционал жиҳатларини ёритиш билан чекланиб, унинг чуқур маънавий-қадриятли асосини етарлича таҳлил қилмайди. Ваҳоланки, ҳар қандай мафкуравий тизимнинг мустаҳкамлиги моҳиятан унинг қадриятлар иерархиясига боғлиқдир. Мазкур мақоланинг илмий муаммоси – миллий мафкуранинг аксиологик асосларини ижтимоий-фалсафий таҳлил ёрдамида ойдинлаштириш ва мафкуравий барқарорлик омилларини қадриятли ракурсдан ўрганишдан иборат.

Тадқиқотнинг мақсади. Ижтимоий трансформация шароитида миллий мафкуранинг аксиологик асосларини аниқлаш, унинг ички қадриятли ўзагини ёритиш ва мафкуравий барқарорликни таъминловчи фалсафий-методологик омилларни асослашдан иборат.

Тадқиқот жараёнида қуйидаги усуллардан фойдаланилди: назарий-таҳлилий усул – мавзу бўйича фалсафий, аксиологик ва социологик манбаларни ўрганишда; қиёсий-қиймат таҳлили усули – миллий ва умуминсоний қадриятлар ўзаро муносабатини ёритишда; тарихий-фалсафий метод – миллий мафкуранинг тарихий-маданий асосларини аниқлашда; феноменологик-герменевтик ёндашув – қадриятли онгнинг ички тузилишини тадқиқ этишда; тизимли ёндашув – мафкуравий барқарорлик омилларини комплекс равишда талқин қилишда. Манбалар сифатида Ғарб ва миллий фалсафий адабиёт, Ўзбекистон Республикаси Президентининг асар ва мурожаатномалари, шунингдек, мустақил Ўзбекистонда яратилган аксиологик тадқиқотлар танланди.

Асосий қисм. Миллий мафкура тушунчасини аксиологик нуқтаи назардан қараш – унинг маънавий ўзагини очиқ бериш демакдир. Неокантчилик мактабининг йирик вакили В.Виндельбанднинг таъкидлашича, «фалсафа умумэтиборли қадриятлар ҳақидаги танқидий фандир»[4]. Ушбу таъриф асосида миллий мафкура ҳам муайян умумэтиборли қадриятлар тизими сифатида қаралиши мумкин. Бу қадриятлар миллат аъзолари учун тарихан ишлаб чиқилган, амалда синалган ва ижтимоий ҳамжиҳатликнинг маънавий асосини таъминловчи мезонлардир.

Феноменологик аксиологиянинг асосчиси М.Шелер қадриятларнинг ўзига хос иерархиясини таклиф этиб, шундай ёзади: «қадриятлар туйғу-объектлардир, улар инсон онгига феноменологик кузатувда бевосита берилади ва ўзининг иерархик тартибига эга»[5]. Шелер қадриятларни қуйи ҳиссий-моддий қадриятлардан юксак диний-муқаддас қадриятларгача бўлган тартибда жойлаштиради. Мазкур иерархик модель миллий мафкурани таҳлил қилишда фойдалидир: миллий мафкура энг юксак, интегратив қадриятлар сатҳида шаклланиб, қуйи сатҳдаги қадриятларни маънавий йўналтириб туради. Қомусий олим файласуф Қ.Назаров аксиологик мактабнинг ушбу анъаналарини миллий заминда ривожлантириб, шундай хулосага келади: «қадрият инсоннинг оламга бўлган муносабатидаги субъектив-объектив бирликдир, у ҳам инсон онгига боғлиқ, ҳам ундан мустақил ижтимоий воқеликни ифодалайди»[6]. Бу таъриф миллий мафкурани аксиологик талқин қилишда муҳим методологик асос беради: миллий мафкура шахснинг миллат ва Ватанга бўлган қадрияти асосида ижтимоий воқеликни ўзлаштириш усулидир.

Миллий мафкуранинг ички тузилишини аксиологик таҳлил қилиш унинг уч даражали иерархик тизимга эга эканлигини кўрсатади. Биринчи, юксак даража – экзистенциал-маънавий қадриятлар (Ватан, миллат, инсоният, эзгулик, адолат). Иккинчи, ўрта даража – тарихий-маданий қадриятлар (миллий тил, тарих, санъат, урф-одатлар, тарихий хотира). Учинчи, амалий даража – кундалик ижтимоий қадриятлар (меҳнат маданияти, оила бирлиги, ижтимоий ҳамжиҳатлик, ҳуқуқий онг). Ушбу иерархиянинг фалсафий аҳамияти шундаки, у миллий мафкурани догматик ёпиқ тизим эмас, балки динамик, кўп даражали ижтимоий-маънавий тизим сифатида идрок этишга имкон беради.

Ҳар бир даражадаги қадриятлар ўз ички мантиқига эга, аммо улар ўзаро уйғунликда фаолият кўрсатади. Юксак даражадаги қадриятлар қуйи даражаларни маънавий йўналтириб турса, қуйи даражалардаги қадриятлар юксак қадриятларни кундалик амалиётда мустаҳкамлайди. Замонавий герменевтик антропологиянинг йирик намояндаси П.Рикёр таклиф этган «нарратив идентиклик» (*identité narrative*) концепцияси миллий мафкуранинг маънавий асосларини таҳлил қилишда алоҳида аҳамиятга эга. Рикёрнинг фикрича, «шахснинг ўзлиги – унинг ҳаётини маънодор яхлитлик сифатида ҳикоя қилиш қобилятидир»[7]. Ушбу қараш миллат даражасига татбиқ этилса, миллий мафкура миллатнинг ўз тарихини маънодор яхлитлик сифатида баён этиш ва унинг маънавий давомийлигини идрок этиш усули сифатида намоён бўлади.

Нарратив идентиклик концепцияси орқали миллий мафкуранинг фалсафий вазифаси янада ойдинлашади: у миллат ўтмиши, ҳозирги ҳолати ва келажагини маънавий боғловчи «ҳикоя» – унинг цивилизацион мазмунини ифодаловчи маънавий давомийлик тизимидир. Ватандош тадқиқотчи А.Эркаев ушбу ёндашувга яқин келиб, шундай ёзади: «маънавият – бу халқнинг тарихий-маданий тажрибасидан келиб чиқувчи, унинг келажагини йўналтирувчи ва ҳозирги ҳаётини маънодор қилувчи ички куч»[8]. Демак, миллий мафкуранинг аксиологик асоси – миллатнинг ўз тарихий-маданий ҳикоясини маънодор яхлитлик сифатида идрок этиш ва бу яхлитликни кундалик амалиётга айлантириш имкониятидир. Аксиологик таҳлил натижасида мафкуравий барқарорликнинг қуйидаги фалсафий омиллари ажратиб кўрсатилди.

Биринчи омил – қадриятлар тизимининг ички уйғунлиги. Мафкуравий барқарорлик, аввало, жамият қадриятлари ўртасидаги ички зиддиятларнинг йўқлиги ёки уларни ҳал қилиш механизмларининг мавжудлигига боғлиқ.

Иккинчи омил – экзистенциал маъно берувчи асосий қадриятларнинг мавжудлиги. В.Франкл кўрсатганидек, инсоннинг ва жамиятнинг маънавий соғломлиги, аввало, ҳаётий маъно топиш имкониятига боғлиқдир.

Учинчи омил – қадриятли онгнинг рефлексив хусусияти, яъни жамият аъзоларининг ўз қадриятларини онгли равишда идрок этиш ва танқидий баҳолай билиш қобилияти.

Тўртинчи омил – қадриятли уйғунлашув механизмларининг фаолияти. Ч.Тэйлор ўзининг «Ҳақиқийлик этикаси» асарида шундай ёзади: «ҳақиқий индивидуал ўзлик фақат маъно ва аҳамият берувчи жамоа қадриятлари уфқида шаклланиши мумкин». Ушбу қараш миллий мафкура шахс ва жамоа қадриятларини маънавий уйғунлаштирувчи механизм сифатида фаолият кўрсатиши кераклигини кўрсатади.

Бешинчи омил – қадриятли давомийликнинг мустаҳкамлиги. Миллат тарихий-маданий меросини ҳозирги ҳаётга органик равишда киритиш ва уни келгуси авлодга сифатли узатиш қобилияти мафкуравий барқарорликнинг калитидир.

Шу ўринда, Президент Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, «миллий тикланишдан миллий юксалиш сари кўтарилиш йўлимизда бой маданий-маънавий меросимиз ва аждодларимиз анъаналарини сақлаб қолиш, ривожлантириш алоҳида аҳамият касб этади»[2]. Ушбу қараш ҳозирги замон мафкуравий барқарорлигининг тарихий асосини кўрсатади. Ўтказилган таҳлил натижалари шуни кўрсатадики, миллий мафкуранинг аксиологик талқини унинг фалсафий чуқурлигини ва замонавий шароитдаги мосланувчанлигини очиб беришга ёрдам беради. Анъанавий сиёсатшунослик ёндашуви миллий мафкурани асосан институтчионал ва ташкилий тизим сифатида таҳлил қилса, аксиологик ёндашув унинг ички қадриятли-маънавий ўзагини ёритади. Ушбу иккита ёндашув бир-бирини инкор этмайди, аксинча, ўзаро тўлдиради.

Мазкур тадқиқот натижаларининг фалсафий аҳамияти уч жиҳатда намоён бўлади. Биринчидан, миллий мафкурани догматик тизим эмас, балки динамик қадриятли иерархия сифатида идрок этиш имкониятининг очилиши. Иккинчидан, замонавий трансформация шароитида миллий мафкуранинг мосланувчанлик потенциалини аниқлаш. Учинчидан, глобаллашув шароитида миллий ва умуминсоний қадриятларнинг диалектик уйғунлашуви учун фалсафий асосларнинг тайёрланиши. Шунингдек, А.Макинтайрнинг «Фазилатдан кейин» асарида таклиф этилган концепция мазкур масалани янада чуқурлаштириш имконини беради. Файласуфнинг таъкидлашича, «ҳар қандай маънодор фазилат ва қадриятлар маълум бир анъанавий амалиёт контексти доирасидагина мавжудлигини сақлайди». Ушбу қараш миллий мафкуранинг ижтимоий амалиёт билан узвий боғлиқлигини, унинг соф назарий эмас, амалий-ҳаётий ҳодиса эканлигини таъкидлайди. Демак, миллий мафкурани сақлаш ва ривожлантириш – соф ғоявий таъминот эмас, балки миллий-маданий амалиётнинг барча даражаларида қадриятли-маънавий уйғунликни таъминлаш вазифасидир.

Ўзбекистон шароитида мазкур фалсафий-методологик хулосаларнинг амалий татбиғи қуйидаги йўналишларда амалга оширилиши мумкин: таълим тизимида кадриятли онгни ривожлантириш, оммавий ахборот воситаларида миллий кадриятларни қарор топтириш, оила ва маҳалла институтлари орқали кадриятли тарбия амалиётини мустаҳкамлаш, ижтимоий ислохотларни аксиологик экспертиза орқали ўтказиш ва миллий ижодиёт орқали кадриятли-маънавий давомийликни таъминлаш. Президент Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек, «эл-юрт олдида, келгуси авлодлар олдида жавобгарликни ҳис қиладиган, ўз ҳаёти ва фаолиятини Ватан манфаати билан узвий боғлаб яшайдиган баркамол авлодни тарбиялашимиз керак»[3]. Ушбу тарбиявий вазифанинг фалсафий асоси айнан миллий мафкуранинг аксиологик мазмуни билан таъминланади.

Хулоса. Ижтимоий-фалсафий таҳлил натижасида қуйидаги умумий хулосалар шакллантирилди. Миллий мафкура ўзининг чуқур моҳиятига кўра фақат ғоявий-сиёсий тизим эмас, балки миллатнинг кадриятли-маънавий ўзаги ҳамдир. Унинг аксиологик талқини мафкуравий барқарорликнинг ички механизмларини очиб беришга ёрдам беради. Миллий мафкуранинг кадриятли иерархияси уч даражали (экзистенциал-маънавий, тарихий-маданий, амалий-ижтимоий) тизим сифатида ташкил қилинган бўлиб, ушбу даражаларнинг ички уйғунлиги барқарорлик асосидир. П.Рикёرنинг нарратив идентиклик концепцияси орқали миллий мафкуранинг маънавий-давомийлик вазифаси, М.Шелернинг феноменологик аксиологияси орқали унинг кадриятли структураси, Ч.Тэйлор ва А.МакИнтайр коммунитаристик фалсафаси орқали шахс ва жамоа кадриятлари уйғунлашуви механизмлари асосланди. Мазкур фалсафий-методологик асосларда миллий мафкуранинг замонавий трансформация шароитига мосланувчанлик потенциали очиб берилди. Мафкуравий барқарорликнинг беш асосий фалсафий омили – кадриятлар ички уйғунлиги, экзистенциал маъно бериш, кадриятли онг рефлексивлиги, шахс ва жамоа кадриятлари уйғунлашуви ҳамда кадриятли давомийлик – ажратиб кўрсатилиб, уларнинг ўзаро боғлиқлиги асосланди. Ушбу натижалар миллий мафкура сиёсатининг фалсафий-методологик асосини мустаҳкамлашга хизмат қила олади. Тадқиқотнинг илмий истиқболи миллий-маънавий кадриятларнинг рақамли жамият шароитидаги трансформацияси, ёшлар онгидаги кадриятли шаклланиш динамикаси ва глобал маданий алоқаларнинг миллий аксиологик тизимга таъсирини тадқиқ этишдан иборат.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2022. – Б. 42.
2. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон – янги тараққиёт даври. Ўзбекистон Республикаси Президентининг Олий Мажлисга Мурожаатномаси // "Халқ сўзи", 2020 йил 30 декабрь.
3. Мирзиёев Ш.М. Юксак маънавият – енгилмас куч. Ўзбекистон Республикаси Президентининг ёшлар билан очик мулоқоти // Ўзбекистон Республикаси Президенти веб-сайти, 2020 йил 20 июнь.
4. Windelband W. Präludien: Aufsätze und Reden zur Philosophie und ihrer Geschichte. Bd. II. – Tübingen: J.C.B. Mohr, 1915. – S. 29
5. Scheler M. Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik. – Halle: Max Niemeyer, 1921. – S. 104.
6. НазаровҚ. Кадриятларфалсафаси (аксиология). – Тошкент: Ўзбекистонфайласуфларимиллийжамиятинашриёти, 2004. – Б. 27.
7. Ricoeur P. Soi-même comme un autre. – Paris: Éditions du Seuil, 1990. – P. 167–168.
8. Эркаев А. Маънавият – миллат нишони. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б. 63.

ORTOPED-STOMATOLOG FAOLIYATIDA BEMORLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARINI HISOBGA OLIHNING DEONTOLOGIK ASPEKTLARI

Bakiyev Shavkat Sherzodovich,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
Stomatologiya ishi fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar:
Maxmudova Aziza Nugmanovna,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
Ijtimoiy va gumanitar fanlar kafedrasini mudiri, professor

Annotatsiya. Maqolada ortoped-stomatolog faoliyatida bemorlarning psixologik va xarakterologik xususiyatlarini hisobga olishning deontologik jihatlari tahlil qilingan. Shifokor–bemor munosabatida individual muloqot, axborotli rozilik, psixologik qoʻllab-quvvatlash va tabaqalashtirilgan deontologik taktikaning ahamiyati yoritilgan. Bemorning ruhiy-hissiy holatiga mos yondashuv nizolarni kamaytirishi, oʻzaro ishonchni mustahkamlashi va ortopedik konstruksiyalarga moslashuvni yaxshilashi asoslangan.

Kalit soʻzlar: stomatologik deontologiya, ortoped-stomatolog, shifokor–bemor munosabati, psixologik xususiyatlar, xarakterologik tip, stomatofobiya, axborotli rozilik, ortopedik konstruksiyaga moslashuv.

Аннотация. В статье анализируются деонтологические аспекты учета психологических и характерологических особенностей пациентов в деятельности стоматолога-ортопеда. Раскрывается значение индивидуального общения, информированного согласия, психологической поддержки и дифференцированной деонтологической тактики во взаимоотношениях «врач–пациент». Обосновано, что подход, соответствующий психоэмоциональному состоянию пациента, способствует снижению конфликтных ситуаций, укреплению взаимного доверия и улучшению адаптации к ортопедическим конструкциям.

Ключевые слова: стоматологическая деонтология, стоматолог-ортопед, взаимоотношения «врач–пациент», психологические особенности, характерологический тип, стоматофобия, информированное согласие, адаптация к ортопедическим конструкциям.

Abstract. The article analyzes the deontological aspects of considering patients' psychological and characterological characteristics in prosthodontic practice. It highlights the importance of individualized communication, informed consent, psychological support, and differentiated deontological tactics in the doctor–patient relationship. The study substantiates that an approach adapted to the patient's psycho-emotional state helps reduce conflicts, strengthen mutual trust, and improve adaptation to dental prosthetic appliances.

Keywords: dental deontology, prosthodontist, doctor–patient relationship, psychological characteristics, characterological type, dental anxiety, informed consent, adaptation to dental prosthetic appliances.

Kirish. Koʻplab mutaxassislarining fikriga koʻra, stomatologiya amaliyotidagi muvaffaqiyatning muhim tarkibiy qismi yuqori professionallik boʻlib, u bemorning subyektiv dunyosini tanib olish yondashuvlarining koʻp variantlilikini, u bilan xayrixoh aloqa oʻrnatish yoʻlini tezda topa olish qobiliyatini, bemor shaxsiga "kalit tanlash"ni oʻz ichiga oladi. Bu hozirgi kunda yanada dolzarb boʻlib bormoqda, chunki "shifokorlar va bemorlar oʻrtasidagi moliyaviy va huquqiy munosabatlarning chuqurlashishi bilan deontologiya sohasi sezilarli darajada kengaymoqda".

Shuni taʼkidlash kerakki, stomatologiyada deontologiya "shifokor-bemor" shaxslararo oʻzaro taʼsir tizimida nizoli vaziyatlarning oldini olish bilan chambarchas bogʻliq. Stomatologik

amaliyot tahlili shuni ko'rsatadiki, bemor bilan muloqot qila olmaslik va uning ishonchini qozona olmaslik bilan bog'liq nizolar boshqa barcha da'volardan ko'ra ko'proq yuzaga keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda deontologik, tizimli, psixologik va interaktiv yondashuvlar, shuningdek, tizimli, germevtik hamda strukturaviy-funksional tahlil usullaridan foydalanildi. Bioetik keys-kommentariylar yangi aksiologik tavsiflash usuli asosida o'rganilib, bemorlarning individual-psixologik xususiyatlarini hisobga oluvchi tabaqalashtirilgan deontologik taktika tahlil qilindi.

Adabiyotlar tahlili. Yordamchi kasblar mutaxassislarining kasbiy burchi va axloqiy mas'uliyati bilan bog'liq masalalar amaliy psixologiyaning metodologik, nazariy va amaliy muammolari bilan uzviy bog'liq. Mahalliy va xorijiy tadqiqotlarda kasbiy burch, mutaxassisning axloqiy tanlovi, mijoz bilan munosabati hamda kasbiy faoliyat oqibatlari turli jihatlaridan o'rganilgan.

Bioetika va deontologiyaning madaniy fenomen sifatidagi mazmuni ilmiy adabiyotlarda yetarli darajada tizimli tadqiq etilmagan. Mas'uliyatli dunyoqarashning axloqiy-falsafiy asoslari I. Kant, M. Veber va boshqa mutafakkirlarning asarlarida yoritilgan. Ekologik muammolarning kuchayishi insonning tabiat va jamiyat oldidagi axloqiy mas'uliyatini belgilashga qaratilgan yangi yondashuvlarning shakllanishiga ta'sir ko'rsatgan.

Zamonaviy etika va deontologiyaning muhim yo'nalishlaridan biri bo'lgan bioetikaning nazariy asoslari V.R. Potter, E. Pellegrino, T. Bichamp va J. Childress tadqiqotlarida ishlab chiqilgan. B.G. Yudin, P.D. Tishchenko, L.V. Konovalova va T.V. Mishatkina esa bioetikaning Rossiya ilmiy an'analari rivojlanishiga salmoqli hissa qo'shgan.

Tadqiqotning maqsadi va vazifalari:

1. Stomatologlarning kasbiy tayyorgarligiga qo'yiladigan talablar tahlilini o'tkazish, ular asosida oliy tibbiyot oliy ta'lim muassasasida tibbiyot mutaxassislarining deontologik kompetensiyasining mohiyatini aniqlash, mazmunini aniqlash va tuzilishini ochib berish.

2. Psixologik-pedagogik shart-sharoitlar majmuasini aniqlash, tibbiyot oliy ta'lim muassasasining o'quv jarayoniga deontologik kompetentlikni shakllantirish modelini joriy etish mexanizmini ishlab chiqish.

3. Deontologik kompetensiyani shakllantirish modeli va uni amalga oshiruvchi ilmiy-metodik vositalar samaradorligini tajriba sinovidan o'tkazish.

Natija va muhokama. Stomatologiya amaliyotida shifokor-bemor tizimida ishonchli shaxslararo aloqani o'rnatish, davolash jarayonida shifokorning bemor bilan samarali muloqoti muvaffaqiyatli davolashning yetakchi omillaridan biri hisoblanadi. Stomatologik ortopedik davolashning muvaffaqiyati ko'p jihatdan bemorlarning ortopedik konstruksiyalarga moslashishining psixologik jihatlariga bog'liq. Stomatolog bemorning shaxs tipini tashxislay olmaganida, u yoki bu xarakterologik tipdagi odamlar bilan o'zini tutish algoritmini bilmaganida va davolash jarayonida o'zining dominant rolini psixologik jihatdan to'g'ri tashkil qila olmaganida, bemor tomonidan tuziladigan subyektiv baholarning ta'siri kuchayishi ehtimoli ortadi. Shunday qilib, shifokor-bemor o'zaro ta'sirini samarali ta'minlash maqsadida yetakchi stomatologlar o'z tadqiqotlari va ilmiy ishlarida bemorning fe'l-atvori, temperamenti, shuningdek, asab tizimiga rioya qilishni hisobga oladilar. Bemorlarning turli xarakterologik xususiyatlarini bilish har qanday shifokor uchun, birinchi navbatda, shifokorning deontologik xulq-atvori doirasida psixoterapevtik ta'sirni qo'llash uchun zarur ekanligini ta'kidlash muhimdir. Shuning uchun "har bir shifokor, mutaxassisligidan qat'i nazar, o'z bemori uchun psixoterapevt bo'lishi kerak.

Bemorlarning ortopedik davolashga munosabati ularning temperament tipi, xavotir darajasi, avvalgi tibbiy tajribasi va shifokorga bo'lgan ishonchiga ko'ra farqlanadi. Ayrim bemorlar davolash jarayonidagi har bir bosqich haqida batafsil ma'lumot olishga ehtiyoj sezsa, boshqalarda ortiqcha axborot xavotirni kuchaytirishi mumkin. Shu sababli stomatolog bemorning ruhiy-hissiy holatini dastlabki suhbat jarayonidayoq baholab, muloqot mazmuni va uslubini individual tarzda belgilashi zarur.

Xavotirli va shubhalanuvchan bemorlar bilan ishlashda xotirjam ohang, davolash bosqichlarini izchil tushuntirish hamda muntazam psixologik qo'llab-quvvatlash muhim ahamiyat kasb etadi. Tez ta'sirchan yoki jahldor bemorlar bilan aniq, qisqa va dalillarga asoslangan muloqot olib borish, yopiq va muloqotga kirishishi qiyin bemorlarga esa o'z fikrlarini erkin ifodalashi uchun yetarli vaqt berish lozim. Bunday tabaqalashtirilgan yondashuv bemorning shifokor tavsiyalariga rioya qilishini yaxshilab, davolash jarayonidagi tushunmovchiliklarning oldini oladi.

Ortopedik konstruksiyalarga moslashish jarayoni protezning texnik sifati bilan bir qatorda, bemorning uni qanday qabul qilishi, davolash natijasidan kutgan umidlari va psixologik tayyorgarligiga ham bog'liq. Shifokorning hamdardligi, axborotli rozilikni ta'minlashi va moslashuv davrida bemor bilan muntazam aloqada bo'lishi noqulayliklarni to'g'ri baholashga yordam beradi. Deontologik tamoyillarga asoslangan bunday munosabat bemorning davolashga ishonchini oshirib, ortopedik konstruksiyaga moslashuv jarayonini yengillashtiradi.

Ortopedik davolash jarayonida turli xarakterologik radikallarga ega bo'lgan bemorlarning hissiy va xulq-atvor reaksiyalarini o'rganish;

Bemorlarning olib qo'yiladigan ortopedik konstruksiyalarga moslashuvini ularning xarakterologik xususiyatlariga qarab tahlil qilish va moslashish eng qiyin bo'lgan xarakterologik guruhlarini aniqlash;

Standartlarda ifodalangan bemorlarning moslashuv va deadaptatsiya darajasi haqidagi olingan ma'lumotlarni taqqoslash: AOK shkalalari bo'yicha T-ballar, turli xil xarakterologik xususiyatlarga ega bo'lgan bemorlarning olinadigan protezlarga moslashish muddatlari va o'rganilayotgan parametrlar o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqliklarni aniqlash;

Shifokor va bemorning xarakterologik xususiyatlariga qarab, stomatolog-ortopedlarning bemorlar bilan shaxslararo aloqa shakllarining bog'liqligini aniqlash;

Olingan ma'lumotlar asosida bemorlarning xarakterologik xususiyatlariga qarab stomatolog-ortopedning tabaqalashtirilgan deontologik taktikasini ishlab chiqish;

Bemorlarning xarakterologik xususiyatlariga qarab stomatolog-ortopedning tabaqalashtirilgan deontologik taktikasining olib qo'yiladigan protezlarga moslashish muddatiga ta'sirini o'rganish.

Stomatologik davolash samaradorligi va bemorning qoniqish darajasi shifokorning o'z deontologik xulq-atvor modelini bemorning individual xarakterologik xususiyatlari, ruhiy-hissiy holati va shaxs tipiga moslashtirish qobiliyatiga bog'liq. Bunda muloqot uslubi, ma'lumot berish shakli va psixologik qo'llab-quvvatlash usullari muhim ahamiyatga ega.

Shifokorning deontologik taktikasida shaxsni hurmat qilish, axborotli rozilik va «zarar yetkazmaslik» tamoyillari asosiy o'rin tutadi. Bemor bilan ism-sharifi orqali muloqot qilish, ortiqcha oshna-og'aynigarchilikka yo'l qo'ymaslik, davolash haqidagi ma'lumotlarni murakkab tibbiy atamalarsiz tushunarli tilda bayon etish, bemorning his-tuyg'ularini hisobga olish va unga hamdardlik bildirish ishonchli munosabatni shakllantiradi. Moslashuvchan deontologik model nizoli vaziyatlarni kamaytiradi, shifokorga bo'lgan ishonchni mustahkamlaydi va davolashning klinik samaradorligini oshiradi.

Bemorlarning xarakterologik va psixologik xususiyatlari, stomofobiya darajasi hamda moslashuvchanlik imkoniyatlariga asoslangan shaxsiylashtirilgan o'zaro ta'sir modellari ishlab chiqildi. Turli xarakterologik guruhlariga mansub bemorlar uchun stomatologning muloqot uslubi va psixologik qo'llab-quvvatlash shakllari tavsiya etildi. Bu yondashuv ortopedik davolash jarayonida bemorning psixologik zo'riqishini kamaytirish va protezlarga moslashish muddatini qisqartirishga xizmat qiladi.

Bioetika va deontologiya tibbiyot madaniyatining tarkibiy qismi sifatida tahlil qilinib, ularning madaniy-tarixiy ildizlari va milliy xususiyatlari yoritildi. Deontologik xulq-atvor tibbiy faoliyatdagi munosabatlarni tartibga solish bilan birga, axloqiy qadriyatlarning amaliy ifodasini ham ta'minlaydi. Tadqiqot natijalari bemorning stomatologik aralashuvga psixologik moslashishi shifokor tanlagan deontologik taktikaga bevosita bog'liqligini ko'rsatdi.

Tadqiqotda bemorlarning xarakterologik xususiyatlariga mos deontologik xulq-atvor va muloqot modellari taklif etildi. Ularni amaliyotda qo'llash «shifokor–bemor» tizimidagi nizolarni kamaytirish, o'zaro ishonchni oshirish va davolash natijalarini yaxshilash imkonini beradi. Olingan natijalardan tibbiyot oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak stomatologlarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish hamda ularda deontologik kompetensiyani shakllantirishda foydalanish mumkin.

Xulosa. Yuqoridagilarni umumlashtirib, quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

1. Ortoped-stomatologlar va bemorlarning klinik-psixologik xususiyatlarini o'rganish ularning hissiy hamda xulq-atvor reaksiyalari jihatidan farqlanishini va turli xarakterologik guruhlariga mansubligini ko'rsatdi.

2. Bemorning xarakterologik xususiyatlariga moslashtirilgan deontologik xulq-atvor modeli ortopedik davolash jarayonidagi psixologik zo'riqish va nizoli vaziyatlarni kamaytiradi, «shifokor–bemor» tizimidagi ishonchni mustahkamlaydi hamda ortopedik konstruksiyalarga moslashuv dinamikasini yaxshilaydi.

3. Olib qo'yiladigan protezlarga psixologik moslashish muddati bemorlarning xarakterologik xususiyatlariga bog'liq. Xavotirli-shubhali, uyatchan-jahldor va yopiq-chuqurlashgan xarakterologik xususiyatlarga ega bemorlarda moslashuv jarayoni boshqa guruhlariga nisbatan uzoqroq davom etadi.

4. Stomatologning tabaqalashtirilgan deontologik taktikasi bemorning ruhiy-hissiy holatini hisobga olish, samarali muloqotni yo'lga qo'yish va davolash natijalarini yaxshilashga xizmat qiladi. Olingan natijalardan bo'lajak stomatologlarda deontologik kompetensiyani shakllantirish hamda ularning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda foydalanish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Shavkat Mirziyoyev. Xalqimiz salomatligi hamma narsadan ustun va qadrli. Tibbiyot xodimlari bilan ochiq muloqot, 18-mart 2022-yil.

2. Силуянова И.В. Биомедицинская этика // Сборник нормативно-правовых документов в области прав человека в контексте биомедицинских исследований. – Чебоксары: Изд-во Чувашского университета, 2014. С. 304–394.

3. Ушаков Е. В. Биоэтика: учебник и практикум для вузов /. – Москва : Издательство Юрайт, 2025. – 294 с.

4. Огурцов А.П. Этика жизни или биоэтика: аксиологические альтернативы // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 47.

5. Мишаткина Е.И. Биоэтика. Наука выживания. – Беларусь: Издательство Дискурсб, 2022. – С.236

6. Нажметдинова Ф.Т., Гурылева М.Э. Переосмысление биоэтических принципов в эпоху искусственного интеллекта: вызовы для автономии, справедливости и благодеяния в медицине // Казанский медицинский журнал.- Казань, 2025. - № 11.

KARTOGARFIK MODELLASHTIRISH ASOSIDA GEOINFORMATSION KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING DASTURIY METODIK TA'MINOTI

**Berdiyev Dilshod Faxriddin o'g'li,
Jizzax politexnika instituti
mustaqil tadqiqotchi**

Annotatsiya. Mazkur maqolada texnika oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak muhandislarning geoinformatsion kompetentligini kartografik modellashtirish asosida rivojlantirishning dasturiy-metodik ta'minoti yoritilgan.

Kalit so'zlar: geoinformatsion kompetentlik, kartografik modellashtirish, GIS, ArcGIS Pro, QGIS, elektron platforma, dasturiy-metodik ta'minot, kartashunoslik.

Аннотация. В данной статье освещается программно-методическое обеспечение развития геоинформационной компетентности будущих инженеров в технических высших учебных заведениях на основе картографического моделирования.

Ключевые слова: геоинформационная компетентность, картографическое моделирование, ГИС, ArcGIS Pro, QGIS, электронная образовательная платформа, программно-методическое обеспечение, картография.

Abstract. This article presents the software and methodological support for developing the geoinformation competence of future engineers in technical higher education institutions through cartographic modeling.

Keywords: geoinformation competence, cartographic modeling, Geographic Information Systems (GIS), ArcGIS Pro, QGIS, e-learning platform, software and methodological support, cartography.

Kirish. Jahon ta'lim tizimida raqamli iqtisodiyot va geofazoviy texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim mazmuniga yangi talablarni qo'yimoqda. O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan «Raqamli O'zbekiston — 2030» strategiyasi hamda geodeziya, kartografiya va yerni masofadan zondlash sohasidagi normativ-huquqiy hujjatlar geofazoviy ma'lumotlardan foydalanish, ularni tahlil qilish va ularga asoslangan qarorlar qabul qilish ko'nikmalariga ega mutaxassislar tayyorlashni dolzarb vazifa sifatida belgilamoqda. Shu sababli bo'lajak geograf, ekolog, qishloq xo'jaligi va shahar rejalashtiruvchi mutaxassislarda geoaxborot kompetentligini shakllantirish zamonaviy pedagogika fanining ustuvor yo'nalishlaridan biriga aylandi.

O'zbekistonda geoinformatsion texnologiyalarni rivojlantirishga oid davlat dasturlari hamda oliy ta'limni modernizatsiya qilish bo'yicha amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida GIS texnologiyalarini o'quv jarayoniga joriy etishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Biroq mavjud tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, texnika oliy ta'lim muassasalarida kartografik modellashtirish asosida geoinformatsion kompetentlikni rivojlantirishning yaxlit dasturiy-metodik ta'minoti, elektron o'quv platformasi, virtual laboratoriyalar va kompetensiyani baholash mezonlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Mavzuning dolzarbligiga qaramay, amaliyotda kartografik modellashtirish asosida geoaxborot kompetentligini rivojlantirishning yaxlit dasturiy-metodik ta'minoti ya'ni maqsadli tanlangan dasturiy vositalar, o'quv-uslubiy materiallar, topshiriqlar tizimi va baholash mezonlarining o'zaro bog'langan majmui yetarlicha ishlab chiqilmagan. Mazkur maqolaning maqsadi shu bo'shliqni to'ldirishga qaratilgan bo'lib, unda tegishli dasturiy-metodik ta'minotning tarkibiy qismlari va uni amalga oshirish metodikasi taqdim etiladi.

Adabiyotlar tahlili. So'nggi paytlarda muhandislik ta'limida raqamli texnologiyalardan foydalanishga qiziqish ortib bormoqda. Ta'lim jarayonida axborot texnologiyalariga o'tishda turli xil elektron darsliklar ishlab chiqildi. Kengroq qo'llanilishi uchun ular universal, har tomonlama, yaxshi ishlab chiqilgan va yuqori darajada ma'lumotga ega bo'lishi kerak.

Ta'limni axborotlashtirish jarayoni, shuhbasiz, vatanimiz kelajagini ta'minlovchi yoshlarga ta'lim-tarbiya beruvchi o'qituvchilarning axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan kasbiy faoliyati jarayonida foydalanish kompetentligiga uzviy bog'liqdir. Bu esa muhandislarni tayyorlashda o'qitishning zamonaviy dasturiy vositalarini yaratish va qo'llash texnologiyasini ishlab chiqishni taqozo etadi. Muhandislarni tayyorlashda o'qitishning zamonaviy didaktik vositalarini yaratish va qo'llash muammosi bo'yicha xorijiy mamlakatlar va vatanimiz olimlari tomonidan ko'plab tadqiqotlar olib borilgan.

Texnika oliy ta'lim muassasalarida dasturiy-metodik ta'minotni yaratish va ularning mohiyatini tahlil qilishning nazariy asoslari M.I. Bashmakov, S.V. Zenkina, N.A. Reznik, I.V. Robert, O.A. Kozlova va boshqalarning ishlarida o'rganilgan. OTMda o'qitishni tashkil etish nuqtai nazaridan ixtisoslashtirilgan dasturiy ta'minot va metodologik paketlarni ishlab chiqish muammosi dolzarb bo'lib qoldi.

I.V. Robertning fikriga ko'ra, bu vositalar kursning ma'lum bir fanini yoki uning mavzusini o'qitish uchun dasturiy ta'minot va metodologik vositalar to'plamidir [1]. Muayyan ta'lim dasturi va individual akademik fanlar mazmuni uchun eng mos dasturiy ta'minotni ishlab chiqish vositalarini tanlash muammosi odatda ishlab chiquvchilar uchun qiyinchiliklar tug'diradi, chunki uni hal qilishga urinishlar ham metodologik, ham texnologik qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Ushbu tadqiqot uchun ma'lumot to'plashda tizimli adabiyot sharhi (Systematic Literature Review) usuli qo'llanilgan. Tadqiqot davomida 12 ta maqolani tahlil qilib, kartogarfik modellashtirish asosida geoinformatsion kompetentligini rivojlantirishning dasturiy metodik ta'minoti rivojlantirishga oid tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Muhokama va natijalar. Ta'lim sohalarida kesimida metodik dasturiy ta'minotning ahamiyati, ayniqsa, tabiiy ilmiy va texnologik yo'nalishlarda yaqqol namoyon bo'ladi. Raqamli laboratoriyalar, modellashtirish dasturlari, virtual tajribalar o'quvchilarning nazariy bilimlarini amaliy tajriba bilan uyg'unlashtiradi. Ijtimoiy-gumanitar fanlarda esa, matn, audio, video va infografik materiallarning integratsiyasi o'quvchining tahliliy tafakkurini kengaytiradi, tarixiy jarayonlar yoki adabiy asarlarni kontekstual tahlil qilish imkonini beradi [2].

Bugungi kunda oliy ta'lim muassasalarida ta'limni tashkil etishning dasturiy metodik ta'minoti, o'qituvchilarni tayyorlashning milliy va jahon ta'lim tajribasiga asoslangan tashkiliy pedagogik mexanizmlarini takomillashtirish orqali mamlakatimiz intellektual resurslari potensialini oshirish alohida ahamiyat kasb etmoqda. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasiga 1 muvofiq "Uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" bugungi kunda muhim vazifalar hisoblanadi. Jumladan, kasb ta'limi o'qituvchilarini tayyorlashda o'qitishning zamonaviy dasturiy vositalarini qo'llash alohida ahamiyat kasb etadi.

Biz tomonimizdan taklif etilayotgan dasturiy-metodik ta'minot uch asosiy blokdan iborat: dasturiy ta'minot bloki, o'quv-uslubiy materiallar bloki va nazorat-baholash bloki. 1-rasm

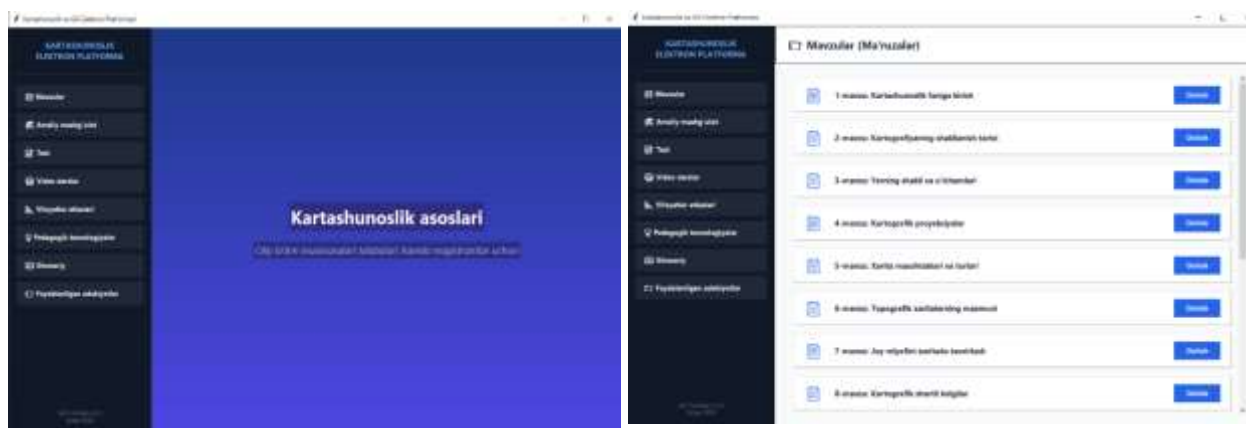
Dasturiy ta'minot blok - Bu blokka geoaxborot tizimlarining ochiq manbali (QGIS) va litsenziyalangan (ArcGIS, MapInfo Professional) versiyalari, masofadan zondlash ma'lumotlarini qayta ishlash dasturlari (masalan, SNAP, ENVI), shuningdek onlayn kartografik

platformalar (Google My Maps, ArcGIS Online) kiritiladi. Ochiq manbali dasturlardan foydalanish ta'lim muassasalari uchun moliyaviy jihatdan qulay bo'lib, talabalarga mustaqil ishlash imkoniyatini kengaytiradib.

O'quv-uslubiy materiallar blok - Ushbu blok elektron darslik va qo'llanmalar, video-instruksiyalar, amaliy mashg'ulotlar uchun bosqichma-bosqich topshiriqlar to'plami, shuningdek virtual laboratoriya ishlarini o'z ichiga oladi. Topshiriqlar tizimi soddadan murakkabga qarab quyidagi mantiqiy ketma-ketlikda tuziladi: xaritani o'qish va tahlil qilish mavjud qatlamlar bilan ishlash yangi geoma'lumotlar bazasini shakllantirish murakkab fazoviy tahlil (masalan, buferli zonalash, overlay tahlili) yakuniy kartografik model va tematik xaritani loyihalash.

Nazorat-baholash blok - Bu blok talabaning har bir kompetentlik komponenti bo'yicha erishgan natijalarini o'lchash uchun mezonlar tizimini, elektron test topshiriqlarini va loyiha ishlarini baholash rubrikalarini o'z ichiga oladi. Baholash jarayonida nafaqat yakuniy natija (tayyor xarita yoki model), balki uni yaratish jarayonidagi mantiqiy izchillik va texnologik to'g'rilik ham hisobga olinadi.

Foydalanilgan metodlarning kompleks o'zaro ta'sirlashuvi Kartografik modellashtirish asosida Texnika oliy ta'lim muassasalarida tahsil oluvchi bo'lajak muhandislarning Kartografiyaga oid fanlarni o'zlashtirish darajasi oshiradi. Ushbu o'qitish metodlaridan

foydalanish jarayonida Kartografik modellashtirish asosida o'qitish uchun Kartashunoslik elektron ta'lim platformasi (elektron adabiyot) yaratildi. Mazkur platformaning titul varag'i quyidagicha (2-rasmga qarang):

2-rasm. Kartashunoslik fanidan yaratilgan ta'lim platformasining bosh sahifasi

Ushbu platformaning "Mavzular" bo'limida "Kartashunoslik" faniga oid taqdimotlar, qisqa video roliklar va video ma'ruzalar, izohli lug'atlar joylashtirilgan bo'lib, undan professor-o'qituvchilar ma'ruza darslarida va talabalar esa mustaqil o'quv faoliyati davomida foydalanishlari mumkin.

Xulosa. Kartografik modellashtirish asosida geoinformatsion kompetentligini rivojlantirishning dasturiy-metodik ta'minoti bo'lajak muhandislarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishda muhim ahamiyatga ega. ArcGIS, QGIS kabi GIS dasturlari, elektron ta'lim platformalari va interfaol metodlardan kompleks foydalanish talabalarning fazoviy tafakkuri, geoma'lumotlar bilan ishlash va kartografik modellashtirish ko'nikmalarini samarali rivojlantiradi. Taklif etilgan yondashuv ta'lim sifatini oshirish hamda zamonaviy muhandislarni tayyorlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Роберт И.В. Толкование слов и словосочетаний по нятийного аппарата информатизации образования // Информатика и образование. 2004. № 6. С. 63–70.
2. Лурье И.К. Геоинформационное картографирование. Методы геоинформатики и цифровой обработки космических снимков. — М.: КДУ, 2008.

GLOBALLASHUV SHAROITIDA TADBIRKORLIK ETIKASINING
TRANSFORMATSIYASI

Ubaydulloyeva Farangiz Rustamovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv jarayonlarining tadbirkorlik etikasi mazmuni, tamoyillari va amaliy ko'rishlariga ta'siri ijtimoiy-falsafiy jihatdan tahlil qilinadi. Zamonaviy iqtisodiy munosabatlarda tadbirkorlik faoliyati faqat foyda olishga yo'naltirilgan iqtisodiy mexanizm sifatida emas, balki ijtimoiy mas'uliyat, manfaatdor tomonlar bilan o'zaro ishonch, ekologik barqarorlik, halollik va adolat tamoyillariga asoslangan murakkab ijtimoiy institut sifatida shakllanayotgani asoslab beriladi. Globallashuv natijasida milliy biznes madaniyatining xalqaro korporativ standartlar, raqamli iqtisodiyot va global raqobat ta'sirida o'zgarishi ko'rib chiqiladi.

Kalit so'zlar: globallashuv, tadbirkorlik etikasi, biznes etikasi, korporativ ijtimoiy mas'uliyat, manfaatdor tomonlar, halollik, raqamli iqtisodiyot, ekologik mas'uliyat, biznes madaniyati, barqaror rivojlanish.

Аннотация. В статье с социально-философской точки зрения анализируется влияние процессов глобализации на содержание, принципы и практические проявления предпринимательской этики. Обосновывается, что в современных экономических отношениях предпринимательская деятельность формируется как сложный социальный институт, основанный на социальной ответственности, взаимном доверии с заинтересованными сторонами, экологической устойчивости, честности и справедливости. Рассматривается трансформация национальной деловой культуры под воздействием международных корпоративных стандартов, цифровой экономики и глобальной конкуренции.

Ключевые слова: глобализация, предпринимательская этика, деловая этика, корпоративная социальная ответственность, заинтересованные стороны, честность, цифровая экономика, экологическая ответственность, деловая культура, устойчивое развитие.

Abstract. The article provides a socio-philosophical analysis of the impact of globalization on the content, principles, and practical manifestations of entrepreneurial ethics. It substantiates that, in contemporary economic relations, entrepreneurial activity is developing as a complex social institution based on social responsibility, mutual trust with stakeholders, environmental sustainability, integrity, and justice. The transformation of national business culture under the influence of international corporate standards, the digital economy, and global competition is also examined.

Keywords: globalization, entrepreneurial ethics, business ethics, corporate social responsibility, stakeholders, integrity, digital economy, environmental responsibility, business culture, sustainable development.

Kirish. XXI asrda globallashuv iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlarning deyarli barcha sohalariga ta'sir ko'rsatayotgan universal jarayonga aylandi. Kapital, texnologiyalar, axborot va mehnat resurslarining davlat chegaralaridan tobora erkin harakatlanishi tadbirkorlik faoliyatining mazmunini ham jiddiy ravishda o'zgartirmoqda. Ilgari korxona faoliyatining samaradorligi, ishlab chiqarish hajmi, rentabellik va foyda ko'rsatkichlari orqali baholangan bo'lsa, bugungi sharoitda kompaniyaning jamiyat, iste'molchilar, xodimlar, davlat va tabiiy muhit oldidagi mas'uliyati uning muvaffaqiyatining muhim mezoniga aylanmoqda.

Shu ma'noda, tadbirkorlik etikasi iqtisodiy faoliyatning ikkilamchi yoki faqat ma'naviy jihati emas. U korxonaning uzoq muddatli barqarorligi, obro'si va hamkorlar ishonchiga bevosita ta'sir qiluvchi omil hisoblanadi. Globallashuv natijasida bir mamlakat hududida shakllangan

biznes amaliyoti boshqa hududlardagi iste'molchilar, investorlar va tashkilotlar tomonidan ham baholanmoqda. Korxonaning mehnat munosabatlari, korrupsiyaga, ekologik xavfsizlikka, iste'molchi huquqlariga yoki shaxsiy ma'lumotlarga munosabati endilikda faqat mahalliy masala bo'lib qolmayapti.

Tadbirkorlik etikasi mohiyatini tushuntirishda R. Edvard Friman tomonidan ishlab chiqilgan manfaatdor tomonlar konsepsiyasi alohida ahamiyatga ega. Unga ko'ra, korporatsiya faqat aksiyadorlar manfaatlarini emas, balki xodimlar, iste'molchilar, yetkazib beruvchilar, mahalliy jamoalar va boshqa manfaatdor guruhlarning talablarini ham hisobga olishi kerak [1, 25]. Bu yondashuv klassik "foydani maksimal darajada oshirish" paradigmasining ma'lum darajada kengayishiga olib keldi.

Maqolaning maqsadi globallashuv sharoitida tadbirkorlik etikasida sodir bo'layotgan asosiy transformatsiyalarni ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilish, ushbu o'zgarishlarning sabablari, yo'nalishlari va biznes faoliyatiga ta'sirini ochib berishdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda dialektik, tizimli, qiyosiy va ijtimoiy-falsafiy tahlil usullaridan foydalanildi. Dialektik yondashuv orqali iqtisodiy manfaat bilan axloqiy mas'uliyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilindi. Tizimli metod yordamida tadbirkorlik etikasi biznes, jamiyat, davlat, iste'molchi va tabiiy muhit o'rtasidagi munosabatlarni tartibga soluvchi murakkab tizim sifatida o'rganildi.

Qiyosiy yondashuv asosida an'anaviy tadbirkorlik modeli bilan globallashuv sharoitida shakllanayotgan zamonaviy biznes modeli o'rtasidagi farqlar aniqlandi. Shuningdek, biznes etikasi va korporativ ijtimoiy mas'uliyat sohasida P. Druker, R. Friman, A. Kerroll, J. Elkington hamda boshqa tadqiqotchilarning nazariy qarashlari tahlil qilindi. A. Kerroll korporativ mas'uliyatni iqtisodiy, huquqiy, axloqiy va filantropik mas'uliyatdan iborat ko'p bosqichli tizim sifatida ko'rsatadi [2, 42]. Mazkur yondashuv tadbirkorlik etikasidagi zamonaviy transformatsiyalarni tushuntirish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Natijalar. Tadqiqot natijalari globallashuv tadbirkorlik etikasiga bir nechta muhim yo'nalishda ta'sir ko'rsatayotganini ko'rsatadi.

Birinchidan, tadbirkorlikning maqsadi haqidagi tasavvur o'zgarmoqda. Klassik iqtisodiy qarashlarda tadbirkor, avvalo, foyda olishga intiluvchi iqtisodiy subyekt sifatida namoyon bo'lgan. Zamonaviy biznes muhitida esa foyda kompaniyaning yagona maqsadi sifatida qaralishi tobora cheklanmoqda. Korxonaning ijtimoiy obro'si, xodimlar farovonligi, iste'molchilar ishonchi va ekologik siyosati ham iqtisodiy natijalarga ta'sir ko'rsata boshladi. Bu o'zgarishni J. Elkington ilgari surgan "triple bottom line" konsepsiyasi yaqqol ifodalaydi. Ushbu yondashuvga muvofiq biznes faoliyati uchta asosiy natija - iqtisodiy samaradorlik, ijtimoiy farovonlik va ekologik barqarorlik mezonlari asosida baholanishi kerak [3, 71].

Ikkinchidan, globallashuv biznesda axloqiy standartlarning universallashtirishiga olib kelmoqda. Transmilliy kompaniyalar turli mamlakatlarda faoliyat yuritish ekan, ular mehnat xavfsizligi, korrupsiyaga qarshi kurash, inson huquqlari, iste'molchilar manfaatlarini himoya qilish va ekologik mas'uliyat bo'yicha umumiy standartlarni ishlab chiqishga ehtiyoj sezmoqda. Bu jarayon milliy biznes madaniyatlarining to'liq yo'qolishini anglatmaydi. Aksincha, mahalliy qadriyatlar xalqaro talablar bilan uyg'unlashmoqda. Masalan, Sharq tadbirkorlik madaniyatida o'zaro ishonch, so'zga sodiqlik, katta-kichikka hurmat va jamoaviy manfaatlar muhim o'rin tutadi. Global iqtisodiyot sharoitida ushbu qadriyatlar shaffoflik, korporativ boshqaruv va huquqiy javobgarlik kabi zamonaviy biznes tamoyillari bilan birlashmoqda.

Uchinchidan, tadbirkorlik etikasining muhim qismi sifatida korporativ ijtimoiy mas'uliyat tushunchasi kengaymoqda. Zamonaviy tadbirkor faqat soliqlarni to'lash va qonunlarga rioya qilish bilan cheklanmasligi kerakligi haqidagi qarash tobora mustahkamlanmoqda. Kompaniyalardan jamiyat taraqqiyotiga, ta'lim, ekologiya, bandlik va ijtimoiy loyihalarga ham hissa qo'shish kutilmoqda. P. Druker biznesning ijtimoiy institut sifatida jamiyat oldidagi javobgarligi iqtisodiy natijalar bilan uzviy bog'liq ekanligini ta'kidlaydi [4, 108]. Uning fikricha,

biznes ijtimoiy muammolardan chetda tura olmaydi, chunki uning faoliyati ham aynan jamiyat ichida amalga oshadi.

To'rtinchidan, raqamli iqtisodiyot tadbirkorlik etikasi oldiga mutlaqo yangi muammolarni qo'yimoqda. Elektron tijorat, ijtimoiy tarmoqlar, sun'iy intellekt, katta ma'lumotlar va raqamli marketing biznes uchun keng imkoniyatlar yaratgani holda, yangi axloqiy xavflarni ham paydo qilmoqda. Shaxsiy ma'lumotlardan foydalanish, algoritmik qarorlarning shaffofligi, manipulyativ reklama, soxta sharhlar va iste'molchilar xatti-harakatlarini yashirin boshqarish shular jumlasidandir. Raqamli biznes sharoitida iste'molchi haqida keng hajmdagi ma'lumotlar iqtisodiy resursga aylanmoqda. Biroq ushbu ma'lumotlardan foydalanish faqat qonuniylik emas, balki axloqiy mas'uliyat nuqtayi nazaridan ham baholanishi kerak. Chunki barcha qonuniy harakatlarni ham axloqan maqbul deb bo'lmaydi.

Beshinchidan, ekologik mas'uliyat tadbirkorlik etikasining markaziy yo'nalishlaridan biriga aylanmoqda. Iqlim o'zgarishi, resurslarning kamayishi, atrof-muhit ifloslanishi kabi global muammolar korxonalaridan ishlab chiqarish jarayonlarining ekologik oqibatlarini hisobga olishni talab qiladi. Tadbirkorning tabiatga munosabati uning jamiyat oldidagi axloqiy javobgarligining bir qismi sifatida qaralmoqda. Barqaror rivojlanish tamoyili biznes qarorlarida hozirgi manfaatlar bilan kelajak avlodlar manfaatlarini uyg'unlashtirishni talab etadi. Shu sababli "yashil" texnologiyalar, resurs tejamkor ishlab chiqarish, qayta tiklanuvchi energiya va chiqindilarni kamaytirish kompaniyalarning nafaqat iqtisodiy, balki axloqiy strategiyasiga ham aylanib bormoqda [5, 93].

Muhokama. Globallashtirish tadbirkorlik etikasini universallashtirayotgan bo'lsa-da, bu jarayon bir qator qarama-qarshiliklarni ham yuzaga keltirmoqda. Eng muhim muammolardan biri foyda va axloqiy mas'uliyat o'rtasidagi ziddiyatdir. Tadbirkor uchun foyda olish uning faoliyat yuritishi va rivojlanishining zarur sharti hisoblanadi. Biroq qisqa muddatli daromadga haddan tashqari intilish uzoq muddatda xodimlar manfaatlarini, iste'molchilar huquqlari yoki ekologik barqarorlikka zarar yetkazishi mumkin. Shuning uchun zamonaviy tadbirkorlik etikasi foydani inkor qilmaydi, balki uni ijtimoiy va axloqiy chegaralar doirasida amalga oshirishni talab qiladi. Aynan shu nuqtada iqtisodiy ratsionallik bilan axloqiy ratsionallik bir-birini to'ldirishi lozim.

Yana bir muammo - xalqaro korporativ standartlar bilan mahalliy madaniy qadriyatlar o'rtasidagi nisbat masalasidir. Global biznes muhitida barcha mamlakatlar uchun bir xil axloqiy modelni mexanik ravishda qo'llash har doim ham samarali emas. Har bir jamiyatning tarixiy tajribasi, diniy-ma'naviy qadriyatlari va iqtisodiy mentaliteti mavjud. Shuning uchun tadbirkorlik etikasi universallik bilan milliylikning oqilona uyg'unligini ta'minlashi lozim.

O'zbekiston sharoitida ham tadbirkorlik madaniyatining rivojlanishida halollik, ishonch, va'daga sodiqlik, o'zaro ko'mak va ijtimoiy mas'uliyat singari an'anaviy qadriyatlar muhim ahamiyat kasb etadi. Biroq globallashtirish sharoitida ular korporativ boshqaruvning zamonaviy tamoyillari - shaffoflik, hisobdorlik, qonun ustuvorligi va manfaatlar to'qnashuvining oldini olish kabi standartlar bilan uyg'unlashtirilishi zarur. Zamonaviy bozorda kompaniya obro'si moddiy bo'lmagan eng muhim aktivlardan biriga aylandi. Bir martalik axloqsiz qaror korxonaning ko'p yillar davomida shakllangan imijiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Ayniqsa, ijtimoiy tarmoqlar rivojlangan sharoitda iste'molchilarning kompaniya faoliyatiga munosabati juda tez shakllanadi va tarqaladi.

Shu bois tadbirkorlik etikasi faqat rahbarlarning shaxsiy odob-axloqi bilan cheklanmasligi, korporativ madaniyat darajasiga ko'tarilishi zarur. Axloq kodekslarini ishlab chiqish, xodimlar uchun etik standartlarni belgilash, korrupsion xavflarni kamaytirish, manfaatlar to'qnashuvini boshqarish va iste'molchilar bilan halol kommunikatsiya yuritish zamonaviy korporativ boshqaruvning ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Xulosa. Globallashtirish sharoitida tadbirkorlik etikasi chuqur mazmuniy va institutsional transformatsiyani boshdan kechirmoqda. An'anaviy ravishda tadbirkorlik samaradorligi foyda va iqtisodiy natijalar bilan o'lchangan bo'lsa, bugungi kunda kompaniyaning ijtimoiy mas'uliyati,

ekologik siyosati, xodimlar va iste'molchilar bilan munosabati, raqamli texnologiyalardan foydalanish madaniyati ham uning faoliyatini baholash mezoniga aylanmoqda.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, zamonaviy tadbirkorlik etikasi bir nechta muhim xususiyatlar bilan tavsiflanadi. Birinchidan, biznesning manfaatdor tomonlar oldidagi javobgarligi kuchaymoqda. Ikkinchidan, xalqaro axloqiy va korporativ standartlar milliy biznes madaniyatiga tobora chuqurroq kirib bormoqda. Uchinchidan, korporativ ijtimoiy mas'uliyat va ekologik barqarorlik biznes strategiyasining tarkibiy qismiga aylanmoqda. To'rtinchidan, raqamli iqtisodiyot yangi axloqiy muammolar va yangi javobgarlik shakllarini yuzaga chiqarmoqda.

Shu jihatdan qaraganda, globallashtiruvchi tadbirkorlik etikasini zaiflashtiruvchi emas, uni yanada murakkab va ko'p qirrali tizimga aylantiruvchi omil sifatida namoyon bo'lmoqda. Kelajakdagi tadbirkorlik modeli iqtisodiy manfaat, jamiyat farovonligi va tabiat oldidagi mas'uliyat o'rtasidagi muvozanatga asoslanishi lozim.

O'zbekiston sharoitida tadbirkorlik etikasini takomillashtirishda milliy axloqiy qadriyatlarni zamonaviy xalqaro biznes standartlari bilan uyg'unlashtirish, korporativ ijtimoiy mas'uliyat institutlarini rivojlantirish, yosh tadbirkorlar orasida biznes etikasi bo'yicha bilim va ko'nikmalarni kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki barqaror va raqobatbardosh iqtisodiyot faqat kapital va texnologiyalar bilan emas, balki jamiyat ishonchiga ega bo'lgan mas'uliyatli tadbirkorlik madaniyati orqali ham shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Freeman R. E. Strategic Management: A Stakeholder Approach. – Boston: Pitman Publishing, 1984. – 276 p.
2. Carroll A. B. The Pyramid of Corporate Social Responsibility: Toward the Moral Management of Organizational Stakeholders // Business Horizons. – 1991. – Vol. 34, №4. – P. 39–48.
3. Elkington J. Cannibals with Forks: The Triple Bottom Line of 21st Century Business. – Oxford: Capstone Publishing, 1997. – 402 p.
4. Drucker P. F. Management: Tasks, Responsibilities, Practices. – New York: Harper & Row, 1974. – 839 p.
5. Crane A., Matten D. Business Ethics: Managing Corporate Citizenship and Sustainability in the Age of Globalization. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – 633 p.
6. Velasquez M. G. Business Ethics: Concepts and Cases. – Boston: Pearson, 2012. – 480 p.
7. Porter M. E., Kramer M. R. Creating Shared Value // Harvard Business Review. – 2011. – Vol. 89, №1–2. – P. 62–77.
8. Sen A. Development as Freedom. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 366 p.
9. Schwartz M. S. Business Ethics: An Ethical Decision-Making Approach. – Oxford: Wiley-Blackwell, 2017. – 320 p.
10. Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. – London: SAGE Publications, 1992. – 224 p.

JAMIYAT TARAQQIYOTI VA EKOLOGIK CHEKLOVLAR O'RTASIDAGI ZIDDIYATNING FALSAFIY TAHLILI

Abdulkarimov Xorezmi Amurovich,
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti
"Ijtimoiy fanlar" kafedrasi assistent-o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyat ijtimoiy-falsafiy nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Iqtisodiy o'sish paradigmasi, iste'mol madaniyati, ekologik mas'uliyat, noosfera va ma'naviyat g'oyalari asosida mazkur qarama-qarshilikning ontologik, aksiologik hamda etik jihatlarini ochib beriladi.

Kalit so'zlar. jamiyat taraqqiyoti, ekologik cheklovlar, iqtisodiy o'sish, barqaror rivojlanish, ekologik etika, noosfera, koevolutsiya, ma'naviyat.

Аннотация. В статье с позиций социальной философии анализируется противоречие между общественным развитием и экологическими ограничениями. На основе идей экономического роста, культуры потребления, экологической ответственности, ноосферы и ма'naviyat раскрываются онтологические, аксиологические и этические аспекты данного конфликта.

Ключевые слова. общественное развитие, экологические ограничения, экономический рост, устойчивое развитие, экологическая этика, ноосфера, коэволюция, ма'naviyat.

Abstract. This article examines the contradiction between social development and ecological limits from the perspective of social philosophy. Drawing on the ideas of economic growth, consumer culture, ecological responsibility, the noosphere and ma'naviyat, it reveals the ontological, axiological and ethical dimensions of this conflict.

Keywords. social development, ecological limits, economic growth, sustainable development, ecological ethics, noosphere, coevolution, ma'naviyat.

Kirish. XXI asr boshlarida jamiyat taraqqiyoti muammosi faqat iqtisodiy ko'rsatkichlar orqali izohlanadigan masala bo'lib qolmayapti. Ishlab chiqarishning kengayishi, urbanizatsiya, texnogen transformatsiyalar, raqamli iqtisodiyot va global bozorlarning chuqurlashuvi taraqqiyotning yangi shakllarini yaratgan bo'lsa-da, ayni vaqtda biosferaning imkoniyatlari cheklanganligi tobora ravshanlashib bormoqda. Shu bois bugungi ijtimoiy falsafa oldida taraqqiyotning mohiyatini qayta ko'rib chiqish, uning me'yorlari va maqsadlarini ekologik cheklovlar bilan uyg'un holda talqin etish zarurati paydo bo'lmoqda. Bu masala shunchaki ekologik muammo emas, balki sivilizatsion, qadriyatli va ontologik muammo sifatida namoyon bo'ladi.

Uzoq vaqt davomida taraqqiyot ishlab chiqarish hajmi, foyda, iste'mol ko'lamini va texnologik sur'at bilan o'lchab kelindi. Bunday yondashuv Yangi davr ratsionalizmi hamda klassik siyosiy iqtisod ta'sirida shakllandi. A. Smit nazariyasida boylikni ko'paytirish jamiyat farovonligining tabiiy sharti sifatida talqin qilinadi [4; 114-b.]. Biroq sanoatlashuv chuqurlashgani sari taraqqiyotning bu modeli tabiatni bitmas-tuganmas resurs deb qabul qilishi, insonni esa uning ustidan cheksiz hukmron subyekt sifatida ko'rishi bilan ekologik ziddiyatlarni kuchaytirdi. Natijada jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi qarama-qarshilik zamonaviy sivilizatsiyaning markaziy masalalaridan biriga aylandi.

Mazkur maqolada jamiyat taraqqiyoti ekologik cheklovlar, noosfera, koevolutsiya va ma'naviy mas'uliyat tamoyillari bilan bog'liq holda tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi iqtisodiy o'sish paradigmasi va iste'mol madaniyatining ekologik oqibatlarini ochib berish hamda ekologik jihatdan me'yorlangan taraqqiyotning falsafiy asoslarini aniqlashdan iborat. Ekologik cheklovlar jamiyatning maqsad va qadriyatlarini qayta ko'rib chiqishga undovchi ontologik va aksiologik mezon sifatida talqin qilinadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Iqtisodiy taraqqiyotning nazariy asoslari A. Smit, T. Malthus va K. Marks asarlarida turli nuqtai nazardan yoritilgan. A. Smit iqtisodiy faollik va bozor almashinuvini boylik manbai sifatida baholagan bo'lsa [2; 114-b.], T. Malthus resurslar cheklanganligi bilan aholi o'sishi o'rtasidagi nomutanosiblikka e'tibor qaratgan. K. Marks kapitalistik ishlab chiqarish mehnat va tabiiy resurslarni yemirish tendensiyasiga egaligini ko'rsatgan.

Ekologik cheklovlar va barqaror rivojlanish masalalari R. Meadows va hammualliflarining "O'sish chegaralari" hisobotida hamda "Bizning umumiy kelajagimiz" konsepsiyasida tahlil qilingan. G. Markuze, J. Bodriyar va E. Fromm iste'mol jamiyati, sun'iy ehtiyojlar va ma'naviy begonalashuvning ekologik oqibatlarini ochib bergan.

V.I. Vernadskiyning noosfera, N.N. Moiseevning koevolyutsiya va X. Yonasning mas'uliyat etikasi haqidagi qarashlari insoniyatning biosfera oldidagi javobgarligini asoslashga xizmat qiladi, [3; 74–108-b.]. Abu Rayhon Beruniy, M. Xayrullayev, A. Ergashev va H. Yuldashev qarashlarida tabiat bilan uyg'unlik, me'yor va ma'naviy mas'uliyat tamoyillari yoritilgan.

Tadqiqotda dialektik, tizimli, tarixiy-qiyosiy, aksiologik va germenevtik metodlardan foydalanildi. Mazkur metodlar taraqqiyot, iqtisodiyot, texnika va biosfera o'rtasidagi aloqalarni hamda ekologik cheklovlarning qadriyatli mazmunini tahlil qilish imkonini berdi.

Natijalar va muhokama.

Cheksiz o'sish paradigmasining tarixiy-falsafiy ildizlari. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyat tasodifiy hodisa emas, balki Yangi davrda shakllangan antropotsentrik va utilitar tafakkurning tarixiy natijasidir. Antik va o'rta asr tafakkurida tabiat bilan uyg'unlik, me'yor va ilohiy tartib haqidagi tasavvurlar ustun bo'lgan bo'lsa, XVII–XVIII asrlardan e'tiboran tabiatni nazorat qilish, uni hisoblash va ekspluatatsiya qilishga asoslangan ratsionalistik paradigma qaror topdi. Klassik siyosiy iqtisod taraqqiyotni boylikning ko'payishi bilan birlashtirdi, natijada tabiat resurslar ombori sifatida talqin qilina boshladi.

Bu tarixiy burilishning ijobiy tomonlari bilan bir qatorda salbiy oqibatlari ham bo'ldi. Bir tomondan, ilm-fan va texnika ishlab chiqarish samaradorligini oshirdi, insonning mehnat sharoitini o'zgartirdi, yirik ijtimoiy infratuzilmalarni shakllantirdi. Ikkinchi tomondan esa taraqqiyotning mezoni sifatida faqat iqtisodiy o'sish tanlanishi biosfera bilan sivilizatsiya o'rtasidagi muvozanatni izdan chiqardi. Malthus resurslar va aholi soni o'rtasidagi nomutanosiblikdan ogohlantirgan bo'lsa, Marks kapitalistik ishlab chiqarish tabiat va mehnatning "abadiy manbalari"ni yemirishi haqida yozgan. Shunday qilib, tarixiy tahlil iqtisodiy taraqqiyotning ichida ekologik cheklovlarni inkor qiluvchi ong shakli mavjud bo'lganini ko'rsatadi.

Mazkur ziddiyatning falsafiy mohiyati shundaki, taraqqiyot ko'p vaqt davomida sifat emas, miqdor bilan o'lchab kelindi. Ishlab chiqarishning ko'payishi, foyda hajmi va iste'mol sur'ati ijtimoiy muvaffaqiyat ko'rsatkichi bo'lib qoldi. Bunday sharoitda tabiiy muhitning o'ziga xos vaqt ritmi, tiklanish sur'ati va ekologik muvozanat qonunlari iqtisodiy mantiqning tashqi omiliga aylantirildi. Natijada taraqqiyotning ichki me'yorlari tabiatdan emas, bozordan olinadigan bo'ldi. Bu esa jamiyat taraqqiyotini ontologik jihatdan beqaror asosga qo'ydi.

Ekologik cheklovlar taraqqiyotning tashqi emas, ichki mezonidir. Maqola doirasidagi asosiy natijalardan biri shuki, ekologik cheklovlar taraqqiyotga to'sqinlik qiluvchi tashqi omil emas, balki uning ichki ontologik mezoni sifatida tushunilishi kerak. R. Meadows va hammualliflari ishlab chiqqan model jahon tizimining o'sish sur'ati biosfera imkoniyatlari bilan muvofiqlashtirilmasa, ishlab chiqarishning o'zi tanazzul omiliga aylanishini ko'rsatdi. Bu xulosa falsafiy nuqtai nazardan nihoyatda muhim, chunki u taraqqiyot g'oyasining o'zini me'yorlashtirishni talab qiladi.

Ekologik cheklovlar masalasi faqat resurslarning tugab borishi yoki ifloslanish darajasi bilan bog'liq emas. U, avvalo, inson faoliyatining tabiiy tizimlarga qanchalik mos kelishi bilan

bog'liq. Vernadskiy biosfera doirasida inson aqli yangi geologik kuchga aylanganini ta'kidlar ekan, insonning har bir texnik va iqtisodiy qarori sayyora miqyosidagi oqibatlariga ega bo'lishini ko'rsatadi. Demak, jamiyat taraqqiyoti endi tabiatdan "tashqarida" amalga oshmaydi; u biosfera ichidagi faoliyat shaklidir. Shu sabab ekologik cheklovlar taraqqiyotning chekka chegarasi emas, balki uning mavjudlik shartidir.

Bu yerda ekologik cheklovlarning ikki qirrasini namoyon bo'ladi. Birinchisi ontologik qirra bo'lib, u biosferaning cheklanganligi, tabiiy aylanishlarning muayyan tezlikda kechishi va tiklanish imkoniyatlarining chegaralanganligi bilan bog'liq. Ikkinchisi aksiologik qirra bo'lib, u inson jamiyati qaysi qadriyatlarni ustuvor deb bilishiga taqaladi. Agar taraqqiyotning maqsadi iste'molning cheksiz o'sishi bo'lsa, ekologik cheklovlar doimo to'siq sifatida qabul qilinadi. Agar taraqqiyotning maqsadi hayot sifati, ijtimoiy adolat va avlodlararo mas'uliyat deb olinsa, ekologik cheklovlar oqilona o'zini-o'zi me'yorlash shakliga aylanadi.

Iste'mol jamiyati va qadriyatlar inqirozi. Tahlillar ko'rsatadiki, iqtisodiy o'sish va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyatni chuqurlashtirayotgan asosiy omillardan biri iste'mol jamiyatining shakllanishidir. Markuze zamonaviy industrial tizimni soxta ehtiyojlarni ishlab chiqaruvchi va shaxsni bir o'lchovli ongga bo'ysundiruvchi tizim sifatida tavsiflaydi. Bodriyar esa iste'mol jarayonida narsalarning foydalilik qiymatidan ko'ra ramziy va status qiymati hukmronligini ko'rsatadi. Bunday sharoitda taraqqiyot ishlab chiqarishning ijtimoiy foydasi bilan emas, bozorning cheksiz takror ishlab chiqarish qobiliyati bilan o'lchanadi.

Iste'mol jamiyatining ekologik oqibati shundaki, u tabiatga bo'lgan munosabatni ehtiyojni oqilona qondirish doirasidan chiqarib, uni identifikatsiya, raqobat va mavqe ramziga aylantiradi. Inson o'zini tobora ko'proq egalik qilish orqali tasdiqlay boshlaydi. Fromm buni "ega bo'lish"ning "bo'lish"dan ustun kelishi bilan izohlaydi. Natijada ekologik mas'uliyatning ma'naviy va ichki motivlari susayib, tabiat iste'mol ob'yektiga aylanishi kuchayadi. Demak, ekologik cheklovlarni texnologik innovatsiya yordamida chetlab o'tish haqidagi tasavvur ma'lum ma'noda qadriyatlar muammosini yashiradi.

Ijtimoiy falsafa nuqtai nazaridan iste'mol jamiyati tabiatdan begonalashuvning yangi bosqichini ifodalaydi. Agar sanoat davrida tabiat ishlab chiqarish xomashyosi sifatida ko'rilgan bo'lsa, postindustrial davrda u reklama, dizayn, estetika va turmush tarzi ramzlariga aylantirilmoqda. Bu esa ekologik muammoni faqat ishlab chiqarish bilan emas, madaniyatning o'zi bilan bog'lashga majbur qiladi. Shunday qilib, iqtisodiy o'sish va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyat faqat iqtisodiy strukturalarda emas, balki istak, ehtiyoj va qadriyatlarni shakllantiruvchi ijtimoiy ongda ham mavjud.

Noosfera, koevolyutsiya va mas'uliyat etikasi. Natijalarning keyingi qatlami shuni ko'rsatadiki, jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyatni yengish faqat inkor yoki o'sishni to'xtatish orqali emas, balki taraqqiyotning yangi falsafiy modelini ishlab chiqish orqali mumkin. Bunday modelning nazariy asoslari Vernadskiy va Moiseevning noosfera hamda koevolyutsiya haqidagi qarashlarida mujassam. Vernadskiy inson tafakkuri biosferaning ichki evolyutsion omiliga aylanganini ko'rsatib, insoniyat o'z faoliyati uchun sayyora miqyosida javobgar ekanini ilmiy-falsafiy asoslaydi.

Moiseevning koevolyutsiya konsepsiyasi esa inson va tabiat o'rtasidagi munosabatni hukmronlik emas, hamrivojlanish munosabati sifatida talqin qiladi [3; 74–108-b.]. Bu yondashuvga ko'ra, taraqqiyotning haqiqiy mezoni ishlab chiqarishning miqyosi emas, balki inson faoliyatining biosferaning uzoq muddatli barqarorligiga qanchalik mos kelishidir. Mazkur nuqtai nazar ijtimoiy falsafada juda muhim, chunki u taraqqiyotning subyekti va obyekti haqidagi an'anaviy tasavvurlarni o'zgartiradi. Inson tabiatdan tashqaridagi hukmron subyekt emas, balki undan uzilmagan, lekin unga katta ta'sir ko'rsata oladigan mas'ul mavjudot sifatida namoyon bo'ladi.

Yonasning mas'uliyat etikasi mazkur muhokamani axloqiy jihatdan chuqurlashtiradi. Uning fikricha, texnogen sivilizatsiyada axloq faqat yaqin oqibatlar bilan emas, balki uzoq muddatli va global oqibatlar bilan ham shug'ullanishi kerak. Boshqacha aytganda, hozirgi

avlodning taraqqiyot haqidagi qarorlari hali tug'ilmagan avlodlarning yashash sharoitlariga bevosita ta'sir qiladi. Demak, ekologik cheklovlarni e'tiborga olish utilitar hisob-kitob emas, balki axloqiy majburiyatdir.

Ekologik adolat va avlodlararo mas'uliyat masalasi. Muhokama natijalari shuni ham ko'rsatadiki, ekologik cheklovlar muammosi ijtimoiy adolat va avlodlararo tenglik masalalaridan ajralgan holda talqin etilmasligi kerak. Taraqqiyotning ekologik jihatdan beqaror modeli odatda foydani hozirgi avlod va nisbatan qudratli iqtisodiy guruhlar qo'lida jamlaydi, ekologik xarajatlarni esa kelajak avlodlar, zaif hududlar va ijtimoiy himoyasiz qatlamlar zimmasiga yuklaydi. Shunday ekan, ekologik cheklovlarni tan olish nafaqat tabiiy muvozanatni saqlash, balki ijtimoiy adolatni tiklashning ham shartidir.

Avlodlararo mas'uliyat tamoyili ekologik siyosatni qayta ko'rib chiqishga majbur qiladi. Tabiiy boyliklardan foydalanish, energetik modernizatsiya, sanoat hududlarini kengaytirish, suv va yer resurslarini taqsimlash bo'yicha qarorlar faqat bugungi iqtisodiy foyda bilan emas, balki kelajak hayotiy imkoniyatlarga ta'siri bilan ham baholanishi lozim. Bunday yondashuvda ekologik cheklovlar ma'lum bir iqtisodiy modelni sekinlashtiruvchi to'siq emas, balki sivilizatsiyaning vaqtga nisbatan axloqiy hushyorligi sifatida namoyon bo'ladi.

Shuningdek, ekologik adolat hududlararo tengsizlik bilan ham uzviy bog'liq. Resurslardan foyda ko'ruvchi markazlar ko'pincha ekologik xarajatlarni periferiyaga ko'chiradi. Bu esa jamiyat taraqqiyotining ichki ziddiyatini yanada chuqurlashtiradi. Demak, ekologik cheklovlar muammosi tabiatni asrash shiori bilangina emas, balki ijtimoiy adolat, hududiy muvozanat va avlodlararo etik kelishuv tamoyillari bilan birgalikda talqin etilgandagina to'liq mazmun kasb etadi.

Yashil iqtisodiyot va uning falsafiy chegaralari. So'nggi yillarda iqtisodiy rivojlanish bilan ekologik me'yorlarni muvofiqlashtirish uchun "yashil iqtisodiyot" g'oyasi keng qo'llanmoqda. Ushbu yondashuv resurs tejankor texnologiyalarni kengaytirish, qayta tiklanuvchi energiya ulushini oshirish, chiqindilarni kamaytirish va ishlab chiqarishning ekologik samaradorligini oshirishga qaratilgan. Mazkur yo'nalish amaliy ahamiyatga ega bo'lsa-da, maqola doirasidagi falsafiy tahlil shuni ko'rsatadiki, yashil iqtisodiyotning o'zi taraqqiyotning maqsadlari va ehtiyojlarining chegarasi haqida savol qo'ymasa, u eski o'sish paradigmasining faqat yumshoqroq shakliga aylanishi mumkin.

Boshqacha aytganda, texnologik modernizatsiya iqtisodiy tizimning ekologik izini kamaytirishi mumkin, biroq iste'molning cheksiz o'sishi va raqobatning chegarasiz rag'batlantirilishi saqlanib qolsa, umumiy sivilizatsion bosim biosfera uchun yana ham yuqori darajada saqlanadi. Meadows hisobotining asosiy ogohlantirishi ham aynan shunda edi: tizim ichidagi ayrim tuzatishlar o'sishning cheksiz dinamikasini o'zgartirmasa, uzoq muddatli beqarorlik baribir saqlanib qoladi. Demak, yashil iqtisodiyot falsafiy jihatdan me'yorlangan ehtiyojlar va mas'uliyatli taraqqiyot g'oyasi bilan to'ldirilishi shart.

Shu tariqa, ekologik cheklovlar bilan muvofiq jamiyat taraqqiyoti nafaqat texnik samaradorlik, balki ehtiyojlarning ma'naviy me'yorlanishi, iqtisodiy faoliyatning ijtimoiy adolat bilan uyg'unligi va tabiatning o'zini qadriyat sifatida tan olishni ham talab etadi. Faqat shundagina yashil iqtisodiyot kontseptsiyasi chuqur ijtimoiy-falsafiy mazmunga ega bo'ladi va sivilizatsion transformatsiyaning real vositasiga aylanishi mumkin.

Sharq falsafasida me'yor va ma'naviyatning muqobil imkoniyati. Maqoladagi muhokama natijalari Sharq falsafasining mazkur masalada alohida metodologik ahamiyatga ega ekanini ham ko'rsatadi. Sharq tafakkurida tabiat va jamiyat munosabati ko'pincha me'yor, muvozanat, odob va ma'naviy mas'uliyat tushunchalari orqali ifodalangan. Beruniy tabiatdagi har bir hodisaning o'zaro bog'liqligini ko'rsatib, insonning nooqilona aralashuvi umumiy tartibga putur yetkazishini ta'kidlaydi [1; 214–216-b.]. Bu fikr zamonaviy ekologik tizimlar nazariyasidagi kompleks bog'liqlik g'oyasiga juda yaqin turadi.

M. Xayrullayev Sharq falsafasi tabiatni zabt etish emas, uni tushunish va u bilan hamohang yashashga yo'naltirilganini qayd etadi [5; 71-b.]. A. Ergashev esa barqaror rivojlanishning

ma'naviy poydevori sifatida ma'naviyatni, ya'ni ichki me'yor, o'zini tiyish va umumiy manfaatni shaxsiy manfaatdan yuqori qo'yish qobiliyatini ko'rsatadi. [6; 101–104-b.]. H. Yuldashevning fikricha, ekologik madaniyatning real shakllanishi texnik bilimdan ko'ra ko'proq ruhiy intizom va ichki muvozanat bilan bog'liq [7; 156-b.].

Sharqdagi me'yor g'oyasi jamiyat taraqqiyotini o'sishning sur'ati bilan emas, insonning ichki yetukligi, jamiyatning adolatli tuzilishi va tabiat bilan uyg'un yashash qobiliyati bilan o'lchashni taklif qiladi. Shu nuqtai nazardan ma'naviyat ekologik siyosatga qo'shimcha madaniy bezak emas, balki taraqqiyotning mazmunini qayta belgilovchi aksiologik tamoyildir. Agar utilitar model uchun tabiat vosita bo'lsa, ma'naviyatga tayanadigan model uchun tabiat hamkor mavjudlik maydonidir.

Demak, jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyatni yumshatishning muhim sharti taraqqiyotning ma'naviy o'lehovini tiklashdir. Bu esa o'z-o'zini cheklash, kelajak oldidagi mas'uliyat, ehtiyojlar me'yori, ijtimoiy adolat va tabiatga hurmat kabi tamoyillarni yangi sivilizatsion me'yor sifatida qaror toptirishni talab qiladi. Sharq falsafasi va zamonaviy o'zbek ijtimoiy-falsafiy tafakkuri bu jarayon uchun muhim nazariy resurs bo'la oladi.

Xulosa. Olib borilgan ijtimoiy-falsafiy tahlil jamiyat taraqqiyoti va ekologik cheklovlar o'rtasidagi ziddiyat tarixan shakllangan ichki qarama-qarshilik ekanini ko'rsatdi. Uning ildizlari Yangi davr antropotsentrik ratsionalizmi, iqtisodiy utilitarizm va iste'mol jamiyatida qaror topgan qadriyatlar tizimiga borib taqaladi. Shu sababli ekologik muammolarni texnologik modernizatsiya va alohida ekologik standartlar doirasida hal qilish yetarli natija bermaydi.

Ekologik cheklovlar taraqqiyotning ontologik va axloqiy mezoni hisoblanadi. Biosferaning cheklangan imkoniyatlari, tabiiy sikllarning mo'rt muvozanati va kelajak avlodlar manfaatlari ijtimoiy rivojlanishning maqsadlarini qayta ko'rib chiqishni talab qiladi. Barqaror rivojlanish, noosfera va koevolyutsiya konsepsiyalari tabiat bilan uyg'un hamrivojlanishga asoslangan yangi taraqqiyot modelining nazariy poydevorini yaratadi [3; 74–108-b.]. Iste'mol madaniyati esa tabiatni hayotiy hamkorlik maydonidan bozor obyektiga aylantirib, ekologik ziddiyatning ma'naviy va aksiologik qatlamini chuqurlashtiradi [2; 47-b.].

Sharq falsafasidagi me'yor, muvozanat va ma'naviyat tamoyillari ekologik gumanizm hamda mas'uliyatli taraqqiyotning muhim nazariy manbai bo'la oladi [5; 71-b.]. Jamiyatning kelgusi taraqqiyoti iqtisodiy samaradorlikni ekologik me'yor, texnik qudratni axloqiy mas'uliyat, modernizatsiyani ma'naviyat bilan uyg'unlashtirishga bog'liq. Ijtimoiy falsafada taraqqiyot miqdoriy o'sishdan sifatli, mas'uliyatli va ekologik jihatdan me'yorlangan rivojlanish paradigmasiga o'tishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Беруний Абу Райхон. Канон Масъудий. – Т.: Фан, 1968. – 512 б.
2. Маркузе Г. Одномерный человек. – М.: Республика, 1994. – 364 с.
3. Мойсеев Н. Н. Человек и ноосфера. – М.: Молодая гвардия, 1990. – 348 с.
4. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Эксмо, 2007. – 756 с.
5. Хайруллаев М. Философская мысль народов Востока. – Т.: Узбекистон, 1989. – 312 с.
6. Эргашев А. Барқарор ривожланиш ва маънавият. – Т.: Академнашр, 2020. – 198 б.
7. Юлдашев Х. Экологическая культура и восточная духовность. – Т.: Фан, 2021. – 256 с.

RAQAMLI TA'LIM MUHITIDA BO'LAJAK MUHANDISLARNING KASBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

**Babaniyazov Utkirbek Taxirovich,
Nukus davlat pedagogika instituti
tayanch doktoranti**

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamli ta'lim muhitida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilingan. Pedagogik shart-sharoitlar tashkiliy-texnologik, pedagogik-metodik, ta'lim subyektlari faoliyatiga oid hamda monitoring va natijaviylikka doir guruhlariga ajratilib, ularning bo'lajak muhandislarni kasbiy faoliyatga tayyorlashdagi o'rni ochib berilgan.

Kalit so'zlar: raqamli ta'lim muhiti, bo'lajak muhandis, kasbiy kompetensiya, pedagogik shart-sharoitlar, mustaqil ta'lim, kompetensiyaviy baholash.

Аннотация. В данной статье проанализированы педагогические условия, влияющие на развитие профессиональной компетентности будущих инженеров в цифровой образовательной среде. Педагогические условия классифицированы на организационно-технологические, педагогико-методические, условия, связанные с деятельностью субъектов образования, а также условия, относящиеся к мониторингу и результативности; раскрыта их роль в подготовке будущих инженеров к профессиональной деятельности.

Ключевые слова: цифровая образовательная среда, будущий инженер, профессиональная компетентность, педагогические условия, самостоятельное обучение, компетентностное оценивание.

Annotation. This article analyzes the pedagogical conditions that influence the development of future engineers' professional competence in a digital educational environment. The pedagogical conditions are classified into organizational-technological, pedagogical-methodological, conditions related to the activities of educational subjects, and conditions concerning monitoring and effectiveness; their role in preparing future engineers for professional activity is revealed.

Keywords: digital educational environment, future engineer, professional competence, pedagogical conditions, independent learning, competence-based assessment.

Raqamli ta'lim muhitida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish ta'lim mazmuni, raqamli infratuzilma, elektron resurslar, o'qituvchining raqamli-metodik tayyorgarligi, talabaning mustaqil faoliyati hamda monitoring va baholash tizimining o'zaro uyg'unligiga tayanadi. Pedagogik shart-sharoitlar esa belgilangan maqsadga erishishga xizmat qiluvchi tashkiliy, mazmuniy, metodik, texnologik va baholash omillari tizimini anglatadi. Ularning uyg'unligi talabaning texnik muammolarni tahlil qilishi, raqamli vositalardan foydalanishi va kasbiy vaziyatlarda asoslangan qaror qabul qilishiga xizmat qiladi.

Raqamli ta'lim muhitida kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga ta'sir etuvchi pedagogik shart-sharoitlarni mazmunan to'rt guruhga ajratish mumkin:

Birinchi guruh — tashkiliy-texnologik shart-sharoitlar raqamli infratuzilma, kasbiy yo'naltirilgan elektron resurslar, virtual laboratoriyalar va simulyatsion vositalardan foydalanish imkoniyatlarini qamrab oladi. Elektron ta'lim platformalari, kompyuter sinflari, internet, raqamli kutubxonalar va multimedia vositalari texnik jarayonlarni ko'rgazmali tushuntirish, amaliy vazifalarni modellashtirish, mustaqil ishlash va teskari aloqani tashkil etishga xizmat qiladi.

O'zbekiston ta'lim siyosatida raqamli infratuzilmani rivojlantirish va ta'lim jarayoniga zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanadi. Jumladan, "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasida iqtisodiyot va

ijtimoiy sohalarni raqamli rivojlantirish, axborot tizimlari va elektron xizmatlardan keng foydalanish, raqamli ko'nikmalarni shakllantirish masalalari alohida ko'rsatilgan [1]. Bu strategik yo'nalish oliy muhandislik ta'limida raqamli ta'lim muhitini shakllantirishni davlat siyosati va kasbiy kadrlar tayyorlash ehtiyojlari bilan bog'liq holda tahlil qilish zarurligini ko'rsatadi.

Tashkiliy-texnologik shart-sharoitlar tarkibida elektron ta'lim resurslarining sifatli, ilmiy asoslangan va kasbiy yo'naltirilgan bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Elektron resurslar matn, video, animatsiya, grafik material, interaktiv test, virtual tajriba, elektron qo'llanma yoki simulyatsion mashq shaklida bo'lishi mumkin. Muhandislik ta'limida bunday resurslar texnik jarayonning mohiyatini tushuntirish, murakkab chizmalarni ko'rgazmali berish, laboratoriya tajribasini oldindan modellashtirish va talabaning mustaqil tayyorgarligini kuchaytirishda muhim o'rin tutadi. Elektron resursning didaktik qiymati uning kasbiy vazifa bilan bog'langanligi, ilmiy aniqligi va talabani faol fikrlashga yo'naltirishi bilan belgilanadi.

Virtual laboratoriyalar va simulyatsion vositalardan foydalanish ham tashkiliy-texnologik shart-sharoitlarning muhim tarkibiy qismidir. Muhandislik ta'limida ayrim texnik jarayonlarni real laboratoriya sharoitida doimiy takrorlash, xavfsizlik nuqtayi nazaridan murakkab tajribalarni bajarish yoki ishlab chiqarish jarayonini to'liq kuzatish har doim ham oson kechmaydi. Virtual laboratoriyalar va simulyatsion dasturlar talabaning tajriba sharoitini modellashtirishi, parametrlarni o'zgartirishi, natijalarni taqqoslashi va xatolarni tahlil qilishi uchun qulay didaktik imkoniyat yaratadi. Bunday vositalar nazariy bilimni amaliy faoliyatga yaqinlashtiruvchi muhim pedagogik shartlardan biri hisoblanadi.

Ikkinchi guruh — pedagogik-metodik shart-sharoitlar bo'lib, u mutaxassislik fanlari mazmunining kasbiy vazifalar bilan bog'lanishi, kasbiy topshiriqlar tizimining ishlab chiqilishi hamda fanlararo va amaliy yo'naltirilgan o'quv jarayonining tashkil etilishini o'z ichiga oladi. Raqamli ta'lim muhitida fan mazmuni elektron shaklga o'tkazilishi bilan cheklanmay, bo'lajak muhandis bajaradigan real texnik vazifalar, ishlab chiqarish jarayonlari, loyihaviy topshiriqlar, laboratoriya-amaliy ishlar va modellashtirilgan kasbiy vaziyatlar bilan uyg'unlashtirilishi zarur.

Kasbiy topshiriqlar tizimining ishlab chiqilishi pedagogik-metodik shart-sharoitlarning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Raqamli ta'lim muhitida topshiriqlar talabaning mavzuni tushunishi, texnik vaziyatni tahlil qilishi, raqamli vositadan foydalanishi, yechim variantlarini asoslab berishi va natijani baholashini talab etishi kerak. Bunday topshiriqlar test, loyiha, keys, laboratoriya hisoboti, simulyatsion mashq, elektron portfolio yoki guruhli raqamli loyiha shaklida bo'lishi mumkin. Muhimi, topshiriqning tuzilishi kasbiy kompetensiyaning bilim, amaliy-faoliyat, kommunikativ, refleksiv va motivatsion tarkibiy qismlarini rivojlantirishga xizmat qilishi lozim.

Fanlararo va amaliy yo'naltirilgan o'quv jarayonining tashkil etilishi ham kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda muhim pedagogik-metodik shart sifatida namoyon bo'ladi. Muhandislik faoliyatida texnik muammolar ko'pincha matematika, fizika, mexanika, materialshunoslik, axborot texnologiyalari va ishlab chiqarish jarayonlariga oid bilimlarning uyg'un qo'llanishini talab qiladi. Raqamli muhitda fanlararo aloqalarni elektron resurslar, modellashtirish vositalari, integrativ topshiriqlar va loyiha ishlari orqali kuchaytirish mumkin. Bu holat talabaning bilimlarni alohida mavzu sifatida o'zlashtirishidan ko'ra, ularni kasbiy vazifani hal qilishga yo'naltirilgan tarzda qo'llashiga yordam beradi.

Uchinchi guruh — ta'lim subyektlari faoliyatiga oid shart-sharoitlar bo'lib, u o'qituvchining raqamli-metodik tayyorgarligi, talabaning raqamli savodxonligi va mustaqil ta'limga tayyorligi hamda subyekt-subyekt muloqotining raqamli muhitda qo'llab-quvvatlanishini qamrab oladi. Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchi elektron resurslarni

tanlaydigan, raqamli topshiriqlarni loyihalaydigan, virtual laboratoriya va simulyatsion vositalarni kasbiy maqsadga yo'naltiradigan, talabani mustaqil faoliyatini boshqaradigan va natijalarni monitoring qiladigan metodik rahbar sifatida faoliyat yuritadi. Shu sababli o'qituvchining raqamli-metodik kompetentligi kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy pedagogik omillardan biri hisoblanadi.

YUNESKOning "O'qituvchilar uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari kompetensiyasi doirasi"da o'qituvchining AKT kompetensiyasi ta'lim siyosati, o'quv dasturi, pedagogika, raqamli ko'nikmalar, tashkil etish va kasbiy rivojlanish bilan bog'liq holda talqin qilinadi [2,8–10]. Bu yondashuv bo'lajak muhandislar ta'limida raqamli vositalarni pedagogik maqsad, fan mazmuni va amaliy topshiriqlar bilan uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Talabani raqamli savodxonligi va mustaqil o'quv faoliyatiga tayyorligi ham ta'lim subyektlari faoliyatiga oid muhim shart-sharoitlardan biridir. Raqamli ta'lim muhitida talaba elektron resurslardan foydalanadi, texnik axborotni izlaydi, raqamli kutubxonalar bilan ishlaydi, simulyatsion topshiriqlarni bajaradi, virtual laboratoriyada tajriba natijalarini kuzatadi va o'z faoliyati bo'yicha teskari aloqa oladi. Bunday faoliyat talabani faolligi, mas'uliyati, axborotni saralash madaniyati va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalariga tayanadi. Shu bois kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda talabani raqamli o'quv faoliyatiga tayyorligi alohida pedagogik shart sifatida qoraladi.

Yevropa Komissiyasi tomonidan ishlab chiqilgan "Pedagoglarning raqamli kompetensiyasi bo'yicha Yevropa doirasi" konsepsiyasida pedagoglarning raqamli kompetensiyasi kasbiy faoliyat, raqamli resurslar, ta'lim va o'qitish, baholash, o'quvchilarni qo'llab-quvvatlash hamda ularning raqamli kompetensiyasini rivojlantirish yo'nalishlari bilan izohlanadi [3,18]. Ushbu manba o'qituvchi va talaba faoliyatini raqamli-metodik jihatdan tashkil etishda raqamli resurs, o'quv topshirig'i, teskari aloqa va baholashning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi. Bu yondashuv bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda raqamli muhitni pedagogik faoliyatni tashkil etuvchi tizim sifatida qarashga asos beradi.

Subyekt-subyekt muloqotining raqamli muhitda qo'llab-quvvatlanishi talabani kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda alohida ahamiyatga ega. Raqamli ta'lim muhitida o'qituvchi va talaba o'rtasidagi muloqot auditoriya mashg'ulotlari bilan birga elektron platforma, forum, chat, videomuloqot, elektron maslahat va teskari aloqa orqali davom etadi. Bunday muloqot talabani savol berishi, fikr almashishi, topshiriq bo'yicha maslahat olishi va o'z natijasini muhokama qilishi uchun sharoit yaratadi. Shu jihatdan raqamli muloqot kasbiy kompetensiyani rivojlantirishda kommunikativ faollik, hamkorlik va refleksiyaning kuchaytiruvchi pedagogik shart sifatida namoyon bo'ladi.

To'rtinchi guruh — monitoring va natijaviylikka oid shart-sharoitlar bo'lib, u teskari aloqa va pedagogik monitoringning izchil tashkil etilishi, kompetensiyaviy baholash mezonlarining qo'llanishi hamda talabani kasbiy rivojlanish dinamikasini kuzatish va tahlil qilishni o'z ichiga oladi. Elektron platformalar talabani topshiriq bajarish jarayoni, faolligi, natijasi, urinishlari va rivojlanish dinamikasini kuzatish imkonini beradi. Ushbu ma'lumotlar pedagogik tahlil bilan bog'langanda kasbiy kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. O'qituvchi raqamli monitoring natijalari asosida talabani qaysi bilim yoki ko'nikmada qiynalayotganini aniqlashi, unga yo'naltiruvchi maslahat berishi, topshiriqni murakkablashtirishi yoki qayta ishlash imkonini yaratishi mumkin.

Kompetensiyaviy baholash mezonlarining qo'llanishi monitoring va natijaviylikka oid shart-sharoitlarning muhim tarkibiy qismidir. Raqamli ta'lim muhitida baholash test natijasi yoki topshiriqni topshirish holati bilangina belgilanmay, talabani texnik vaziyatni tushunishi, raqamli vositadan foydalanishi, yechimni asoslay olishi, natijani tahlil qilishi va kasbiy

mas'uliyatni namoyon etishi bilan bog'liq holda tashkil etilishi zarur. Shunday baholash talabani o'quv natijasini kengroq ko'rsatadi va kasbiy kompetensiya rivojlanish darajasini aniqlash imkonini beradi.

Talabani kasbiy rivojlanish dinamikasini kuzatish va tahlil qilish raqamli ta'lim muhitining muhim pedagogik imkoniyatlaridan biridir. Elektron platformalar orqali talabani topshiriqlarni bajarish ketma-ketligi, mustaqil ishlash faolligi, teskari aloqaga munosabati, qayta ishlash natijalari va o'z-o'zini baholash holatlari kuzatiladi. Bu ma'lumotlar talabani kasbiy kompetensiyasi qaysi yo'nalishda rivojlanayotganini aniqlash, individual metodik yordam ko'rsatish va ta'lim jarayonini moslashtirish imkonini beradi. Shu jihatdan monitoring faqat nazorat vazifasini bajarib qolmay, kasbiy rivojlanishni boshqaruvchi pedagogik mexanizm sifatida ham namoyon bo'ladi.

Oliy ta'lim tizimining uzoq muddatli rivojlanishiga oid milliy hujjatlarda ham ta'lim sifatini oshirish, mustaqil ta'lim ulushini kengaytirish, o'quv jarayoniga zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etish va mehnat bozori ehtiyojlariga mos kadrlar tayyorlash masalalari ustuvor vazifalar sifatida belgilanadi. Bu hujjatda belgilangan yo'nalishlar bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda raqamli ta'lim muhitidan foydalanishning tashkiliy va pedagogik asoslarini kuchaytiradi.

Raqamli ta'lim muhitida pedagogik shart-sharoitlarning samaradorligi ularning o'zaro bog'liqligiga tayanadi. Raqamli infratuzilma elektron resurslar bilan, elektron resurslar kasbiy topshiriqlar bilan, topshiriqlar mustaqil ta'lim bilan, mustaqil ta'lim teskari aloqa va monitoring bilan, baholash esa kompetensiyaviy natijalar bilan uyg'unlashganda kasbiy kompetensiyani rivojlantirish jarayoni izchil tus oladi. Shu sababli har bir shart-sharoit alohida omil sifatida qaralishi bilan birga, yagona raqamli-pedagogik muhit tarkibida ham tahlil qilinishi zarur.

Shunday qilib, raqamli ta'lim muhitida bo'lajak muhandislarning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish muayyan texnik vositalarni ta'lim jarayoniga kiritishdan kengroq mazmun kasb etadi. Bu jarayon raqamli infratuzilma, kasbiy mazmundagi elektron resurslar, o'qituvchining metodik boshqaruvi, talabani mustaqil raqamli faoliyati, virtual-amaliy topshiriqlar, monitoring, teskari aloqa va kompetensiyaviy baholashning o'zaro uyg'unligini talab etadi. Mazkur shart-sharoitlar keyingi qismda mutaxassislik fanlarini o'qitishda raqamli ta'lim resurslari va texnologik vositalardan foydalanish imkoniyatlarini tahlil qilish uchun amaliy-pedagogik asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Raqamli O'zbekiston — 2030" strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6079-son Farmoni // Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi. – 2020-yil 5-oktabr. – 1-ilova, 1-bob [Elektron resurs]. – URL: <https://lex.uz/docs/5030957> (murojaat qilingan sana: 2026.06.30).

2. YUNESKO. O'qituvchilar uchun axborot-kommunikatsiya texnologiyalari kompetensiyasi doirasi. 3-versiya [Elektron resurs]. – Parij: YUNESKO, 2018. – B. 8–10. – URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265721> (murojaat qilingan sana: 2026.03.16).

3. Redecker C. European Framework for the Digital Competence of Educators: DigCompEdu / C. Redecker. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2017. – P. 8.

АХБОРОТ АСРИДА ЁШЛАРНИНГ СИЁСИЙ ИЖТИМОЙЛАШУВИ

Миррахимов Баходир,
Ўзбекистон Миллий университети
мустақил изланувчи

Аннотация. Мақолада ахборот асри шароитида ёшларнинг сиёсий ижтимоийлашуви ижтимоий-сиёсий жиҳатдан таҳлил қилинади. Сиёсий онг, фуқаролик маданияти, миллий ўзлик, таълим ва ахборот муҳитининг ёшлар сиёсий фаоллигига таъсири Г. Алмонд, С. Верба ва бошқа олимларнинг назарий қарашлари асосида ёритилади. Шунингдек, ёшларнинг демократик қадриятларни ўзлаштириши, сиёсий жараёнларда иштирок этиши ҳамда ижтимоий ишонч ва фуқаролик масъулиятини шакллантириши омиллари кўриб чиқилади.

Калит сўзлар: ёшлар, сиёсий ижтимоийлашув, ахборот асри, сиёсий онг, сиёсий маданият, фуқаролик маданияти, миллий ўзлик, таълим, сиёсий фаоллик, демократик қадриятлар.

Аннотация. В статье с социально-политической точки зрения анализируется политическая социализация молодежи в условиях информационной эпохи. На основе теоретических взглядов Г. Алмонда, С. Вербы и других учёных раскрывается влияние политического сознания, гражданской культуры, национальной идентичности, образования и информационной среды на политическую активность молодежи. Рассматриваются также факторы усвоения молодыми людьми демократических ценностей, их участия в политических процессах, формирования социального доверия и гражданской ответственности.

Ключевые слова: молодёжь, политическая социализация, информационная эпоха, политическое сознание, политическая культура, гражданская культура, национальная идентичность, образование, политическая активность, демократические ценности.

Abstract. The article provides a socio-political analysis of the political socialization of young people in the information age. Drawing on the theoretical views of G. Almond, S. Verba, and other scholars, it examines the influence of political consciousness, civic culture, national identity, education, and the information environment on youth political activity. The factors shaping young people's adoption of democratic values, participation in political processes, social trust, and civic responsibility are also considered.

Keywords: youth, political socialization, information age, political consciousness, political culture, civic culture, national identity, education, political activity, democratic values.

Ижтимоийлашув — шахсининг ижтимоий муносабатлар тизимига кириб бориши ва жамият меъёрларини ўзлаштириш жараёнидир. Мазкур жараённинг назарий асосларини ўрганишда Т. Парсонсинг функционализм назарияси муҳим ўрин тутди. У ижтимоийлашувни “индивидуалнинг ижтимоий тизимда роль ижро этиши учун зарур бўлган мажбурият ва кўникмаларни ўзлаштириши” [1], деб белгилайди.

Ёшлар ижтимоийлашуви жараёнини таҳлил қилишдан аввал мазкур терминнинг мазмун-моҳиятига аниқлик киритиш мақсадга мувофиқ. Ижтимоийлашув — шахсининг ижтимоий муносабатлар тизимига кириб бориши, жамиятнинг меъёр ва қадриятларини ўзлаштириши ҳамда кўпчиликка дахлдор ижтимоий моҳият касб этиш жараёнини англатади. Ушбу ҳодиса фалсафа, социология, психология ва педагогика каби фанлар кесимида тизимли ўрганилади.

Биз ушбу мақолада Габриэл Алмонд, Сидней Вербанинг ёндашувларига таянган ҳолда, ижтимоийлашув масаласини таҳлил қилишга уриндик. Ижтимоийлашувнинг фалсафий талқинига ижтимоий психология асосчиси Г.Тард пойдевор яратган. Шунингдек, ижтимоийлашув муаммолари З.Фрейднинг классик психоанализида, интеракционизмда, марксизм вакиллари Л.Виготский ва А.Леонтьев ижодида, Т.Парсонсинг таркибий-функционал таҳлилида тадқиқ этилган”[2]. Ҳозирги

кунда ижтимоийлашув жараёнининг ўзига хос хусусиятлари Чикаго ва Айовадаги символик интеракционизм мактаблари ва «психодрама» йўналиши намояндалари томонидан ўрганилмоқда. Ижтимоийлашув кишилиқ маданияти, хусусан, миллий маданият анъаналарини ўзлаштириб бориш жараёни сифатида ҳам талқин этилиши мумкин.

Ёшлар ижтимоийлашуви — шахс камолотида ҳал қилувчи босқич бўлиб, бу даврда ахлоқий қадриятлар ва ижтимоий хулқ-атвор моделлари шаклланади. Айниқса, болалик ва ўсмирлик давридаги маънавий тарбия ёшларнинг келгусидаги ижтимоий қиёфасини белгилаб беради. Ўзбекистон Республикасида ушбу соҳани ҳуқуқий тартибга солишда 2016 йилда қабул қилинган “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонун муҳим аҳамият касб этмоқда. Мазкур ҳужжат ёш авлодни ҳар томонлама баркамол этиб тарбиялаш ва уларнинг салоҳиятини рўёбга чиқариш учун мустаҳкам ҳуқуқий асос яратди. Шу жиҳатдан, 2016 йилда қабул қилинган Қонун мамлакатимизнинг ушбу йўналишдаги асосий тамойилларини белгилаб бериб, ёш авлодни ҳар томонлама баркамол этиб тарбиялаш, истеъдодини юзага чиқариш ва уларни қўллаб-қувватлашда муҳим ўрин тутмоқда. Президент Ш.Мирзиёев бугунги кунда мамлакатимизнинг ёшларга оид сиёсати ҳақида тўхталиб, “Энг муҳими, ёшлар билан доимий мулоқот олиб бориш, уларнинг бандлигини таъминлаш, ҳаётда ўз ўрнини топиши, жамиятнинг муносиб аъзоларига айланиши, меҳнат ва турмуш шароитларини яхшилаш вазифаси барчамизнинг кундалиқ фаолиятимиз мезонига айланиб бормоқда”[3], деб таъкидлаб ўтди.

Ёшларга оид давлат сиёсатини тадқиқ этишда тизимли ёндашув муҳим масалалардан бўлиб, у хорижлик Т. Парсонс, Д. Истон, Г. Алмонд каби олимлар томонидан ишлаб чиқилган. Тизимли ёндашув ёшларга оид давлат сиёсатини алоҳида тадқиқот предмети сифатида эътибор қаратиш ҳамда унинг тузилмавий элементлари, мазкур элементларнинг функцияларини аниқлаш имконини беради. Масалан, унга кўра, ёшларга оид давлат сиёсатини вертикал йўналишдаги республика миқёсидаги, ҳудудий ва маҳаллий, горизонтал йўналишда эса давлат, жамият сингари кичик тизимларга ажратиб ўрганиш мумкин. Шунингдек, ёшларга оид давлат сиёсатини амалга оширувчи сиёсий партиялар, ҳаракатлар ва ташкилотлар сингари сиёсий институтларни аниқ нуктаи назардан таҳлил этилса, уларга муайян функцияга эга алоҳида мустақил тизимлар сифатида қараш мумкин бўлади. Ушбу йўналишдаги тадқиқотларнинг кенг давом эттирилиши Г.Алмонд томонидан асос солинган тузилмавий функционал методнинг шаклланишига олиб келди.

Сиёсий ижтимоийлашув кўп жиҳатдан фуқаролик маданияти ва демократик давлат тузилишининг ўзига бевосита таъсир кўрсатишдан иборатдир. Олдинги авлодларнинг сиёсий йўналишлари ва хатти-ҳаракатларини идрок этиш орқали ҳар бир янги авлод фуқаролик маданиятини ўзлаштиради. Фуқаролик маданияти авлоддан-авлодга ўтиш йўллари миллатларга тааллуқли, аммо бу янги давлатларга тааллуқли эмас. Уларда фуқаролик маданияти пайдо бўлиши учун у янгидан яратилиши керак. Буни қандай амалга ошириш мумкин? Кўрсатилган саволга жавоб бизнинг тадқиқотимиз доирасидан анча четга чиқади. Бироқ фуқаролик маданиятининг айрим ўзига хос хусусиятлари ва бундай маданият ривожланган мамлакатларнинг сиёсий тарихи иккита мулоҳазани билдириш имконини беради. Биринчидан, Ғарб мамлакатларида фуқаролик маданиятининг пайдо бўлиши сиёсий ривожланишнинг аста-секин - нисбатан инқирозсиз, хотиржам ва табиий ривожланиш натижаси бўлди. Иккинчидан, у бирлашиш жараёнида яратилган: янги турдаги позициялар эскиларини сиқиб чиқармаган, балки улар билан бирлашган.

Тарихий тараққиётнинг бундай модели фуқаролик маданиятининг вужудга келишига туртки бўлганлиги сабаблари аён. Зеро, фуқаролик маданияти мўътадиллик сиёсий маданиятидир. У сиёсат масалалари билан танишишни назарда тутди, бироқ бундай масалалар оддий инсон томонидан энг кўп эътибор бериладиган мавзу эмас; у сиёсатга қўшилишни назарда тутди, бироқ бу қўшилиш даражаси унчалик юқори эмас. Шунини

таъкидлаш лозимки, бундай сиёсий позициялар фақат нисбатан тинч сиёсий ривожланиш шароитида, сиёсий ҳокимият тобора кўпроқ одамларни сиёсий жараёнга жалб қилиш учун етарлича юқори бўлган жойда пайдо бўлиши мумкин, аммо уларни хавфли рақибларга қарши ўз манфаатларини ҳимоя қилиш учун кураш сифатида сиёсатга қўшилишга мажбур қиладиган даражада юқори бўлмайди” [4].

Г. Алмонднинг ёндашувига кўра, тизимнинг ички тузилмаси ҳар бир элементнинг роли ва ўзаро алоқаси таҳлил қилинади. Тизимли функционал ёндашувга мувофиқ, тизимнинг тузилмаси ва функцияси ўзгарса, у ё бузилади ёки бошқа тизимга айланади. Бизнинг фиримизча бу назарияни соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, тизимнинг моҳияти тубдан ўзгаради. Ўйлаймизки, тизимли ёндашув ёшларга оид давлат сиёсатининг жамият тараққиётидаги ўрни ҳамда унинг давлат фаолиятининг асосий йўналишларини амалга оширувчи функцияларини аниқ ажратиб кўрсатиш имконини беради. Шу маънода, тузилмавий функционал ёндашув тизимли ёндашувни бойитган ҳолда муайян тизимнинг ички тузилиши, ундаги ҳар бир элементнинг роли ва уларнинг ўзаро алоқасини очиқ беришга хизмат қилади.

Г.Алмонд, С.Верба “The civic culture” (1963) номли машҳур асарида бундай юқори маданият дунё мамлакатларида турли тарзда кечишини алоҳида қайд этади. “Фуқаролик маданиятининг бирлашиш йўли билан бундай тадрижий ўсиши, одатда, сиёсий тизим олдида турган муаммоларни ҳал қилиш вақт бўйича чўзилиб кетган шароитда содир бўлади. Хилма-хил янги гуруҳлар жараёнда тўлиқ иштирок этишга интиладилар, аммо барча гуруҳлар бирданига эмас. Энг муҳим ижтимоий масалалар ўз ечимини талаб қилади, аммо турли вақтларда. Сиёсий ўлчовларнинг бундай тадрижийлиги Британия ва (камроқ даражада) Америка сиёсий тарихини тавсифлайди. Янги мамлакатлар дуч келаётган муаммо шундаки, улар учун бундай босқичма-босқичлик мумкин эмас. Яқиндагина қавм роли билан кифояланганларнинг кўпчилиги сиёсатда иштирок этишни қатъий талаб қилмоқда. Ижтимоий ўзгаришлар билан боғлиқ барча улкан муаммолар бир вақтнинг ўзида ҳал қилиниши керак. Ва, эҳтимол, энг қийини - миллий чегараларни яратиш ва миллий ўзига хосликни шакллантириш бир вақтнинг ўзида содир бўлиши керак. Сиёсий ривожланишнинг секинлиги фуқаролик маданиятига ижобий таъсир кўрсатади, аммо янги мамлакатларда босқичма-босқич ривожланиш учун жуда зарур бўлган вақт йўқ.

Бу мамлакатлар Ғарбда асрлар давомида яратилган ишларни қисқа вақт ичида яқунлашга интилмоқда. Ижтимоий ўзгаришларнинг қўшилишга асосланган тадрижий жараёнига қандайдир ўринбосар топиш мумкинми? Бу саволга тўғридан-тўғри жавоб йўқ ва биз бундай мавзуда фақат фантазия қилишимиз мумкин. Тадқиқотимиздан келиб чиқадиган хулоса шуки, демократияга мос келадиган сиёсий маданиятни ривожлантиришнинг оддий формуласи йўқ. Шунга қарамай, биз ҳозир кўриб чиқиладиган муаммога алоқадор бўлган бир нечта хулосалар чиқардик.

Вақтнинг энг аниқ ўрнини босувчи тизим таълим бўлиши мумкин. Биз келтирган маълумотлар шуни кўрсатадики, у сиёсий позицияларни белгиловчи, шу билан бирга, энг осон ишлайдиган омил ҳисобланади. Бизнинг маълумотларимизга кўра, таълим орқали фуқаролик маданиятининг кўплаб муҳим таркибий қисмларини ривожлантириш мумкин. У индивидларга сиёсий иштирок кўникмаларини беради. Одамларга маълумот олишни ўргатиш, оммавий ахборот воситалари билан таништириш, расмий сиёсий тузилмалар, шунингдек, ҳукумат ва сиёсий институтларнинг аҳамияти ҳақида билим бериш, таълим орқали демократик иштирок ва масъулиятнинг шаклланган меъёрларини ҳам етказиш мумкин.

“Мактаб сиёсат билан боғлиқ когнитив кўникмаларни бериши мумкин, аммо у фуқаролик маданиятининг муҳим таркибий қисми бўлган ижтимоий йўналишларни сингдира оладими? Ўқитиш орқали ижтимоий ишонч ва ҳурматни тарбиялаш мумкинми? Таълим сиёсий жараёнга ушбу ижтимоий йўналишларни сингдиришга ёрдам бера

оладими? Ўқитиш тизими фаоллик ва пассивлик, жалб этилганлик ва бефарқликнинг ажойиб аралашмасини, жамоатчи, фуқаро ва иштирокчи йўналишларининг аралашмасини тарқата оладими?”[5], деб ёзади Г.Алмонд, С.Верба ва жавоб беради: - мактаб бу вазифаларни қисман бажариши мумкин.

Г.Алмонд, С.Верба фикрича, сиёсий маданият юқори бўлиши учун Германияда сиёсий хабардорлик даражаси жуда юқори. У ерда етишмаётган нарса - бу тизимли ҳиссиёт ва фуқароларнинг бир-бири билан ҳамкорлик қилиш қобилиятидир. Мексикада таълим ва когнитив компонентлар заифроқ ифодаланган, аммо у ерда тизимли ҳиссиёт ҳам, фуқароларнинг мексикаликлар сифатида ўзига хослигини юқори даражада ҳис қилиш ҳам мавжуд. Бу ўзига хослик сиёсий ҳамкорликка қодирлик ҳисси ёки ҳеч бўлмаганда бундай ҳамкорликка интилиш билан бирлашади. Мексикада Германияда юқори даражадаги сиёсий хабардорликни яратадиган ривожланган таълим тизими йўқ, аммо унда Германияда мавжуд бўлмаган ва юқори даражадаги тизимли ҳиссиётни таъминлайдиган нарсалар мавжуд. Мексика тарихида барчани бирлаштирувчи рамзий воқеа - Мексика инқилоби бор. У Мексика маданиятининг ривожланишида ҳал қилувчи босқич бўлган. Янги давлатлар фуқаролик маданиятини яратиш учун ўз фуқароларини бирлаштирадиган рамзлар ва Мексикага унинг инқилоби томонидан берилган тизимли ҳис-туйғу, шунингдек, Германияда мавжуд бўлган когнитив кўникмаларга зарурат туғилади. Германия ва Мексика тажрибасидан маълум бўлишича, барқарор сиёсий содиқлик ривожланиши сиёсий тизим, айниқса унинг шаклланиш босқичида, тизим аъзоларининг умидларига мос келадиган натижаларга эришиш қобилиятига боғлиқ бўлиши мумкин. Фақат шу йўл билан барқарор ва мувозанатли тизимга содиқлик ҳисси пайдо бўлади ва сақланади. Жамиятнинг деярли барча қатламларига сингдирилган миллий ўзликни англаш ва сиёсий тизимга содиқлик туйғусини вужудга келтирганлиги сабабли сиёсий маданиятни ривожлантиришга хизмат қилди”[6].

Таниқли олимлар Г.Алмонд, С.Верба таъкидлаганидек, дунёнинг ривожланаётган минтақаларида самарали демократик жараён ва уни қўллаб-қувватлаш учун зарур бўлган йўналишларни яратишга уринишлар билан боғлиқ қийинчиликлар енгиб бўлмайдигандек туюлади. Бизнингча, бир вақтнинг ўзида миллий ўзига хослик туйғусини, ҳам фуқаро, ҳам иштирокчи сифатидаги компетентликни, шунингдек, ижтимоий ишонч ва фуқаролик ҳамкорлигини ривожлантириш талаб этилади. Янги мамлакатлар элиталари ихтиёридаги маблағлар захираси жуда кам бўлиб, бундай жамиятларнинг бу маблағлардан тез ва самарали фойдаланиш қобилияти чегараланган бўлади. Бундан ташқари, ечими ўша маблағларни талаб қиладиган бошқа вазифалар ҳам бор. Ижтимоий соҳани ривожлантириш, қишлоқ хўжалигини саноатлаштириш ва такомиллаштириш учун мавжуд ресурслардан фойдаланаётган, қўпуровчилик ҳаракатларини бостираётган ёки демократик тамойилларга амал қилмаётган раҳбарлар устидан ҳукм чиқаришга аслида ҳаққимиз йўқ, дейди олимлар.

Ўзбекистонлик таниқли олимлардан М.Бекмуродов ва Қ.Назаровлар ижтимоийлашув жараёнида миллий менталитет ва маънавий қадриятларнинг ролини алоҳида тадқиқ этганлар. Уларнинг қарашларига кўра, ёшлар ижтимоийлашуви миллий ўзликни англаш ва замонавий демократик тамойиллар уйғунлигида кечиши лозим.

Тадқиқотчи А.Исмамов таъкидлашича, ахборотлашган жамиятда шахснинг ижтимоийлашуви қуйидагиларга боғлиқ равишда кечади”[7]:

биринчидан, ахборотлашган жамиятда шахснинг ижтимоийлашув жараёнлари таълимий ва тарбиявий, ҳулқ ва руҳият, жамиятдаги нормаларни қабул қилишига олиб келувчи компотентларни шакллантириш ва ривожлантириш, оила, маҳалла ва қариндошлик алоқалари, ахборотлашиш шароитида ахборотнинг шахс идентиклигига, унинг ментал хусусиятларига, виртуаллашув ва онлайнлашув, ижтимоий тармоқларнинг таъсирини тадқиқ этиб бориш муҳим аҳамиятга эга;

иккинчидан, шахснинг жамият ва муносабатлар тизимида тутган ўрни, роли, ижтимоий мақоми, гуруҳ ва страталардаги мақоми, сотсиал мобиллик орқали ижтимоий мақонинг ўзгариши шахснинг жамият билан ўзаро муносабатлари, ривожланиш ва такомиллашиш жараёнлари жамоавийликни шакллантиришдани ролини очиб бериш долзарб аҳамият касб этмоқда. Шахснинг жамиятга мансублигини ифодаловчи омиллар жуда кўп бўлиб, уларнинг орасида оила, қариндошлик, гуруҳ ёки қатлам, жамоа, миллат ва албатта диний эътиқод катта аҳамиятга эгаллиги билан ажралиб туради.

Ахборот асрида ёшларнинг сиёсий ижтимоийлашуви ижтимоий тармоқлар, интернет нашрлари ва рақамли мулоқот майдонлари таъсирида янги мазмун касб этмоқда. Ёшлар сиёсий ахборотни тез қабул қилиш, муҳокама этиш ва унга муносабат билдириш имконига эга бўлмоқда. Шу билан бирга, ишончсиз маълумотлар, манипулятив контент ва бир томонлама ахборот оқими уларнинг сиёсий қарашларига салбий таъсир кўрсатиши мумкин. Шу сабабли медиасаводхонлик, танқидий фикрлаш ва ахборот манбаларини баҳолаш кўникмаларини ривожлантириш сиёсий ижтимоийлашувнинг муҳим шарти ҳисобланади.

Ҳақиқатан ҳам, ёшлар ижтимоийлашуви — шахс камолотида ҳал қилувчи босқич бўлиб, бу даврда ахлоқий кадриятлар ва ижтимоий ҳуққ-атвор моделлари шаклланади. Ўзбекистон Республикасида ушбу соҳани ҳуқуқий тартибга солишда 2016 йилда қабул қилинган “Ёшларга оид давлат сиёсати тўғрисида”ги Қонун муҳим аҳамият касб этиб, ёш авлод салоҳиятини рўёбга чиқариш учун мустаҳкам замин яратди.

Хулоса ўрнида айтиш лозимки, жамият ҳаётининг демократлашуви, модернизациялаш жараёнлари аҳолининг энг катта ижтимоий қатламини ташкил этадиган ёшларнинг ижтимоийлашувига катта таъсир кўрсатади. Ёшлар – жамиятнинг туб негизи, аҳолининг илғор қатлами, келажакнинг ишончли эгалари. Шу нуқтаи-назардан қараганда, ҳар бир давр ёшларининг билим даражаси, дунёқараши, ўй-фикри, маънавий қиёфасига қараб ўша жамиятнинг эртанги кунини аниқ тасаввур этиш мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Эриксон Э.Х. Идентичность: юность, кризис. М.: 1996. – С. 95.
2. Ижтимоийлашув. Ижтимоий муносабатлар. Ижтимоий муҳит <https://oyina.uz/kiril/teahause/1641>
3. Ўзбекистон ёшларига байрам табриги. 29.06.2018. <https://president.uz/uz/lists/view/1876>.
4. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. Электронный ресурс. http://www.civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf С. 12-13.
5. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. Электронный ресурс. http://www.civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf С. 14.
6. Алмонд Г.А., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии. Электронный ресурс. Перевод с английского Л.Л.Галкина. С. 16. http://www.civisbook.ru/files/File/1992-4-Almond_Verba.pdf
7. Исмаилов А.М. Ахборотлашган жамиятда шахснинг ижтимоийлашуви (ижтимоий-фалсафий таҳлил) мавзусида ф.ф.б.ф.д. (PhD) диссертацияси автореферати. Наманган, 2025. – Б. 21.

**TA'LIM JARAYONIDA DASTURIY TA'MINOTNING TALABALAR RAQAMLI
KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDAGI O'RNI: TIZIMLI TAHLIL****Kubyashev Kurash Egamovich,
"TIQXMMI" MTU**

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim jarayonida dasturiy ta'minotning talabalarining raqamli kompetentligini rivojlantirishdagi o'rni va ahamiyati tizimli tahlil qilingan. Tadqiqot maqsadi – ta'limiy dasturiy vositalarning turlari, funksional imkoniyatlari va ularning o'quv natijalariga ta'sirini ilmiy adabiyotlar asosida umimlashtirishdan iborat. Metodologik asos sifatida so'nggi yillarda xalqaro ilmiy jurnallarda nashr etilgan bibliometrik sharhlar, meta-tahlillar va empirik tadqiqotlar tahlil qilindi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, o'quv boshqaruv tizimlari (LMS), intellektual o'qitish tizimlari (ITS), kasbga yo'naltirilgan simulyatsiya dasturlari hamda mobil va bulutli platformalar raqamli kompetentlikning tarkibiy komponentlarini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, interaktiv va adaptiv dasturiy ta'minotning integratsiyasi talabalarining individual ehtiyojlariga moslashtirilgan o'quv trayektoriyasini yaratish, real vaqt rejimida fikr-mulohaza berish va motivatsiyani oshirish imkonini berishi aniqlandi.

Kalit so'zlar: raqamli kompetentlik, ta'limiy dasturiy ta'minot, o'quv boshqaruv tizimlari, intellektual o'qitish tizimlari, adaptiv ta'lim, interaktiv o'quv muhiti, kasbga yo'naltirilgan ta'lim.

Аннотация. В данной статье проведён системный анализ роли и значения программного обеспечения в развитии цифровой компетентности студентов в современном образовательном процессе. Цель исследования заключается в обобщении на основе научной литературы видов образовательных программных средств, их функциональных возможностей и влияния на результаты обучения. В качестве методологической основы были проанализированы библиометрические обзоры, метаанализы и эмпирические исследования, опубликованные в международных научных журналах за последние годы. Результаты показали, что системы управления обучением (LMS), интеллектуальные обучающие системы (ITS), профессионально-ориентированные симуляционные программы, а также мобильные и облачные платформы играют важную роль в формировании структурных компонентов цифровой компетентности. В частности, установлено, что интеграция интерактивного и адаптивного программного обеспечения позволяет создавать индивидуализированные образовательные траектории, обеспечивать обратную связь в реальном времени и повышать мотивацию обучающихся.

Ключевые слова: цифровая компетентность, образовательное программное обеспечение, системы управления обучением, интеллектуальные обучающие системы, адаптивное обучение, интерактивная учебная среда, профессионально-ориентированное образование.

Abstract. This article presents a systematic analysis of the role and significance of software in developing students' digital competence within the modern educational process. The aim of the study is to synthesize, based on scientific literature, the types of educational software tools, their functional capabilities, and their impact on learning outcomes. As a methodological basis, bibliometric reviews, meta-analyses, and empirical studies published in international scientific journals in recent years were analyzed. The results showed that learning management systems (LMS), intelligent tutoring systems (ITS), profession-oriented simulation programs, as well as mobile and cloud-based platforms play an important role in shaping the structural components of digital competence. In particular, it was found that the integration of interactive and adaptive software enables the creation of individualized learning trajectories, provides real-time feedback, and increases learner motivation.

Keywords: digital competence, educational software, learning management systems, intelligent tutoring systems, adaptive learning, interactive learning environment, profession-oriented education.

Kirish. Raqamli transformatsiya sharoitida ta'lim jarayonining mazmuni, shakli va vositalari tubdan yangilanib, dasturiy ta'minot ta'lim tizimining ajralmas tarkibiy qismiga aylanmoqda. Ayniqsa, talabalarning raqamli kompetentligini rivojlantirish jarayonida dasturiy vositalar nafaqat axborotni uzatish va qabul qilish vositasi, balki o'quv faoliyatini tashkil etish, boshqarish va baholashning samarali instrumenti sifatida namoyon bo'ladi. Zamonaviy dasturiy platformalar orqali o'quv jarayoni interaktiv, moslashuvchan va shaxsga yo'naltirilgan shaklga ega bo'lib, bu esa talabalar bilim, ko'nikma va malakalarini kompleks rivojlantirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, dasturiy ta'minotning imkoniyatlari faqat texnik funksiyalar bilan cheklanmay, balki u raqamli kompetentlikning tarkibiy komponentlarini bilim, ko'nikma, munosabat va malakani shakllantirishga xizmat qiluvchi muhitni yaratadi. Xususan, interaktiv platformalar, ta'limiy ilovalar va simulyatsion tizimlar orqali talabalar real kasbiy vaziyatlarga yaqin sharoitda faoliyat yuritish, muammolarni hal etish va mustaqil qarorlar qabul qilish imkoniyatiga ega bo'ladi. Natijada, dasturiy ta'minot raqamli kompetentlikni rivojlantirishning nafaqat vositasi, balki uni shakllantiruvchi asosiy pedagogik omillardan biri sifatida qaraladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, ta'lim tizimida qo'llanilayotgan dasturiy vositalarning turlari, funksional imkoniyatlari va pedagogik samaradorligi to'g'risida yagona tizimlashtirilgan yondashuv hali to'liq shakllanmagan. Shu sababli mazkur maqolaning maqsadi – ta'limiy dasturiy ta'minotning asosiy turlarini (o'quv boshqaruv tizimlari, intellektual o'qitish tizimlari, kasbga yo'naltirilgan simulyatsiya dasturlari, mobil va bulutli platformalar, interaktiv hamda adaptiv tizimlar) va ularning funksional imkoniyatlarini xalqaro ilmiy adabiyotlar asosida tizimli tahlil qilish, shuningdek, ularning talabalar raqamli kompetentligini rivojlantirishdagi rolini aniqlashdan iborat.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda tizimli adabiyotlar tahlili (systematic literature review) metodidan foydalanildi. Manba sifatida Scopus, Web of Science, Springer, Nature Portfolio, ScienceDirect va boshqa nufuzli xalqaro ma'lumotlar bazalarida 2008–2025-yillar oralig'ida nashr etilgan bibliometrik sharhlar, tizimli sharhlar, meta-tahlillar hamda empirik tadqiqotlar tanlab olindi. Manbalarni tanlashda quyidagi mezonlar asos qilib olindi: (1) ta'limiy dasturiy ta'minot yoki raqamli o'quv texnologiyalari mavzusiga bevosita aloqadorlik; (2) peer-review jarayonidan o'tgan nashrlarda chop etilganlik; (3) natijalarning miqdoriy yoki sifat jihatidan asoslanganligi (bibliometrik ko'rsatkichlar, effekt kattaligi, empirik ma'lumotlar).

Tahlil jarayonida manbalar mazmunij jihatdan to'rt asosiy yo'nalishga tasniflandi: o'quv boshqaruv tizimlari (LMS), intellektual o'qitish tizimlari (ITS), kasbga yo'naltirilgan simulyatsiya dasturlari, hamda mobil va bulutli platformalar. Bundan tashqari, interaktiv va adaptiv dasturiy ta'minotning funksional xususiyatlari alohida yo'nalish sifatida ko'rib chiqildi. Har bir yo'nalish bo'yicha topilgan natijalar taqqoslandi va umumlashtirildi, so'ngra kasbga yo'naltirilgan ta'lim tizimiga qo'yiladigan funksional talablar sintez qilindi.

Natijalar. Ta'limda dasturiy ta'minot (educational software) tushunchasi keng mazmunga ega bo'lib, o'quv maqsadlarini amalga oshirish uchun mo'ljallangan barcha kompyuter dasturlari va platformalarni qamrab oladi. Rosario va Raimundo metodologiyasiga asoslangan Scopus ma'lumotlar bazasidagi 49 ta maqolani tahlil qilgan sistematik bibliometrik sharh shuni ko'rsatdiki, o'quv boshqaruv tizimlari (LMS) zamonaviy oliy ta'limda ta'lim jarayonini tashkil etishning markaziy platformasiga aylangan [1]. Tadqiqot mualliflari LMS ishlab chiqish jarayonida foydalanuvchilarning real ehtiyojlari va platforma dizayni o'rtasidagi tafovutni asosiy muammolardan biri sifatida belgilagan. Gonzalez-Martinez va boshqalarning qiyosiy tadqiqotida LMS platformalari (Moodle, Canvas, Blackboard, Paradiso va boshqalar) SQTL mezonlari – o'zaro ishlanuvchanlik, foydalanish qulayligi, mahsuldorlik vositalari, muloqot vositalari, o'quv vositalari va xavfsizlik standartlari bo'yicha baholanib, Paradiso (9,50 ball) va Moodle (9,25 ball) tizimlari eng samarali LMS sifatida aniqlangan [2].

Dasturiy ta'minotning ikkinchi muhim turi – intellektual o'qitish tizimlaridir (Intelligent Tutoring Systems – ITS). Batsaikhan va Correia tomonidan chop etilgan tadqiqotga ko'ra, ITS

tizimlari 1980-yillardan beri rivojlanib kelayotgan bo'lsa-da, sun'iy intellekt, xususan generativ AI texnologiyalarining jadal taraqqiyoti natijasida so'nggi yillarda ularning qo'llanilish doirasi keskin kengaygan [3]. Zamonaviy intellektual o'qitish tizimlari, jumladan, adaptiv o'quv platformalari va sun'iy intellektga asoslangan virtual tutorlar talabaning bilim darajasini real vaqt rejimida tahlil qilib, individual o'quv trayektoriyasini shakllantirish imkonini beradi.

Uchinchi toifa – kasbga yo'naltirilgan simulyatsiya dasturlaridir. Dahalan, Alias va Shaharom tomonidan chop etilgan tizimli sharh natijalari kasb-hunar ta'limida o'yin asosidagi o'qitish (Game-Based Learning – GBL) va simulyatsiya texnologiyalari eng istiqbolli raqamli o'quv vositalari qatoriga kirishini ko'rsatadi [4]. Mualliflar 2015–2022-yillar oralig'idagi empirik tadqiqotlarni tahlil qilib, ushbu yondashuvlar talabalarning motivatsiyasi, ishtirok darajasi va amaliy ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirishini isbotlagan. Simulyatsiya tizimlari real kasbiy jarayonlarni yuqori aniqlikda modellashtirish orqali talabalarga xavfsiz, nazorat qilinadigan virtual muhitda amaliy tajriba orttirish imkonini beradi.

To'rtinchi toifa – mobil o'qitish ilovalari va bulut texnologiyalariga asoslangan platformalardir. Abduqodirov va Ishmuxamedov tomonidan ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlar ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni integratsiyalashning metodik asoslarini belgilab bergan [5], zamonaviy tadqiqotlar esa bu jarayonning yangi bosqichga ko'tarilganini ko'rsatadi. Mobil learning (m-learning) va cloud-based learning platformalari ta'lim jarayonining uzluksizligini ta'minlab, talabalarga istalgan vaqt va joyda bilim olish imkonini yaratadi.

Dasturiy vositalarning ta'lim samaradorligiga ta'sirini aniqlash maqsadida so'nggi yillarda ko'plab empirik va meta-tahliliy tadqiqotlar amalga oshirilgan. Sustainability jurnalida chop etilgan meta-tahlilda (2023) 2015–2021-yillar oralig'ida Web of Science va Scopus ma'lumotlar bazalarida nashr etilgan tadqiqot natijalari umumlashirilgan bo'lib, raqamli platformalarning o'quv natijalarini yaxshilashda statistik jihatdan sezilarli ijobiy ta'sirga ega ekanligini tasdiqlagan [6]. Education and Information Technologies jurnalida chop etilgan yana bir meta-tahlil raqamli texnologiyalarning talabalarning "chuqur o'qish" (deep learning) natijalariga ijobiy ta'sirini aniqlagan [7]. Zhang va boshqalarning Humanities and Social Sciences Communications jurnalidagi meta-tahlili raqamli savodxonlik va talabalar akademik muvaffaqiyati o'rtasida sabab-oqibat bog'liqligi mavjudligini empirik jihatdan asoslab bergan [8].

Rossiya olimasi I.V. Robert dasturiy ta'minotning pedagogik funksiyalarini tizimli ravishda tasniflab, ularni tushuntirish-namoyish etish, mashq qildirish, nazorat va boshqarish, modellashtirish hamda tadqiqot funksiyalariga ajratadi. Social Sciences & Humanities Open jurnalida chop etilgan tizimli sharh sun'iy intellekt asosidagi shaxsiylashtirilgan o'quv tizimlarini tahlil qilib, ular talabalar motivatsiyasi, o'quv jarayonidagi faolligi va o'zlashtirish natijalarini sezilarli darajada yaxshilashini aniqladi.

Kasbga yo'naltirilgan dasturiy ta'minotning funksional imkoniyatlari umumiy ta'lim platformalaridan bir qator jihatlari bilan farqlanadi. Talabalarning raqamli mehnat layoqatini o'rganishga bag'ishlangan PLS-SEM tahlilida sanoat talablari, raqamli ko'nikmalar va amaliy tayyorgarlik asosiy omillar sifatida belgilangan. npj Science of Learning jurnalida chop etilgan tadqiqot shuni ko'rsatdiki, raqamli kompetentlik darajasi past bo'lgan mamlakatlarda kompyuter asosidagi baholashlar ko'pincha talabaning haqiqiy kasbiy ko'nikmalarini emas, balki raqamli platformalarga qanchalik tanishligini o'lchab qo'yishi mumkin.

Kasbga yo'naltirilgan dasturiy ta'minotga qo'yiladigan funksional talablar sifatida quyidagilarni ajratish mumkin: (1) muayyan kasbiy vazifalar va ssenariylarni real kasbiy muhitga yaqin tarzda modellashtirish; (2) talabalarga zudlik bilan va aniq fikr-mulohaza (feedback) berish imkoniyati; (3) faoliyat natijalarini kuzatish va o'lchash vositalari; (4) hamkorlikda ishlash va raqamli muloqot funksiyalari. Kalimullina va Trotsenko ushbu xususiyatlarning ta'lim samaradorligiga bevosita ta'siri borligini ko'rsatgan. Sibikina va hamkorlari Rossiya texnik ta'lim muassasasida axborot xavfsizligi yo'nalishidagi kasb-hunar talabalari uchun ishlab chiqilgan elektron o'quv kursi misolida ixtisoslashtirilgan kontent va

amaliy laboratoriya vazifalarining integratsiyasi talabalar kompetentligini sezilarli darajada oshirganini aniqlagan. UNESCO-UNEVOC hisobotida kasb-hunar ta'limining raqamli transformatsiyasi uchun zarur bo'lgan dasturiy ta'minot kategoriyalari sifatida masofaviy o'qitish va baholash, simulyatsiya, flipped classroom, geymifikatsiya, ochiq ta'lim resurslari va shaxsiylashtirish belgilangan.

Interaktiv dasturiy ta'minot – foydalanuvchi harakatlari va kiritgan ma'lumotlariga real vaqt rejimida javob beruvchi, moslashuvchan va dinamik ta'lim muhitini shakllantiruvchi dasturiy vositalar majmuasidir. E.M. Mayer ishlab chiqqan multimedia o'qitish nazariyasiga ko'ra, interaktiv elementlar bilan boyitilgan o'quv materiallari o'quvchilarning kognitiv yuklamasini optimallashtiradi; shu qatorda J. Swellerning kognitiv yuklama nazariyasida ham interaktiv muhitlarning to'g'ri loyihalaniishi o'quv jarayoni samaradorligini oshirishi ilmiy asoslangan. Makransky va hamkorlarining tadqiqotlarida virtual haqiqat asosidagi o'quv muhitlari murakkab tushunchalarni o'zlashtirish va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda an'anaviy metodlarga nisbatan yuqori natija berishi aniqlangan; Dignath tomonidan o'tkazilgan meta-tahlillar esa interaktiv va raqamli o'quv vositalarining o'z-o'zini boshqarish (self-regulated learning) ko'nikmalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sirini tasdiqlagan. Koç va Kanadli tomonidan o'tkazilgan 477 ta tadqiqotni qamragan tarmoq meta-tahlili AR, VR, MIX va o'quv o'yinlari (GAME) barcha turlarida o'quv natijalariga ijobiy ta'sir ko'rsatilganini, bunda VR va aralash haqiqat vositalarining ta'sir kattaligi eng yuqori ekanligini ko'rsatdi.

Adaptiv dasturiy ta'minot – har bir talabaning bilim darajasi, o'zlashtirish sur'ati va xatolarini tahlil qilib, o'quv mazmuni hamda topshiriqlar murakkabligini avtomatik tarzda moslashtira oladigan intellektual tizimdir. Batsaikhan va Correia ta'kidlaganidek, sun'iy intellektga asoslangan adaptiv tizimlar ITS evolyutsiyasining zamonaviy bosqichini ifodalaydi hamda NLP, ML va LLM texnologiyalari integratsiyasiga asoslanadi [3]. Du Boulay va Luckin ishlanmalarida ITS tizimlari talabaning bilim modelini dinamik ravishda yangilab borishi orqali o'quv natijalarini sezilarli darajada yaxshilashi ko'rsatilgan. Zamonaviy ITS uchta asosiy model – o'quvchi modeli (learner model), bilim sohasi modeli (domain model) va pedagogik strategiya modeli (pedagogical model) asosida faoliyat yuritadi. Kurt VanLehn tadqiqotlariga ko'ra, ilg'or ITS ayrim sharoitlarda an'anaviy o'qitishga nisbatan yuqori samaradorlikka erishishi mumkin.

Sciences jurnalida chop etilgan meta-tahlil (2024) natijalariga ko'ra, geymifikatsiya elementlari o'quvchilarning ichki motivatsiyasini oshirish orqali ta'lim natijalarini sezilarli darajada yaxshilaydi. S. Deterding ta'kidlaganidek, puxta loyihalashtirilgan geymifikatsiya mexanizmlari foydalanuvchilarning uzoq muddatli jalb etilishini ta'minlab, o'quv jarayonining barqarorligini oshiradi.

Muhokama. Olib borilgan tahlil natijalari ta'limdagi dasturiy ta'minotning nafaqat bilimlarni uzatish vositasi, balki o'quv jarayonining sifat ko'rsatkichlarini oshiruvchi kompleks pedagogik instrument sifatida namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, raqamli platformalarning samaradorligi ularning texnologik imkoniyatlaridan ko'ra, ularni pedagogik maqsadlarga muvofiq qo'llash darajasi bilan belgilanadi. Bu xulosa, xususan, kasbga yo'naltirilgan ta'lim tizimida alohida ahamiyat kasb etadi, chunki bu yerda dasturiy ta'minot nafaqat o'qitish vositasi, balki real kasbiy faoliyatni modellashtiruvchi muhit sifatida ham namoyon bo'ladi.

Interaktiv va adaptiv dasturiy ta'minotni psixologik asoslar bilan uyg'unlashtirish kasbga yo'naltirilgan ta'limda nafaqat bilimlarni o'zlashtirish darajasini, balki o'quvchilarning motivatsiyasi, mustaqil o'rganish qobiliyati va kasbiy kompetentligini ham kompleks ravishda rivojlantirish imkonini beradi. Tahlil natijalariga ko'ra, interaktiv va adaptiv dasturiy ta'minotning asosiy afzalliklari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin: birinchidan, har bir talabaga mos individual o'quv yo'nalishi yaratish imkoniyati; ikkinchidan, real vaqt rejimida diagnostika va tuzatishlar amalga oshirish; uchinchidan, talabalarning ishtirok etish (engagement) darajasini oshirish; to'rtinchidan, o'quv natijalarini ob'ektiv tarzda tahlil qilish va hisobotlash.

Shu bilan birga, tahlil shuni ko'rsatadiki, faqat interaktivlikni ta'minlash yetarli emas – ushbu muhitni individual o'quv ehtiyojlariga moslashtirish zarur. Aynan shu jihat adaptiv dasturiy ta'minotni zamonaviy raqamli ta'lim tizimlarining keyingi, yuqori bosqichi sifatida belgilaydi. Natijada, kasbiy kompetensiyalarni raqamli kompetentlik asosida takomillashtirish jarayonida adaptiv dasturiy ta'minot turli tayyorgarlik darajasiga ega talabalar uchun differensial va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni ta'minlovchi asosiy vosita sifatida qaralishi lozim.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan nazariy va empirik tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ta'limdagi dasturiy ta'minot raqamli kompetentlikni rivojlantirishning ko'p funksiyali, kompleks va tizimli vositasi hisoblanadi. U nafaqat bilimlarni egallashni ta'minlaydi, balki talabalarning mustaqil fikrlashi, muammo yechish, hamkorlikda ishlash va o'z-o'zini rivojlantirish kompetensiyalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bois, zamonaviy dasturiy ta'minotni ishlab chiqishda uning texnologik imkoniyatlari bilan bir qatorda pedagogik samaradorligi, foydalanuvchiga moslashuvchanligi va kasbiy kontekstga yo'naltirilganligi ham ustuvor ahamiyat kasb etadi. Kelgusi tadqiqotlarda kasbga yo'naltirilgan adaptiv dasturiy ta'minotning aniq professional yo'nalishlar bo'yicha samaradorligini empirik tekshirish dolzarb yo'nalish sifatida taklif etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Rosário A.T., Raimundo R. Learning Management Systems in Education: Research and Challenges // IGI Global, 2022.
2. González-Martínez J.A. et al. Learning management systems for higher education: a brief comparison // Discover Education. – 2024. DOI: 10.1007/s44217-024-00143-5.
3. Batsaikhan U., Correia A.P. The effects of Generative Artificial Intelligence on Intelligent Tutoring Systems in higher education // Science and Technology for Education (STEL). – 2024.
4. Dahalan F., Alias N., Shaharom M.S.N. Gamification and Game Based Learning for Vocational Education and Training: A Systematic Literature Review // Education and Information Technologies. – 2023. – Vol. 29. – P. 1279–1317. DOI: 10.1007/s10639-022-11548-w.
5. Abduqodirov A.A., Ishmuxamedov R., Pardayev A. Ta'limda innovatsion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog-o'qituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). – Toshkent: Iste'dod, 2008. – 180 b.
6. Alenezi M. et al. Digital Platforms and the Improvement of Learning Outcomes: Evidence Extracted from Meta-Analysis // Sustainability. – 2023. – Vol. 15(2). – Art. 1305. DOI: 10.3390/su15021305.
7. Liu Q. et al. Exploring the effects of digital technology on deep learning: a meta-analysis // Education and Information Technologies (Springer). – 2023. DOI: 10.1007/s10639-023-12307-1.
8. Zhang L. et al. The causal relationship between digital literacy and students' academic achievement: a meta-analysis // Humanities and Social Sciences Communications (Nature). – 2025. DOI: 10.1057/s41599-025-04399-6.

**DEMENSIYA - ZAMONAVIY JAMIYATNING MUHIM MUAMMOSI. OROLBO'YI
MINTAQASIDA QORAQALPOG'ISTON RESPUBLIKASI KONTEKSTIDA OQIM VA
DINAMIKANING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

**Niyazimbetova Umida Yusupbayevna,
Shifokor Psixiatr
Respublika ixtisoslashtirilgan ruhiy salomatlik
ilmiy-amaliy tibbiyot markazining
Qoraqalpog'iston Respublikasi psixiatriya
xizmati bo'yicha filiali**

***Annotatsiya.** Maqolada Qoraqalpog'iston Respublikasida demensiyaning tibbiy-ijtimoiy va hududiy xususiyatlari Orolbo'yi ekologik sharoiti, demografik qarish hamda migratsiya omillari bilan bog'liq holda tahlil qilingan. Rasmiy dispanser ko'rsatkichlari bilan demensiyaning ehtimoliy haqiqiy tarqalishi o'rtasidagi tafovut "epidemiologik aysberg" sifatida yoritilgan. Birlamchi tibbiy bo'g'inda erta skriningni yo'lga qo'yish, uzoq muddatli parvarish tizimini rivojlantirish, oilalarni psixologik-ma'rifiy qo'llab-quvvatlash hamda mahalla va tibbiyot muassasalari hamkorligini kuchaytirish bo'yicha takliflar ilgari surilgan.*

***Kalit so'zlar:** demensiya, kognitiv buzilishlar, Orolbo'yi, Qoraqalpog'iston Respublikasi, epidemiologik aysberg, erta skrining, uzoq muddatli parvarish, mahalla.*

***Аннотация.** В статье проанализированы медико-социальные и региональные особенности деменции в Республике Каракалпакстан во взаимосвязи с экологическими условиями Приаралья, демографическим старением и миграционными процессами. Различие между официальными показателями диспансерного учёта и предполагаемой фактической распространённостью деменции рассматривается как феномен «эпидемиологического айсберга». Предложены меры по организации раннего скрининга на уровне первичной медико-санитарной помощи, развитию системы длительного ухода, психолого-просветительской поддержке семей и укреплению взаимодействия между махаллей и медицинскими учреждениями.*

***Ключевые слова:** деменция, когнитивные нарушения, Приаралье, Республика Каракалпакстан, эпидемиологический айсберг, ранний скрининг, длительный уход, махалля.*

***Abstract.** The article analyzes the medical, social, and regional characteristics of dementia in the Republic of Karakalpakstan in relation to the environmental conditions of the Aral Sea region, demographic ageing, and migration processes. The discrepancy between official dispensary records and the presumed actual prevalence of dementia is examined as an "epidemiological iceberg" phenomenon. The article proposes measures to introduce early screening at the primary healthcare level, develop a long-term care system, provide psychological and educational support for families, and strengthen cooperation between mahalla institutions and healthcare organizations.*

***Keywords:** dementia, cognitive impairment, Aral Sea region, Republic of Karakalpakstan, epidemiological iceberg, early screening, long-term care, mahalla.*

Kirish. Aholining demografik qarishi XXI asrning muhim global tendensiyalaridan biridir [4, B. 6–18]. Keksa yoshdagi noinfekcion patologiyalar orasida demensiyaga olib keluvchi neyrodegenerativ va qon tomir kasalliklari alohida o'rin tutadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, umr ko'rish davomiyligining oshishi surunkali kasalliklar tarqalishining ko'payishi bilan kechmoqda [3]. Demensiya kognitiv funksiyalarning progressiv pasayishi va maishiy mustaqillikning yo'qolishiga olib keladigan klinik, ijtimoiy-iqtisodiy hamda demografik muammodir. O'zbekistonda kognitiv buzilishlarning namoyon bo'lishi mintaqaviy, ekologik, ijtimoiy-demografik va madaniy omillar bilan bog'liq. Qoraqalpog'iston sharoitida Orolbo'yi ekologik xususiyatlari somatik va qon tomir kasalliklarining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi

xavf omillaridan biri sifatida baholanadi. Shu sababli hududda demensiya dinamikasini kompleks o'rganish alohida ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

Qoraqalpog'iston Respublikasi o'ziga xos omillar majmuasining ta'siri tufayli gerontopsixiatrik va nevrologik patologiyalarni o'rganish uchun noyob hudud hisoblanadi:

1. Ekologik omillar va somatik kasalliklar. Orol havzasidagi ko'p yillik ekologik o'zgarishlar, jumladan atmosfera va suv tarkibidagi tuzlar, chang bo'ronlari hamda ayrim zararli moddalarning mavjudligi aholi salomatligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar qatoriga kiradi. Hududda uchraydigan anemiya, qon aylanish tizimi kasalliklari, arterial gipertenziya, endokrin buzilishlar va metabolik sindrom qon tomir kognitiv buzilishlarining rivojlanish xavfini oshirishi mumkin.

2. Demografik va migratsiya jarayonlari: Intensiv migratsiya oqimlari (shu jumladan, yoshlar va mehnatga layoqatli yoshdagi shaxslarning mehnat migratsiyasi) uy xo'jaliklari tuzilmasining o'zgarishiga olib keldi. Bu yolg'iz yashovchi keksalarning ulushini oshiradi va kognitiv pasayishning erta (simptomatik yengil) bosqichlarida o'z vaqtida tashxis qo'yilmaslik xavfini oshiradi.

3. Ijtimoiy-madaniy kontekst va norasmiy parvarishning roli: Mintaqaning an'anaviy turmush tarzida keksa qarindoshlarga g'amxo'rlik qilishning asosiy yuki tarixan oila va mahalliy o'zini o'zi boshqarish institutlari (mahalla) zimmasiga yuklatiladi. Bir tomondan, bu keksalarning yuqori darajadagi ijtimoiy integratsiyasini ta'minlaydi, boshqa tomondan, professional tibbiy-ma'rifiy yordamning yo'qligi parvarish qiluvchilarning yuqori psixologik va iqtisodiy toliqishiga ("caregiver burden") va jamiyatda saqlanib qolayotgan ruhiy kasalliklarning stigmatizatsiyasi tufayli ixtisoslashtirilgan psixiatrik va nevrologik yordamga kech murojaat qilishga olib keladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining o'ziga xos ekologik-geografik sharoitlarida demensiya kechishining dinamikasi va xususiyatlarini tahlil qilish ixtisoslashtirilgan tibbiy-psixiatrik infratuzilmaning holatini, shuningdek, mintaqaning asosiy demografik va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarini kompleks hisobga olishni talab etadi.

Institutsional shakllanishi 1951-yilda boshlangan Qoraqalpog'iston Respublikasi Respublika psixiatriya xizmati tarixan aholini ixtisoslashtirilgan psixonevrologik yordam bilan qamrab olishning bazaviy tizimi hisoblanadi. Hozirgi bosqichda xizmatning moddiy-texnik va koyka fondi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 360 ta sutkalik statsionar o'rin;
- 10 ta kunduzgi statsionar o'rni;
- ambulatoriya-poliklinika bo'limi;
- psixoterapevt va bolalar psixiatriking ixtisoslashtirilgan xonalari.

Hududda malakali tibbiyot xodimlari bilan ta'minlash va ayrim bo'limlarning moddiy-texnik imkoniyatlarini kengaytirishga ehtiyoj saqlanib qolmoqda. Bu masalalarni bosqichma-bosqich hal etish kognitiv buzilishlarni erta aniqlash hamda demensiya bilan yashayotgan bemorlarga uzoq muddatli yordam ko'rsatish imkoniyatlarini oshiradi.

2025-yil yakuniga ko'ra, Qoraqalpog'iston Respublikasi aholisi soni 2029718 kishini tashkil etdi. [5] Hudud uchun shahar (344 690 kishi) va qishloq (1 685 028 kishi) aholisi o'rtasidagi chuqur nomutanosiblik xos bo'lib, bu qishloq joylashuvi turining ustunligini (83% dan ortiq) belgilaydi. [5]

Neyrodegenerativ kasalliklar yukiga demografik qarish, mehnat migratsiyasi, bandlik va daromad omillari ta'sir ko'rsatadi. Yosh va o'rta yoshdagi aholining boshqa hududlar hamda xorijga mehnat faoliyati bilan bog'liq ko'chishi ayrim qishloq hududlarida yolg'iz yashovchi keksalar sonining ortishiga olib keladi. Oilaviy qo'llab-quvvatlashning cheklanishi va tibbiy kadrlar bilan ta'minlashdagi ehtiyoj demensiyaning erta aniqlashni qiyinlashtirib, tashxisning kognitiv buzilishlar ancha rivojlangan bosqichda qo'yilishiga sabab bo'lishi mumkin [2, B. 40–46].

Demensiya bosh miyaning organik shikastlanishi (etiologik jihatdan geterogen tabiatli)

tufayli yuzaga keladigan orttirilgan surunkali progressiv sindromdir. Patologik jarayon kognitiv funksiyalarning ko'p funksiyali parchalanishi bilan tavsiflanadi:

- qisqa va uzoq muddatli xotiraning progressiv buzilishlari;
- mavhum fikrlash va intellektning buzilishi;
- nutqning apatik buzilishlari bilan;
- fazoviy-vaqt dezoriyentatsiyasi (amnestik va fazoviy apraksiya);
- murakkab maishiy va kasbiy ko'nikmalarni yo'qotish (avtonomiyani yo'qotish). [6]

Demensiya bemor oilasi va ijtimoiy ta'minot tizimiga jismoniy, ruhiy hamda iqtisodiy yuk keltirib chiqaradi.

Etiologik shakllar tarkibida Altsgeymer kasalligi ustunlik qiladi, uning hissasiga kognitiv pasayishning barcha qayd etilgan holatlarining 60% dan 70% gacha to'g'ri keladi.

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yilda dunyoda demensiya bilan yashovchilar soni 57 milliondan oshgan, har yili qariyb 10 million yangi holat qayd etiladi. Bemorlarning 60 foizdan ortig'i past va o'rta daromadli mamlakatlarda yashaydi. Prognozlarga ko'ra, 2050-yilga borib demensiya bilan yashovchilar soni 139–150 millionga yetishi mumkin.

O'zbekistonda "60+" toifasidagi aholi orasida demensiyaning tarqalishi 5-8% (yoki tegishli yosh guruhidagi har 100 kishiga 5-8 ta holat) darajasida baholanmoqda.

Umummilliy o'rtacha umr ko'rish davomiyligining oshishi va aholining qarish sur'atlarining tezlashishini hisobga olgan holda, mamlakatda kognitiv yetishmovchilikka ega bo'lgan shaxslarning mutlaq soni barqaror o'sish tendensiyasiga ega. Bu, ayniqsa, Orolbo'yi kabi ekologik stressli hududlarda ixtisoslashtirilgan mintaqaviy erta skrining dasturlarini ishlab chiqishni talab qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasida organik registrdagi kognitiv buzilishlarning epidemiologik ko'rsatkichlarini tahlil qilish rasmiy dispanser statistikasi va nozologiyaning haqiqiy tarqalishi o'rtasida sezilarli farqni ko'rsatadi. [1, B. 31-37-betlar].

2025-yil avgust oyi holatiga ko'ra Qoraqalpog'istonda:

- Psixiatriklarning umumiy hisob-dispanser kuzatuvda ruhiy va xulq-atvor buzilishlarining turli shakllari bilan 17916 kishi turibdi.

- Ulardan faqat 411 nafar bemorga demensiya tashxisi qo'yilgan, bu kuzatuvdagi jami bemorlarning qariyb 2,3 foizini tashkil etadi.

Taqdim etilgan ma'lumotlar muammoning haqiqiy ko'lamining ("aysberg fenomeni") faqat yuqori qismini aks ettiradi. Erta bosqichlarda aniqlashning pastligi respublikaning chekka va qishloq hududlarida ixtisoslashtirilgan tibbiy resurslarning cheklanganligi, sog'liqni saqlashning birlamchi bo'g'inida (oilaviy poliklinikalarda) rejali gerontologik skriningning yo'qligi, shuningdek, oila a'zolari tomonidan an'anaviy ravishda yoshga bog'liq kognitiv degradatsiyani "tabiiy qarish jarayoni" sifatida qabul qilinishi bilan bog'liq. [1, B. 31-37-betlar].

2021-2024-yillar davomida 60 yoshdan oshgan har 100 000 aholiga demensiya bilan kasallanishning statistik tahlili barqaror o'sish tendensiyasini ko'rsatmoqda (2024-yilda biroz plato-tuzatish bilan):

- 2021-yil: 100 ming tegishli yoshdagi aholiga 12 ta holat (jami 235 nafar aniqlangan).
- 2022-yil: 100 ming aholiga 14 ta holat.
- 2023-yil: 100 ming aholiga 19 ta holat (birlamchi ro'yxatga olishning eng yuqori ko'rsatkichi).
- 2024-yil: 100 ming aholiga 18 ta holat (yil oxiriga kelib ro'yxatga olingan bemorlarning umumiy soni 368 kishini tashkil etdi).
- 2021-yildan 2024-yilgacha bo'lgan davrda demensiya bilan birinchi marta kasallangan bemorlarning mutlaq soni 36,1 foizga (235 nafardan 368 nafargacha) oshdi.

Ko'rib chiqilgan davrda qayd etilgan ko'rsatkichlarning o'sishi kasallanish dinamikasi bilan bir qatorda birlamchi bo'g'in mutaxassislarining xabardorligi oshishi, bemorlarni aniqlash va tegishli mutaxassislarga yo'naltirish amaliyotining takomillashuvi bilan ham bog'liq bo'lishi mumkin. [1, B.31-37] Shu bilan birga, 60 yoshdan oshgan 100 ming aholiga 18-19 ta holat

ko'rsatkichi o'rtacha jahon va Markaziy Osiyo epidemiologik baholashlaridan sezilarli darajada past, bu yerda haqiqiy tarqalish 60+ toifasidagi 100 ming aholiga 5000-8000 ga yetadi.

Bu demensiyaning yumshoq (MCI) va o'rtacha bosqichlaridagi bemorlarning tizimli noto'liqligi haqidagi gipotezani tasdiqlaydi [1, C.191-210], bu esa ularni neyrodegenerativ jarayon rivojlanishining erta bosqichlarida patogenetik (memantin, atsetilxolinesteraza ingibitorlari) va simptomatik davo olish imkoniyatidan mahrum qiladi. [1]

Shunday qilib, o'tkazilgan kompleks tahlil Qoraqalpog'iston Respublikasi sharoitida demensiya fanlararo yondashuvni talab qiladigan aniq tibbiy-ijtimoiy va iqtisodiy muammo ekanligini tasdiqlaydi. Mintaqaning o'ziga xosligi - Orolbo'yi ekologik inqirozi fonida yuqori somatik og'irlik, qishloq aholisining ustunligi va oilalar tuzilmasining migratsion o'zgarishlari - kognitiv buzilishlarning o'ziga xos klinik-epidemiologik manzarasini shakllantiradi.

Asosiy xulosalar va ilmiy-amaliy tavsiyalar:

1. "Epidemiologik aysberg"ni bartaraf etish: Rasmiy dispanser statistikasi va patologiya haqiqiy tarqalishi o'rtasidagi mavjud tafovut birlamchi tibbiy-sanitariya bo'g'ini (oilaviy poliklinikalar) darajasida kognitiv buzilishlarning rejali skriningini (MoCA, MMSE, Mini-Cog shkalalaridan foydalangan holda) joriy etishni talab etadi.

2. Tibbiy va ijtimoiy yordam integratsiyasi: Qisman dori-darmonlarni tayinlashdan uzoq muddatli parvarishning (Long-Term Care) barqaror tizimini yaratishga o'tish zarur. Bunga mobil patronaj xizmatlari, kunduzgi kognitiv reabilitatsiya markazlari va vaqtincha qolish bo'limlari ("respite care") tashkil etish kiradi.

3. Oilani psixologik-ijtimoiy qo'llab-quvvatlash: Mintaqaga xos bo'lgan oilaga yo'naltirilgan parvarish modeli parvarish qiluvchi shaxslarni institutsional himoya qilishni talab qiladi ("caregiver burden" sindromi profilaktikasi, "Parvarish maktabi"ni tashkil etish, ruhiy ta'lim).

4. Hududiy hamkorlikni rivojlantirish: mahalla, birlamchi tibbiy-sanitariya muassasalari va tegishli hududiy tashkilotlar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish yolg'iz yashovchi keksalarni o'z vaqtida aniqlash, aholining demensiya haqidagi xabardorligini oshirish va bemorlarga nisbatan salbiy qarashlarni kamaytirishga xizmat qiladi. Bu hamkorlik "Demensiyaga do'stona muhit"ni shakllantirishning muhim shartlaridan biridir.

Ushbu chora-tadbirlarning o'z vaqtida amalga oshirilishi bemorlarda kognitiv yetishmovchilikning rivojlanish sur'atlarini pasaytiradi, davlatning bilvosita iqtisodiy xarajatlarini kamaytiradi va keksa avlodning hayot sifatini saqlab qoladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alimov U.X. Psixiatriya bo'yicha qo'llanma. -Toshkent: O'zbekiston, 2021. -416 b. - ISBN 978-9943-28-543-1
2. Bogolepova A.N. Sovremennie podxodi k diagnostike i terapii sosudovoy demensii // Jurnal nevrologii i psixiatrii im. S.S. Korsakova. -2023. -T. 123, №7.
3. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti. Demensiya: jamoat salomatligining ustuvorligi / Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti. - Jeneva: JSST, 2021. -112 b. // <https://www.who.int/ru>
4. Gavrilova S.I. Demensiya zamonaviy global tibbiy-ijtimoiy muammo sifatida // Psixiatriya. -2023. -T. 21, 2. № - B. 6-18.
5. Qoraqalpog'iston Respublikasidagi demografik jarayonlar: statistik to'plam / O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi, Qoraqalpog'iston Respublikasi statistika boshqarmasi. -Nukus: O'zstat, 2025. -124 b.
6. Zaxarov V.V. Kognitivnie narusheniya v prestarennom vozraste: rukovodstvo dlya vrachey / V.V. Zaxarov, N.N. Yaxno. -M.: MEDpress-inform, 2022. -272 b. -ISBN 978-5-98322-892-4.

**KASBIY TA'LIMDA INNOVASION TA'LIM TEXNOLOGIYALARI ASOSIDA
TRANSVERSAL KOMPETENSIYALARNI SHAKLLANTIRISH MAZMUNI**

**Shakirov Elyor Boriboyevich,
Kasbiy ta'lim agentligi
Inson resurslarini rivojlantirish va
boshqarish bo'limi bosh mutaxassisi**

Annotatsiya. Maqolada kasbiy ta'lim tizimida innovasion ta'lim texnologiyalari vositasida transversal kompetensiyalarni shakllantirishning mazmuni va ilmiy-nazariy asoslari o'rganilgan. Zamonaviy jahon ta'lim amaliyotida transversal kompetensiyalar tushunchasining shakllanishi, ularning kasbiy ta'lim jarayonidagi o'rni va ahamiyati tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: kasbiy ta'lim, transversal kompetensiyalar, innovasion ta'lim texnologiyalari, kompetensiyaviy yondashuv, loyihaviy o'qitish, raqamli ta'lim, hamkorlikdagi o'qitish, kasbiy tayyorgarlik.

Аннотация. В статье исследуются содержание и научно-теоретические основы формирования трансверсальных компетенций средствами инновационных образовательных технологий в системе профессионального образования. Анализируются становление понятия трансверсальных компетенций в современной мировой образовательной практике, а также их место и значение в процессе профессионального образования.

Ключевые слова: профессиональное образование, трансверсальные компетенции, инновационные образовательные технологии, компетентностный подход, проектное обучение, цифровое образование, совместное обучение, профессиональная подготовка.

Abstract. The article examines the content and scientific-theoretical foundations of developing transversal competencies through innovative educational technologies in the vocational education system. It analyzes the emergence of the concept of transversal competencies in contemporary global educational practice, as well as their role and significance in vocational education.

Keywords: vocational education, transversal competencies, innovative educational technologies, competency-based approach, project-based learning, digital education, collaborative learning, professional training.

Kirish. XXI asr jahon ta'lim tizimlarida kechayotgan tubdan o'zgarishlar kasbiy ta'lim paradigmasini yangicha yondashuvlar asosida qayta shakllantirishni taqozo etmoqda. Global mehnat bozorining tez sur'atlar bilan transformatsiyalashuvi, raqamli iqtisodiyotning rivojlanishi va kasblarning to'xtovsiz yangilanib borishi sharoitida faqat tor kasbiy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan mutaxassis tayyorlash yetarli emasligi ilmiy jihatdan isbotlangan. Bugungi kunda jahonning yetakchi ilmiy markazlari va xalqaro tashkilotlari, xususan YUNESKO, Yevropa Ittifoqi va Iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti (IHTT) tomonidan olib borilayotgan ilmiy ishlarda transversal kompetensiyalar, ya'ni turli kasbiy va hayotiy vaziyatlarda qo'llanishi mumkin bo'lgan universal ko'nikmalarni shakllantirish masalasi ta'lim siyosatining markaziy masalalaridan biriga aylangan [1].

Transversal kompetensiyalarning ahamiyati zamonaviy ilmiy adabiyotlarda keng tan olinmoqda. Scopus bazasida indekslangan so'nggi yillardagi ilmiy maqolalarda ta'kidlanishicha, tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, jamoaviy hamkorlik, raqamli savodxonlik va mustaqil o'rganish kabi transversal ko'nikmalar zamonaviy mutaxassisning kasbiy faoliyati samaradorligini belgilovchi asosiy omillar sifatida e'tirof etilmoqda. Shu bilan birga, ushbu kompetensiyalarni samarali shakllantirish an'anaviy ta'lim usullari doirasida yetarli darajada ta'minlanmasligi, bu borada innovatsion ta'lim texnologiyalarining imkoniyatlaridan foydalanish zarurligi ilmiy muammo sifatida ko'tarilmoqda.

O'zbekiston Respublikasida kasbiy ta'lim tizimini isloh qilish va zamonaviy innovatsion texnologiyalarni joriy etish masalasi davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022 yil 28 yanvardagi "2022–2026 yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-sonli Farmonida ta'lim tizimini tubdan isloh qilish, innovatsion ta'lim texnologiyalarini keng joriy etish va zamonaviy kompetensiyalarga ega bo'lgan kadrlar tayyorlash bo'yicha strategik vazifalar belgilangan. Shuningdek, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019 yil 8 oktyabrdagi "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5812-sonli Farmonida ta'lim sifatini xalqaro standartlarga moslashtirish, innovatsion pedagogik texnologiyalarni keng qo'llash va o'quvchilarda zamonaviy kompetensiyalarni shakllantirish bo'yicha aniq vazifalar ko'rsatilgan. Bundan tashqari, Prezidentning 2020 yil 29 apreldagi PQ-4732-sonli Qarorida oliy ta'limda kompetensiyaviy yondashuvni joriy etish va innovatsion ta'lim texnologiyalaridan samarali foydalanish bo'yicha muhim yo'nalishlar belgilab berilgan.

Shu bilan birga, mamlakatimiz kasbiy ta'lim muassasalarida transversal kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy-metodologik asoslarini ishlab chiqish, innovatsion ta'lim texnologiyalarining bu jarayondagi imkoniyatlarini ilmiy jihatdan asoslash va xalqaro tajribalarni amaliyotga joriy etish bo'yicha ilmiy yechimlar ishlab chiqish zarurligi saqlanib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili. Kasbiy ta'limda innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida transversal kompetensiyalarni shakllantirish pedagogika, psixologiya, axborot texnologiyalari va iqtisodiyot fanlari kesishuvida o'rganilayotgan dolzarb ilmiy yo'nalishdir. Scopus va Web of Science bazalarida indekslangan tadqiqotlarda transversal kompetensiyalarning mohiyati, tasnifi va ularni rivojlantirish mexanizmlari yoritilgan. Ilmiy adabiyotlarda interaktiv, loyihaviy va raqamli ta'lim texnologiyalarining mazkur kompetensiyalarni shakllantirishdagi samaradorligiga alohida e'tibor qaratiladi.

Transversal kompetensiyalar – bu aniq bir kasb yoki fan sohasiga bog'liq bo'lmagan, turli kasbiy va hayotiy vaziyatlarda qo'llanishi mumkin bo'lgan universal bilim, ko'nikma va shaxsiy sifatlar majmuidir. Ularga tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv, jamoaviy hamkorlik, kommunikativ malakalar, raqamli savodxonlik, mustaqil o'rganish va muammolarni hal qilish qobiliyatlari kiradi. Ushbu tushuncha 1990-yillarda Yevropa Ittifoqining ta'lim siyosati doirasida shakllangan bo'lib, bugungi kunda YUNESKO tomonidan "XXI asr ko'nikmalari" nomi bilan keng targ'ib qilinmoqda. Transversal kompetensiyalar tushunchasi kompetensiyaviy yondashuv va innovatsion ta'lim texnologiyalari tushunchalari bilan chambarchas bog'liqdir.

Innovatsion ta'lim texnologiyalari – bu ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, o'quvchilarning faol ishtirokini ta'minlash va o'quv natijalarini sifat jihatdan oshirish maqsadida qo'llaniladigan yangi pedagogik usullar, raqamli vositalar va tashkiliy shakllar majmuidir. Ularga loyihaviy o'qitish (project-based learning), keys-stadi, hamkorlikdagi o'qitish (collaborative learning), dizayn fikrlash (design thinking), masofaviy va aralash (blended) ta'lim shakllari, onlayn platformalar va raqamli simulyasiyalar kiradi.

Kompetensiyaviy yondashuv – ta'lim jarayonini natijaga, ya'ni o'quvchining aniq kasbiy va hayotiy vazifalarni bajarish qobiliyatiga yo'naltiruvchi ilmiy-metodologik yondashuvdir. Bu yondashuv bilim, ko'nikma va malakalarni birlashtirgan holda, amaliy faoliyat natijalarini ustuvor qo'yadi va transversal kompetensiyalarni shakllantirishning nazariy asosini tashkil etadi.

Kasbiy tayyorgarlik – bu mutaxassisning aniq kasbiy faoliyatni yuqori sifatda bajarish uchun zarur bo'lgan nazariy bilimlar, amaliy ko'nikmalar va shaxsiy-kasbiy sifatlar majmuidir. Zamonaviy talqinda kasbiy tayyorgarlik nafaqat tor kasbiy malakalarni, balki transversal kompetensiyalarni ham o'z ichiga oladi.

I.A.Zimnyaya kompetensiyaviy yondashuvni bilim va ko'nikmalarni real hayotiy vaziyatlarda qo'llash qobiliyati bilan bog'laydi [1]. E.F.Zeyer innovatsion texnologiyalar tanqidiy fikrlash, ijodkorlik va jamoaviy hamkorlikni rivojlantirishini ta'kidlaydi [2]. N.A.Muslimov mazkur texnologiyalarning kasbiy kompetensiyalar, intellektual rivojlanish va ijtimoiy faollikka ta'sirini yoritadi [3]. G.Xalloqova esa loyihaviy o'qitish muammolarni hal qilish, jamoada ishlash va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishini asoslaydi [4].

Kasbiy ta'limda transversal kompetensiyalarni shakllantirish pedagogika, psixologiya, iqtisodiyot va ijtimoiy fanlar bilan bog'liq fanlararo ahamiyatga ega. Zamonaviy mehnat bozori mutaxassislardan kasbiy bilimlar bilan bir qatorda murakkab vaziyatlarda qaror qabul qilish, jamoada samarali ishlash va o'zgaruvchan sharoitlarga moslashish ko'nikmalarini talab etadi. Jahon ta'lim amaliyotida mazkur kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion texnologiyalar qo'llanilmoqda. Ularning samaradorligini qiyosiy tahlil qilish O'zbekiston kasbiy ta'lim tizimi uchun maqbul pedagogik yondashuvlarni aniqlash imkonini beradi.

Muhokama va natijalar. Loyihaviy o'qitish texnologiyasi (project-based learning) transversal kompetensiyalarni shakllantirishda eng samarali yondashuvlardan biri sifatida tan olingan. Bu texnologiyada o'quvchilar real hayotiy muammolarni yechishga qaratilgan loyihalarni amalga oshirish jarayonida tanqidiy fikrlash, jamoaviy hamkorlik, vaqtni boshqarish va natijalarni taqdim etish ko'nikmalarini shakllantiradilar. Germaniya va Finlyandiya kasbiy ta'lim tizimlarida loyihaviy o'qitish keng qo'llanilib, u pedagogik jarayonning ajralmas qismiga aylangan. Maqolada ta'kidlash lozimki, loyihaviy o'qitish texnologiyasi bir vaqtning o'zida bir nechta transversal kompetensiyani integrallashgan holda rivojlantirish imkonini beradi.

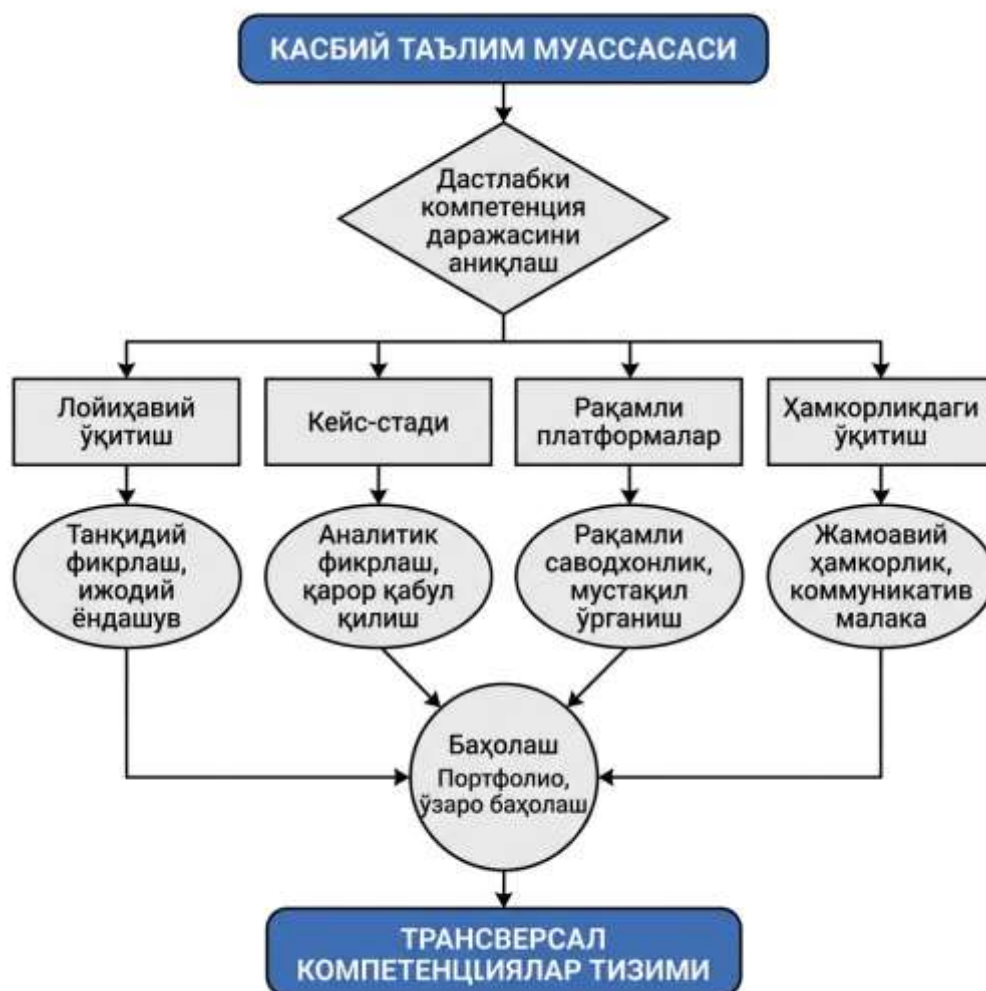
Keys-stadi usuli kasbiy ta'limda transversal kompetensiyalarni, xususan analitik fikrlash, muammolarni aniqlash va qaror qabul qilish ko'nikmalarini shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega. Bu usulda o'quvchilar real kasbiy vaziyatlarni tahlil qilish, turli yechim variantlarini baholash va o'z pozitsiyalarini asoslash jarayonida transversal ko'nikmalarni rivojlantiradilar. AQSH va Buyuk Britaniya kasbiy ta'lim muassasalarida keys-stadi usuli keng qo'llanilmoqda.

Raqamli ta'lim platformalari va masofaviy ta'lim texnologiyalari transversal kompetensiyalarni shakllantirishda yangi imkoniyatlar ochib bermoqda. Onlayn o'quv muhitlari, virtual laboratoriyalar va raqamli simulyasiyalar o'quvchilarning mustaqil o'rganish, raqamli savodxonlik va axborotni qayta ishlash kabi kompetensiyalarini samarali rivojlantiradi. Janubiy Koreya tajribasida raqamli platformalar kasbiy ta'limning ajralmas qismiga aylangan bo'lib, o'quvchilarning raqamli kompetensiyasi yuqori darajada shakllantirilmoqda.

Hamkorlikdagi o'qitish (collaborative learning) texnologiyasi transversal kompetensiyalar, xususan jamoaviy ishlash, kommunikativ malakalar va boshqalarning fikrini hurmat qilish kabi ko'nikmalarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu texnologiyada o'quvchilar kichik guruhlarda ishlash, birgalikda masala yechish va natijalarni muhokama qilish jarayonida o'zaro o'rganish madaniyatini shakllantiradilar.

Yuqorida ko'rib chiqilgan innovatsion texnologiyalarni O'zbekiston kasbiy ta'lim tizimiga moslashtirish masalasida bir nechta muhim g'oyalar ilgari surilmoqda. Birinchidan, kasbiy ta'lim dasturlariga loyihaviy o'qitish elementlarini integratsiyalash orqali o'quvchilarning transversal kompetensiyalarini tizimli shakllantirish mumkin. Ikkinchidan, raqamli ta'lim platformalaridan keng foydalanish mustaqil o'rganish va raqamli savodxonlik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Uchinchidan, kasbiy ta'lim muassasalari va real ishlab chiqarish korxonalari o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish, o'quvchilarning amaliy loyihalarda ishtirok etishini ta'minlash transversal kompetensiyalarni real kasbiy muhitda shakllantirish imkonini beradi.

Ushbu g'oyalarni mantiqiy tizimlashtirish maqsadida quyidagi blok-sxema ishlab chiqildi:

1-rasm. Kasbiy ta'limda innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida transversal kompetensiyalarni shakllantirish blok-sxemasi

Yuqoridagi blok-sxemada kasbiy ta'limda innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida transversal kompetensiyalarni shakllantirish jarayonining tizimli ko'rinishi aks ettirilgan. Sxema bo'yicha kasbiy ta'lim muassasasida o'quv jarayoni boshlanishida o'quvchilarning dastlabki kompetensiya darajasi aniqlanadi (romb shaklida). Keyin innovatsion ta'lim texnologiyalari — loyihaviy o'qitish, keys-stadi, raqamli platformalar va hamkorlikdagi o'qitish (to'rtburchaklar shaklida) — qo'llaniladi. Har bir texnologiya muayyan transversal kompetensiyalar guruhini shakllantirishga yo'naltirilgan bo'lib, jarayon davomida natijalar muntazam baholanib boriladi (aylana shaklida). Yakuniy bosqichda shakllantirilgan transversal kompetensiyalarning yaxlit tizimi mujassamlanadi.

Maqolada ta'kidlash lozimki, ushbu blok-sxemada ko'rsatilgan jarayon chiziqli emas, balki davriy va o'zaro bog'liq xarakterga ega. Ya'ni, har bir innovatsion texnologiyaning qo'llanilishi natijasida shakllangan kompetensiyalar keyingi texnologiyalarning samaradorligiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. Bu holat transversal kompetensiyalarni shakllantirish jarayonining tizimli va integrativ xarakterini tasdiqlaydi. Shu ma'noda, kasbiy ta'lim muassasalarida innovatsion ta'lim texnologiyalarini alohida-alohida emas, balki yagona pedagogik tizim sifatida qo'llash samaradorlikni sezilarli darajada oshirishi mumkin.

Bundan tashqari, kasbiy ta'limda transversal kompetensiyalarni shakllantirish jarayonida baholash tizimini takomillashtirish muhim ahamiyat kasb etadi. An'anaviy baholash usullari, masalan, test va yozma imtihonlar, transversal kompetensiyalarning barcha jihatlarini to'liq

baholash imkonini bermaydi. Shu sababli, portfolio, o'zini-o'zi baholash, o'zaro baholash va amaliy loyihalar natijalarini baholash kabi alternativ usullarni joriy etish taklif qilinadi. Xalqaro tajribada, xususan Finlyandiya va Avstraliya kasbiy ta'lim tizimlarida, transversal kompetensiyalarni baholashning ko'p qirrali tizimlari muvaffaqiyatli qo'llanilmoqda [5].

Xulosa. Maqolada olib borilgan nazariy tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, kasbiy ta'limda innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida transversal kompetensiyalarni shakllantirish masalasi bugungi kunda o'ta dolzarb va ko'p qirrali ilmiy muammo bo'lib, uning yechimi tizimli va integrativ yondashuvni talab qiladi. Jahonning yetakchi davlatlari tajribasi shuni tasdiqlaydiki, loyihaviy o'qitish, keys-stadi, raqamli ta'lim platformalari va hamkorlikdagi o'qitish kabi innovatsion texnologiyalar transversal kompetensiyalarni samarali shakllantirishning asosiy vositalari hisoblanadi. Transversal kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni faqat pedagogik jihatdan emas, balki ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo'lib, zamonaviy mehnat bozori talablariga javob beradigan malakali kadrlar tayyorlashga bevosita xizmat qiladi.

O'zbekiston sharoitida kasbiy ta'limda innovatsion ta'lim texnologiyalari asosida transversal kompetensiyalarni shakllantirish tizimini yanada rivojlantirish uchun quyidagi ilmiy takliflar ishlab chiqildi:

Birinchidan, kasbiy ta'lim muassasalarining o'quv dasturlariga loyihaviy o'qitish va keys-stadi usullarini tizimli ravishda integratsiyalash, bu orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlash, ijodiy yondashuv va jamoaviy hamkorlik kompetensiyalarini maqsadli shakllantirish taklif etiladi.

Ikkinchidan, kasbiy ta'lim muassasalarida raqamli ta'lim platformalari va masofaviy o'qitish texnologiyalaridan keng ko'lamda foydalanishni ta'minlash, bu orqali o'quvchilarning raqamli savodxonlik va mustaqil o'rganish kompetensiyalarini rivojlantirish taklif etiladi.

Uchinchidan, transversal kompetensiyalarni baholashning ko'p qirrali tizimini, jumladan portfolio, o'zaro baholash va amaliy loyihalar natijalarini baholash usullarini ishlab chiqish va joriy etish taklif etiladi.

To'rtinchidan, kasbiy ta'lim muassasalari pedagoglarining innovatsion ta'lim texnologiyalarini qo'llash bo'yicha malakasini muntazam oshirib borish, bu maqsadda maxsus trening dasturlari va stajirovka imkoniyatlarini yaratish taklif etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Zimnyaya I.A. Klyuchevyye kompetentnosti kak rezultativno-syelevaya osnova kompetentnostnogo podxoda v obrazovanii. – Moskva: Issledovatel'skiy syentr problem kachestva podgotovki specialistov, 2004. – 40 b.
2. Zeyer E.F. Psixologiya professionalnogo obrazovaniya: uchebnyy dlya stud. vyssh. ucheb. zavedeniy. – Moskva: Akademiya, 2019. – 416 b.
3. Muslimov N.A. Kasbiy ta'lim pedagogikasi. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2021. – 320 b.
4. Xallogova G. Kasbiy ta'limda loyihaviy o'qitish texnologiyasini qo'llash metodikasi: PhD dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2022. – 52 b.
5. Care E., Kim H. Assessment of Transversal Competencies: Policy and Practice in the Asia-Pacific Region. – UNESCO Bangkok, 2018. – 92 p.

HARBIY VATANPARVARLIK HARAKATI VA BUGUNGI DAVR YOSHLARI: ZAMONAVIY TALABLAR VA RIVOJLANISH ISTIQBOLLARI

Talipov Xushnud Zafarovich,
Andijon davlat pedagogika instituti
“Milliy g‘oya ma’naviyat asoslari va
huquq ta’limi” kafedrasida assistent o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada harbiy vatanparvarlik harakatining zamonaviy sharoitdagi ahamiyati, bugungi davr yoshlarida vatanparvarlik ruhini shakllantirishning nazariy va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Maqolada O‘zbekiston Respublikasida yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasi, uning maqsad va vazifalari, shuningdek, psixologik omillarning yoshlarning harbiy vatanparvarlik ongini shakllantirishdagi roli ko‘rib chiqiladi.

Kalit so‘zlar: Harbiy vatanparvarlik, yoshlar, tarbiya, milliy g‘oya, psixologik omillar, davlat xizmati, Qurolli Kuchlar, ijtimoiy rivojlanish, tarbiyaviy jarayon, zamonaviy texnologiyalar.

Аннотация. В данной статье анализируются значение военно-патриотического движения в современных условиях, теоретические и практические аспекты формирования патриотического духа у молодежи сегодняшнего периода. В статье рассматривается концепция военно-патриотического воспитания молодежи в Республике Узбекистан, ее цели и задачи, а также роль психологических факторов в формировании военно-патриотического сознания молодежи.

Ключевые слова: Военный патриотизм, молодежь, воспитание, национальная идея, психологические факторы, государственная служба, Вооруженные Силы, социальное развитие, образовательный процесс, современные технологии.

Abstract. This article analyzes the significance of the military-patriotic movement in modern conditions, along with the theoretical and practical aspects of fostering a patriotic spirit in today's youth. The article examines the Concept of Military-Patriotic Upbringing of Youth in the Republic of Uzbekistan, its goals and objectives, as well as the role of psychological factors in shaping the military-patriotic consciousness of young people.

Keywords: Military patriotism, youth, upbringing, national idea, psychological factors, public service, Armed Forces, social development, educational process, modern technologies.

Kirish. Zamonaviy dunyoda harbiy vatanparvarlik harakati davlat mustaqilligini, milliy xavfsizlikni ta'minlash va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning eng muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng, milliy armiya shakllanishi, davlat ramzlarining qabul qilinishi va yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu jarayon nafaqat davlat siyosatining ustuvor vazifasi, balki jamiyatning barcha qatlamlarini qamrab olgan keng ko'lamli ijtimoiy harakat sifatida shakllanmoqda.

Harbiy vatanparvarlik harakati - bu yoshlarda Vatanga muhabbat, uning himoyasi sharaflari burch ekanligini anglash, milliy qadriyatlarga sodiqlik va davlat manfaatlarini himoya qilishga tayyorlik kabi yuksak fazilatlarini shakllantirishga qaratilgan tizimli faoliyatdir. Bugungi kunda globalizatsiya jarayonlari, axborot texnologiyalarining tez rivojlanishi, ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar yoshlarning dunyoqarashiga, qadriyatlar tizimiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Ayni paytda, turli xil yot g'oyalar, ekstremistik e'tiqodlar va milliy g'oyaga zid bo'lgan ta'sirlar yosh avlodning ongiga kirib kelish xavfi mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 23-fevraldagi PQ-140-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasi" ushbu sohadagi davlat siyosatining asosiy hujjatlaridan biri hisoblanadi. Ushbu konsepsiyaga ko'ra, yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash - millati, tili va kasbidan qat'iy nazar, yoshlarda Vatanga sadoqat tuyg'usini shakllantirish, ularni o'z fuqarolik burchi va konstitutsion

majburiyatlarini bajarishga, jamiyat va davlat manfaatlarini himoya qilishga qodir shaxslar etib tarbiyalashga yo'naltirilgan davlat organlari, jamoat birlashmalari va tashkilotlarning ko'p bosqichli, tizimli, maqsadli va muvofiqlashtirilgan faoliyatidir.

Mavzuning dolzarbligi shundan iboratki, zamonaviy yoshlarda harbiy vatanparvarlik ruhini shakllantirish nafaqat harbiy xizmatga tayyorlash bilan chegaralanmaydi, balki ularning umumiy ma'naviy-axloqiy kamolotini, fuqarolik mas'uliyatini va milliy o'zligini saqlab qolishni ta'minlaydi. Bugungi kunda yoshlarning qisqa muddatli qiziqishlarga moyilligi, axborot oqimining hajmi va tezligining oshishi, ijtimoiy tarmoqlarning ta'siri kabi omillar an'anaviy tarbiyaviy usullarning samaradorligini pasaytirish xavfini tug'dirmoqda. Shuning uchun harbiy vatanparvarlik harakatining yangi sharoitda samaradorligini oshirish, zamonaviy texnologiyalar va innovatsion yondashuvlarni qo'llash dolzarb vazifaga aylanmoqda.

Asosiy qism. Harbiy vatanparvarlik harakati o'zining tarixiy ildizlari bilan xalqning ozodlik va mustaqillik uchun kurash davrlariga borib taqaladi. O'zbekiston xalqi tarixan o'z Vatani himoya qilishda qahramonliklar ko'rsatib, jasorat va mardlik namunalari bilan boy tarix yaratgan. Ikkinchi Jahon urushi davrida millionlab O'zbekistondiklar frontda va mehnat zaxirasida faxrlanarli mehnat qilib, g'alabaga o'z hissalarini qo'shgan. Urushdan keyingi davrda esa harbiy vatanparvarlik tarbiyasi yosh avlodning kamolotining ajralmas qismi sifatida shakllangan.

Mustaqillikka erishgach, O'zbekiston yangi davrda milliy armiyani shakllantirish, professional harbiy kadrlar tayyorlash va yoshlarni harbiy xizmatga ruhiy jihatdan tayyorlash vazifalari oldinda turdi. 1990-yillarning oxiridan boshlab davlat tomonidan yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashga alohida e'tibor qaratila boshlandi. Bu jarayon o'quv muassasalarida, harbiy qismlarda, mahallalar va oilalarda keng qamrovli tadbirlar o'tkazish orqali amalga oshirildi.

Harbiy vatanparvarlik harakati quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi: birinchidan, yoshlarda Vatanga chinakam muhabbat, uning tarixiga, madaniyatiga va an'alariga hurmat tuyg'usini shakllantirish; ikkinchidan, harbiy xizmatni muqaddas burch sifatida anglash va unga tayyorgarlik ko'rish; uchinchidan, jismoniy va ruhiy barkamollik, mustahkam iroda va jasorat kabi fazilatlarni rivojlantirish; to'rtinchidan, milliy armiyaning qudrati va salohiyatiga ishonchni mustahkamlash.

Zamonaviy sharoitda harbiy vatanparvarlik harakati yangi mazmun va shakllarni olmoqda. An'anaviy tarbiyaviy usullar bilan bir qatorda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, ijtimoiy tarmoqlar, elektron o'yinlar va boshqa zamonaviy vositalar ham qo'llanilmoqda. Bu esa yoshlarning qiziqishlarini hisobga olgan holda, ularga zamonaviy va qiziqarli tarzda ta'sir etish imkonini beradi.

Yoshlarda harbiy vatanparvarlik ruhini shakllantirish murakkab psixologik jarayondir va u bir qator subyektiv va obyektiv omillarning o'zaro ta'siriga bog'liq. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yoshlarning harbiy vatanparvarlik ongi uning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy muhit va tarbiyaviy ta'sirlar bilan uzviy bog'liq.

Psixologik omillarning tahlili quyidagi asosiy jihatlarini ajratish imkonini beradi.

Birinchidan, kognitiv komponent - bu yoshlarning Vatani, uning tarixi, davlat ramzlari va milliy qadriyatlar haqidagi bilimlari, tushunchalari va qarashlari. Kognitiv komponentning shakllanishi ta'lim jarayoni, ommaviy axborot vositalari, oilaviy muhit va ijtimoiy tajriba orqali amalga oshiriladi. Afsuski, ba'zi yoshlarda vatan haqidagi bilimlar yuzaki xarakterga ega, tarixiy hodisalar va milliy qahramonlar haqidagi ma'lumotlar cheklangan bo'lishi mumkin.

Ikkinchidan, hissiy komponent - bu yoshlarning Vatanga nisbatan muhabbat, faxr, g'amxo'rlik va mas'uliyat tuyg'ulari. Hissiy komponentning shakllanishi yoshlarning mamlakatning dolzarb muammolariga nisbatan munosabatiga, ijtimoiy voqealarga reaksiyasiga bog'liq. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, ko'pchilik yoshlar mamlakatning kelajagiga ijobiy istiqbollar bilan qarashadi va jamiyatga foyda keltirishni xohlaydi. Biroq, ba'zi yoshlarda salbiy his-tuyg'ular, rad etish, befarqlik yoki tashqi kuzatuvchi pozitsiyasi kuzatilishi mumkin.

Uchinchidan, xulq-atvor komponent - bu yoshlarning vatanparvarlik tuyg'ularini amaliy harakatlarda namoyish etishi. Bu harbiy xizmatga tayyorlik, milliy an'analarni qo'llab-quvvatlash, ijtimoiy foydali ishlarda ishtirok etish, davlat manfaatlarini himoya qilishga tayyorgarlik kabi ko'rsatkichlarni o'z ichiga oladi. Afsuski, ba'zi yoshlarda xulq-atvor komponenti hissiy va kognitiv komponentlarga to'liq mos kelmaydi, ya'ni ular Vatanni sevishini aytishlari mumkin, lekin amaliy harakatlarda bu tuyg'u yetarlicha namoyon bo'lmashligi mumkin.

Yoshlarda harbiy vatanparvarlik ongini shakllantirishda quyidagi psixologik omillar alohida ahamiyat kasb etadi: o'ziga ishonch va shaxsiy hurmat; ijtimoiy mas'uliyat va fuqarolik pozitsiyasi; milliy o'zlik va o'ziga xoslikni anglash; guruhga tegishlilik va jamoaviylik tuyg'usi; qahramonlikka intilish va namunali shaxslarga o'xshash istagi. Bu omillarning shakllanishi uchun maqsadli va tizimli tarbiyaviy ta'sirlar zarur.

O'zbekiston Respublikasida yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash tizimi ko'p bosqichli va ko'p qirrali xarakterga ega. Ushbu tizim davlat organlari, ta'lim muassasalari, harbiy qismlar, jamoat tashkilotlari va oilalarning hamkorligi asosida amalga oshiriladi. 2023-yil 29-iyundagi Vazirlar Mahkamasining 267-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish chora-tadbirlari"ga ko'ra, tarbiyaviy ishlarni 5 ta bosqichda amalga oshirish belgilangan: I bosqich (3-7 yosh), II bosqich (7-10 yosh), III bosqich (11-17 yosh), IV bosqich (18-21 yosh) va V bosqich (22-30 yosh).

Birinchi bosqichda (3-7 yosh) bolalarda Vatan haqida dastlabki tasavvurlar shakllantiriladi. Buning uchun ertak va hikoyalar, she'rlar va qo'shiqlar, multfilmlar va elektron o'yinlar, davlat ramzlari bilan tanishish, harbiy muzeylarga ekskursiyalar kabi shakllar qo'llaniladi. Bu yoshda bolalarning ongiga ona yurtga muhabbatni singdirish, Vatan himoyasi muqaddas burch ekanini tushuntirish asosiy vazifa hisoblanadi.

Ikkinchi bosqichda (7-10 yosh) o'quvchilarning Vatanga muhabbati va sadoqati mustahkamlanadi. Bu bosqichda zamonamiz qahramonlari haqidagi maqolalar va badiiy adabiyotlar bilan tanishtirish, harbiy-vatanparvarlik yo'nalishida madaniy-ma'rifiy tadbirlar tashkil etish, "Vatanimni ko'z qorachig'idek asrayman" mavzusida insholar tanlovi o'tkazish, sport musobaqalari va tadbirlar tashkil etish kabi ishlarga alohida e'tibor qaratiladi.

Uchinchi bosqichda (11-17 yosh) o'smirlar jismonan sog'lom, ma'naviy yetuk, keng dunyoqarashli va mustaqil fikr yuritadigan barkamol inson sifatida shakllantiriladi. Bu bosqichda "Temurbeklar maktablari", harbiy akademik litseylar, harbiy qismlarga ekskursiyalar, jangovar tayyorgarlik darslari, harbiy sport turlari bilan shug'ullanish kabi tadbirlar samarali vositalar hisoblanadi. O'smirlar bu davrda "harbiy" tushunchalar ma'nosini chuqurroq anglab yetadilar, Qurolli Kuchlarimizning qudrati va mamlakatning iqtisodiy qudrati tinch va osoyishta hayotning kafolati ekanligini tushunadilar.

To'rtinchi bosqichda (18-21 yosh) yoshlar harbiy xizmatga tayyorlanadilar yoki oliy ta'lim muassasalarida harbiy ta'lim yo'nalishlarida o'qiydilar. Bu bosqichda jangovar harakatlarga moslashish, murakkab vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish, zamonaviy harbiy texnika vositalaridan samarali foydalanish malakasiga ega bo'lish kabi ko'nikmalar shakllantiriladi. Yoshlarning o'z tanlagan kasbini puxta egallashi va yetuk mutaxassis bo'lib yetishishi uchun yaqindan ko'maklashish, kitobxonlikni keng targ'ib qilish, milliy mafkuraga zid bo'lgan yot g'oyalarga qarshi tanqidiy qarash va mafkuraviy immunitetni mustahkamlash asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

Beshinchi bosqichda (22-30 yosh) yoshlarda faol hayotiy pozitsiya, o'zining mustaqil fikr-mulohazalarini aniq bayon eta olish, mas'uliyatni his etish, qat'iy tartib va intizomga rioya qilish fazilatlarini shakllantiriladi. Bu bosqichda yoshlarning o'z tanlagan kasbida muvaffaqiyatga erishishi, jamiyatda yuksak ma'naviyatni qaror toptirishda ishtirok etishi, milliy armiyamiz saflarini zamonaviy bilim va professional malakaga ega yoshlar bilan to'ldirish kabi vazifalar ustuvor ahamiyat kasb etadi.

Tarbiyalashning shakllari va usullari turlicha va rang-barangdir. Ma'ruza o'qish, savol-javob kechalari, yakka va jamoaviy suhbatlar; boy hayotiy tajribaga ega harbiy xizmatchi va

faxriylar bilan uchrashuvlar; ilmiy-nazariy va amaliy konferensiyalar, seminar-treninglar; teleko'rsatuv va radioeshittirishlar, film va multfilmlar, badiiy va musiqiy asarlar; harbiy xizmatga chaqiriluvchilar kuni, mardlik saboqlari va ekskursiyalar - bularning barchasi yoshlarda harbiy vatanparvarlik ruhini shakllantirishda samarali vositalar hisoblanadi.

"Vatan himoyasi" yoshlar va o'smirlar harakati O'zbekistonda harbiy vatanparverlik harakatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Ushbu harakat yoshlarni jismonan barkamol, ma'naviy yetuk va Vatanga sadoqatli fuqarolar etib tarbiyalashga qaratilgan. Harakat doirasida yoshlar harbiy-amaliy sport bilan shug'ullanadilar, jangovar tayyorgarlik ko'nikmalarini o'zlashtiradilar, tarixiy va madaniy merosimizni o'rganadilar.

Harakatning asosiy maqsadlari quyidagilardan iborat: yoshlarda jismoniy chiniqish, chidamlilik va tezlik kabi sifatlarini rivojlantirish; ularni harbiy kasblarga qiziqtirish va harbiy xizmatga tayyorlash; tarixiy xotirani saqlash va avlodlar ortasida uzviy aloqa o'rnatish; yoshlarni sog'lom turmush tarziga undash va yomon odatlardan uzoq turishga o'rgatish.

"Vatan himoyasi" harakati tarkibida turli sport turlari (sambo, dzyudo, armiyaning qo'l jangi, otish sporti, yengil atletika va boshqalar) bo'yicha to'garaklar faoliyat ko'rsatadi. Yoshlar bu yerda nafaqat jismoniy ko'nikmalarni, balki o'zaro yordam, jamoaviylik, do'stlikka sodiqlik kabi ma'naviy fazilatlarni ham o'zlashtiradilar.

Harakatning yana bir muhim jihati shundaki, u yoshlarni amaliy harbiy faoliyatga jalb etadi. Harbiy qismlarda "Ochiq eshiklar kuni" tadbirlari, "Harbiy qismda bir kun" dasturlari o'tkaziladi, bu yoshlarning harbiy xizmatchilarning kundalik hayoti bilan tanishishiga, ularning vazifalari va mas'uliyatini anglashiga yordam beradi. Bundan tashqari, yoshlar urush va mehnat faxriylari, jangovar harakatlar ishtirokchilari bilan uchrashuvlar tashkil etiladi, bu esa tarixiy xotirani jonlantirish va avlodlar ortasidagi bog'liqlikni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Xulosa. Harbiy vatanparvarlik harakati va bugungi davr yoshlari mavzusi zamonaviy O'zbekistonning eng dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot va tahlillar shuni ko'rsatadiki, yoshlarda harbiy vatanparvarlik ruhini shakllantirish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u davlat siyosati, ta'lim tizimi, jamoat tashkilotlari, oila va o'zini o'zi boshqarish organlarining samarali hamkorligini talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Mustafayeva Sh.F. Yoshlarda harbiy vatanparvarlik ruhini shakllantirishda psixologik omillar ahamiyati. 2024. №7. B. 523-529.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 23-fevraldagi PQ-140-sonli qarori "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida".
3. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2023-yil 29-iyundagi 267-sonli qarori "Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash ishlari samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida".
4. Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalash konsepsiyasi 2017-yil 13-dekabr.
5. Yoshlarni harbiy-vatanparvarlik ruhida tarbiyalashning o'ziga xos xususiyatlari // Cyberleninka. 2024.
6. Yoshlarni harbiy vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda sinfdan tashqari ishlar. 2024.
7. Mirziyoyev Sh.M. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi. Toshkent, 2017.
8. Toshkent davlat pedagogika universiteti ilmiy jurnali. Harbiy-vatanparvarlik tarbiyasining zamonaviy muammolari. 2023. №2.
9. O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi. "Vatanparvarlik" maqolasi. Toshkent, 2020.

BIOETIKA ZAMONAVIY JAMIYAT AXLOQIY TAFAKKURINING YANGI YO'NALISHI SIFATIDA

Umrullayeva Jasmina G'ayrat qizi,
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
davolash ishi fakulteti talabasi

Ilmiy rahbar:
Maxmudova Aziza Nugmanovna
Samarqand davlat tibbiyot universiteti
Ijtimoiy va gumanitar fanlar kafedrasi mudiri, professor

Annotatsiya. Maqolada bioetikaning zamonaviy jamiyat axloqiy tafakkuridagi o'rni, nazariy asoslari va fundamental tamoyillari tahlil qilinadi. Biotibbiyot texnologiyalarining rivojlanishi bilan bog'liq sun'iy urug'lantirish, surrogat onalik, klonlash, organlar transplantatsiyasi va evtanaziya masalalarining axloqiy jihatlarini yoritiladi. Tibbiy amaliyotda inson huquqlari, qadr-qimmati, xabardor rozilik, adolat va zarar yetkazmaslik tamoyillariga rioya etish zarurati asoslanadi.

Kalit so'zlar: bioetika, axloqiy tafakkur, tibbiy etika, biotibbiyot texnologiyalari, xabardor rozilik, inson qadr-qimmati, klonlash, transplantatsiya, evtanaziya.

Аннотация. В статье анализируются место биоэтики в нравственном мышлении современного общества, её теоретические основы и фундаментальные принципы. Освещаются этические аспекты искусственного оплодотворения, суррогатного материнства, клонирования, трансплантации органов и эвтаназии, связанные с развитием биомедицинских технологий. Обосновывается необходимость соблюдения в медицинской практике прав и достоинства человека, принципов информированного согласия, справедливости и непричинения вреда.

Ключевые слова: биоэтика, нравственное мышление, медицинская этика, биомедицинские технологии, информированное согласие, человеческое достоинство, клонирование, трансплантация, эвтаназия.

Abstract. The article analyzes the role of bioethics in the moral thought of modern society, its theoretical foundations, and fundamental principles. It examines the ethical aspects of artificial fertilization, surrogacy, cloning, organ transplantation, and euthanasia arising from the development of biomedical technologies. The necessity of respecting human rights and dignity, informed consent, justice, and the principle of non-maleficence in medical practice is substantiated.

Keywords: bioethics, moral thought, medical ethics, biomedical technologies, informed consent, human dignity, cloning, transplantation, euthanasia.

Kirish. Bioetika bo'yicha birinchi tadqiqot instituti - Gastings markazi-1969 yil iyun oyida Nyu-Yorkda asos solindi. 1971yili Vashingtondagi Jorjtaun universiteti Jozef va Rose Kennedi nomidagi etika institutini tashkil etdi, u o'z navbatida bioetika markazini yaratdi va 1978 yilda 4 jildidan iborat birinchi "bioetika Ensiklopediyasi" ni nashr etdi (oxirgi nashr 2005 yilda chop etildi). Bu bioetika institutsionalizatsiyasi bo'yicha birinchi qadamlari bo'lib, ular XXI asrda uning ahvoliga taqqoslanishi mumkin edi, usha paytda butun dunyo bo'ylab bioetik tashkilotlarning umumiy soni yuzdan oshib ketdi (eng katta bioetik tadqiqot markazlari Avstraliya, Buyuk Britaniya, Kanada va Amerika Qo'shma Shtatlarida joylashgan). Bioetikaning ta'lim intizomi falsafiy va tibbiy universitetlarda xalqaro ta'lim standartiga qanday kirdi. Tibbiyot sohasi talabalarining falsafiy o'rganishidagi ustuvor vazifa- kasbiy malakani fuqarolik mas'uliyati bilan birlashtiradigan muammoli vaziyatlarda konstruktiv ishlashga qodir bo'lgan erkin va mas'uliyatli shaxsni shakllantirish uchun ularning ijodiy fikrlash va ilmiy dunyoqarashlarini shakllantirishdir. Ayni paytda O'zbekiston respublikasining barcha

hududlarida tibbiy xizmat sifatini yanada oshirish uchun sharoit yaratishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ushbu vazifani amalga oshirish uchun kelajakdagi shifokorlarning bioetik madaniyatini shakllantirish dolzarb ahamiyatga ega hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoyevning 2017 - yil 20- apreldagi PQ-2909-sonli "oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi va boshqa №3151, 2956, 5274-sonli qaroriga bog'liq vazifalar o'quv jarayoniga to'liq asosi bioetika kursiga ta'luqli bo'lgan xalqaro ta'lim standartlariga asoslangan dasturlar va o'quv-uslubiy materiallarni keng joriy etishni nazarda tutadi. Bioetika kursining markaziy muammolari biotibbiy texnologiyalarning rivojlanishi natijasida yuzaga kelgan nozik muammolar bilan bog'liq zamonaviy dunyoqarash ko'rsatmalari va madaniyatning insonparvarlik qadriyatlarini taqdim etish bilan bog'liq sinalayotgan shaxslardir: hayot va o'lim muammolari, odamlarga oid biotibbiy tadqiqotlarning axloqiy muammolari, tibbiy genetika va genomik tibbiyot va boshqalar. "Bioetika" intizomi falsafa, tibbiyot tarixi, Dinshunoslik, O'zbekiston tarixi, huquqshunoslik, jamoat salomatligi va sog'liqni saqlash, klinik genetika va boshqa 4 sohalarga oid oldingi bilimlarni o'zlashtirish zarur bo'lgan ijtimoiy - gumanitar tsiklga tegishli hisoblanadi. Biotibbiyotshunoslik etikasi falsafiy va diniy tizimli axloqiy fikrning boy an'alariga asoslanadi.

Bugungi kunda, XXI asrda, tibbiy-biologik ta'lim tizimida tabiiy va gumanitar fanlarning o'zaro hamkorligi va sintezi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Bu muammoni hal qilishning bir yo'li kelajakda mutaxassislar biyomedikal etika asoslarini rivojlantirishi hisoblanadi. Bioetikani rivojlantirish va o'rganish yangi etik postulatlarini shakllantirishga, ularni tibbiy va ilmiy jamoatchilikka etkazishga, shifokorlar, tibbiy xodimlar va tadqiqotchilar nafaqat kundalik ishlarida, balki eng yangi biotibbiy texnologiyalarni o'zlashtirishda yuzaga kelgan etik ikkilanishlarni to'liq anglashga yordam beradi. Birinchi navbatda aynan shifokorlar biotibbiy texnologiya muammolari va ularning oqibatlari bilan duch kelgan.

Asosiy qism.

Bioetika - bu barcha biotibbiyot fanlarining (falsafa, tarix, huquq, hamshiralik ishi, tibbiyot va biotexnologiya) axloqiy prinsiplariga nisbatan qo'llaniladigan normativ etika. Bu amaliy va amaliy biomedikal ilmiy texnologiyalar falsafasining ko'p qirrali sohalariga urg'u beradi. Tibbiy etika bu tibbiyot amaliyotida qadriyatlar va mulohazalarni qo'llaydigan axloqiy tamoyillar tizimidir. Bu inson salomatligini saqlashda axloqiy prinsiplarga asoslangan harakatlarni o'z ichiga oladi. Tibbiy etika tamoyillari odamlar va sog'liqni saqlash sohasidagi mutaxassislar har qanday nizo yoki chalkashlik holatlarida e'tiborga olishlari kerak bo'lgan axloq va qadriyatlarni o'z ichiga oladi. Bioetika to'rtta prinsipiga kiradi:

Afzallik - insonning farovonligiga hissa qo'shish majburiyati. Shikastlanishlar va choralarda bemorga bevosita foyda keltirishi kerak. Bu boshqasiga foyda keltiradigan ishlarni qilishga qaratilgan. Bu yordam berish uchun ijobiy qadamlarni talab qiladi va shunchaki zarar etkazmaslik kerak.

Adolat - Sog'liqni saqlash uchun bu sog'liqni saqlash (va sog'liqni saqlash) adolatli va teng taqsimlanganlikdir. Bu ustuvorlik va nisbatlarga e'tibor berishni talab qiladi. Resurslarni taqsimlashning yagona yo'li yo'q va aksariyat tizimlar adolatli taqsimlashga erishish uchun bir nechta ustuvorlik sxemalaridan foydalanadilar.

Erkak bo'lmaganlik - boshqa odamlarga zarar etkazmaslik majburiyati. Zararni oldini olish yoki minimallashtirish kerak. Tibbiy professional missiya bayonotlari asosida (Gippokrat qasam).

Tibbiy etika prinsiplar quyidagilarni o'z ichiga oladi;

- Avtonomiyaga hurmat prinsipi - bu shuningdek inson qadr-qimmatini printsipi deb ataladi va boshqa odamlarning avtonomiyalariga hurmat ko'rsatish majburiyatini oladi. Ushbu tamoyilga binoan, vakolatli kattalar o'zlarining tibbiy aralashuvlari to'g'risida xabardor qarorlar qabul qilish huquqiga egadirlar.
- Nalfitsensizm prinsipi - Bemorlarga yomonlik va zarar etkazmaslik kerak
- Foydali bo'lish prinsipi - bemorlarning farovonligiga hissa qo'shadigan ijobiy burch

- Adolat prinsipi - bemorlarga adolatli yoki adolatli munosabatda bo'lish

Bioetik tamoyillarning amaliy ifodasi bemorning xabardor roziligini ta'minlashda yaqqol namoyon bo'ladi. Shifokor bemorga tashxis, davolash usuli, ehtimoliy xavflar, muqobil yo'llar va kutilayotgan natijalar haqida tushunarli ma'lumot berishi zarur. Bemorning qarori erkin, ongli va tashqi bosimdan xoli bo'lishi uning avtonomiyasini hurmat qilishning muhim sharti hisoblanadi. Bunday munosabat shifokor va bemor o'rtasidagi ishonchni mustahkamlab, tibbiy aralashuvning axloqiy asoslanganligini ta'minlaydi. Zamonaviy tibbiyotda murakkab bioetik masalalarni hal etishda bioetika qo'mitalarining o'rni ham ortib bormoqda. Ular klinik amaliyot va biotibbiy tadqiqotlarda inson huquqlari, qadr-qimmati, xavfsizligi hamda adolat tamoyillariga rioya etilishini baholaydi. Bunday qo'mitalar shifokorlar, huquqshunoslar, faylasuflar, psixologlar va boshqa mutaxassislarning hamkorligiga asoslanib, qarorlarni bir tomonlama yondashuvdan xoli tarzda qabul qilishga yordam beradi.

Bioetik qarorlar qabul qilishda milliy madaniyat, diniy qarashlar va jamiyatning axloqiy qadriyatlarini ham hisobga olish muhimdir. Bir xil biotibbiy texnologiya turli jamiyatlarda turlicha baholanishi mumkin, chunki inson hayoti, oilaviy munosabatlar, nasl davomiyligi va o'limga munosabat madaniy an'analar bilan chambarchas bog'langan. Shu sababli bioetik me'yorlarni amaliyotga tatbiq etishda umuminsoniy tamoyillarni milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirish zarur.

Yangi biotexnologiyalar bilan bog'liq eng muhim muammolardan biri sun'iy urug'lantirish, bu bepushtlikni yengish imkoniyatini beradi. Ushbu texnologiyadan foydalanish nikohning o'zi, turmush o'rtoqlarning munosabatlari, tug'ilmagan bolaning taqdiri kabi insoniy qadriyatlarga ta'sir qiladi. Axloq nuqtai nazaridan, bu yerda aralashuv terapevtik yordam xarakteriga ega bo'lgan va manipulyatsiya, eksperiment shakliga aylanmaydigan chegarani kesib o'tmaslik kerak. Sun'iy urug'lantirish jamiyatda ma'naviy qoralashga olib kelmaydi va hatto qonunchilik ruxsatiga ega. Darhaqiqat, har bir ayol ona bo'lishga haqli va shifokorning burchi bunda unga yordam berishdir.

Bioetika nuqtai nazaridan munozarali va zaif nuqta - surrogatlik usuli, urug'langan tuxum (biologik ota va onadan) boshqa ayolning bachadoniga kiritilganda (ijtimoiy yoki surrogat ona), u bolani tug'diradi va tug'adi, keyin uni biologik ota-onalarga beradi. Shunday qilib, bolaning tanasining tabiatini manipulyatsiya qilish, genetik merosni ikkita aniq shaxsdan va shu bilan birga qon, ovqatlanish va hayotiy intrauterin yordamni (kelajakda aqliy darajada oqibatlarga olib kelishi mumkin) olishi aniq bo'ladi, uchinchi shaxs – surrogat ona. Bularning barchasi nafaqat nikoh, balki o'z ota-onasini bilish va aniqlash huquqiga ega bo'lgan shaxs sifatida qaralmaydigan bolaga ham bir qator suiiste'molliklarga yordam beradi.

Odamni klonlash muammosi atrofida shiddatli bahslar bo'lgan va davom etmoqda. Klonlashning axloqiy tomonini muhokama qilishda biologlar, shifokorlar, faylasuflar, ruhoniylar ishtirok etadilar. Ikki qarama-qarshi nuqtai nazar mavjud:

Birinchisi, klonlash axloqiy hisoblanadi va inson genetik nusxalarining paydo bo'lishi shaxs va jamiyat uchun xavfsizdir. Ushbu texnologiya kasallik va o'lmaslikdan xalos bo'lishga yo'l ochadi.

Ikkinchisi, klonlash xavfli va axloqsizlikdir, chunki fan buning qanday oqibatlarga olib kelishini hali aniqlay olmaganligi sababli, har bir klonlangan embrion normal rivojlanishi va klonlangan bola deformatsiyalar yoki aqliy kechikishlarni boshdan kechirmasligi, bundan tashqari, oldindan aytib bo'lmaydigan suiiste'mollik haqida eksperimental dalillar yo'q. Bugungi kunda transplantatsiya deyarli barcha muhim organlarga ta'sir qiladi: buyraklar, yurak, jigar, oshqozon osti bezi. Biroq, transplantatsiya donor va uning qarindoshlari, retsipient va tibbiyot xodimlarining huquq va majburiyatlarini, ularning munosabatlaridagi barcha nafslarni belgilash bilan bog'liq ko'plab murakkab axloqiy va huquqiy muammolarni keltirib chiqardi. Bundan tashqari, xabardor qilingan rozilik olish, miya o'limini aniqlash va e'lon qilish, donor a'zolari ni taqsimlash muammolari va ijtimoiy adolat tamoyiliga rioya qilish, donor va retsipientning

hayotini himoya qilish, eng muhimi shaxsning shaxsini saqlash shartlari qiyin muammo bo'lib qolmoqda.

Bugungi kunda eng qizg'in muhokama qilinadigan axloqiy masalalardan yana biri bu - evtanaziya muammosidir, ya'ni davolab bo'lmaydigan bemorning azobini tugatish uchun uning o'limini ataylab tezlashtirish. Boshqa so'zlar bilan aytganda, evtanaziya - bu odamni qasddan o'ldirish (uning iltimosiga binoan). Evtanaziyaning ikkita asosiy shakli mavjud: faol va passiv.

Faol evtanaziya - bu tibbiyot xodimlarining bemorning hayotiga xalaqit berish maqsadida har qanday vositalardan ataylab foydalanishi. Faol evtanaziya bemorni hayotni tugatish uchun vositalar bilan ta'minlaydigan shifokor tomonidan o'z joniga qasd qilishni ham o'z ichiga oladi. Passiv evtanaziya - umuman boshlanmagan yoki ma'lum bir bosqichda to'xtatilgan parvarishlash va davolashdan bosh tortish.

Xulosa. So'nggi o'n yilliklarda biotibbiyot texnologiyalarining jadal rivojlanishi va misli ko'rilmagan kuchi insonning tug'ilishdan (va hatto kontseptsiyadan) o'limigacha bo'lgan tabiiy hayot jarayoni tobora ko'proq vositachilik va nazorat ostida bo'lishiga olib keldi, ya'ni ijtimoiy va texnologik jihatdan tashkil etiladi va boshqariladi. Shu bilan birga, bemorga nisbatan tibbiy aralashuvlar tobora invaziv, chuqur va ko'pincha tajovuzkor bo'lib bormoqda va ularning narxi, shuningdek, inson va jamiyatning sog'lig'ini saqlash va yaxshilash uchun umumiy xarajatlari muttasil ortib bormoqda. Bunday sharoitda bioetikaning vazifasi bemorning (sub'ektning) hayoti, sog'lig'i, tana va shaxsiy daxlsizligi, huquqlari va qadr-qimmatini himoya qilishdir. Boshqacha qilib aytganda, tibbiy amaliyot va biotibbiyot tadqiqotlarining butun sohasi bioetikada insonning hayotiy huquqlari ro'yobga chiqariladigan (yoki buzilgan) sohalardan biri sifatida kasallik davolab bo'lmaydigan va og'ir jismoniy va ruhiy azob-uqubat bilan bog'liq bo'lsa, mustaqil ravishda o'lim to'g'risida qaror qabul qilish ko'rib chiqiladi.

Bemorning huquqlari va qadr-qimmatini himoya qilishning eng rivojlangan mexanizmi bu xabardor qilingan rozilik tushunchasi bo'lib, unga ko'ra har qanday tibbiy aralashuv faqat bemorning (sub'ektning) vakolatli, ixtiyoriy, xabardor va aniq roziligi asosida amalga oshirilishi kerak. Ikkinchidan aralashuvning maqsadlari, u bilan bog'liq xavf va mumkin bo'lgan alternativalar haqidagi barcha zarur ma'lumotlar unga tushunarli shaklda taqdim etilishi kerak.

Biotibbiyot eksperimenti amaliyotida xabardor qilingan rozilik normasi qo'llanilgan. Hozirgi vaqtda ko'pgina mamlakatlarda bu norma institutsionallashtirilgan ya'ni, nafaqat axloqiy, balki huquqiy jihatdan ham tadqiqot va terapevtik aralashuvlar uchun mustahkamlangan. Ushbu me'yordan barcha chetga chiqishlar (bemorning o'zi emas, balki bemorning layoqatsizligida uning vakillarining roziligi, favqulodda vaziyatda rozilgisiz aralashuv va boshqalar) ham qonuniy ravishda belgilanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Muxamedova Z.M., Umirzakova N.A. Bioetik atamalarining izohli lug'ati. Toshkent. 2020 y.
2. Юлдашев Н.М., Сайдалиходжаева О.З., Саидов А.Б. "Биоэтика", Учебник. Ташкент. 2018.
3. Ушаков Е.В. Биоэтика, Учебник и практикум. Москва. 2016.
4. Rizaev J. A., Maxmudova A. N. Bioetika zamonaviy madaniyatda individuallikni himoya qilish shakli sifatida //Academic research in educational sciences. – 2022. – №. 2. – С. 64-68.

O'ZBEK XALQ O'YINLARINING TARIXIY-ETNOGRAFIK XUSUSIYATLARI

Begmatova Oydina Xolmuratovna,
Turizmni rivojlantirish ilmiy-tadqiqot
instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek xalq milliy o'yinlarining kelib chiqish tarixi, ularning ijtimoiy-pedagogik hamda jismoniy-psixologik xususiyatlari ilmiy jihatdan tahlil qilingan. Mahmud Qoshg'ariyning "Devonu lug'atit turk" asari va boshqa tarixiy manbalar asosida xalq o'yinlarining sivilizatsiya jarayonidagi o'rni yoritilgan. Shuningdek, globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida yoshlarni virtual olam tobeligidan asrash hamda ularning salomatligini mustahkamlashda milliy o'yinlarni ta'lim tizimiga integratsiya qilish masalalari tadqiq etilgan.

Kalit so'zlar: nomoddiy madaniy meros, xalq o'yinlari, etnosport, Devonu lug'atit turk, ijtimoiy moslashuv, jismoniy tarbiya.

Аннотация. В данной статье научным образом проанализированы история происхождения, социально-педагогические и физико-психологические особенности узбекских национальных народных игр. На основе труда Махмуда Кашгари «Диван лугат ат-турк» и других исторических источников освещена роль народных игр в процессе цивилизации. Также исследованы вопросы интеграции народных игр в систему образования в эпоху глобализации и цифровых технологий с целью защиты молодежи от виртуальной зависимости и укрепления ее здоровья.

Ключевые слова: нематериальное культурное наследие, народные игры, этносport, Диван лугат ат-турк, социальная адаптация, физическое воспитание.

Abstract. This article scientifically analyzes the history of origin, socio-pedagogical, and physical-psychological characteristics of Uzbek national folk games. Based on Mahmud Kashgari's "Divan Lughat at-Turk" and other historical sources, the role of folk games in the civilization process is highlighted. Furthermore, the issues of integrating folk games into the education system during the era of globalization and digital technologies are investigated to protect youth from virtual addiction and improve their health.

Keywords: intangible cultural heritage, folk games, ethnosport, Divan Lughat at-Turk, social adaptation, physical education.

Kirish. O'zbekiston qadim va boy tarixga ega makon, allomalar, moddiy va nomoddiy madaniyat yodgorliklari zaminidir. Bu diyor buyuk mutafakkir va olimlar, ulkan kashfiyotlar, dunyo ahlini lol qoldirgan me'morchilik obidalari yurtidir. O'zbek xalq o'yinlari – asrlar davomida shakllangan, xalq turmush tarzini, madaniyati va urf-odatlarini aks ettirgan milliy o'yinlardir. Bu o'yinlar yoshu qarini birlashtirib, insonlarda ijtimoiy va ma'naviy qadriyatlarni shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek xalq o'yinlari, asosan, yosh bolalar va o'smirlar orasida o'tkazilsa-da, ular kattalar hayotida ham qadrlil va ma'naviy oziq hisoblanadi. Ushbu o'yinlar nafaqat ko'ngilochar vosita, balki xalq ma'naviy merosining bir qismi sifatida ham o'z o'rniga ega. O'zbek xalq o'yinlari nafaqat ko'ngil ochish vositasi, balki milliy madaniyatni saqlash va yangi avlodga yetkazishning samarali usuli hisoblanadi. Ular orqali yoshlar nafaqat jismonan sog'lom bo'lishadi, balki ma'naviy jihatdan ham boyib boradi. Bu o'yinlar asrlar davomida saqlanib kelayotgan xalq ruhi va hayot falsafasini aks ettiradi va har bir o'zbek uchun aziz meros sifatida qadrlil hisoblanadi.

Ajdodlarga munosib avlod bo'lish, ular yaratgan moddiy va nomoddiy madaniyat yodgorliklarini saqlash va kelajak avlodga butun yetkazib berish maqsadida, o'sib kelayotgan yoshlarning ma'nan va jismonan sog'lom bo'lishlari uchun ko'plab amaliy ishlar amalga oshirilmoqda. Yoshlar o'rtasida jismoniy tarbiya va xalq milliy o'yinlarini keng targ'ib qilish, ushbu an'analarni yoshlar ongiga singdirish, ularni vatanparvarlik ruhida tarbiyalash maqsadida 2016-yil 14-sentyabrdagi "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonuni, "Kurash milliy

sport turini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi (2017-yil 2-oktyabr 3306-son), "Bolalar sportini rivojlantirish jamg'armasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi (2017-yil 16-may 288-son), O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 26-maydagi "Etnosport turlarini ommalashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari qabul qilindi[1,2].

Yurtimiz mustaqillikka erishgandan so'ng xalqimizga xos bo'lgan, unutilayotgan bebaho nomoddiy madaniy merosimizni tiklash, ming yillik tariximizni haqqoniy yoritish va uni yosh avlodga yetkazish uchun amaliy ishlar amalga oshirila boshlandi. Xususan, xalq milliy o'yinlarimizni targ'ib qilish, tarixiy rivojlanish jarayonlarini o'rganishga qaratilgan tadqiqotlar, tashkil etilayotgan festival va xalq sayllarida namoyish etilayotgan xalq o'yinlari namunalari, turli konferensiyalar shular jumlasidandir.

Nomoddiy madaniy merosning nodir namunalari bo'lgan o'zbek xalq o'yinlari insonlar o'rtasida jamoaviylik, bir-birini qo'llab-quvvatlash, kuchsizroq jamoa a'zolariga yordam qo'lini cho'zish kabi insoniy fazilatlarni tarbiyalash bilan bir qatorda, o'yin qatnashchilarini jismonan baquvvat va chidamlilikka o'rgatadi. Xalq o'yinlari yosh avlod qalbida do'stlik, yashab turgan hududi-vatanni qo'riqlash va uni sevishtirish, mehr-oqibat kabi insoniy fazilatlarni "charxlaydi", jamiyatga ma'nan va jismonan sog'lom avlodni tarbiyalashda katta rol o'ynaydi.

Dunyodagi har bir xalqning o'ziga xos bo'lgan xalq o'yinlari ularning turmush tarzidan kelib chiqib paydo bo'lgan va shakllangan. Chunki oilada farzand dunyoga kelishi bilan u o'zini o'rab turgan tashqi olamni turli-tuman o'yinlar va o'yinchoqlar vositasida anglay boshlaydi. O'yin inson hayotining deyarli barcha bosqichlarida o'ziga xos tarzda ifoda etiladigan ixtiyoriy faoliyat turlaridan biri hisoblanadi hamda tarbiyaviy-axloqiy, ijtimoiy-estetik funksiyalarni bajaradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ibtidoiy odamlar davrida ovchilik bilan bog'liq turli-tuman o'yinlar vujudga kelgan bo'lib, ular ko'pincha totemistik va animistik qarashlar bilan bog'liq bo'lgan. Dastlab ibtidoiy marosimlarning tarkibiy qismi sifatida ijro etilgan totemistik raqs va o'yin harakatlari, keyinchalik xalq o'yinlari va tomosha san'atiga aylanib ketgan. Shu bois o'zbek xalq o'yinlarini tadqiq etish qadimiy davrlarda yashagan ajdodlarimiz dunyoqarashini o'rganishning keng imkoniyatlarini ochadi.

Milliy ma'naviyatimizning o'ziga xosligini ko'rsatuvchi jihatlardan biri hisoblangan o'yinlar xalqimiz maishiy turmushining ajralmas qismiga aylanib ketgan. Xalq o'yinlari ajdodlarimizning ijtimoiy, ma'naviy va estetik ehtiyojlari asosida vujudga kelgan. Chunki har bir o'yin shunchaki bo'sh vaqtni ko'ngilli o'tkazish vositasi emas, balki yosh avlodni jismoniy va ma'naviy jihatdan barkamol qilib tarbiyalashning samarali usuli sifatida shakllangan. Bobolarimiz o'z farzandlarini umuminsoniy qadriyatlar va milliy ma'naviyatga sadoqat ruhida tarbiyalash maqsadida o'yinlarning yuksak badiiy-estetik qudratidan samarali foydalanib kelishgan. O'yinlar xalq ommasining ijodiy salohiyati natijasida yuzaga kelgan, asrdan-asrga an'ana tarzda yashab kelayotgan, turli-tuman variantlarda ommalashgan, badiiy so'z, izchil tizim sifatida shakllangan harakat va ohang uzviyligidan tarkib topgan[3].

Tarixiy, arxeologik va etnografik manbalarda ham xalq o'yinlarining kelib chiqishi hamda rivojlanishiga doir qiziqarli ma'lumotlarni uchratamiz. Mahmud Qoshg'ariyning "Devon-u lug'atit turk", Abu Ali ibn Sinoning "Tib qonunlari", Kaykovusning "Qobusnoma", Umar Xayyomning "Navro'znoma", Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig", Husayn Voiz Koshifiyning "Futuvvatnomai Sultoniy yohud Javonmardlik tariqati", Alisher Navoiyning "Xamsa", "Lison-ut tayr", "Mahbub-ul qulub", Zayniddin Vosifiyning "Nodir voqealar", Amir Temurning "Temur tuzuklari", "Temurnoma", Oybekning "Navoiy" tarixiy romani, "Bolalik" qissasi, Pirimqul Qodirovning "Yulduzli tunlar", Mirmuhsinning "Temur Malik", Raddiy Fishning "Jalolliddin Rumiy" va shu kabi tarixiy, ilmiy-badiiy asarlarda xalq o'yinlarining paydo bo'lishi tarixi va rivoji to'g'risida qiziqarli ma'lumotlar berilgan[4].

Ushbu nodir asarlar xalq o'yinlarining takrorlanmas jihatlarini keltirish bilan bir qatorda, o'yin bilan bog'liq, qilinishi kerak bo'lgan xavfsizlik qoidalari haqida ham eslatib o'tadi. Misol

uchun, Kaykovusning “Qobusnoma” asarida “chavgon” o‘yininig ancha xavfli o‘yin ekanligiga e‘tibor qaratgan. Muallif chavgonni goh-goh o‘ynashni maslahat berib, bu o‘yinda ko‘p odamlar baloga uchraganligini ta’kidlagan. Asarning Amir bin-Lays bilan bog‘liq hikoyatida amirning Azxarxar nomli Sipohsolori uni chavgon o‘yiniga yubora olmasligi, sababi amirning yagona ko‘zi ham o‘yin davomida shikastlansa u amirlik lavozimini bajara olmasligi haqida yozilgan[5].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy metod, etnografik kuzatuv va kontent-analiz usullaridan foydalanildi. XI-XXI asrlarga oid ilmiy-badiiy va pedagogik adabiyotlar qiyosiy tahlil qilindi. Statistik ma’lumotlar va maktabgacha hamda umumiy o‘rta ta’lim muassasalaridagi jismoniy tarbiya jarayonlari kuzatildi.

Tahlil va natijalar. Xalq o‘yinlarining jamiyat hayotidagi o‘rni beqiyosdir. Uzoq o‘tmishdan bugungi kungacha o‘ynalib kelinayotgan xalq o‘yinlari insonlar o‘rtasida do‘stlik rishtalarini mustahkam bog‘lanishi uchun ko‘prik vazifasini o‘tagan. Bolalar va kattalar o‘yin paytida ularning ijtimoiy mavqeiga emas balki, ulardagi chaqqonlik, uddaburonlik va hozirjavoblik kabi fazilatlariga qarab ajratilganligi xalq o‘yinlaridagi demokratik jihatlarini ko‘rsatib beradi. An’anaviy xalq o‘yinlari barcha qatnashchilarida o‘ziga bo‘lgan ishonch, emotsiyalarni jilovlab oldinga harakat qilish, murosas qilish, umumiy maqsad yo‘lida yakdil harakat qilish kabi fazilatlarini charxlab, yosh avlodni hayotga tayyorlashda katta rol o‘ynagan.

Zamon shiddat bilan rivojlanayotgan, hissiy-emotsional zo‘riqish avj olayotgan hozirgi zamonaviy dunyoda xalq o‘yinlariga murojaat qilish, bo‘sh vaqtlarda jamoa va oila davrasida kichik musobaqalar o‘tkazish, stress, agressiya, asabiylilikni oldini olishda eng to‘g‘ri “terapiya” deb hisoblaymiz.

Xalq o‘yinlari darslik va boshqa majburiyatlarsiz bolani tarbiyalovchi “ustozlar”dir. Xalq o‘yinlarini bola uchun jismoniy, aqliy, psixologik yordam va bilimni evaziga hech narsa talab qilmay o‘rgatadigan universal akademiya desak adashmaymiz. Xalq o‘yinlari jismoniy jihatdan bola tanasini chiniqishiga yordam beribgina qolmay, kutilmagan vaziyatlarga to‘g‘ri baho berish, bir vaziyatdan ikkinchisiga qiyinchiliksiz o‘tish kabi psixologik ko‘nikmalarni paydo qilishi uchun yordam beradi, chunki o‘yin maydoni kutilmagan g‘alaba va mag‘lubiyatlar makonidir. Xalq o‘yinlari bolalar o‘rtasida do‘stlik va birodarlik kabi bebaho fazilatga o‘rgatish bilan bir qatorda, g‘alabadan ortiqcha kibrlanmaslik, mag‘lubiyatdan tushkunlikka tushmaslikka o‘rgatadi.

Xalq o‘yinlari o‘zi yaratgan xalqni “ildizi” hisoblanadi. Ajdodlarimizning turmush tarzi, ularning o‘y-fikrlari, folklor, xalq og‘zaki ijodi, qadimiy xalq qo‘shiq va laparlari, teatrlashtirilgan tomoshalar sintezlashgan sinxretik (yaxlit) san’at turi desak yanglishmaymiz. Hozirgi davr yoshlarini virtual olamdan “chiqarish”, kamharakatlilik bilan bog‘liq juda ko‘plab kasalliklar oldini olishda va ularni sog‘lom muhitga qaytarishda xalq o‘yinlarining roli beqiyos.

Mahmud Qoshg‘ariy o‘zining “Devon-u lug‘atit turk” asarida o‘zbek xalq o‘yinlari tarixida birinchi marta milliy o‘yin namunalari bayon etilishi, ularning ta’rif-tavsifi haqida ma’lumot bergan qomusiy allomalardan biri hisoblanadi. U bundan 1000 yil burun, 6 yil mobaynida Turkistondan Termizgacha, Xazar (Kaspiy) va Orol sohillaridan Tangritog‘ (Tyanshan) etaklarigacha bo‘lgan hududda yashagan turkman, o‘g‘iz, chigil, yag‘mo, qirg‘iz va boshqa turkiyzabon xalqlarning tarixi, o‘lkalar jug‘rofiyasi, urug‘, qabila, elatlarning til xususiyatlari, yozma va og‘zaki adabiyoti, ko‘chmanchi tuyakashlar, yilqichilar, cho‘ponlar, o‘troq dehqonlar, bog‘bon va kosiblarning tirikchilik usullari, so‘z talaffuzlari va turli so‘z atamalarini teran o‘rganib, “Devon-u lug‘atit turk” ya’ni “Turkiy so‘zlar devoni” ni tuzib chiqdi.

Devonda 150 ga yaqin xalq o‘yinlari tilga olinib, shulardan 20 ga yaqin o‘yin turiga batafsil ta’rif berilgan. Olim kattalar va bolalarning yosh jihatlariga nisbatan mos bo‘lgan o‘yin turlariga alohida to‘xtalib, musobaqa turlarini bayon qiladi. U o‘yinlarni diqqat bilan o‘rganib, ham jismoniy, ham aqliy mashg‘ulotlarga ajratgan. Shundan bilsa bo‘ladiki, hozirgi zamonaviy sport o‘yinlarining juda ko‘pchiligi o‘sha davridayoq, ya’ni XI asrda ham mavjud bo‘lgan[4].

Ajdodlarimiz tomonidan o‘ynalib kelingan xalq o‘yinlari o‘sib kelayotgan yosh avlod o‘rtasida ommalashishi tarix va kelajak o‘rtasidagi ko‘prik vazifasini o‘tash bilan bir qatorda,

ajdodlar yaratgan nomoddiy madaniy merosga chuqur hurmat belgisidir. Shunday o'yinlar borki necha asrlardan beri o'zgarmay avloddan avlodga o'tib, har bir davr bolalari tomonidan sevib o'ynalib kelinadi. "Oqsuyak", "Oq terakmi, ko'k terak", "Berkinmachoq", "Lanka", "Ko'pkari" kabi o'yinlarni shunday o'yinlar sirasiga kiritish mumkin.

Hozirgi zamonaviy texnologiyalar shiddat bilan rivojlanayotgan, virtual olam insoniyatga, ayniqsa yoshlarga taklif qilayotgan "dunyo" oldida esankirab qolmaslik, turli xil illatlar ildiz otmasligida xalq o'yinlarini ahamiyati katta hisoblanadi. Ayniqsa maktab yoshidagi bolalarni darslar o'rtasidagi tanaffuslarda sinfga "qamash" o'rniga ularni maktab hududida turli xalq o'yinlarini o'ynash uchun sharoitlar qilib berish, o'yinga kerakli predmetlar bilan ta'minlash ularni jismonan sog'lom bo'lishlarini ta'minlabgina qolmasdan, keyingi darsga diqqatlarini jamlashlari, ma'nan charchagan tanalariga yangi kuch berishida juda katta rol o'ynaydi. Chunki ko'p harakat qiligan tanada qon yaxshi aylanadi, bolani ishtahasi ochiladi, yaxshi tanovul qilgan bolalarda immunitet yuqori bo'lganligi sababli salomatligi ham mustahkam bo'ladi.

Aholi orasida xalq o'yinlari va milliy sport turlarini rivojlantirish, ularni ommalashtirish maqsadida davlatimiz tomonidan tizimli ishlar amalga oshirilmoqda. O'zbekiston xalq o'yinlarini saqlash va targ'ib qilishni maqsad qilgan xalqaro tashkilotlarga a'zo bo'lmoqda, mahalla va maktablarda xalq o'yinlarini ommalashtirish bo'yicha bellashuvlar, festival va ko'rik tanlovlar tashkil etilmoqda. Tashkil etilayotgan festival va ko'rik tanlovlar yurtimizga keluvchi turistlarda ham katta qiziqish uyg'otmoqda.

Xulosa va tavsiyalar. Xalq o'yinlari va milliy sport turlari bu shunchaki jismoniy harakat yoki bo'sh vaqtni maroqli o'tkazish vositasi emas, bu-ajdodlarimiz tarixi, ularning turmush tarzi, o'y-hayollari mahsulidir. Ushbu tizimni zamonaviy ta'lim standartlariga integratsiya qilish maqsadida quyidagi tavsiyalar ilgari suriladi:

Umumiy o'rta ta'lim muassasalarida darslararo tanaffuslarda xalq o'yinlarini o'ynash uchun maxsus hududlar va yelementar predmetlar bazasini yaratish;

O'zbek xalq o'yinlarining elektron reestrini va metodologik qo'llanmalarni zamonaviy pedagogik texnologiyalar asosida takomillashtirish;

Mahallalarda etnosport turlari bo'yicha tizimli musobalarni ko'paytirish orqali ommaviy salomatlik ko'rsatkichlarini oshirish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. O'zbekiston Respublikasining "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi qonuni. 2016-yil 14-sentyabr. Lex.uz.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Etnosport turlarini ommalashtirish va rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-259-son qarori. 2022-yil 26-may. Lex.uz.
3. Qurbonova F. Ommaviy bayramlarda xalq o'yinlari. – Toshkent, 2008.
4. Usmanxodjaev T.S., Pulatov A.A., Tajibaev S.S., Pulatov F.A. Sport va harakatli o'yinlar. – Toshkent, 2018.
5. Kaykovus. Qobusnoma. – T.: «Yangi asr avlodi» nashriyot-matbaasi, 2022. – 224 b.

MAKON VA ZAMON

Ilmiy-falsafiy, ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy-sotsiologik,
ma'naviy-ma'rifiy jurnal

2026/5

ISSN tartib raqami 3030–3974

Bosh muharrir – tahririyat rahbari:

Q.N.Nazarov – *f.f.d., professor*

Nashrga tayyorlovchilar:

M.Tursunova, M.Turdiyeva, Q.Kdirbayev

Tahririyat manzili:

Qori Niyoziy ko'chasi, 39,

Toshkent shahri, 100000, O'zbekiston

tiame.uz

Bichimi 60x84 Ofset qog'ozi. "Times" garniturası.

Hajmi 20 b.t. Nashriyot hisob tabog'i 30 b.t. Adadi 100 nusxa